

Vámbery Ámin

VÁMBÉRY

Vámbery
Polgári
Társulás

Vámbéry Könyvek

VÁMBÉRY POLGÁRI TÁRSULÁS

VÁMBÉRY

(TANULMÁNYKÖTET)

VÁMBÉRY POLGÁRI TÁRSULÁS
DUNASZERDAHELY
2015

A Lilium Aurum Könyv- és Lapkiadó Kft.
tagja az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének

A sorozat szerkesztőbizottsága

Apor Éva
Csirkés Ferenc
Dobrovits Mihály
Hodossy Gyula
Ivanics Mária
Kubassek János
Seres István
Vásáry István

A kötetet szerkesztette, az előszót írta:
Sárközy Miklós

A kötet megjelenését a Szlovák Köztársaság
Kormányhivatala támogatta.

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády SR
– program Kultúra národnostných menšín 2015.

Copyright: © Vámbéry Polgári Társulás, 2015
ISBN 978-80-971979-8-8

SÁRKÖZY MIKLÓS

VÁMBÉRY-TANULMÁNYOK
- ÚJ UTAK
A VÁMBÉRY-KUTATÁSBAN

A mai magyar közvélemény, tudományos és laikus egyaránt ismeri Vámbéry nevét. Ha van olyan magyar orientalista, aki képes volt a maga korában a tudományos mellett társadalmi hírnévre szert tenni, akkor az vitathatatlanul Vámbéry Ármin volt. Sokszor az a benyomása az embernek, hogy Vámbéry egyik legfontosabb képessége a saját maga iránti érdeklődés permanens fenntartása volt. A kétségtelenül hiperaktív személyiség állandóan képes volt a megújulásra és hajlott koráig intenzíven reagált a világ történéseire. Vámbéry Ármin kalandos és fordulatokban gazdag életének voltak kiemelkedő pillanatai, melyeket máig szinte mindenki kívülről fúj, aki kicsit is ismeri a keletkutatóéletrajzát. Az inkognitóban tett közép-ázsiai utazás és az un. „ugor-török háború” a talán két legfontosabb esemény, mely máig meghatározza az itthoni Vámbéry-recepciót. Más jelentősebb Vámbéryhez kapcsolódó

tény azonban nem annyira ismert a laikus olvasónak a jeles orientalista kapcsán.

Jelen kötet azt a célt tűzte ki maga elé, hogy ezen a célon változtatasson. Mostani válogatásunkkal szeretnénk egy árnyaltabb és gazdagabb Vámbéry-képet az olvasó elé tárni, amely meghaladja a véleményünk szerint kissé elaggott Vámbéry-recepció képét. Akármit is gondolhatunk Vámbéry Árminről, kedveljük, nagyra tartjuk, esetleg kételkedve tekintünk életművére, mégis fontos tudnunk, hogy vele kapcsolatos nézeteink nem sokban különböznek a sztereotípiák hamis világától.

A Vámbéryvel kapcsolatos állítások, pró és kontra érvek – véleményünk szerint – mind megrekedtek valahol az első világháború előtti magyar szellemi élet szűrőjén. Ez részben érthető és elfogadható. Egy olyan korban, amikor Vámbéry ismertsége mind itthon, mind külhonban Kosuth Lajoséval vetekedett, természetes, hogy számos írás született róla valamint bizonyos tudományos állításainak visszhangja túllépte a tudomány határait és erős reakciókat szült a közvéleményben. Itt elsősorban Vámbéry magyar őstörténeti munkásságára kell gondolnunk, ez máig óriási hatást gyakorol magyar nyelvterületen megítélésére pozitív és negatív értelemben. Az ítélezők olykor felkészültek, olykor azonban nem, és láthatóan nem minden esetben támaszkodnak Vámbéry idevonatkozó állításainak közvetlen ismeretére, sokkal inkább korábbi álláspontokat ismétlegnek – akár lelkesülve tekintve Vámbéryre, akár kevésbé kedvelve hősünket.

Külföldön ugyanez a helyzet. Ott is jóformán egy-két epizód tematizálja Vámbéry életét. Vámbéry 1862-63-as titkos közép-ázsiai utazása, az erről megjelent angol, magyar, német, francia, olasz és orosz nyelvű utinaplója, az erre reflektáló írások tömege igazi celebritássá tették őt, aki előtt nemcsak brit szalonok ajtajai nyíltak meg, hanem arisztokraták és vezető politikusok is hosszú évtizedek-

re tanácsadójuknak fogadták fel Vámbéryt. Ez különösen Nagy-Britanniára és az Oszmán Birodalomra igaz.

Vámbéry életében a róla alkotott képet e két momentum uralta. Míg Magyarországon a meglehetősen viharos 19. század óta, a kialakuló nemzeti gondolat jegyében Vámbéry magyar őstörténeti nézetei váltak ‚márkajegyévé’ máig, addig külföldön (elsősorban a tekintélyes ázsiai gyarmatbirodalommal rendelkező Nagy-Britanniában) titkos közép-ázsiai utazása és térségbeli szakértelme tette és teszi maradandóvá emlékét.

A mára kialakult Vámbéry-kép harmadik konstansnak tűnő eleme a közbeszédben jellemzően huszadik századi és posztkoloniális tünet: kapcsolata a *British Foreign Office*-szal, magyarul a ‚Vámbéry a titkosügynök’ mítosz esete. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Vámbéry vitatathatatlan brit hírszerzési kapcsolatai, jelentéseimár rég publikusak, és semmi olyan kompromittáló megjegyzést nem hordoznak, melyeket egy modern ügynökről alkotott képbe beleférnek. Sokkal inkább szakmai, tudományos és diplomáciai háttérinformációkról van itt szó, ahol főhősünk jó pénzért szakértelmét kamatoztatta. Ahogy ezt tették és teszik ezt azóta is sokan végzett, olykor pedig nagy hírű orientalisták. Így, bár célunk nem a szerezcsenmosztatás, de a ‚Vámbéry, a kém, a Vámbéry, az ügynök’ kifejezés mögött valójában több az ideológiai célozgatás, esetleg némi ideológiai és származási alapon történő minősítés, mint a valóság. Vámbéry konspiratív alakjának hangsúlyozása különösen felerősödött a huszadik századi török, iráni és közép-ázsiai értelmiségiek köreiben, akik - bár elismerik érdemeit is – írásaikban szinte sosem hagyják ki ezt a motívumot. Az összeesküvés elméletekre hajazó ügynökvád, az Edward Said-i orientalista prototípusa, a nagyobb hatalmak szolgálatában felbukkanó ‚ügynök Vámbéry’ alakjának hangsúlyozása a fiatal államiság, a félgyarmati-gyarmati státust nemzetállamra cserélő identitás, a posztkoloniális

gondolkodás egyik szimptómája szemünkben, lett legyen az jobb- vagy baloldali szerzőhöz kapcsolódó megállapítás.

E kötet nemcsak a laikus olvasók Vámbéry-világát veszi célba, hanem a tudományos kutatását is. Nemcsak a sztereotípiák meghaladása a kötet célja, hanem a legújabb Vámbéryhez kötődő és valószínűleg kevésbé ismert friss tudományos eredmények megosztása a tudományos és laikus, érdeklődő közvéleménnyel. Még mielőtt rátérnénk e kötet kérdéseire, az előbbiekben kifejtett laikus Vámbéry-kép mellett érdemes szólni a tudományos Vámbéry-recepcióról is.

Vámbéry életműve meglehetősen szerteágazó. A gazdag Vámbéry-hagyaték turkológiai része mára elég jól ismert és nagyobbbrészt feldolgozott. Itt elsősorban, a honi turkológia jeles személyiségei, Hazai György, Vásáry István és Dobrovits Mihály fáradozásait kell kiemelnünk, akik az elmúlt fél évszázad során megkíséreltek egy reális turkológus Vámbéry-képet kialakítani. Erőfeszítéseiknek, Vámbéryval kapcsolatos tanulmányaiknak és könyveiknek köszönhetően ma már jól ismert mindaz, amit Vámbéry Ármin a magyar turkológia atyjaként alkotott. Vámbéry széles praktikus nyelvismerete, a keleti (közép-ázsiai) törökség témájában végzett, saját korában úttörő kutatásai, addig nem vagy alig ismert török nyelvek szövegeinek kiadása, valamint a 19. századi török népek politikai helyzetének meglehetősen mély ismerete kiemelkedő személlyé teszi őt mind a magyar mind pedig a nemzetközi turkológiában. Hazai György ma korunk Magyarországi Vámbéry-szakértőinek *doyen*-je, aki több mint ötven éve folytat kutatásokat Vámbéry Ármin életművével kapcsolatban. Vásáry István számos tanulmányában szintén értékelte Vámbéry Ármin turkológiai, magyar őstörténeti kutatásait valamint a magyar-oszmán kapcsolatokban játszott szerepét. Dobrovits Mihály érdemei az újabbkori tudományos Vámbéry-recepció kialakításában vitán felett állnak. A 2002 óta zajló dunaszerdahelyi Vámbéry-konferenciák megálmodóját,

szervezőjét, tanulmányköteteinek szerkesztőjét tisztelhetjük benne, egyszersmind számos Vámbéryval kapcsolatos írás és inspiratív előadás szerzőjét is, aki nélkül e kötet aligha jöhetett volna létre. Itt kell megemlíteni Hodossy Gyula irodalmár, szerkesztő, dunaszerdahelyi házigazdánk fontos érdemeit is, aki hosszú évek óta áldozatos munkával szervezi, támogatja az újjászülető Vámbéry-konferenciasorozatot.

Elmondható, hogy Vámbéry turkológiai tudományos tevékenysége talán a ma legjobban ismert oldala személyiségének, mely azonban nem jelenti, hogy itt sem maradt további munka. Vámbéry turkológusi életművét legutóbb a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményének Vámbéry halálának centenáriumára készített, 2013 őszétől elérhető többnyelvű honlapja mutatta be számos korabeli és részben ismeretlen dokumentumot, valamint a Vámbéry által részben ajándékba adott, részben halálát követően a Keleti Gyűjteménybe került kéziratot, könyvet felhasználva (<http://vambery.mtak.hu/>). Itt elsősorban Kelecsényi Ágnes, Dévényi Kinga és Kovács Nándor érdemeit kell kiemelnünk.

Vámbéry természetesen külföldön is komoly érdeklődésre tart számot, és bár nem nagy számban, de időnként megjelennek tudományos művek vele kapcsolatban. Vámbéry szerepe és jelentősége nem mérhető ugyanazzal a mércével külföldön és itthon, hiszen egyfelől bizonyos sztereotípiák hatnak, másfelől a nemzetközi tudományosságban nem lehet elvárni azt a széles társadalmi Vámbéry-kultuszt, mint a korabeli és a mostani Magyarországon. Mégis, van néhány fontos szerző és mű, akit feltétlenül ki kell emelni.

A külföldi és elsősorban angol nyelvű Vámbéry-recepció mindmáig meghatározó könyve Lory Alder és Richard Dalby nagy forrásanyagra támaszkodó kötete (*The Dervish of the Windsor Castle*, Bachman and Turner, London 1979). E könyv máig megkerülhetetlen minden Vámbéryval és a Vámbéry-jelenséggel foglalkozó kutatónak.

Az újabb művek közül Ruth Bartholomä nemrég megjelent Vámbéry monográfiája emelendő ki, mely az itthon kevésbé számon tartott német Vámbéry-recepció figyelemreméltó alkotása (*Von Zentralasien nach Windsor Castle. Leben und Werk des ungarischen Orientalisten Arminius Vámbéry (1832–1913)*. Ergon, Würzburg 2006). A Vámbéry iránti nem lanyhuló érdeklődés biztató jele a göttingeni Michael Knüppel nemrég megjelent Vámbéry bio-bibliográfiája is (Michael Knüppel, Ármin(ius) Vámbéry (1832–1913)- Versuch einer Personalbibliographie Nordhausen, 2015.)

Végül de nem utolsósorban ki kell emelni Mandler Dávid nemrég, 2014-ben magyarul is megjelent Vámbéry-monográfiáját, mely a New Yorkban élő szerző angol nyelvű disszertációjának magyarra fordított és részben átdolgozott változata (*Kelet és Nyugat mezsgyéjén, Vámbéry Ármin és a Brit Birodalom, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest 2014*). Mandler izgalmas könyve két fő kérdésre koncentrált, Vámbéry brit kapcsolatainak változását elemzi a korabeli brit sajtóanyag kiváló ismeretében, másfelől Vámbéry és Goldziher meglehetősen feszült és ellentmondásos kapcsolatát, és a zsidósághoz fűződő viszonyukat mutatja be alaposan és meghaladva a korábbi eredményeket.

E monográfiák mellett érdemes felhívni a figyelmet a Hazai György által szerkesztett *Archivum Ottomanicum* legutóbbi számára (*Archivum Ottomanicum* 31, Harrasovitz Verlag, Wiesbaden 2014, 7-78.), melynek első felében Vámbéry halálának centenáriuma születt fontos tanulmányok olvashatóak jelentős honi és külföldi kutatóktól.

A jelenkori Vámbéry reneszánsz jegyében ki kell emelnünk Fodor Gábor turkológus tanulmányait is, melyek Vámbéry oszmán kapcsolataihoz, és többek között a 19. század végére kiéleződő oszmán-örmény kérdéshez kapcsolódó fontos esszék. Fodor Gábor Vámbérynek az örmény kérdésről vallott nézeteiről írása a *Keletkutatás* oldalain írása rávilágít Vámbéry éleslátására a világhatalmaknak az örmény kérdésben játszott olykor kétes szere-

pére, de véleményünk szerint a kelet-európai nemzetiségi kérdések Vámbéry-féle recepciójához is fontos adalék.

Dévényi Kinga nemrégiben szintén a *Keletkutatás*-ban publikált fontos tanulmánya Vámbéry és Goldziher levelezéséről szintén részben tabudöntögető írás, mely sok téren árnyalja a mára antagonisztikusnak vélt ellentétet a két tudós viszonyában.

Vámbéry életműve szerteágazó és jelen kötetünkkel azt is szeretnénk jelezni, hogy mennyire lezáratlan számos kérdés még a jeles orientalistával kapcsolatban. Mindaddig, amíg nem ismerjük Vámbéry hagyatékának, szellemi örökségének az egészét, addig nem vállalkozhatunk életműve és személyisége teljes értékelésére. Hiába telt el több mint száz év halála óta, Vámbéry továbbra is munkára ösztönzi a kutatókat. Hiperaktív személyisége mintha továbbra is köztünk lenne és folyamatosan vitákat gerjesztene a kutatásban.

Ha áttekintjük Vámbéry Ármin eddig ismert életművét akkor - Dobrovits Mihály után – úgy fogalmazhatunk, hogy Vámbérynek inkább életművei voltak, semmint életműve, melyek nem, vagy nem feltétlenül érintkeztek egymással, önmagukban hatalmasak és kutatók egész csoportját tudják vagy inkább tudnák lekötni ideális esetben.

Művei alapján Vámbéry alábbi életműveit tudjuk elkülöníteni: turkológiai, magyar őstörténeti, közel-kelet szakértői, publicisztikai és tudományos népszerűsítő, ismeretterjesztő területek.. Mindmáig nem került sor e területek forrásainak bemutatására, egyetlen olyan Vámbéry-életrajz sem született meg, ahol szisztematikusan felmérték volna ezeket a különböző területeket. A Vámbéry által művelt tudományos témák feldolgozottsága, értékelése egészen eltérő arányokat mutat. Ahogy korábban említettük, Vámbéry turkológiai munkássága áll a legjobban.

A legrosszabbul talán Vámbéry publicisztikai munkásságának értékelése áll, ezen a téren nem történt semmilyen fontos lépés, Vámbéry sajtóban megjelent írásai eddig nem

lettek összegyűjtve és kiadva. Jól ismert, hogy Vámbéry igen aktívan jelen volt a brit, a magyar, a német sajtóban, és még nagybetegen is, halála előtt egy nappal is három levelet diktált 'íródeákjainak', melyek másnap jelentek meg brit napilapokban. Vitán felül álló adóssága ez a magyar és a nemzetközi tudományosságnak.

Ugyancsak komoly homály fedi Vámbéry magánlevelezését. Szemben szerencsésebb honi orientalistákkal, mint Goldziher, akiknek megmaradt és ma már a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye révén digitálisan is elérhető a levelezése, a Vámbéry archívum szétszóródott. Személyes benyomásaink szerint nem csekélymértű forráscsoportról lehet itt szó, de ezek java része vagy kikerült Magyarországról és Angliában vagy az USA-ban van, vagy – ami szomorúbb – elkallódott. Mindebben nagyon komoly szerepe lehet a Vámbéry család elmenekülésének is. Bár a család levéltár sorsa még egyáltalán nem lezárt téma és némi agilitással, támogatással még lehet eredményeket elérni. A családi levéltár szétszóródása persze nem kis részben annak is köszönhető, hogy Vámbéry Ármin halála óta eltelt több mint száz évben egyetlen kutató sem vette a fáradságot a levéltár megszerzésére, átvizsgálására. Vámbéry Rusztem, Vámbéry Ármin fia és az unoka, Vámbéry Róbert emigrálása, a zivataros magyarországi politikai viszonyok is hozzájárultak mindehhez. De a legnagyobb baj a közöny volt, hiszen ennek köszönhetően jóvátehetetlen veszteség érte a Vámbéry-kutatást. A Vámbéry család megkeresése, megszólítása Vámbéry Ármin kapcsán itthon és az Egyesült Államokban nagyon komoly lépés lehetett volna egy teljesebb Vámbéry-kép megismeréséhez, erre azonban kísérlet sem történt – sem itt, sem ott (megjegyzendő, hogy az utolsó leszármazott, Vámbéry Róbert 1999-ben hunyt el a kaliforniai La Jollában, tehát szinte a közelmúltig lehetett volna tenni lépéseket).

Ugyancsak érdekes és eddig kevésbé vizsgált kérdés Vámbéry iráni és indiai kapcsolatainak kérdése is. Bár Vámbéry ismeretei, kapcsolatai a törökség különböző csoportjaival

mindvégig erősebbek voltak, és e téren már születtek fontos művek. de az utóbbi évekből előkerült néhány levéltári dokumentum azt sejteti, hogy itt lenne az ideje Vámbéry tágabb muszlim recepciója vizsgálatának is, melybe nemcsak az oszmán és a közép-ázsiai kapcsolatok tartoznak. E kérdésnek Alder-Dalby már szentelt pár oldalt, de úgy véljük, hogy a rendelkezésre álló források szerint e terület – Vámbéry muszlim kapcsolatai - még tovább kutatható és nagyrészt kiaknázatlan téma.

A magyarországi Vámbéry-recepció megkövülésének egyik fő okát abban látjuk, hogy a Vámbéryval kapcsolatos források hosszú időn keresztül nem gyarapodtak. Igaz, a rendelkezésre álló elsődleges és másodlagos források száma sosem volt csekély, de mostani ismereteink szerint a még nem ismert vagy éppen most ismertté váló levelek, cikkek, lappangó szövegek aránya jóval magasabb a becsülnél. A fentiek fényében nem véletlen, hogy jelen kötetünk felosztása megpróbálja követni az előbb említett párhuzamos életművek elvét. Kevésbé törekszik Vámbéry munkássága komplex értékelésére, a megjelent tanulmányok inkább részkérdéseket vizsgálnak, és kisebbségben vannak az 'ideológiai' kérdésekre fókuszáló írások. Nem is baj ez, hiszen amint fentebb célzottunk rá, rengeteg kérdés tisztázatlan még Vámbéryvel kapcsolatban és bőven vannak fehér foltok Vámbéry életében, melyek tisztázása fontos tudományos feladat.

Egészséges pozitivizmus jellemzi e kötetet, mely – ellentétben a közvéleményben megkövesedett sztereotípiákkal – nem ezerszer átrágott és feltett kérdésekre óhajt választ adni, nem foglal állást olyan – sajnos időnként rosszul feltett vitákban, hogy Vámbéry 'jó tudós' vagy 'rossz tudós' volt (amint erre egyes magyar orientalisták hajlamosak több erősen szubjektív és publicisztikai ízű tanulmányukban vagy előadásukban vagy mint legutóbb Hamid Dabashi tette, aki Vámbéry egyetlen művét sem ismerve minősítette őt 'tudományos sarlatánnak'). Úgy véljük, hogy amíg ennyi az

eldöntendő kérdés és ismeretlen részlet Vámbéryvel kapcsolatban, addig ideológiai vagdalkozások, Vámbéry pró vagy kontra minősítése helyett érdemes a megoldandó kérdésekre koncentrálni. Az ezerszer hallott sztereotípiák részben unalmasak, részben pedig tudáshiányt lepleznek, akár a nagyon lelkes Vámbéry rajongók hangját halljuk benne (mint például a dilettáns magyar őstörténet zajos képviselőitől), akár a megrogzött Vámbéry-ellenes tábor képviselőinek véleményét nézzük. Egyik tábor sem veszi a fáradságot, hogy azt a két-három Vámbéry művet meghaladva elmélyüljön a Vámbéry-kérdésben és ennél mélyebb ismeretre tegyen szert.

A mostani kötet öt jelentős témakört ölel föl: Vámbéry életrajzának új felfedezéseit; kortársainak véleményét és velük kapcsolatos levelezéseit; Vámbéry magyar őstörténeti munkásságának új megközelítéseit; Vámbéry és a törökség kapcsolatát; valamint Vámbéry iráni-perzsiai kontaktusait.

Mind az öt témakör új eredményekkel kecsegtet, és az elmúlt tizenkét év dunaszerdahelyi Vámbéry-konferenciáinak legjobb írásaiból válogat.

Az első fejezetben Kiss László és Sárközy Miklós családtörténeti kutatásait olvashatjuk, melyek új adatokat sokaságát tartalmaznak a Vámbéryről, és a magyar nyelvterületen kevéssé ismert családi viszonyairól. Kiss László orvostörténész beható alaposítással határozza meg Vámbéry fiatalkorban kialakult sántaságának kórisméjét, új diagnózist állítva fel. Sárközy Miklós pedig vadonatúj, eddig ismeretlen családtörténeti forrásokra alapozva rekonstruálja Vámbéry Ármin családi kapcsolatait és családja későbbi sorsát.

A második fejezet Vámbéry magyar és nemzetközi kapcsolatait mutatja be. Seres István tanulmányai sok apró részletben finomítják Vámbéry magyarországi státusának értelmezését és bőséges adattárként szolgálnak Vámbéry kevéssé ismert itthoni értelmiségi háttérének megismeréséhez. Felföldi Szabolcs tanulmányai komoly szolgálatot tesznek Vámbéry Ármin és Stein Aurél viszonyának bemu-

tatásával, az egy generációval később született és Vámbéry-hoz hasonlóan izgalmas pályát befutott keletkutató bonyolult és eddig kevésbé ismert kapcsolatrendszerének fényeit és árnyait mutatva be új levéltári adatok alapján. Németh Pál és Vér Márton tanulmányai általánosabb kérdéseket feszegetnek új megközelítésben, írásaik Vámbéry megítélésének és nézetrendszerének kérdéseit, Goldziherrel fennálló vitáját és Edward Said orientalista jól ismert tézisének Vámbéryvel kapcsolatos kérdéseit járják körbe.

A következő részben Vámbéry magyar őstörténeti nézeteinek modern értékelését végzik el avatott, a témához valóban jól és hitelesen értő magyarországi szakemberek. Dobrovits Mihály írása átfogó áttekintést ad Vámbéry helyéről kora tudományos életében, annak minden kérdését és ellentmondását érintve. Sinkovics Balázs, Zimonyi István és Madaras László írásai a korának magyar őstörténeti nézeteit aktívan formáló nagy hatású Vámbéryt értékelik a modern kutató szemüvegén keresztül. Sok mindenben másképp látják és rámutatnak Vámbéry kétségtelen tévedéseire, másfelől azonban Vámbéry - talán olykor empirikus alapú - többségében előremutató magyar őstörténeti nézeteit is bemutatják. Egyúttal kiderül az is, hogy Vámbéry közvetetten mennyire befolyásolja mindmáig magyar őstörténeti nézeteinket. Hazai György professzor pedig a *Tárik-i Ungurusz* filológiai kérdéseit segít tisztázni, ez a fontos tanulmány a magyar dilettáns őstörténeti nézetek miatt is fontos, melyek hamis, tudatlan állításokat és legendákat szöttek e fontos oszmánkori történeti szöveg köré.

A turkológiai fejezetben is fontos írások kaptak helyet. Elsőként Kovács Nándor írását emelhetjük ki, aki Vámbéry és más, az Oszmán Birodalomban egykor élt magyarok kéziratgyűjtő tevékenységét és a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményében található kéziratainak történetét foglalta össze kiváló tanulmányában. Mellette Keller László írását is méltatnunk kell, aki Vámbéry egyik legkorábbi csagatáj nyelvi munkáját elemzi írásában. Vásáry István kultúrtörténeti írásában a Szózat legkorábbi oszmán

török fordításának Vámbéryhez vezető szálait mutatja be összehasonlítva egy még Vámbéry életében napvilágot látott újabb fordítással. Csirkés Ferenc történeti esszéje az 1860-as évek Közép-Ázsiája politikai viszonyait mutatja be meglehetősen alapossággal, az orosz cári hódítás előtti pillanatokban, amikor Vámbéry inkognitóban ott járt.

Végül, de nem utolsósorban fontos megemlíteni azokat a tanulmányokat, melyek érdekes és eddig kevésbé ismert fényt derítenek Vámbéry perzsiái-iráni kapcsolataira. Csirkés Ferenc brit levéltári adatok alapján megírt esszéje számos helyen pontosítja Vámbéry szerepét a kései kádzsár kori Perzsia brit politikai szakértőjeként, rámutatva, hogy még élete utolsó éveiben is milyen naprakész volt a korabeli perzsiái viszonyok követésében. Apor Éva írása az iráni magyar kapcsolatok érdekes epizódjára világít rá, a Perzsiában osztrák-magyar katonatisztként élő Wagner Károly által Vámbérynek adományozott Mahmúd Mírzá-féle perzsa kézirat hátterét elemzi. Sárközy Miklós tanulmányaiban Vámbéry Ármin iráni kapcsolatainak, a korabeli kádzsár Perzsia uralkodóihoz, Nászer al-Dín és Mozaffar al-Dín sahokhoz fűződő viszonyának tisztázására tesz kísérletet. A szűkebb szakma és a szélesebb nagyközönség számára sem ismert, Vámbéryvel kapcsolatos perzsa forrásokat fordít le és ültet át magyarra, mindezzel hozzájárul jónéhány alig ismert epizód és Vámbéry eddig kevésbé ismert iráni kapcsolatainak tisztázásához.

Kötetünk záróakkordjaként pedig Dobrovits Mihály nagyívű tanulmányát kell kiemelnünk. Ebben a szerző egyenleget von Vámbéry munkásságának fejezeteiről illetve maga kísérli meg a legfontosabb, Vámbéry által művelt témákat, tudományos területeket összegezni és mérlegre helyezni. Egyetérthetünk megállapításával, hogy egyetlen Vámbéry-életmű nem létezik, hanem Vámbéry-életművekről beszélhetünk, amelyek egymástól függetlenül születtek és értékelésük még nem vagy nem teljesen történt meg.

Kötetünk az elmúlt tizenkét év dunaszerdahelyi Vámbéry-konferenciáinak Vámbéryvel kapcsolatos legfrissebb eredményeit bocsájtja közre. Az egymástól merőben eltérő fejezetek is alátámasztják azt a feltételezésünket, hogy aligha lehetséges sommás ítéletet hozni a nagyon színes és sokoldalú Vámbéry-életműről. Amiként nem lehetséges, még mindig nem lehetséges teljesen világos képet alkotni magáról Vámbéryről, a tudósról és az emberről sem.

Am ezzel együtt az elmúlt tizenkét év eseményei a Vámbéry-kutatásokban nagyon komoly eredményeket hoztak, megkockáztathatjuk, hogy komolyabbakat, mint az azt megelőző nyolcvan év. Am ismereteink még mindig hiányosak, alapvető Vámbéry-cikkek, írások munkák sokasága lappang és vár tudományos vizsgálatra.

Lesz, marad munka bőven a következő tizenkét évre is, amikor majd a következő válogatáskötet megjelenhet. Addig is leginkább tanulnunk kell. Ez a kötet ebben segít.

*London, 2015. Április 12.
Sárközy Miklós*

VÁMBÉRY ÉLETE
ÉS A VÁMBÉRY CSALÁD

KISS LÁSZLÓ

EGY 19. SZÁZADI „PARAOLIMPIKON” – ORVOSTÖRTÉNÉSZI VÉLEKEDÉS VÁMBÉRY ÁRMIN „BÉNASÁGÁRÓL”

1861-ben a Magyar Tudományos Akadémia „irodalmi munkássága elismeréséül” levelező tagjává választotta a mindössze 29 éves Wamberger Ármint. Azt a Wambergert, aki három évvel korábban egy német-török zsebszótárt adott ki Konstantinápolyban és a szótárra önhatalmulag – „hivatalos jóváhagyás nélkül” – a Vámbéry nevet nyomatta ki (Vámbéry, 127). Az új tag székfoglaló előadására összegyűlt tudós gyülekezet nem is a névváltoztatáson hördült fel, hanem az ifjú titán azon „szemtelen” kérésén, hogy az Akadémia neki ítélje meg a tudományos utazások előmozdítására rendelkezésre álló ezer forintot egy Közép-Ázsiába teendő útja költségeinek fedezésére. Az akadémikusok hevesen támadták Dessewffy Emil grófot, az

Akadémia elnökét, aki – szerintük – könnyelműen döntött az ezer forint odaítéléséről Vámbérynek. Az ellenzők legfőbb érve az volt, hogy „az ilyen béna ember azt a hosszú utat ki nem bírhatja” (Vámbéry, 132), ergo: csak haszon nélkül dobnák ki az Akadémia pénzét.

Vámbéry jómaga is tisztában volt nemcsak vállalkozása veszélyeivel, de saját egészségi állapotával is, ezért az említett akadémiai ülésen elmondott „Búcsúszavában” így próbálta meggyőzni az utazása sikerében és hasznában kétkedőket: „...hová most szándékozom, egy a vad fanatizmus sugallatából mindenkit megvető és magánál alábbvalónak tartó, az európai civilizáció és annak fenyítő kezétől távol eső durva népek közé megyek. Valamint nem nagyítani, úgy éppen eltitkolni sem akarom vállalatom nehézségeit, s minthogy sokak előtt feltűnőnek tetszhetik, én e nem ép testemmel, ily hosszú út viszontagságait megosztani eltökélem...” (Vámbéry, 132-3).

Ma már tudjuk, hogy Vámbéry „eltökéltsége” nemcsak szónoki fogás volt, hanem a saját testi állapotának és főleg lelkierejének reális felmérésén alapuló, s ezért a siker ígérését magában hordó komoly kijelentés. E lelkiező segítette őt abban, hogy Közép-Ázsia forró sivatagjain ló-, teve- vagy számárháton, sőt nem egyszer gyalog, botjára támaszkodva több száz kilométert tegyen meg. E teljesítmény csak napjaink paraolimpiáin résztvevő, szintén „nem ép testtel” versenyző sportolók teljesítményéhez mérhető. Engem mint orvostörténészt ill. gyakorló orvost e teljesítmény „medicinális” oldala fogott meg. Arra próbáltam választ találni: milyen betegségben szenvedhetett Vámbéry ill. milyen betegség következtében lett „béna”. A „béna” szót természetesen idézőjelek közt értem, mert nem bénaságról van szó, még akkor sem, ha Vámbéry jómaga és kortársai is – lásd az akadékoskodó akadémikusok idézett véleményét – gyakran a „béna” jelzővel illették testi fogyatékoságát. Vámbéry ugyanis nem béna, hanem sánta volt.

Az orvostörténeti szakirodalomban nem találtam olyan dolgot, amely Vámbéry sántaságával, az annak alapjául szolgáló betegségével foglalkozott volna. A múlt század kiváló magyar orvostörténésze, Magyary-Kossa Gyula (1865-1944) is mindössze Vámbéry tettességének szentelt egy rövid orvostörténeti jegyzetet (Magyary-Kossa) - utazónkat a sivatagi vándorlása során kínozták e kellemetlen elősdiék (Vámbéry, 165). Ezért megpróbálok kiindulni a legilletékesebb, Vámbéry adataiból, aki a *Küzdelmeim* c. önéletrajzában így emlékezett betegsége kezdetére: "Körülbelül hároméves lehettem... emlékezem arra a reggelre, midőn lábfájással ébredtem, és sántítani kezdtem, ez volt az idő, mikor a csípőfájás betege lettem, s a bal lábamra megbénultam. E bajomra aztán gyógyulást nem is leltem soha" (Vámbéry, 12.o). A fájdalom valószínűleg hamarosan megszűnt, mert kis Vamberger meglepően jól viselte „csípőbaja” következményeit. „Nekem magamnak nemigen tűnt fel ez a testi fogyatkozásom, mert mankómat a bal hónom alá kapva, elég fürgén sántikáltam biz én, és gyakran keltem versenyfutásra gyermekcimboraimmel" (Vámbéry, 16.o.). Annál inkább bántotta e fogyatkozás az édesanyát, aki – mint Vámbérynk írja visszaemlékezésében – „szerencsét próbált a legsajátosabb házi- és csodaszerekkel. Gyógyító erejű füvekben fürösztröttek, minden lehető és elképzelhető kenőccsel és állati zsiradékkal kenegettek, és amikor nem használt az sem, éjfélkor a keresztutakra fektettek és vén cigányasszonyok bűbajos mesterkedésére bíztak" (Vámbéry, 16.o). Nem maradhattak ki a „kezelésből” a kor „csodadoktorai” sem. A leghíresebb gyógyító ez idő tájt a Nyitra vármegyei Rudnó katolikus papja, Madva Ferenc volt, akinek híre már ekkor, az 1830-as évek derekán átlépte megyéje határát. Több napos gyaloglás, megrakott parasztszekér hátán való utazás után jutott el az aggódó édesanya a kis Árminnal a rudnói plébános színe elé. Madváról köz tudott volt, hogy nemigen vizsgálta a betegeket, „ránézés-

sel” megállapította a bajt és már írta is a receptet. Vámbéry emléke egyezik a Madváról kialakult képpel, mert ezt írja a rudnói vizitről: „...a fekete reverendás úr nem csinált sok teketóriát a betegével. Megnézte, amúgy felületesen, a béna lábamat, írt egy receptet, mert a patikus társa volt a szent üzletben, és a közeli gyógyulás reményében útnak bocsátott bennünket” (Vámbéry, 16.o.).

S mivel a „közeli gyógyulás” csak nem akart bekövetkezni, az édesanya egy újabb „csodadoktorhoz”, egy írástudatlan parasztemberhez fordult, aki a Nyitra megyei Grób községben működött. A csontkovács miután „megvizsgálta” a fiú lábát, felajánlotta, hogy otthon, azaz Dunaszerdahelyen fogja meggyógyítani a beteg lábát. Vámbéry így emlékezik vissza a négyéves korában, 1836-ban véghez vitt „barbár módon kegyetlen és durva kezelésre”: „Miután a lábamat öt napon át minden reggel egy ideig a forró gőz fölé tartották, hogy az inaim és porcogóim, mint a paraszt mondotta, meglágyuljanak, a hatodik napon végre eljött az ideje az ortopédia csodás műveletének. Anyámat elküldték hazulról, engem pedig lefektettek, és miután két markos cigány – ők voltak a segédorvosok – vállamnál és lábamnál fogva megragadott és keményen a földre szorított, a paraszt testének egész súlyával ránehezedett szinte derékszögbe összezsugorodott beteg térdemre. Borzasztó roppanás következett be ezután, és én elájultam. Később, hogy magamhoz tértem, ott láttam térdelni az ágyam mellett siránkozó és kesergő anyámat, cirógatva és dajkálva engem, de a lábam egészen egyenesen feküdt két erős kéreg közé szorítva és durva köteléssel körülpólyálva... Csak természetes, hogy nem lett semmi haszna az egész orvosi eljárásnak, mert mire a fakérget eltávolították és megint lábra állhattam, régi bajom visszatért, és a mankót elő kellett vennem ismét. Béna maradtam biz én egész életemben, ha nem is éppen káromra... (Vámbéry, 17.o.).

Az általam forgatott, 2001-ben a Lilium Aurum által kiadott Küzdelmeim c. Vámbéry-kötetben e részhez kap-

csalódik egy lábjegyzet, amely szerint „Vámbéry sántaságának oka csípőízületi ficam volt. E baj orvoslásának módját a 19. század végéig nem ismerték, így Vámbéryn a kuru-zslókon túl az igazi orvosok sem segíthettek volna”. Nos, a Vámbéry saját emlékeiből eddig megismert anamnézis, kórtörténet alapján úgy vélem, e lábjegyzet módosításra szorul. Véleményem szerint Vámbéry sántaságának hátterében nem csípőízületi ficamot kell keresni, hanem egy másik, az emlegetett bonctani régiót sújtó szintén gyakori betegséget. E betegségnek Vámbéry gyermekkorának idején még neve sem volt. Első leírója a cseh sebészet megalapozója Karl Maydl (1853-1903) prágai orvosprofesszor volt 1897-ben (Barta,327, Kubát,328). Az elkövetkező tíz évben az amerikai Legg, a svéd Waldenström, a francia Calvé, majd a német Perthes közölt újabb esetleírásokat, ezért a betegséget sokáig Legg-Calvé-Perthes-kórnak vagy rövidítve Perthes-kórnak emlegették. Mai hivatalos neve: gyermekkori aszeptikus combfejnekrózis (Barta, 327). Az aszeptikus annyi mint csíramentes, azaz nem fertőzőes eredetű, a nekrózis pedig elhalást jelent. Vagyis a betegség mai hivatalos neve jól kifejezi a kór lényegét: a csípőcsont vápájába, az ízületi árokba illeszkedő combfej az elhalás (nekrózis) következtében csak egy rosszul illeszkedő ízületet alakíthat ki. Ez a „rossz” ízület nem bírja el a gyorsan növvő gyermek testének terhelését, a gyermek önkéntelenül is kímélni kezdi a beteg oldali végtagját, sántít, a kímélt, óvott lábizmok pedig zsugorodni kezdenek. Ez utóbbi következtében másodlagosan sérül a térdízület is, amelyben zsugorodás, ízületi merevség alakul ki. Így történhetett a kis Ármin esetében is, hiszen ezt a térdzsugort próbálta megszüntetni durva beavatkozásával a csontkovács.

A betegség keletkezési mechanizmusa, orvosi nyelven: patogenézise tehát ismert, ismeretlen azonban még ma is az elhalást beindító ok, azaz ismeretlen a betegség etiológiája. A szakemberek számára a legelfogadhatóbbnak az tűnik, hogy a Perthes betegség a növekedésben levő combfej

vérkeringésének károsodása talaján alakul ki (Barta,328). A folyamat a csont- és velőállomány sejteinek elhalásával kezdődik, majd az elhalt sejtek felszívódnak és új csont képződik. Az elhalást tehát a combfejet alkotó csont átépülése követi, ami a csípőízület funkcionális értékének csökkenésével jár együtt. A Perthes-kór tehát nem életet veszélyeztető betegség, jelentősége abban van, hogy a combfej alaki változása megteremti a felnőttkori csípőízületi kopás, a koxarthrózis kialakulásának talaját. Feltételezhető, hogy a felnőttkori csípő-megbetegedések jelentős részét a gyermekkorban lezajlott Perthes betegségek okozzák. Az ortopédia cseh tankönyve szerint a népesség 1 %-a szenved gyermekkorában e kórban – azaz minden 100 gyermek közül legalább egy – és az esetek 10 %-ban a combfejelhalás mindkét oldalon bekövetkezik (Kubát, 329).

A Perthes betegség leggyakrabban a 4-10. életév között alakul ki, tehát akkor, amikor a gyermek növekedése és mozgása rendkívül intenzív. Többnyire a fiúk megbetegedése. Általában csak az egyik oldalt sújtja. Ezzel szemben a veleszületett csípőficam rendszerint mindkét oldalt érinti, gyakoribb a lányoknál. E kritériumok alapján is megerősítve látom feltevésemet: Vámbéry betegsége Perthes-kór lehetett, melynek súlyos következményét, az élete végéig tartó sántaságot a csontkovács szakszerűtlen és durva beavatkozása is okozhatta, hiszen a szakirodalom szerint az ötéves kor előtt kezdődő betegségnek a prognózisa általában jobb, mint a későbbi kezdetűnek (Kubát, 331). A Perthes-kór ma már – ha nem is százszázalékos sikerrel – korai műtéttel kezelhető és az esetek többségében megelőzhető a tartós sántaság kialakulása.

Vámbéry azonban – mint saját maga utal rá – e testi fogyatékoságából is „hasznot” tudott húzni: amikor „béna koldusnak” és hadzsi-nak, azaz Mekkt megjárta zárandoknak álcázta magát, s „koldusbotomra a szó teljes értelmében támaszkodva” (Vámbéry, 194.o), e valódi sántasága segített elhitetni zárandoktársaiban, majd a bokharai és

szamarkandi udvar tisztségviselőiben álcája többi elemének valódiságát is. Sőt, a sok nyeregben töltött óra Vámbérynk számára amolyan fizioterápiás kezelésnek számított, amely megacélozta testét, mert mint írja: „... jártam hegyen és völgyön át minden elképzelhető hátasállaton, sőt kedvemet leltem a lovasbravúrokban is, melyek, ha bénaságomra gondolok, ma is hihetetlennek tűnnek előttem. Felkaptam a vágató lóra, olyan ügyesen kapaszkodtam fel a magasán megrakott öszvérekre és tevékre, mintha kötéltáncosok körében nevelkedtem volna fel... (Vámbéry, 153.o). Sántasága, természetesen, szerzett neki kellemetlen órákat is, hiszen amikor tevéje elakadt a sivatag mély homokjában, gyalog kellett folytatnia útját s „lábam bénasága miatt ilyenkor jobb kezemmel fokosomra kellett támaszkodnom és e gyalogló utaim közben egyszer úgy megdagadt a jobb karom, hogy napokon át pokoli kínokat szenvedtem miatta” (Vámbéry, 166.o).

Emlékezve az akadémikusoknak Vámbéry testi állapotából kiinduló kétkedésére, nem meglepő, hogy ugyanezen kétkedés megjelent Vámbéry visszatérése után is. „Bölcs és tudós emberek fizikai lehetetlenségnek minősítették azt, hogy béna lábammal megtehettem volna utazásomat a messze Keleten és kibírhattam volna az állítólag átélt veszedelmeket és fáradalmakat” (Vámbéry, 229.o.). Az „őszinte méltánylat a ritka kivételek közé tartozott” – írja Vámbéry – ám, ha e méltánylat „a haza bölcsének”, Deák Ferencnek a szájából hangzott el, feledtette utazónkkal a sokkal gyakoribb becsmérlő megjegyzéseket. Orvosként és emberként is, csak egyetérthetünk Deák Ferenc véleményével, aki ezt mondta: „Hagyjátok Vámbéryt, az az ember messzebbre ért el másfél lábával, mint nagyon sokan a két lábukon” (Vámbéry, 230).

P.S.: Az előadás szövege Vámbéry halálának 100. évfordulója apropóján megjelent az Orvosi Hetilapban: Orvostörténeti vélekedés Vámbéry Ármin (1832-1913) „bénaságáról”. Orvosi Hetilap, 2013, 36., 1438-1440.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

1. Barta Ottó: Gyermekkori aszeptikus combfejnekrozis (Pert-hes betegség) és kezelésének jelenlegi állása. Orvosi Hetilap (Budapest), 1988, 7., 327-332.
2. Kiss László: Kortárs orvosi és laikus vélemények a „rudnói csodáról” – 150 éve hunyt el Madva Ferenc. In: Vámbéry An-tológia, 2002, 102-111.
3. Kubát, Rudolf: Ortopedie. 2. átdolgozott kiadás, Avicenum, Praha, 1975, 328-332.
4. Magyary-Kossa Gyula: Orvostörténeti jegyzetek. Orvosi Hetilap, 1942, 46. sz.
5. Vámbéry Ármin: Küzdelmeim. Lilium Aurum, Dunaszer-dahely, 2001.

KISS LÁSZLÓ

VÁMBÉRY ÁRMİN
ÉS AZ ELSŐ MAGYAR
KÓRBONCNOK,
ARÁNYI LAJOS KAPCSOLATA

Mielőtt a címben szereplő foglalkozás/hivatás morbid asszociációra készítené a tisztelt Olvasót, sietünk leszögezni: nem hullaként került Vámbéry kapcsolatba a híres kórboncnokkal. Sőt, nagyon is élő, emberi, s még tovább pontosítva: rokoni volt ez a kapcsolat - Arányi Lajos az apósa volt nagy utazónknak. Ezen állításunkat azonban meg kell magyaráznunk, hiszen a Vámbéry életrajzát tüzetesebben ismerők jogosan hördülhetnek fel: hogy lehetett Arányi az após, amikor Vámbéry feleségét Rechnitz Kornéliának hívták?

Kezdjük tehát az elején, annak magyarázatával, miért nem Rechnitznek hívták Vámbéry apósát. Rechnitz (Rechnicz) János 1804 körül született Pozsonyban. Fiatal koráról nem tudunk jóformán semmit. Érett fejjel, majd-

nem harminc éves korában, 1835-ben Pesten szerzett orvosi oklevelet a „...de cancro in genere”, azaz „a rákról általában” című 39 oldalas értekezésével (DÖRNYEI, 2001, 123-4). Elképzelhető, hogy tanulmányait Bécsben kezdte – mert disszertációját Andreas Ignatius Wawruchnak, a kór- és gyógytan bécsi professzorának ajánlotta – de végülis Pesten telepedett le, ott működött gyakorló orvosként. Már fiatal orvosként bekapcsolódott az orvostársadalom akkoriban nagyon szegényes közösségi életébe is: 1837-ben egyike volt a Budapesti Királyi Orvosegyesületet megalapító 16 pesti ill. budai orvosdoktornak (KAPRONCZAY, 1987, 417). Neve hamarosan ismertté vált országszerte a korabeli orvosi lapokban közzétett tanulmányaival. Az első magyar orvosi lap, az Orvosi Tár hasábjain 1839-ben közölte gondolatait „az orvosi tapasztalás felett”. Később írt a végbélsipolyokról, a pici gyermekek rángógörcseiről és az 1848-ban grasszáló „keleti choléráról” is. Munkatársa a volt a kiváló pesti gyermeksebész Schöpf Merei Ágoston (1805-1858) által kiadott Magyar Orvos-Sebész Évkönyvnek is, amelyben – többek közt – a hagymáz, azaz a tífusz orvoslásáról is közzétett egy tanulmányt. A legnagyobb feltűnést viszont egy 1846-ban, a már említett Orvosi Tár hasábjain megjelent „Az orvosi rend korviszonyairól s reform szükségességéről” c. tíz oldalas tanulmánya keltette. Arra hívta fel a figyelmet, hogy Pesten már túl sok az orvos – az akkori 90 000 lakosra 300 „orvostudor” jutott – ami Rechnitz szerint azt eredményezi, hogy: „Irigység, gyűlölség s minden alacsony bűnök szabadon eresztvék immár s a tudomány kézművé süllyedt alá” (GORTVAY, 1953, 67). Hogy mikor vette feleségül a tőle mintegy húsz évvel fiatalabb Joachim Johannát, nem tudjuk. Azt viszont tudjuk, hogy a bájos Johanna vagy Janka híres családból származott. Az öccse ugyanis dr. Joseph Joachim (1831-1895 után) volt, akiről az Arányi munkásságával foglalkozó magyar orvostörténész csak annyit ír lábjegyzetben, hogy „világhírű hegedűművész” (MAGYARY-KOSSA, 1929, 268).

Ettől bővebb életrajzát 1895-ben a Pallas Nagy Lexikona tette közzé; ebből a Johanna életrajzához is értékelhető adatokat idézzük csak. Joseph 1831-ben Köpcsényben (ma: Kittsee, Ausztria) született – valószínű tehát, hogy nővére is ott látta meg a napvilágot, 1824 körül – majd a Joachim család a harmincas évek derekán Pestre költözött. A „csodagyermeknek” tartott Joseph hegedűjátékával hamarosan elkápráztatta a bécsi, lipcsei, londoni, weimari közönséget és 1869-től a berlini zeneakadémia igazgatójaként működött – a hatvanas évek kezdetén meglátogatta hazáját is (Pallas 9) és valószínűleg nővérét, Johannát is.

Visszatérve tehát Johannához: belőle nem lett világhíró művész, hanem csak egy neves pesti orvos, Rechnitz János felesége, akit – jelenlegi ismereteink szerint – három lánnyal ajándékozott meg: ezek legidősebbike volt a Kornélia. Sajnos, Rechnitz doktor nem sokáig örülhetett szépen gyarapodó családjának, mert az 1850-es évek elején – aránylag fiatalon – elhunyt. Az özvegy az előírt gyászolás után újból férjhez ment, ismét egy orvoshoz, az 1849-ben megözvegyült Arányi Lajoshoz.

Arányi – eredeti nevén Lostainer – 1812. május 29-én született Komáromban, nagyenyedi Lostainer Antal királyi sópénztárnok gyermekeként. 1837-ben szerzett orvosi oklevelet Pesten, vagyis már medikusként is ismerhette Rechnitzet, aki két évvel korábban lett orvosdoktor. Két évig a belgyógyászat professzorának volt tanársegédje, majd egy észak-italiai tanulmányút során Padovában, a tudományos kórbonctant „A betegségek helyének és okának feltárása a kórboncnok által” c. könyvével 1761-ben megteremtő Giovanni Morgagni (1682-1771) egykori működési helyén „beleszeretett” a kórbonctanba. E fellángolás az alatt a két és fél év alatt vált tartós „kapcsolattá”, amit Arányi Bécsben, a híres cseh származású Karl Rokitsky (1804-1878) kórboncnok intézetében töltött el. Arányi 1844-ben tért vissza Pestre, ahol ő lett a kórbonctan első magyar „rendkívüli” professzora. Magyar nyelvű székfog-

laló beszédjében így jellemezte az önálló kórbonctani előadások megkezdését Pesten: „Egy új és a közjónak szám-talan gyümölcsöt termő tudomány csemetéjét ültetjük most el a magyar orvosi ipar kertjében”. A „csemete”, azaz a kórbonctan a rövidesen bekövetkező nehéz idők – a szabadságharc majd a Bach-korszak – ellenére reményteljesen fejlődött és „elültetőjének”, Arányinak 1861-ben meghozta a „rendes egyetemi tanár” címet is.

Igazságtalanok lennék Arányi emlékével szemben, ha nem hangsúlyoznánk, hogy Arányi nem a tudománya elefántcsonttornyába bezárkózó, vaskalapos tudós volt. Személyében nemcsak a jeles orvost, a kórbonctan, a patológia magyarországi meghonosítóját, az 1864-ben kiadott, első magyar nyelvű kórbonctani tankönyv íróját, hanem a műemlékvédelem egyik magyar úttörőjét is tiszteljük. Ő volt az, aki szinte megszállottként harcolt azért, hogy Vajdahunyd (ma: Hunedoara, Románia) egykor híres várát megmentse az enyészettől. 1865-ben Pozsonyban, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 11. vándorgyűlésén egy „álmáról” szolt előadása hallgatóihoz: „Azt álmodtam, hogy a vég-bomlásnak indult Vajda-Hunyd várát láttam régi fényében tündöklenni... azt álmodtam, hogy Vajda-Hunydnek nemes építói... megsúgják egy vándornak, hogy... fújja meg a táro-gatót és buzdítsa az összegyűlt seregeket az enyészet elleni harcra...” (ARÁNYI, 1865). S Arányi máskor is megszólaló „tárogatója” halló fülekre és főleg tenni akaró embererekre talált: pozsonyi előadása ill. a várról írt monográfiája nyomán indult meg 1870-ben Vajdahunyd várának restaurálása (KISS, 2005). Arányi volt a kezdeményezője annak az akciónak is, melynek során a budai várnegyed régi épületei-re emléktáblákat helyeztek el – ezek a táblák ma is láthatók (KÁRPÁTI, 1965, 944). S ha ehhez még hozzátesszük, hogy Arányi az életmentésről, az elsősegélynyújtásról szóló előadásai, újságcikkei alapján az egészségnevelés egyik magyar úttörőjének is tekinthető (KISS, 1995) ill. hogy 1846-ban kiadott „Rudnó és lelkésze 1844 és 1845-ben, meg még vala-

mi, többi közt a mai magyar zsidó is” c. könyvének köszönhetjük a reformkor „rudnói csodá”-járól, Madva Ferenc (1786-1852) katolikus papról és népgyógyászlól a leghitelesebb adatokat (KISS, 2002) - a már gyermekkorában is sántító Vámbéryt elvitte édesanyja ehhez a csodadoktorhoz is (VÁMBÉRY, 2001, 16), nos, akkor megértjük, hogy miért volt Arányi korának egyik legismertebb és nagy köztiszteltnek örvendő orvosa. Méltán tehetette fel halála után egy évvel, 1888-ban, Tátrafüreden, az ottani vándorgyűlésen az őt búcsúztató kolléga a költői kérdést: „Arányi Lajos. Van-e a nemzet nagy múltja iránt érdeklődő magyar, ki e nevet ne ismerné?” (CHYZER, 1888).

Kicsit előre siettünk a történetben, térjünk vissza 1849-be, a Vámbéry-Arányi kapcsolat egyik fontos évéhez. Arányi – aki szorgos naplóíró is volt – 1849. augusztus 3-án ezt jegyezte be diáriumába: „Nőm, gyermekem és hazám elvesztése egy év fordulta után!”. A magyar szabadságharcban honvédorvosként aktívan résztvevő Arányi tehát tíz nappal a világosi fegyverletétel előtt, hazáján kívül, már Amália nevű feleségét és Aranka nevű kislányát is gyászolta. Hogy mikor vetett véget özvegységének és vette feleségül Rechnitz kolléga özvegyét a három vagy több félárvával, sajnos, nem tudjuk. Hát nem ír róla naplójában – halljuk a jogos kérdést? De bizonyára írt, ám naplói nagy részét – „nehogy a naplók avatlan kezekbe kerüljenek” – a családtagok (miután 35 éven át hűségesen őrizték) egy szerencsétlen órában elégették (MAGYARY-KOSSA, 1929, 255). Így csak találgathatunk, mi hozta össze a Kelet-kutatót a kórboncnok professzorral. Mi volt előbb: a két férfi szimpátiája, érdeklődése egymás tevékenysége iránt vagy a kapcsolat Arányi mostohalánya, Kornélia, Vámbéry általi megismerésével kezdődött? Nem tudjuk pontosan, csupán feltételezéseink lehetnek.

„Összehozó” dolog lehetett pl. a török nyelv. A már említett naplótöredékben többször van utalás arra, hogy Arányi törökül tanult. Magyary-Kossa Gyula, akinek volt alkalma

beletekinteni az elégetéstől megmenekült lapokba, azt olvasta ki belőlük, hogy Arányi 1850 nyarán „a török nyelv-tanba is belefog” (MAGYARY-KOSSA, 1929, 262). 1850. augusztus 19-én ezt jegyezte be naplójába Arányi: „d.e. szakomba vágó (kórbonctani) irkálás mulattatott, valamint tennap (sic!) s tegnapelőtt a török tanulás”. Szeptember 3-án Visegrádva kirándulva „estve az ágyban egy órát törökül” tanul, másnap este ugyanezt teszi. Érdekes a szeptember nyolcadiki bejegyzés is: „Hajnalban borzasztó hasrágás, hasmenés gyötrött, délután le kellett feküdnöm s aluttam (!) 7-ig, később pedig törökül tanulván, magyarul pedig koplalván, elaludtam...” Sajnos, a napló a már említett családi aggodás miatt 1850. szeptember 29-én megszakad – így nem deríthető fény belőle a törökül tanulás okára, sem annak tartamára.

Összekötő kapocs lehetett az utazás szeretete is, hiszen nemcsak Vámbéry, hanem Arányi is sokat utazott. Még medikusként, 1835-ben Pestről indulva, gyalog ill. parasztszekerekre felkérérdzkedve ment végig a Tisza-Duna közén egész Belgrádig, onnan a Bánságon végig Erdélybe és Nagyváradon át vissza Pestre. „Amerre járt, szorgalmasan lerajzolja az érdekesebb dolgokat... a szerbek, oláhok, törökök népviseletét, várak alaprajzát, templomokat... (sőt) önmagát is teljes utazó felszerelésében, hátizsákkal, távcsővel, köpönyeggel, nagy tarisznnyával az oldalán, melyben az eledelek, a tiszta ing, a mosdó szerszám, a nagy pisztoly és más effélék voltak ” – írja róla a már többször idézett Magyary-Kossa Gyula (256.o.). Utazási kedvét megőrizte idősebb korában is, pl. a már említett vajdahunyadi vármentés okán 1864-ben „tíz hónap alatt hatszor rándult le Hunyadra” (MAGYARY-KOSSA, 1929, 267).

Sajnos, a másik fél, a vő, Vámbéry Ármin sem hagyott ránk témánk szempontjából használható információt - legalábbis én nem találtam ilyent. A „Küzdelmeim” c. 1905-ben magyarul (is) megjelent önéletrajza előszavában ezt írta Vámbéry: „Van egy török példabeszéd, mely azt mondja, hogy magáról csak az ördög szokott beszélni” (VÁM-

BÉRY, 2001, 5.). Nos, a turkológus Vámbéry, ehhez tartva magát, nem kívánt „ördög” lenni: önéletrajzában nem foglalkozott családi életével. Ezt csak sajnálhatjuk, hiszen az „élénk és szelleműs” előadásmóddal bíró Vámbéry – nagy mesemondónk, Arányi földije, Jókai Mór nyilatkozott így róla 1864-ben (VÁMBÉRY, 2001, 234) – bizonyára olvasmányos képet festett volna családjáról is. A családi életének az autobiográfiából való száműzése miatt még azt sem sikerült kiderítenünk, mikor kötött házasságot Rechnitz Kornéliával, Arányi Lajos mostohalányával. Erre az aktusra valószínűleg az 1870-es évek elején került sor, hiszen egyetlen fiuk, a kiváló jogásszá lett Vámbéry Rusztem 1872. február 29-én született.

Jóleső érzés nyugtázni, hogy az előadásunkban taglalt kapcsolat mindkét felvidéki születésű főszereplőjének emlékét tisztelet övezi ma is. Vámbérynak „fogadott szülővárosában”, Dunaszerdahelyen van mellszobra és a itt ül össze évente a nevével fémjelzett tudományos konferencia és társaság, Arányinak pedig a komáromi székhelyű Szlovákiai Magyar Egészségügyi Társaság, a Magyar Egészségügyi Társasággal karöltve a „Hagyományteremtő első Dr. Arányi Lajos Napok” keretében 2007. március 31-én leplezett le emléktáblát Komáromban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ARÁNYI Lajos: Vajda-Hunyad várának hajdani és jelen állapota. In: Rózsay J., Kanka K., Römer, F.: A magyar orvosok és természetvizsgálók XI. nagygyűlésének munkálatai. Budapest, 1866, 352-424.

CHYZER Kornél: Megemlékezés Arányi Lajos és Örley László tanárok felett (különlenyomat), Budapest, 1888.

DÖRNYEI Sándor: Régi magyar orvosdoktori értekezések 1772-1849. Második kötet, Borda Antikvárium, Budapest, 2001, 123-124.

GORTVAY György: Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953, 322.

KAPRONCZAY Károly: A Budapesti Királyi Orvosegyesület alapításának 150. évfordulója. Orv. Hetil., 1987, 128, 417-419.

KÁRPÁTI Endre: Arányi Lajos és a műemlékvédelem. Orv. Hetil., 1965, 943-945.

KISS László: Az egészségnevelő kórboncnok: Arányi Lajos. Egészségnevelés (Budapest), 1995, 36. évf., 6. Sz., 273-5.

KISS László: Kortárs orvosi és laikus vélemények a „rudnói csodáról” – 150 éve hunyt el Madva Ferenc In: Vámbéry Antológia 2002, Lilium Aurum Kiadó, Dunaszerdahely, 2002, 102-111.

KISS László: A komáromi vár tövéből Vajdahunyadra vetette vigyázó tekintetét – dr. Arányi Lajos (1812-1887) emlékezete. Előadás Vajdahunyadon (Hunedoara, Románia) 2005. szept. 23-án.

MAGYARY-KOSSA Gyula: Arányi Lajosról. In: uő.: Magyar Orvosi Emlékek, I. kötet, Budapest, 1929, 253-270.

PALLAS Nagy Lexikona, IX. kötet, Budapest, 1898, 924-5.

VÁMBÉRY Ármin: Küzdelmeim. Lilium Aurum Dunaszerdahely, 2001.

SÁRKÖZY MIKLÓS

VÁMBÉRY ÁRMIN FELNŐTTKORI
CSALÁDI VISZONYAI
– VÁZLAT A VÁMBÉRY CSALÁDRÓL

„Otthont, <sweet home>-ot, e szó angol értelmében szerény mértékben sem adott nekem a sors, mert feleségem, e házias, jólelkű és kitűnő asszony, éveken át betegeskedett és ha nem lett volna a világon az a szép fiú, kivel megajándékozott, s ki utóbb derék tudományos emberré lett, családi boldogságról tulajdonképpen sohasem szólhattam volna. De földi boldogságomnak erős vára volt könyvtáram és dolgozószobám; oly vár volt ez, melyből beláttam három világrészt, s a melyből Európa, Ázsia és Amerika különböző országaival folytatott sűrű levelezéssel fenntarthattam személyes és tudományos összeköttetéseimet.” (Küzdelmeim 366.)

E tanulmány Vámbéry Ármin életének egy nem igazán fontos részletét tárgyalja. Ez a megállapítás nem túlzás.

Vámbéry Ármin sosem tartotta fontosnak a magánszféra részletezését. Diszkrét hallgatás lengi be ezt a témát, és be kell látni, Vámbéry ebben maga is ludas. Egy olyan rendkívüli karrier, mely a legképtelenebb kontrasztokat mutatja a mélyszegénységtől Viktória angol királynő szalonjáig, Szentgyörgytől Bukharán át Londonig, az állandó szereplési kényszer és részben vágy, a tudósi életpálya műveinek sokasága fizikálisan sem hagyott sok teret a családszerető életmodellnek. Vámbéry maga sem csinált titkot mind ebből. Számára a család, a házasság konvenció volt, mely részben elvárás, részben megszokás volt a korabeli viszonyok között a 19. század második felének Magyarországon. A túlságosan nyájas családfői szerepre Vámbéryt mostoha gyermekora sem sarkallta, a nélkülözésekkel valamint vallási szabályok által megkötött teli gyermekkor alternatívájaként az individuum szellemi és világnézeti szabadságát választotta. Mindemellett Vámbéry családi élete első ránézésre is unalmas, jellegtelen és látszatra nem tesz sokat hozzá az életműhöz.

Mégis van értelme, ha röviden is, kitérni Vámbéry életének magánéleti mozzanataira. E tárgyban nem a bulvárízű kíváncsiság, nem a hálósobákban való öncélú kutakodás motiválja a kutatót. Sokkal inkább a család, a Vámbéry tradíció egy kevésbé ismert oldala. Egy olyan háttér, mely sok adalékkal és időnként meglepetéssel is szolgálhat a kutatónak. A meglepetés pedig akkor válik teljessé, ha az ember jobban beleássa magát e témába és nem várt újdonságokkal szembesül. A meglepetések pedig olykor nehézségekkel párosulnak, melyek a jövőre nézve számos új eredményt sejtetnek Vámbéry Ármin egy szinte teljesen ismeretlen oldaláról: felnőttkori családi kapcsolatairól.

VÁMBÉRY ÁRMIN HÁZASSÁGA RECHNITZ-ARÁNYI KORNÉLIÁVAL

Vámbéry Ármin családi életéről szűkösen információk állnak rendelkezésünkre. Hivatalos házassági okirat híján a *Vasárnapi Újság* 1868. évi 6. számára kell hagyatkoznunk. Itt a Melléklet rovatban az alábbi egymondatos hirdetmény áll „*Vámbéry Ármin jeles utazónk nőül jegyzetté magának dr. Arányi Lajos egyetemi tanár leányát, Kornéliát.*”¹

Vámbéry Ármin eljegyzéséről és esküvőjéről semmit nem tudunk, az udvarlás (ha volt egyáltalán ilyen), leánykérés körülményei nem ismeretek. Vámbéry semmilyen téren nem említette feleségét egyetlen későbbi művében, nem ajánlotta neki egyetlen művét sem. Úgy tűnik, az érzelmek kevés szerepet játszottak a frigy megkötésében. A társadalmi előrelépés lehetősége viszont annál inkább. Az após, dr. Arányi (született Lohsteiner) Lajos (1812-1887) a kor nagytekintélyű orvosprofesszora volt, akinek életrajza bizonyos hasonlóságot mutat Vámbéry Árminével. Az evangélikus vallású erdélyi szász családból született Lohsteiner fiú korán árvaságra jutott. Nagybátyja nevelte föl a jóeszmű fiút, aki számos nyelven kiválóan megtanult, így magyarul is. A budai piarista gimnáziumban letett érettségi után érdeklődése csakhamar az orvostudományok felé fordult, mindemellett erős magyar érzelmű emberré is vált, és 1848 előtt nevét is magyarosította Lohsteinerről Arányira. 1844-ben a kórbonctan rendkívüli egyetemi tanára lett a pesti egyetemen. Magyar oldalon tábor orvosként részt vett a forradalomban. 1858-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett, 1861 július elején pedig kinevezték a kórbonctan rendes tanárává a pesti királyi egyetemen. Arányi a balzsamozás magyar úttörője lett, többek között ő balzsamozta be Ferenc József és Erzsébet királyné 1857-ben Budán hirtelen elhunyt kislányát, Zsófiát. Ezt követően több jeles magyar személyiséget is Arányi mumifikált

elhunytukkor. Ez alól legkedvesebb fia, az 1862-ben hat évesen diftériában elhunyt Zoltán sem volt kivétel. A kis Zoltánkát bebalzsamozta, üvegszekrénybe helyezte s ettől kezdve a kis múmia ott állott édesapja íróasztalán. A kisfiú múmiája később a budapesti törvényszéki orvostani intézet kórbonctani múzeumába került.²

Arányi Lajos kimagasló orvosi, kórboncnoki pályája mellett hobbiból régészkedett is, egy ideig törökül is tanult és lelkes érdeklődést tanúsított a magyar történelem korai századai iránt. Buzgó régiségbúvárként kezdeményezte például a budai vár régi házainak és a vajdahunyadi lovagvárnak a felújítását is.

Arányi viszonylag későn nősült, az 1850-es évek első felében feleségül vette Joachim Johannát, a kor híres magyar-zsidó származású világhírű hegedűvirtuóza Joachim József nővérét. Joachim Johanna elvált vagy özvegyasszony volt, mivel Arányival kötött házassága előtt már születtek gyermekei. Arányi felesége korai házasságából született lánya, Rechnitz Kornélia is, akit Arányi Lajos adoptált. A lány innentől fogva Rechnitz-Arányi Kornélia néven volt ismeretes Vámbéry Árminnal kötött házasságáig. Arányi-Rechnitz Kornélia vérszerinti apjának, bizonyos Rechnitz úrnak életét nem részletezik forrásaink. Arányi Lajosnak a Joachim Johannával kötött házasságából legalább három fia született, Árpád, Zoltán és Taksony, de emellett lányairól is tudunk. Az Arányi fiúk névadása jól mutatja az asszimilációs, magyarosodási szándékot az evangélikus szász-zsidó háttérű Arányi-Joachim család esetében.³ Alder-Dalby hívja fel a figyelmet Arányi erős zsidóellenességére, lábjegyzetek nélkül idézik mondatát, mely szerint a zsidókat nem megölni kell, hanem 'vérüket házasság révén felhigítani'.⁴ Ha Arányi fajvédő nézetei igazak, akkor saját házasságkötése és nevelt lányának férjének kiválasztása több mint meglepetéskeltő, hiszen Joachim Johanna és Vámbéry Ármin is zsidó származásúak voltak.

A fenti háttér úgy véljük fontos adalék volt a házassághoz - fajvédő nézetek ide vagy oda. Két alulról felküzdő,

végeredményben sikeres *self made man* találkozott egymással: Arányi és Vámbéry. Nem kétséges, a lelkes amatőr történész, és régész, a keleti nyelvek iránti is érdeklődő kórboncnok professzor Vámbéry Ármint közelről ismerhette, akár a Magyar Tudományos Akadémia berkeiből, akár nyilvános előadásairól, akár a korabeli pesti magyar elit szalonjaiból, ahol Vámbéry szívesen látott és gyakori vendég volt.

Emellett Arányi professzor részben házassága, részben saját sikerei révén komoly vagyona tett szert. Vámbéry pedig ugyanazt az asszimiláns és a magyarsághoz való asszimilációban sikeres típust testesítette meg, amelyet az Arányi család is kiválóan reprezentált. Ha nem is tudjuk a részleteket, de bizonytalannal nem állunk messze az igazságtól a házasság előzményeit illetően. Amikor Vámbéry Ármint 1868 elején feleségül vette Rechnitz-Arányi Kornéliát, a társadalmi presztízs, a hasonló világnézet, a kelet iránti rajongás és nemzeti felbúzdulás, és a felemelkedés lehetősége (kölcsonösen, hiszen Arányi professzornak is imponálhatott az addigra már világhírű Vámbéryvel a rokoni kapcsolat) inkább szerepet játszott a frigy megkötésében, mint az érzelmek. 1868-ban Kornélia bizonytalannal jóval fiatalabb volt a nagyjából 36-37 éves Vámbérynél, amely megintcsak az *arranged marriage* teóriáját támasztja alá. Kornélia vélhetően 1850 táján született mostani ismereteink szerint.

Ettől eltekintve a házasság részleteiről nem sokat tudunk. Mostani tudásunk szerint a Vámbéry házaspárnak egyetlen gyermeke született. 1872-ben világra jött Vámbéry Rusztem. Vámbéryt, akit rengeteg kötelezettsége folyamatos utazásokra készített, nem igazán lehet elképzelni a mintaférj szerepében. A lakást felkeresők kifejezetten formális viszonyokról számolnak be kettejük között. Érzelmeknek, szerelemnek nyoma sem volt közöttük. Kornéliát forrásaink szerény asszonynak jellemzik, akit aligha érdekelte férje tudományos, közéleti munkássága, kutatásai. Kornélia nagy hintaszékben ült naphosszat és Vámbéry

sem szánt több szerepet neki a háztartás felügyeleténél, vezetésénél. Vámbéry Árminné igazi korabeli *Hausfrau* volt és maradt. Korabeli jellemzések szerint mind Vámbéry, mind Kornélia kifejezetten fősvény természetűek voltak, ha valamiben, ebben igazán hasonlítottak egymásra. A kevés hely, ahol Vámbéryné személyére némi fény vetődik, Vámos Magda *Resid efendi* című Vámbéry regénye. „Közvetlenül azután, hogy nyilvános rendes tanárrá lépett elő, nagyobb lakásba költözött, és feleségül vette az elég jó módú Arányi-Reinitz (sic!) család leányát.” Tehát továbbra sincs neve. „A munka volt az otthona, ez igaz. Az „édes otthon’..., no nem... A valódi, az inkább savanykás ízű minálunk meg gyógyszerzagú... Szegény mama folyton betegeskedett. Hol az egyik fürdőhelyen kúrálták, hol a másikon. Mama keveset kapisgált apa munkájából, fiatalon sem érdekelte. Mindig csak azzal törődött, hogy fia porszemet se találjon a politúros bútorokon, s hogy jóízű étel kerüljön ki a konyhából. Ha ágyban feküdt folyton becsöngette a lányokat jelentéstételre, hogy mi történik az ő kis birodalmában. Most, mióta még inkább ágyhoz kötött, még sűrűbben berreg a csengő. Apa imént azt mondta, három világrészt látott be ennek a könyvtárszobának magasából. Mama, szegénykém, nem látott be soha többet, mint ezt a lakást. De gondot nem ismert a férje mellett. Lehetséges, hogy mióta az eszemet tudom, gyanítottam volna valami szívós, csendes unalmat közöttük? Elég furcsa, de lehetséges. Papa az egész világot érdekelte: Skandináviától Indiáig, Szibériától a Boszporuszig ezrek várták kíváncsian, mit mond, mit ír, mi a jóslata. Mama kicsit magára hagyta... Vagy ő hagyta volna már réges-rég magára mamát, szórakozott-szívélyesen? Amikor mama nemcsak a személyzettel vágyott beszélgetni, mit tehetett volna? Lement uzsonnázni a barátnőivel. A Kuglerhez Gizella téren, a Handliba vagy néha nyáron, ha balzsamosan meleg volt az idő, propelleren át a Várkert kioszkban, a nagylombú fák alá. Hát ennek is vége. Mama hónapokig van távol a fürdőhelyeken, vagy itthon van távol, úgyhogy szinte ki sem mozdul a szobájából. Igaza van apának. Ki

tudna eligazodni az emberi természetben? Mamában kibogozhatatlanul keveredett el a kicsinyesség a nagylelkűséggel. Világéletében krajcároskodott, cselédügyeken sopánkodott, s ugyanakkor mindig kész segíteni pénzzel, ajándékkal, néha csupán odafigyeléssel.”⁵

E jellemzés mögött Vámbéry rokonságát főleg fiukat, Vámbéry Ruzsámetet sejtethjük. Kornélia betegeskedéséről Vámbéry is beszámol egy 1882-ös levelében, amely angolul íródott:

„A misfortune has befallen me in my family, namely the serious illness of my wife, whom I am doomed to see to fade away in a lingering death, for she has got an incurable disease where medical skill is of non avail. It is a great calamity, but I must submit to the trial of the fate.”⁶

Vámbéry levele alapján láthatóan jobban zavarta a neje betegségével járó szokatlan felfordulás saját lakásában és életében, semmint a neje állapota. Ezzel együtt Kornélia bő öt évvel túlélte férjét, a baj tehát mégsem volt akkora, mint amilyennek elsőre látszott.

Akárhogy is, férj és feleség teljesen két külön világ volt a Ferenc József rakparti Vámbéry rezidencián. A férj világhírű tudós, befolyásos politikai szereplő, uralkodói udvarok szívesen látott vendége, a feleség pedig az, aki. Kornélia ritkán követte, ha egyáltalán követhette férjét annak gyakori útjaira. Arról viszont tudunk, hogy Vámbéry idősebb éveiben Kornéliát is rendszeresen magával vitte Muhlbachba, Tirolba, ahol nyaralni szokott. Kornélia öt évvel élte túl Ármint, 1918-ban hunyt el. A kettejük közti mindvégig hűvös viszonyt mi sem példázza jobban, hogy nem temetkezett férje mellé, hanem inkább saját családja kriptájában lelt végső nyugalomra.

Kornéliával és az Arányi-Joachim családdal ezzel együtt Vámbéry nem járhatott rosszul társadalmi presztízis terén és Kornélia családja sem panaszkodhatott Vámbéry Ármindra, hiszen ha kellett, a tudós közbenjárt Kornélia rokoniért. Itt van például Kornélia két unokahúgának esete. Arányi Adila (1886-1962) és Arányi Jelly (1893-1966) híres

hegedűvirtuózok lettek és két híres nagybátyjuk, Vámbéry Ármin, és a hegedűművész Joachim József támogatta az Arányi lányok művészi pályája korai szakaszát. Nem is véletlen, hogy a két Arányi hegedűművész lány később Angliában futott be a 20. században fényes zenei karriert, ott, ahol Vámbéry és Joachim is élt vagy rendszeresen megfordult. Arányi Jelly első londoni látogatása alkalmával 1909-ben Vámbéry Ármin írt ajánlólevelet, amellyel az ifjú tehetség VII. Edward angol király előtt léphetett fel a Buckingham palotában.⁷ Kornélia egy másik unokatestvére, Joachim Gertrúd Kornélia pedig Lord John Russel angol miniszterelnök és külügyminiszter fiának, Rollo Russelnek lett a felesége a huszadik század elején. Érdekesség, hogy Lord John Russel volt az egyik első brit politikus, aki külügyminiszterként hírt kapott Vámbéry közép-ázsiai utazásáról 1864-ben⁸. Vámbéry Ármin, ha férjként nem is volt túl nyájas nejehez, de felesége családja előrejutását hathatósan támogatta.⁹

VÁMBÉRY RUSZTEM

Vámbéry Árminnak és Rechnitz-Arányi Kornéliának tudomásunk szerint egyetlen gyermeke született: 1872. február 29-én jött a világra Vámbéry Rusztem (1872-1948). Jelen írásnak nem feladata, hogy taglalja Vámbéry Rusztem eseményekben ugyancsak gazdag pályáját. Véleményünk szerint, bár korántsem vagyunk a korabeli magyar történelem szakértői, Vámbéry Rusztemről időszerű lenne monográfiát megjelentetni. Az alábbi címszavak jól jellemzik Vámbéry Rusztem életét: nagytudású táblabíró, egyetemi tanár, a kriminológia tudományának magyarországi atyja, jogtudományi munkák sokaságának szerzője, majd ügyvéd, József Attila és Rákosi Mátyás védőügyvédje, elkötelezett polgári radikális politikus, csehszlovák- és britbarát közéleti személyiség, aktív szabadkőműves, a Horthy

rendszer egyik legmarkánsabb kritikusa, a Horthy-kor titkosrendőrségi aktaiban a legsűrűbben megfigyelt személyek egyike, később emigrációs politikus, 1947-48-ban Magyarország washingtoni nagykövete.

Bennünket itt és most azonban Vámbéry Ruzstem atyjához fűződő viszonya érdekel. A perzsa epikából, Firdauszi *Királyok Könyvének* egyik főhősétől nevét kölcsönzött Vámbéry Ruzstem fiatalságáról nem sokat tudunk, a pár ránk marad családi történet azonban rabiátus szülői tartást sejtet. Vámbéry Ármin, bár deklaráltan szabadgondolkodó volt, magánéleti téren korántsem volt engedékeny. Fiának nevelését kezdetektől fogva szigorúan felügyelte. A ránk maradt pár anekdota szerint Vámbéry Ármin még fia ételeinek összeállításába is beleszólt. Fő szándéka azonban az volt, hogy Ruzstemből saját utódját nevelje ki, mind családi, mind szakmai téren. Vámbéry Ármin erőszakkal akarta kényszeríteni fiát keleti nyelvek tanulására, a családi történetek szerint Ruzstemnek többször is vizsgáznia kellett atyja előtt, Ruzstemnek azonban sehogy sem ízlettek a török és perzsa órák. Vámbéry Ármin sokáig nem tett le róla, hogy fiát keletkutatóvá nevelje. Személyi titkárát, Vázsonyi Vilmost is arra ösztökelte ausztriai nyaralásai alatt, hogy Pesten maradt fiatal felnőtt fiát győzze meg az orientalista pályá előnyeiről.¹⁰ Ám hiába. Talán épp az ellentmondást nem tűrő nevelés miatt is messze esett az alma a fájától. Vámbéry Ruzstem a jogi karra jelentkezett és Budapesten, Halléban és Genfben végzett jogi stúdiumokat. Tehetsége és szorgalma révén hamar felfigyeltek rá, fiatalon az igazságügyi minisztérium apparátusába került, majd pedig bíró és a budapesti jogi karon egyetemi oktató lett. 1919 után Vámbéry Ruzstemet a Károlyi Mihály mellett játszott politikai szerepe miatt megfosztották egyetemi katedrájától, így ügyvédi pályára lépett. Vámbéry Ruzstem 1938-ban politikai okok miatt emigrációba kényszerült. 1948-ban New Yorkban, a metróban szívrohamot kapott, Amerikában temették el.

Apa és fia ellentmondásos kapcsolata azonban Ruzstem felnőtt éveit sem változott. Ránk maradt Vámbéry Ár-

min egy levele is, amelyben egy egyelőre ismeretlen rokont arra int, hogy bohém egyetemi életet élő fiát fegyelmezze meg és vonja ki a galád egyetemi „czimborák” karmaiból, míg ő, az atya Konstantinápolyban tartózkodik.¹¹

Kevéssé ismert történet, hogy Vámbéry Ármin zord atyaként fia párválasztásába is beleszólt és maga talált feleséget fiának. 1898-ban Vámbéry Ármin a Duna korzón sétálva szemelte ki és „szólította le” a csinos Vámosy Olgát, egy bíró lányát, és ő mutatta be fiának a leendő arát. Rusztem és Olga valóban egymásba szerettek, ekkor azonban Vámbéry Ármin gondolta meg magát. Ismeretlen okokból fel akarta bontani fia eljegyzését. Rusztem ismét apja akarata ellen fordult és kitartott Olga mellett. Mindennek következtében Vámbéry Ármin és felesége távolmaradt fia esküvőjétől és a zordon atya majdnem kitagadta fiát. Apa és fia, ha hihetünk forrásainknak, évekig nem találkoztak és a fiatal pár nem kapott támogatást a szülőktől. Kornélia is csak Ármin távollétében látogathatta meg fiát és menyét, ilyenre azonban ismert okok miatt szerencsére bőven akadt lehetősége. A helyzet 1905-ben változott meg, amikor Olgának és Rusztemnek fia született.

Az erősen dinasztikus szemléletű Vámbéry Ármin kegyesen megbocsájtott fiának és menyének, de az unoka nevét ő határozta meg ismételten ellentmondást nem tűrő módon. Keresztapának nem mást, mint György walesi herceget, a későbbi V. György angol királyt nyerte meg, így idősebb fiúunokájának neve is György lett. 1907-ben Rusztemnek és Olgának újabb fia született. A névadás azonban itt is családi perpatvarba torkollt. Az apa a *Rusztem*, az apai nagyapa pedig az *Ármin* keresztnévet szánta a kisfiúnak. Végül a gyermek a Vámbéry Ármin Rusztem Róbert Ervin Pál nevet kapta a keresztségben. Később, a kisebbik unoka talán a két nagytekintélyű felmenő ránehezedő súlyos árnyéka miatt is Vámbéry Róbertnek nevezte magát.¹²

A családi béke jegyében Vámbéry Ármin immár minden vasárnap meghívta ebédre fiát és egyre gyarapodó családját, kikötve, hogy az ebédet is ők készítsék és hozzák

magukkal... Vámbéry Róbert, az egyik unoka később így emlékezett vissza ezekre a vasárnapi találkozókra: „amíg nagyapám élt, minden vasárnap átmentünk a lakására és nála ebédeltünk. Ez érdekes volt, mert a mi otthoni játékainkhoz képest másfajta játékok voltak abban a lakásban. Aztán volt ott egy tányér benne krajcárokkal. Mindig elvehettünk egyet belőle. Nagyapámnak számos díszes arany cigarettatartója volt, melyeket drágakövek díszítettek, ezeket gazdag és befolyásos emberektől kapta. Az első világháború előtt mindegyiket eladtuk aranyértékük szerint, az így nyert bevételt pedig záloglevelekbe fektettük. A háború után az összes záloglevélért értéktelen elinflált pénzeket kaptunk.”¹³

Vámbéry Ármin 1913-ban, felesége 1918-ban hunytak el. Vámbéry Rusztem nem költözött be apjának, a mai Belgrád rakparton álló lakásába, ő maga először az Egyetem utcában, később pedig a Gellért hegyen, az Orom utcában lakott. Rusztem apjától személyiségében örökölte hiperaktivitását és nyughatatlanságát, a leírások szerint inszomniában szenvedett, a szomszéd kutyák őt zavaró ugatását pedig húsgombócokba gyúrt altató pirulákkal csillapította...

A későbbi visszaemlékezések szerint apja értékes keleti szőnyegek, vizipipái, egyéb ajándéktárgyai sokáig az Orom utcai Vámbéry Rusztem villa díszei voltak. 1938-ban, amikor egy Anschluss ellenes cikke miatt Rusztemnek és Olgának távoznia kellett, a személyes holmik egy részét magával vitte, másik része a budapesti brit követség épületébe került. Az igen értékes szőnyegek, a walesi herceg fotókról jól ismert ezüsttál együttese, melyet Vámbéry idősebb fiúunokájának születésére ajándékozott 1905-ben, Vámbéry Árminnak az 1880-as években angliai előadókörútján kapott faragott dísztárgy készlete mind az akkor a budai várban található brit követségre kerültek 1938-ban. E tárgyak holléte mindmáig ismeretlen. Magyarország és Nagy-Britannia között a második világháború alatt hadiállapot állt fent, a diplomáciai kapcsolat megszakadt, a brit követség épületét pedig lebombázták a budai vár ostroma idején 1944-45-ben.¹⁴

A Vámbéry-hagyaték kéziratok részének nagy része, de nem egésze már korábban az Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába került Vámbéry Ruzstem adományaként. Kisebbik, de nem jelentéktelen része viszont úgy tűnik a család birtokában maradt. Van rá adat, hogy 1938 után Vámbéry Ármin írásos hagyatékának egy része a londoni British Museumba került, mivel Vámbéry Ruzstem Angliában telepedett le először az emigrációban. Más Vámbéry családi relikviák, könyvek, levelek, személyes iratok az Egyesült Államokba találtak utat, és egy részük a Marylandi Egyetemen mindmáig feldolgozatlan dokumentumként vár a felfedezésre.¹⁵

AZ UNOKÁK: VÁMBÉRY GYÖRGY ÉS VÁMBÉRY RÓBERT

Vámbéry Ármin unokáinak élete meglehetősen kevésbé ismert. Mivel Vámbéry Ruzstem családja 1938-ban emigrációba kényszerült, és később sem települt haza, így a kivándorlás sem segíti a kutatást. Tudományos munka pedig még nem született a Vámbéry család 20. századi történetéről ezidáig. Mindezek hiányában csak egy szűkszavú összegzésre vállalkozhatunk Vámbéry Ármin unokáiról.

Vámbéry Györgynek rövid élet adatott, huszonhárom éves korában 1928-ban hunyt el betegség következtében. Életéről szinte semmit sem tudunk. Az egyetlen ismert momentum róla állítólagos bahái szimpátiája. Martha Root bahái misszionáriusnő, aki kapcsolatban maradt Vámbéry Ruzstem családjával, 1926-ban többször felkereste őket Budapesten. Két későbbi levél szerint Martha Root térítőmunkája nyomán nagyapja után a családból másodikként Vámbéry György is áttért a bahái hitre valamikor 1926-ban, huszonegy évesen:

“Vámbéry György 21 éves volt ekkor, és Martha Root tanításának eredményeként jelentette ki magát. Őt tekintjük a második magyarországi bahá'inak. 1928-ban, fiatalon halt meg.”¹⁶

A kisebbik Vámbéry unoka, Vámbéry Róbert kalandosabb utat járt be. A Trefort utcai gimnáziumban tanult, ahol Teller Ede alatt járt egy évvel és a később híres fizikus Kürti Miklós osztálytársa volt. A gimnázium után Vámbéry Róbert színház ember, librettista és dramaturg lett. Magyarországot elhagyva előbb Berlinben élt és Bertolt Brechtel is ismeretségbe került.

Berlinben Vámbéry Róbert a Theater am Schiffbauerdamm művészeti igazgatója lett egészen fiatalon, húsz évesen és szoros barátságot ápolt a korabeli Berlin művészeti elitjével, többek között Bertolt Brechtel és Kurt Weillel. Vámbéry Róbert közreműködött Bertolt Brecht és Kurt Weill *Háromgarasos operájának* (*Koldusopera*) ősbemutatóján is 1928-ban. Vámbéry Róbert Berlinben ismerkedett meg későbbi feleségével, Erdélyi Klára orvossal is, ifjúkori szerelmét 1948-ban vette el az Egyesült Államokban. Gyermekeik nem születtek mostani tudomásunk szerint.

1933-ban, Hitler hatalomrajutása után Vámbéry Róbert Franciaországba települt. Élete fő művét is itt alkotta, Kurt Weill *Der Kuhhandel* c. operájának librettóját Vámbéry Róbert írta 1935-ben alig 28 évesen, ez a Weill-opera nem sokkal később Londonban *A Kingdom for a Cow* címmel került színre. Az opera elsősorban náciellenes szatíráként értelmezhető. Vámbéry Róbert 1938-ban az Egyesült Államokba távozott Franciaországból, ahol egészen 1999-ben bekövetkezett haláláig élt. Ismereteink szerint Vámbéry Róbert a Columbia University Dráma Tanszékén tanított nagyon sokáig dramaturgiát és irodalmat.¹⁷ Vámbéry Róbert később Kaliforniában telepedett le anyjával, és feleségével. 1997-ben, élete alkonyán részt vett a *Der Kuhhandel* németországi felújításán.

A VÁMBÉRY CSALÁD MA

Vámbéry Ármin családi életéről rendkívül szűkszavú volt, a *Küzdelmeim*-ben, élete vége felé írt önéletrajzában például egyszer sem említi meg feleségét és fiát. A hallgatásnak persze lehettek más okai is. Nemrég előkerült, de nem minden téren megbízható adataink ugyanakkor arra is utalnak, hogy Vámbéry Árminnak lehetett házasságon kívül kapcsolatból született gyermeke is Budapesten. Eme esetleges balkézről született Vámbéry-gyermek és leszármazottainak felkutatása jelenleg is folyik.

Vámbéry Ármin felnőttkorában azonban tudunk oldalági rokonairól, akik szintén a Vámbéry vezetéknévvel viselték. A birtokunkban levő dokumentumok eddig nem tették lehetővé Vámbéry Ármin e testvérének névszerinti azonosítását, akinek négy gyermeke, Vámbéry Melanie, Vámbéry Adél, Vámbéry Elvira és Vámbéry Pál született, s akiket Vámbéry Rusztem unokafivéreiként említenek a forrásaink. Életükről röviden, pár sorban emlékezem meg.

Vámbéry Melanie a két világháború közötti magyar feminista mozgalom egyik vezéralakja lett, egy ideig Kunfi Zsigmond felesége is volt, akitől egy lánya, Kunfi Nóra született. Közeli munkakapcsolata volt Vámbéry Rusztemmel. 1944-ben a holokauszt idején Berettyóújfaluból hurcolták el Vámbéry Melaniet és lányát is. Mindketten a holokauszt idején veszítették életüket.

Vámbéry Adél a családi hagyomány szerint kissé bohém életet élt, egy német tisztól született fia, Vámbéry György. Vámbéry György és Adél túlélte a holokausztot, későbbi sorsuk, esetleg mostani leszármazottaik sorsa jelenleg nem ismert.

Vámbéry Elvira életéről kevés adat ismerünk, férjét Dékány Gézának hívták.

Vámbéry Pál katonatiszti pályát futott be még a Monarchia alatt, az 1930-as években tragikus módon önkéntes vetett véget életének. Szintén közeli kapcsolatban állt Vámbéry Rusztemmel. Lánya, a nemrégiben elhunyt Vámbéry

Katalin volt, akinek leszármazottai, a Kömüves család, mai napig köztünk élnek.¹⁸

Ezúton szeretném megköszönni Szántó Andrásnak és a Kömüves családnak, hogy rendelkezésemre bocsájtották Vámbéry Katalin memoárját és fontos szóbeli közlésekkel segítették kutatásaimat. Nélkülük, a Vámbéry és Kömüves család segítsége nélkül ez a tanulmány nem születhetett volna meg.¹⁹

JEGYZETEK

¹ *Vasárnapi Újság* <http://epa.oszk.hu/00000/00030/00727/pdf/00727.pdf>

² Alder, L. – Dalby, R. *The dervish of the Windsor Castle, The Life of Arminius Vambery*, London 1979. 260.

³ <http://www.huszaikszazad.hu/1941-szeptember/tudomany/aranyi-professzor-a-mumia-apja>

⁴ Alder – Dalby 259.

⁵ Vámos M. *Resid efendi* <http://tereless.hu/keletkultinfo/efendi2.html#m4>

⁶ Alder – Dalby 469.

⁷ Alder – Dalby 469.

⁸ Alder – Dalby 469.

⁹ Alder – Dalby 468-469.

¹⁰ Alder – Dalby 469-470.

¹¹ Vámbéry Katalin családi emlékirata 17.

¹² Alder – Dalby 473.

¹³ Alder – Dalby 473-475.

¹⁴ Alder – Dalby 495-497.

¹⁵ <http://digital.lib.umd.edu/archivesum/actions.DisplayEADDoc.do?source=/MdU.ead.litms.0061.xml&style=ead>

¹⁶ Louise Gregory levele Shoghi Effendihez, 1927 január 19. in: az Igazságosság Egyetemes Háza Kutatási Részlege által készített összefoglaló Appendix 9. Martha Root levele Shoghi Effendihez, 1929, augusztus 15. in: az Igazságosság Egyetemes Háza Kutatási Részlege által készített összefoglaló, Appendix 2. In: http://www.bahai.hu/konyvtar/letoltes/tanulmanyok/magyarorszag_tortenet_nemzetkozi.pdf

¹⁷ <http://digital.lib.umd.edu/archivesum/actions.DisplayEADDoc.do?source=/MdU.ead.litms.0061.xml&style=ead>

¹⁸ http://www.geni.com/search?search_type=people&names=vam-bery

¹⁹ Vámbéry Katalin családi emlékirata

SÁRKÖZY MIKLÓS

A VÁMBÉRY CSALÁDI ARCHÍVUM
ÚJRAFELFEDEZÉSE
AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN
(ELŐZETES JELENTÉS)

I.

Vámbéry Ármin öröksége, összetett személyisége számos tanulmány és tudományos vita tárgya volt a múltban. Ami műveit és gondolatvilágát illeti, jól ismertek a vele kapcsolatos hosszadalmas viták munkássága színvonaláról és azok későbbi hatásáról. Ugyanakkor az is tény, hogy Vámbéry kiterjedt munkássága miatt a vele kapcsolatos vélemények, értékelések csak műveinek egy bizonyos hányadára terjednek ki. Sok munkája ma is jól ismert és közkezen forog, leginkább turkológiai, magyar őstörténeti és közel-keleti politikai kérdésekkel kapcsolatos művei

tartoznak ide, nem is beszélve egyéb könnyedebb stílusban megírt, szélesebb nagyközönségnek szánt népszerűsítő munkáiról.

Ezzel együtt azonban Vámbéry Ármin munkásságának nem csekély része, számos tanulmánya, levelezése még nem teljesen ismert, nagy részük publikálatlan és e tény számottevő hiányosságot, olykor pedig zavart okoz a Vámbéry-kutatások több területén. Amint az a Vámbéry-kutatók számára jól ismert, az idős tudós élete végéig élénken követte kora eseményeit és azonnal reagált minden fontos új fejleményre. Az a tény, hogy az agg Vámbéry Ármin intenzív levelezést folytatott élete végéig külföldi lapokkal és tudományos élet szereplőivel annak az adatnak a fényében válik egészen nyilvánvalóvá, hogy a nagybeteg Vámbéry halála előtt egy nappal is három levelet diktált közel-keleti témákban, melyek elhunytának napján, 1913 szeptember 15-én jelentek meg (Alder-Dalby 1979: 484-485).¹

Vámbéry életművének jobban ismert részei így tehát erősen meghatározták megítélését és ez kihatással volt személyes levelezése megítélésének kérdésére is. Mindezek mellett azonban még egy, nem elhanyagolható tényezőre kell felhívunk a figyelmet, amely nem szerencsés módon járult hozzá Vámbéry alighanem kiterjedt levelezésének megismeréséhez. Ez a kevésbé szerencsés tényező szorosan kötődik a Vámbéry család huszadik századi viszontagságos történetéhez.

Egy jól megőrzött tudományos, illetve magánlevelezés értéke felbecsülhetetlen egy tudományos életmű vizsgálata, későbbi értelmezése esetében. Itt elég, ha csak Goldziher Ignác csodálatosan megmaradt és ma már digitális formában mindenki számára hozzáférhető, tudományos levelezésre gondolunk, mely több mint tizenháromezer tételt számlál. Ez a gyűjtemény nemrég vált mindenki számára kutathatóvá a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye munkatársainak jóvoltából, komoly nemzetközi elismerést váltva ki. Vámbéry esetében sajnos nincs ilyen

szerencséje az utókornak, mely annak fényében különös fájdalmas, hogy Vámbéry Ármin halálát követően családja Vámbéry keleti kéziratait és egyéb könyveit átadta az MTA Akadémiai Könyvtár számára 1913-ban. Levelezése azonban – fájdalom – nem vált közkinccsé. Jelzésértékű, hogy az épen fennmaradt Goldziher levelezésben nem kevesebb mint 71 Vámbérytól származó levél ismert. Ezek alapján sejthető, hogy Vámbéry igen aktív levelező volt, aki szívesen és gyakran levelezett, így a hozzáérkező levelek száma sem lehetett csekély.²

Amint az ismert, Vámbéry Ármin egyetlen törvényes gyermeke, Vámbéry Rusztem – aki a Horthy kor vezető ellenzéki személyisége és markáns kritikusa volt – 1938-ban kényszer hatására elmenekült Magyarországról, amikor az Anschluss után cikket jelentetett meg Hitler ellen. Afelől nem lehetnek kétségeink, hogy Vámbéry Ármin magánlevelezése annak minden tudományos és nem tudományos részleteivel fia, Vámbéry Rusztem tulajdonába került 1913 után és egyben át is került Vámbéry Rusztem budai villájába. 1938 nyarán, amikor Vámbéry Rusztem és neje, Vámosy Olga el kényszerültek hagyni Magyarországot, ezen esemény budai villájuk és más ingó és ingatlan vagyonuk felszámolását jelentette Magyarországon.

A Vámbéry levelezés nagy részének eltűnése, szétszóródása vélhetően ehhez a mozzanathoz kapcsolódik, amikor a budai Orom utcai Vámbéry villa kikerült a család kezéből és a költözés sem zajlott vélhetően nyugalmasan, bár ez utóbbi pontos részleteit nem ismerjük.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján, Vámbéry Ármin családi tulajdonban maradt levelezése négy részre osztható a későbbi sorsukat illetően. Bizonyosak vagyunk afelől, hogy a családi dokumentumok egy része, melyekbe Vámbéry Ármin hagyatékának részletei is beletartoznak, az 1945 előtt a budai várnegyedben található brit nagykövetségre kerültek, melynek épületét a budai várnegyed ostroma során elpusztították. Az idekerült Vámbéry hoga-

téki anyagok későbbi sorsáról jelenleg nem rendelkezünk ismeretekkel.

A családi hagyatéknak egy másik része bizonyosan a költözés és a zavaros viszonyok áldozatául esett 1938-1945 között. Bár erre nincsenek bizonyékaink, de az állandó mozgás, szállítás, szétválasztás és a kevéssé szerencsés politikai viszonyok vélhetően tettek kárt a levelezésben mennyiségi és minőségi téren. Az is elképzelhető hogy e forráscsoport egy része abba a new yorki könyvtárba került, ahol Vámbéry Ármin számos könyve került Vámbéry Ruzstem döntése folytán 1938 után.

A Vámbéry levelezés egy komolyabb része, több mint hetven levél, még Vámbéry Ármin halála körül visszakerült Londonba, a British Foreign Office irattárába. Ezek a dokumentumok főleg brit politikusok, külügyminiszter-helyettesek (Under-Secretary) Vámbéryhoz írt leveleit foglalják magukba. A visszaküldés még egy, Vámbéry Ármin életében történt megegyezés része volt, mely egy anyagi nézeteltérés miatt bontakozott ki. Vámbéry Ármin felvesztette levelei nyilvánosságra hozásának lehetőségét a vita hevében. Miután sikerült az anyagi kérdésekre Vámbéry melegegedésére megoldást találni, az egyezés értelmében Vámbéry visszaküldött több mint hetven iratot a Foreign Office-ba, melyek most már szabadon kutathatóak (Alder-Dalby 1979: 460-461).

Emellett azonban van egy negyedik elkülöníthető iratcsoport is, mely a kivándorló Vámbéry család birtokában maradt és ezidáig nem volt ismeretes.³

A VÁMBÉRY CSALÁDI ARCHÍVUM FENNMARADÁSA ÉS FELFEDEZÉSE AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

E negyedik forráscsoport Magyarországról Amerikába kerülésének körülményei nem világosak. Adatok hiányában kézenfekvőnek tűnik az a következtetés, hogy Vámbé-

ry Ruzstem és felesége távoztakor vitte magával ezeket az iratokat előbb Angliába, majd pedig az Amerikai Egyesült Államokba. Korlátozott mennyiségű bizonyítékunk van rá, hogy Vámbéry Ruzstem egyes dokumentumokat ekkor 1939-1939-ben a British Museumnak adott át. Köztük volt például apja közép-ázsiai utinaplója, mely később a British Library-ba került át az 1960-as években. Ezzel együtt – az utólagos rekonstrukció alapján – a kivitt család archívum nagy része nem maradt Angliában, hanem továbbvitték az Egyesült Államokba (Alder-Dalby 1979: 468-473, 495-497).

Vámbéry Ruzstem 1948-ban elhunyt New Yorkban és ezt követően hagyatéka özvegye és fia, Vámbéry Róbert tulajdonába került. Korábbi tanulmányunkban utaltunk Vámbéry Róbert életpályájára, melynek lényege abban áll, hogy egy rövid és sikeres németországi librettista és művészeti vezetői karrier után életének csaknem hat évtizedét szinte a teljes ismeretlenségben élte le Vámbéry Ármin unokája a californiai Los Angelesben és La Jollaban, 1999-ben bekövetkezett haláláig. A Magyarországot a numerus clausus diszkriminatív törvénye miatt elhagyó Vámbéry Róbert⁴ élete teljes feledésbe merült, és ez a Vámbéry kutatások szempontjából is okozott károkat. Vámbéry Róbertnek hosszú élet adatott meg, de tudomásunk szerint magyar kutató sosem kereste fel Vámbéry Ármin unokáját. Egyedül az 1979-ben publikált Alder-Dalby-féle angol nyelvű Vámbéry Ármin életrajz szerzői fordultak Vámbéry Róberthez és kaptak tőle jelentős segítséget könyvükhöz. Csak sajnálni lehet a tényt, hogy senki sem vette a fáradságot honi orientalistáink, történészeink vagy az emigrációs értelmiségi körök közül 1948 és 1999 között, hogy – a kedvezőtlen politikai viszonyok dacára – utánaeredjen az Amerikába emigrált Vámbéry családnak és őket megszólaltassa, esetleg együttműködésre biztassa Vámbéry Ármin ügyében. (Vámbéry Róberttel kapcsolatban lásd. Sárközy 2013: 173-174)

Mindennek sajnálatos következménye az, hogy a Vámbéry családi hagyaték nem került haza, hanem egy ameri-

kai Brecht kutató, Dr. John Fuegi örökölte meg. Fuegi hosszú éveken keresztül foglalkozott Bertolt Brecht és az 1933 előtti berlini művészvilág kérdéseivel. Kapcsolata is emiatt alakult ki a Vámbéry családdal, hiszen Fuegi 1995 táján felfedezte fel, hogy egyvalaki még él abból a csoportból, akik több mint hat évtizeddel korábban Brecht körül csoportosultak Berlinben, és ez a személy pedig nem más, mint Vámbéry Róbert volt. Fuegi saját elmondása szerint közeli munkakapcsolatba került Vámbéry Róberttel, aki eddigre már magányos idős özvegyemberként élt La Jolla-ban. Vámbéry Róbert fontos és hasznos információforrásnak bizonyult számára, aki számos információval, egyben dokumentummal segítette Fuegi kutatásait. Nem kevés, Brechttel kapcsolatos dokumentumot Vámbéry Fueginek is ajándékozott. Mivel Vámbéry Róbertnek nem voltak leszármazottai, és közelebbi oldalági rokonai sem, emiatt végrendeletében Fuegit jelölte meg örökösének. Fuegi elmondása szerint alaposan meglepődött, amikor a megkapott iratok között nem csupán a két világháború között berlini művészvilág iratait, hanem a brit királyi család és prominens brit politikusok leveleit, valamint a két világháború közötti magyar politikai életre vonatkozó iratokat is sikerült felfedeznie. Fuegi ugyanis – saját szavai szerint – korábban nem ismerte a Vámbéry család három generációjának történetét, és a levéltár előkerüléséig nem ismerte Vámbéry Róbert családi hátterét, illusztris felmenőit sem. John Fuegi 1999-ben személyesen szórta Vámbéry Róbert hamvait a Csendes-óceánba, és egyben Vámbéry Róbert örököseként az ő tulajdonába került az egész Vámbéry családi hagyatéék.

Jelen sorok írójának a közelmúltban sikerült kapcsolatba lépnie Dr. Fuegivel, aki személyes kérésemre kiválogatta és rendelkezésemre valamint az MTA Kelet Gyűjtemény rendelkezésére bocsájtotta a tulajdonában levő Vámbéry archívum Vámbéry Árminhoz kapcsolódó iratainak jelentős részét, nagy segítséget nyújtva a honi orientaliszti-

kának. A teljese archívumról ezzel együtt nem lehet nyilatkozni, mivel ez továbbra is Dr. Fuegi birtokában van, beleértve Vámbéry Rusztem és Vámbéry Róbert iratait is. Mivel jelen sorok írójának nem sikerült hozzáférnie a teljes archívumhoz, emiatt eme írásomban nem tudok kitérni a teljes archívum kérdésére, annak összetételére. Hangsúlyozni kell, hogy kutatásaim kezdeti fázisukban vannak és számos pont még tisztázásra szorul az amerikai Vámbéry levéltár kérdésében.

Arra vonatkozóan két bizonyíték is lehet, hogy a visszakerült iratokon kívül még maradhattak egyéb, Vámbéry Árminhoz kapcsolódó iratok az Egyesült Államokban. Egyfelől hiányzik az iratok közül például ‘Abd al-Bahā bahá’í vallási vezető perzsa levele, melyet 1928-ban Vámbéry Rusztem még megmutathatott Martha Root bahá’í misszionáriusnőnek budai lakásában.⁵

Másfelől Dr. Fuegi maga is sejtetni vélte egyik levelében, hogy a nemrég megküldött iratok mellett még lehetnek egyéb, Vámbéry Árminhoz kötődő és még át nem adott levelek is e gyűjteményben. Ez utóbbi kategóriába nem számítanánk a Vámbéry Rusztem és Vámbéry Róberthez kapcsolódó dokumentumokat, melyeket – kompetencia híján – nem célunk vizsgálni mostani tanulmányunkban.

Jelen sorok írója itt szeretné kifejezni háláját Dr. John Fueginek a Vámbéry családi archívum megismertetése terén mutatott önzetlen segítségéért, segítsége lehetővé tette számos eddig nem ismert Vámbéry Árminhoz kötődő dokumentum megismerését és tudományos vizsgálatát.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A DOKUMENTUMOKRÓL

A jelenleg megismert dokumentumok (illetve azok másolatai) kapcsán szükséges leszögezni néhány fontos tényt. Jelenleg összesen 76 önálló dokumentumot ismerünk az amerikai Vámbéry családi levéltárból, ezeket tartalmuk

szerint az alábbi alcsoportokra oszthatjuk: 1.) Családi fotók, családi vonatkozású illusztrációk (13 dokumentum, számos közülük már ismert más kiadványokból). 2.) Családi levelek (2 dokumentum) 3.) Neves brit politikusok, a brit királyi család tagjainak és titkárainak levelei (37 dokumentum). 4.) Indiai muszlimok Vámbéry Árminhoz írt levelei (5 dokumentum) 5.) A brit Foreign Office Vámbéry Árminhoz írt levelei (3 dokumentum). 6.) Egyéb dokumentumok, a különböző levelek és dokumentumok átadásáról szóló elismervények, hivatali levelek Vámbéry Rusztem és Vámbéry Róbert nevében (16 dokumentum).

Az a kérdés még nyitott, hogy – bár közel sem ismeretes a teljes családi archívum – miért maradtak ezek a dokumentumok a Vámbéry család birtokában és miért nem hozták nyilvánosságra ezeket korábban akár Vámbéry Ármin halálát követően, akár később? Bár Vámbéry Rusztem apja kéziratait és számos keleti tárgyú könyvét az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményének ajándékozta, úgy tűnik, szándékosan ragaszkodott jónéhány dokumentumhoz (igaz, Goldziher Ignác levelezése sem rögtön 1921-es halálát követően került köztulajdonba). Ennek – véleményünk szerint – különböző okai lehettek.

Bizonyos leveleknek komoly politikai és bizalmas jellegük van, melyek Vámbéry Ármin és a brit Foreign Office kapcsolataira világítanak rá, ezek közzététele alighanem politikai következményekkel járt volna. Más levelek kevesebb politikai tartalommal rendelkeznek, de szintén jeles brit notabilitások (Balfour, Curzon, Randolph Churchill), illetve a birt uralkodóház tagjai írták őket. Mindezek publikálása szintén okozhatott volna problémákat politikai, diplomáciai téren a huszadik század első évtizedeiben. Egyéb dokumentumoknak mélyen személyes, családi hátterük van, mely tény indokolhatja visszatartásukat (mint például a nagybeteg Vámbéry Ármin német nyelvű levele fiához, Rusztemhez két nappal halála előtt, melyben egészségi állapota gyors hanyatlásáról ír). Bizonyos levelek ese-

tében nem zárhatjuk ki a presztízst sem, a levelek írói és tartalma, a levélhez köthető esemény jelentősége szintén fontos tényező volt, mely a Vámbéry családot a dokumentum megtartására ösztönözte. Másfelől, ismert, hogy Vámbéry Rusztem is kötődött brit politikai körökhöz és e téren folytatta apja britbarát politikai felfogását, talán emiatt sem akart lemondani az általa oly sokat bírált Horthy korban e levelekről. Később, 1948 után pedig Vámbéry Róbert elszigeteltsége (1925-ben elhagyta Magyarországot és húzamosabb időre sosem tért vissza), és magyarországi ismeretlensége sem segítette elő az archívum megismerését.

Az archívumban található levelek túlnyomó része angol nyelvű, kisebb részben német, francia és magyar nyelvű dokumentumok is szerepelnek benne. Érdekes módon teljesen hiányoznak az oszmán török, perzsa vagy egyéb keleti nyelveken írt levelek (bár a teljes archívum megismerése még várat magára). A legtöbb dokumentum kézzel írt és jól olvasható. Emellett a gyűjtemény néhány írógéppel készült dokumentumot és táviratot is tartalmaz.

Megjegyzendő, hogy néhány most előkerült levelet Alder-Dalby is idéz vagy megemlíti az 1979-en megjelent Vámbéry-életrajzban, de egyetlen dokumentumot sem mutat be, nem adják meg a provenienciájukat. Úgy tűnik, hogy az életrajz szerzői hozzáférhettek egyes dokumentumokhoz, bár semmit sem árulnak el ezek körülményeiről. Vélhetően Vámbéry Róbert engedte meg a hozzáférést a családi archívum egyes irataihoz a két brit kutató számára, de úgy tűnik, hogy a dokumentumok zöme zárva maradt előlük.

II.

A DOKUMENTUMOK

Alábbi válogatásunkban néhány, főleg személyes dokumentumot választottunk ki a Vámbéry családi archívum-

ból, korántsem reprezentálva a gyűjtemény egészét. Az amerikai archívummal kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy még kutatásunk kezdetén állunk és további jelentős lépések szükségesek az egész gyűjtemény megismeréséhez.

**V. GYÖRGY ANGOL KIRÁLY TÁVIRATA
VÁMBÉRY RUSZTEMHEZ, 1913 SZEPTEMBER 15.
(1. KÉP)**

'The Queen and I much regret to hear from you of the death of your distinguished father professor Arminius Vambery and we offer you our heartfelt sympathy in your loss, George r (rex) i (imperator)

"A királyné és én nagy fájdalommal értesülünk az Ön kiváló atyjának, Vámbéry professzornak az elhunytáról és őszintén együttérzünk Önnel vesztésében, György király és császár"

Ezt a gyásztáviratot V. György Nagy Britannia királya és India császára (1910-1936) és felesége Teck Mary küldte Vámbéry Rusztemnek apja halálát követően. Amint az ismeretes, a Vámbéry családot szoros szálak fűzték a brit királyi családhoz hosszú évtizedeken keresztül. V. György még walesi herceggként lett Vámbéry idősebb fiúunokájának, Vámbéry Györgynek a keresztapja és egyben névadója 1905-ben. Más, a családi archívumból előkerült dokumentumok pedig a részben magyar származású Teck Mary, V. György felesége és Vámbéry bizalmas viszonyára utalnak. Több levél került elő VII. Edvárd angol uralkodó titkársága nevében is Vámbérynek címezve a mostani gyűjteményből.

**HABSBURG-LOTHARINGIAI JÓZSEF ÁGOST
FŐHERCEG MAGYAR NYELVŰ GYÁSZTÁVIRATA
VÁMBÉRY RUSZTEMNEK, 1913 SZEPTEMBER 15
UTÁN. (2. KÉP)**

*’Itt a távoli hegyek közt csak most értesülök édes atyjának
elhunyatáról, fogadja igaz benső részvételemet. József főherceg.’*

Amennyire jóban volt Vámbéry brit konzervatív politikai és arisztokrata körökkel, annyira ellentmondásos és feszült viszonyt ápolt a gyakran általa avítnak és maradinak titulált magyar arisztokráciával. A fenti távirat azonban ezt a képet részben árnyalja.

Habsburg-Lotharingiai József Ágost főherceg (1872-1963) kora meghatározó politikusa, az un. magyar Habsburgok ágának a feje volt közel hat évtizeden keresztül. József nádor unokája sokszínű személyiség volt, kiváló katona és ellentmondásos politikus, műpártoló, amatőr magyar költő, valamint a Magyar Tudományos Akadémia elnöke a első világháború után, utolsó éveit bajorországi emigrációban töltötte. Vámbéryvel való kapcsolata közelebbről nem ismert, de e gyásztáviratban a hivatalos respekt mellett némi emberi szimpátia is tettenérhető.

József Ágost apja, Habsburg József Ferenc főherceg (1833-1905) volt Naser al-Din Sah perzsa uralkodó hivatalos vendéglátója 1889-ben Budapesten, mely eseménysorozaton tolmácsként Vámbéry is aktív szerepet játszott (Sárközy 2010: 113-164), ám ettől függetlenül is bőven akadt hivatalos körökben alkalom Vámbéry és a Habsburgok érintkezésére. Vámbéry minden, az arisztokratákkal kapcsolatos aggálya ellenére a Monarchia elszánt támogatója volt és nem értett egyet a nemzetiségi mozgalmakkal sem (Alder-Dalby 1979: 485-486). A gyásztáviratot a fő-

herceg Vámbéry halálát követően néhány napos késéssel
Arad megyei birtokáról, Honctőről postázta.

**VÁMBÉRY ÁRMIN EGYIK UTOLSÓ KÉZZEL ÍRT
LEVELE,
MELYET FIÁNAK RUSZTEMEK ÍRT NÉMETÜL
HANYATLÓ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTÁRÓL HALÁLA
ELŐTT KÉT NAPPAL.
1913 SZEPTEMBER 13. (3. KÉP)**

Ez a drámai hangú levél talán Vámbéry utolsó saját kézzel írt leveleinek egyike. Vámbéry Ármin halálát szívkoszorúér elmeszesedés okozta, melynek lefolyása gyors és tulajdonképpen váratlan volt, hiszen 1913 nyarán Vámbéry szokása szerint elutazott a tiroli Mühlbachba nyaralni feleségével és akkor semmilyen komolyabb betegség nem mutatkozott rajta. Betegsége elhatalmasodása és ágynak esése 1913 szeptemberében következett be.

A levél másik érdekessége, hogy németül íródott, mely Vámbéry élete végén is széles körben használt nyelv maradt még a budapesti polgárság köreibben, dacára a korban már felgyorsuló magyar nyelvi asszimilációnak. Mindezt, a német nyelv használatát, a családi archívumban szereplő több személyes tárgyú Vámbéry Ármin-levél is alátámasztja.

'Mein lieber Sohn! Mir geht es sehr schlecht. Ich habe schon wieder die ganze Nacht gelitten und kein Auge zugemacht. Gestern habe ich zwei Pulver genommen, tagsüber hatte ich so ziemlich Ruhe, aber um so schrecklicher war die Nacht. Ich bin nahe der Verzweiflung. Berichte dies dem Doktor.

Dein unglücklicher

Vater

13/IX'

‘Drága fiam! Nagyon rosszul érzem magamat. Már megint egész éjjel szenvedtem és nem hunytam le a szememet. Tegnap bevettem két adag port, napközben így elég nyugalmam volt, de annál szörnyűbb volt az éjszaka. Közel állok a kétségbeeséshez. Értesítsd erről az orvost.

A te szerencsétlen apád

13/IX.’

A levelet kézhez kapva Vámbéry Rusztem a következő két napot atyja lakásán töltötte. Vámbéry Ármin csendben hunyt el 1913. szeptember 15-én hajnalban (Alder-Dalby 1979: 484).

**A BRIT FOREIGN OFFICE LEVELE VÁMBÉRYHEZ
VIKTÓRIA KIRÁLYNŐ ELHUNYTA ALKALMÁBÓL,
1901 JANUÁR 28. (4-5. KÉP)**

Alder-Dalby monográfiája szerint *‘Vámbéry egyetlen (VII. Edvárdnak) írt levele sem maradt fent és a király halála után Vámbérynek erősen javasolták, hogy semmisítse meg vagy küldje vissza azokat a leveleket, melyeket királyi barátjától kapott. Számos levél ugyanis személyes vagy családi kérdéseket érintett – hogy mennyire személyeseket, ez nem ismeretes.’* (Alder-Dalby 1979: 327)

Mindezzel együtt, azonban, úgy látszik, hogy Vámbéry Ármin és családja számos levelet őrzött meg, melyeket VII. Edvárd titkársága írt Vámbéry Árminnak. Itt ismét lehetséges, hogy az angol nyelvű Vámbéry monográfia szerzői nem ismerték meg az egész családi archívumot, amikor megkeresték Vámbéry Róbertet, mintegy harmincöt éve.

A családi archívumban több levél léte utal Vámbéry Ármin és VII. Edvárd szoros baráti kapcsolatára. E levelek nagy száma rendszeres levélkapcsolatot sejtet a két személy között.

Az alábbi rövid levelet Sir Thomas Sanderson (1841-1923), külügyminiszter-helyettes írta (Hamilton 2011: 81-110). Róla ismert, hogy számos esetben hallgatott Vámbéry tanácsaira ázsiai politikai kérdésekben. A levél udvariasan megköszöni Vámbéry feltételezett sorait, melyben a magyar orientalista kifejezte részvétét VII. Edvárdnak, az 1901 január 22-én elhunyt Viktória brit királynő és indiai császárnő (1837-1901) halála fölött, egyben gratulált királyi barátjának trónralépés alkalmából.⁶

‘My dear Sir

I duly forwarded your letter to the King’s Private Secretary, Sir Francis Knollys, who submitted it to his Majesty.

The King desires that his best thanks may be returned to you for your kind expression of sympathy on the loss which he and the nation have witnessed and of your good wishes towards himself. Believe me,

Yours Sincerely

TA Sanderson

Professor A Vámbéry’

‘Tisztelt Uram,

Rendben továbbítottam levelét a Király magántitkárának, Sir Francis Knollysnek, aki azt átnyújtotta Öfelségének.

A király szeretné viszonzni az Ön legjobb kívánságait szimpátiájának kedves kifejezéséért azon veszteség felett, melynek az uralkodó és a nemzet tanúja volt, valamint a királynak küldött jókívánságaiért.

Bizalommal,

Szívélyes üdvözlettel

TA Sanderson

Professzor Vámbéry A. (számára)’

**ARTHUR DAVIDSON, VII. EDVÁRD
MAGÁNKÖLTSÉGVETÉSÉNEK KEZELŐJE
ÉS HELYETTES MAGÁNTITKÁRÁNAK LEVELE
VÁMBÉRY ÁRMINHOZ,
1907. JÚLIUS 23. (6-7. KÉP)**

Vámbéry hosszú élete során rendszeresen fellépett magyar érdekekért külföldön, mind Angliában, mind az Oszmán Birodalomban. Eme lokálpatrióta mentalitását tükrözi az alábbi levél is. A levelet VII. Edvárd titkársága küldte Vámbérynek, hogy megköszönje Vámbéry vélelmezett segítségét Tornai Gyula (1861-1928) magyar festőművész képeinek londoni kiállításában.

Tornai Gyula igazi orientalista érdeklődésű magyar művész volt, aki karrierje során beutazta az iszlám világ több részét, de járt Japánban, Indiában is. Képei mellett gyakran kiállította a helyszínen gyűjtött iparművészeti tárgyait is. Ismereteink szerint Tornai 1905-ben utazott Japánba és Indiába és minden valószínűség szerint az ekkor készült festményeit állította ki Londonban.

Ezidáig nem volt ismert Vámbéry szerepe Tornai karrierjének egyengetésében, a családi levélgyűjteményben azonban több erre utaló dokummentum is található. Vámbéry támogatott más magyar művészeket is angliai karrierjükben. Arányi Jelly és Arányi Adila hegedűművészek (akik rokonságban is álltak Vámbéryvel, felesége unokahúgai voltak) ugyancsak Vámbéry közbenjárásának köszönhetően léphettek fel gyerekként VII. Edvárd udvarában 1909-ben (Alder-Dalby 1979: 468-469). A levél tanulsága szerint mind a brit uralkodó, mind testvére, Viktóra hercegnő megtekintette a Tornai Gyula londoni kiállítását.

'Dear Professor Vambery

I write you to let you know that HM King has been to see M. Tornai's pictures of Burmah and Japan and was very much pleased with them.

His Majesty bought one of the pictures.

Princess Victoria has been to see them and admired them very much.

I thought you might like to know this.

With Kindest remembrances.

I remain

Yours sincerely

Arthur Davidson'

'Tisztelt Vámbéry Professor

Azért írok Önnek, hogy tudassam Önnel, Őfelsége, a Király megtekintette Tornai úr burmai és japán festményeit és a képek nagyon tetszettek neki.

Őfelsége megvásárolta az egyik képet.

Viktória hercegnő is látta és nagyon megcsodálta a képeket.

Úgy gondoltam, hogy ön szeretné ezt a hírt tudni.

A legkedvesebb emlékekkel

Maradok

Szívélyes üdvözlettel

Arthur Davidson'

III.

ÖSSZEGZÉS

Amint korábban említettük, kutatásaink éppen hogy csak elkezdődtek a nemrég előkerült Vámbéry családi archívummal kapcsolatban. Az eddig előkerült iratokat óvatossággal kell kezelni, ezzel együtt a legtöbb dokumentum segítséget nyújt a kutatásnak, hogy jobban feltérképezzük

Vámbéry Ármin amúgy meglehetősen összetett személyiségének brit kapcsolatait és ezen keresztül Vámbéry pozícióját a korabeli brit társadalomban. Mivel a levelek többségét Vámbéryhez írták és nem Vámbéry Ármin írta, ez a tény nagyban megkönnyíti a Vámbéry Árminról a korabeli brit viktoriánus és posztviktoriánus társadalomban élő koncepciók, nézetek vizsgálatát is.

Véleményünk szerint az újonnan előkerült dokumentumok nem változtatják meg ismereteinket Vámbéry Árminról, de árnyalják és gazdagítják, új adatokkal látják el azt. Ismét le kell szögeznünk, hogy Vámbéry Árminnal kapcsolatban az egyik legkevésbé kutatott és ismert forráscsoport tudományos és magánlevelezése volt. E tény jelentősen emelheti a most felfedezett új forráscsoport értékét.

Mindezekkel együtt azonban a legsürgetőbb feladat a most napvilágra került és kutatatlan iratanyag mielőbbi teljes megismerése, a hiányzó dokumentumok közzététele, mivel csak annak teljes ismeretében lehet további komolyabb következtetéseket levonni Vámbéry Ármin tudományos és magánlevelezéséről.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Alder, L. & Dalby, R. (1979) *The Dervish of Windsor Castle, The Life of Arminius Vambery*, London

Fizikai Szemle (1991) ... a tehetséget használni kellett (Budapesti beszélgetés Kürti Mikóssal): <http://wwwold.kfki.hu/fszemle/archivum/fsz9105/kurt9105.html>

Hamilton, K. *Services Rendered* (2011) *Arminius Vambery and British Diplomacy: On the Fringes of Diplomacy Influences on British Foreign Policy, 1800–1945* ed. by John Fisher and Antony Best, London, 81–110.

Sárközy M. (2010) Nász al-Dín perzsa sah útinaplója Magyarországról: Dobrovits M. (ed.) *A Kelet ritka nyugalma*,

VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, Dunaszerdahely, 113-164.

Sárközy M. (2012) 'Vámbéry és a bahá'ik': Dobrovits M. (ed.) *Az érett kor ítélete*, IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, Dunájska Streda, 259-286.

Sárközy M. (2013) Vámbéry Ármin felnőttkori családi viszonyai – vázlat a Vámbéry családról: Keller L. (ed.) *Ábrándjaink kora* X. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, Dunájska Streda, 161-177.

Sárközy, M. (2104) Arminius Vámbéry and the Baha'i Faith: *Baha'i Studies Review*, Volume 18. (2014), 55-81.

MELLÉKLET⁷

[illegible]

TÁVIRAT.

Lapszám: 25

Vezetéki számok:
243

= dr vamberi rusztem tanar bp

A táviratnak küldője
A táviratnak címzettje

Felvétel:

Átvétel:

2

Távirat címe: BUDAPEST 42.

Hivatalos megjelölés:

Levélbirtok:

vezetési idő és nap óra, perc másodperc

A távirat

+ su honcztoe 150 22 18 9/15, =

itt a tavoli heg yek koet csak most ertesueloek edes
atyjanak elhunytarol fogadja igaz bensoe reszvetemet , =
jozsef foeherczeg +, (-1, 150, -)

sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.

A távirat stílusát illető megjegyzések:
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.

A távirat stílusát illető megjegyzések:
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.

A távirat stílusát illető megjegyzések:
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.
sz 25 az ügylet.

Mein lieber Sohn! Mir geht's
sehr schlecht. Ich habe noch
wieder die ganze Nacht gelit
ten und kein Auge zugemacht.
Denken habe ich zwei Pulver genom-
men, das ich hatte ich so zureich-
ende, aber um so schrecklicher
war die Nacht. Ich bin noch in der
Verwirrung. Besuche des
dem Vater

Dein unglückliches
Vater.

13/1X

Foreign Office.

January 28. 1901.

My dear Sir,

I duly forwarded your letter to the King's Private Secretary, Sir Francis Knollys, who submitted it to His Majesty.

The King desires that his best thanks may be returned

to

to you for your kind expressions
of sympathy in the loss which
he and the nation have sustained
and of your good wishes towards
himself.

Believe me
Yours sincerely
T. W. Anderson

Professor A. Vambery

BUCKINGHAM PALACE

23rd July 1907

Dear Professor Vaubert

I write to let

You know that the King
has been to see M. Tornai's
pictures of Burmah &
Japan & was very much

pleased with them.

His Majesty bought
one of the pictures.

Princeps Victoria
has also been to see
them & admired them
very much.

I thought you

would like to know this.

With kindest
remembrances

I remain
Yours sincerely
Arthur Davidson

JEGYZETEK:

¹ Napi szinten számos levelet írni a korabeli tudományos tevékenység része volt: Producing numerous letters on a daily routine was a general practice among leading scholars of the period. Edward Granville Browne (1862-1926), a híres brit orientalista naponta legalább tíz levelet is írt tudományos kérdésekben (Dr. Stephen Lambden szíves közlése).

² A Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye által 2013-ban készített Vámbéry honlap részletesen tárgyalja Vámbéry és Goldziher viszonyát: <http://vambergy.mtak.hu/hu/06.htm>

³ Vámbéry Ármin leszármazottaihoz lásd: Sárközy 2013: 161-177; Alder-Dalby 495-497.

⁴ Erre vonatkozóan lásd Vámbéry Róbert gimnáziumi osztálytársa, Kürti Miklós, a híres fizikus interjút (Fizikai Szemle 1991: 168)

⁵ Vámbéry Ármin bahái kapcsolataihoz lásd: Sárközy 2012 és 2014.

⁶ Sandersont és fontos szerepét többször is említi Alder-Dalby a Vámbéry és a Foreign Office közti anyagi vitákban (Alder-Dalby 1979: 420-427, 444-446).

⁷ A mellékletben szereplő levélmásolatok Dr. John Fuegi szivessége révén kerülhettek közlésre.

**VÁMBÉRY ÉS KORTÁRSAI
KAPCSOLATAI, LEVELEZÉSE**

SERES ISTVÁN

VÁMBÉRY ÁRMIN KÖZÉP-ÁZSIAI
UTAZÁSA A BUDENZ JÓZSEFHEZ
ÍROTT LEVELEI TÜKRÉBEN¹

BEVEZETŐ
(EGY KALANDOS UTAZÁS DOKUMENTUMAI)

Egy olyan nagy horderejű esemény bemutatására, mint az Vámbéry Ármin közép-ázsiai is utazása volt, több különböző forráscsoport alapján is kísérletet tehetünk. Kezdvé az utazás rendelkezésre álló dokumentumaival (ajánló- és útlevelek, különböző bizonylatok, elszámolások stb.), az utazás alatt írott feljegyzések, esetleg útinapló, a haza küldött hivatalos jelentések és magánlevelek, visszaemlékezések, útirajzok, és a még később született önéletírások, valamint mások személyes élményei, másodkézből vett adatai mind-mind lehetőséget adnak az adott esemény bemutatására.

Vámbéry Ármin életének és munkásságának kétségkívül a híres közép-ázsiai utazás volt a legfontosabb állomása.

A „dervis inkognitó”-ban közlekedő „magányutazó” nem vezethetett rendszeres útinaplót, kis papír cetlikre írott feljegyzéseit pedig, az útitársai gyanakvását elkerülendő, arab betűkkel ugyan, de többnyire magyar nyelven írta. Ezek a kis feljegyzések felettébb érdekeseek, ám csak a később, emlékezetből írt útjelentésekhez, beszámolókhöz készültek, hogy az utazó halványuló emlékeit elevenítsék. Az utazás során keletkezett ajánló- és útlevelek eddig ismert részét maga Vámbéry adta ki, de ugyancsak ő közölte néhány – a Magyar Tudományos Akadémiához és a teheráni angol követhez írott – útjelentését is. Hosszú évek múltán európai utazók tollából Vámbéry utazásáról szóló beszámolók is megjelentek, ezek jó része azonban már-már a legenda határát súrolja.

Kevésbé ismert ugyanakkor, hogy Vámbéry több barátjával és pártfogójával is rendszeres kapcsolatot tartott fenn, kezdve egészen a második keleti utazás elejétől az Angliából és Franciaországból 1865-ben történt hazaérkezéséig. Az Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi Könyvtár kéziratáraiban fennmaradt, 1861–1865 közötti levelezés java része még Isztanbulban íródott a Perzsiába való elindulása előtt, számos ránk maradt levelét pedig az Európába történt visszatértét követően vetette papírra. Vámbéry az utazás alatt is fenntartotta a kapcsolatot az ott-oniakkal, noha már jóval nehezebb körülmények között. 1862. augusztus 14-én Teheránból Ballagi Mórnak, az október 2. utáni napokban és 1863. március 20-án pedig az egykori Perszeopolisz romjai közül és Teheránból br. Eötvös Józsefnek, az MTA alelnökének írt. A Közép-Ázsiából való visszatérést követően pedig, 1864. február 5-én Szalay Lászlónak, az MTA titkárának írt Teheránból. Két, br. Eötvös Józsefhez írott levelét maga Vámbéry közölte átírással, ill. facsimile formában a *Küzdelmeim* címmel 1906-ban megjelent önéletrajzi munkájában. Ugyanitt közölte magyar fordításban a teheráni török követhez, Hajder Efendihez írott két levelét, az azokat br. Eötvöshöz eljuttató dr. Bimsenstein Mukhlisz, török követségi orvos francia nyelvű levelével együtt. Ugyancsak itt adta ki az akadémiához még Teherán-

ba való visszatérésekor, „friss benyomásai” alatt írott jelentése fő részét, a teheráni angol követhez írott 1864. január 29-i jelentésével, valamint br. Eötvös Józsefnek az akadémiához benyújtott jelentésére írott 1864. április 20-i válaszával együtt, amelyben az elnök megküldte Vámbérynak a gőzhajózási társulat ingyenyegyét is.² Ezek a könnyen hozzáférhető levelek azonban csak töredékei lehetnek Vámbéry levelezésének, ezért felettébb értékes és egyedül álló az a 19 tételből álló levélcsoomó, amit Vámbéry 1861. augusztus 19. és 1864. március 19. között írt Budenz Józsefnek. Az első 12 levél még Isztanbulból íródott, a további hét, talán a legmélyebb hangú beszámoló viszont már Vámbéry utazásáról szól, kezdve az Isztanbulból való elindulásától a Teheránba való visszatéréséig.³

Előadásom első részében Vámbéry haza írott levelei alapján arról kívánok beszélni, hogy kikkel tartott kapcsolatot Vámbéry a második keleti tartózkodása alatt. Ezek a levelek nem csak a címzettek miatt fontosak, többször szó esik bennük Vámbéry közeli barátairól, egykori iskola-társairól is. Ezt követően térek rá a Budenzhez írott levelek bemutatására, közben persze említést teszek a mások személyekhez írott leveleiről is. Mivel Budenz rendszeresen beszámolt a „Resid”-ről kapott hírekről közös barátjuknak és kollégájuknak, Szilády Áronnak is, a megfelelő helyen ezekről a beszámolókról is megemlékezem.

KIKKEL TARTOTTA A KAPCSOLATOT VÁMBÉRY A MÁSODIK KELETI UTAZÁSA ALATT?

VÁMBÉRY PÁRTFOGÓI

A címzettek között elsőként kell említenünk Vámbéry pártfogóit: br. Eötvös Józsefet, Ballagi Mórt, Szalay Lászlót és Toldy Ferencet, akiknek jelentős részük volt abban, hogy

visszatérhetett a török fővárosba, és egyáltalán elindulhatott Közép-Ázsia felé.⁴

Br. Eötvös József (1813–1871) író, költő és államférfi Vámbéry egyik legelső pártfogója volt, akihez Ballagi Mór és Kemény Zsigmond ajánlásával jutott be. Eötvös rögtön megkedvelte a lelkes ifút, ajánlólevelet adott neki Hunfalvy Pálhoz, aki pedig gr. Teleki Józsefhez, az MTA akkori elnökéhez ajánlotta be. Első keleti útjához Eötvös segítségével gyűlt össze az útiköltség egy része, majd, amikor az még mindig kevésnek bizonyult, Eötvös ajánlólevele segítségével a pesti zsidó hitközség vezetője pótolta ki a hiányzó összeget. Az akadémia alelnökeként, mint 1857-ben, mind pedig az 1861-ben történt hazatérését követően Eötvös írta alá az akadémia Vámbérynak adott latin nyelvű ajánlólevelét. Vámbéry a közép-ázsiai utazás során végig kapcsolatban állt vele, később pedig a hozzá küldött levelei és jelentései egy részét Eötvös szívésségből visszakapta és közölte is a *Küzdelmeimben*.

Ballagi Mór (1818–1891) teológus, nyelvész, szótáríró, az MTA tagjaként a fiatal Vámbéry egyik első támogatója volt, amikor az Kecskemétre került a gazdag Schweiger családhoz házitanítónak. Ballagi a kecskeméti református líceum professzoraként arab olvasókönyveket adott Vámbérynak, aki a héber nyelvtudása segítségével gyorsan haladt az arab nyelv tanulásával, majd pedig az arab tudása segítségével az oszmánli tudását is tökéletesíthette. Később pedig Kemény Zsigmond mellett Ballagi ajánlására jutott be br. Eötvös Józsefhez. Vámbéry 1862. augusztus 14-én a rhagesi romok közül írott leveléből arra következtethetünk, hogy Ballagi a későbbiekben sem feledkezett el pártfogoltjáról, aki ekkor is hozzá fordult, hogy a „szokott jószivüsege, és hathatós szavával” pártfogolja a további anyagi támogatás iránti kérelmét az akadémia nyilvános ülésén. Levelében Vámbéry „legelső és bizonyosan legőszintébb jótevőjé”-nek nevezte az őt annak idején, Kecskeméten, szerény lakásában vendégül látó Ballagit. A zsidó származású tudós különösen közel állhatott Vámbéryhoz, mivel ő addigra már kivívta tudós társai

megbecsülését, „páratlan jellemzilárdsága”-val és „rendkívüli tehetségével az óriási harcztot már kiállá”, míg Vámbéry még félig sem tette meg ezt a nehéz és buktatókkal teli utat. „Rendkívüli merészség tőlem, s’ nincs is helyén itt olyan nyilatkozatokkal előállani, de elég ismeretes, hogy mindkettőnk lényegében nem igen különböző multban részesültünk” – utalt Vámbéry a közös származásukra.⁵

Toldy Ferenc, eredeti nevén Schedel Ferenc (1805–1875) budai német polgárcsalád sarja volt. A „magyar irodalomtörténet-írás atyja”-ként ismert tudós irodalomtörténész, kritikus, orvos, könyvtárigazgató, egyetemi tanár az MTA alapító tagja és 1835–1861 között annak titkára volt. Az ő neve szerepel Eötvös Józsefé mellett az akadémia 1857. április 14-i és 1861. augusztus 1-i Vámbérynak adott latin nyelvű ajánlólevelein. Vámbéry hozzá írott levele ugyan nem került még elő, de 1862. július 30-án Budenznek írott levele szerint a következő postával Ballagi mellett Toldynak is szándékozott írni.⁶

Szalay László (1813–1864), a kiváló jogász, publicista és történetíró 1836-ban lett az MTA levelező tagja. Két évvel később már rendes tag, 1861-ben pedig főtítkárrá választották. Vámbéry 1864. február 5-én megható hangú levélben mondott köszönetet neki, amiért – ahogyan arról barátai leveléből értesült – „valamint magán, úgy nyilvános gyűlésekben mindég és mindenütt ... különös hévvel” pártfogolta az utazását.⁷

Vámbéry a perzsiai utazása alatt az 1862. október 2-át követő napokban a perszepoliszi romok közül, br. Eötvös Józsefen⁸, Teheránba való visszaérkezését követően, 1863. január 16-án Budenzen keresztül üdvözölte Ballagi Mórt és Toldy Ferencet.⁹ 1864. február 5-én, ugyancsak Teheránból írta meg Budenznek, hogy „különösen tisztelem *Tekintetes* Szalay László, Ballagi és Toldy urakat”.¹⁰

VÁMBÉRY BARÁTAI

A nagy tekintélyű akadémikusok mellett Vámbéry ott-hon maradt barátait, egykori iskolatársait kell még megemlítenünk. Egyik-másikukról a nevükön kívül szinte semmit sem tudunk, néhányan viszont elismert irodalmárok, képzőművészek voltak. Többségüket csak üdvözli a Budenzhez írott leveleiben, így pl. 1862. június 13-án Tebrizből azt írta Budenznek, hogy csak neki és br. Eötvösnek írt, s „ez elég”, a többi barátjának és jóakarójának pedig adja át az üdvözlétét.¹¹ 1864. február 5-én Teheránból Szalay Lászlónak írott levelében pedig a barátai leveleit említi.

Vámbéry 1861. augusztus 19-i és 1863. március 20-án Budenzhez írott levelében említi meg Szokoly Viktort, eredeti nevén Szokoly Géza Bonaventura (1835–1913) író, aki 1863–1864 között a *Magyar Sajtó* rendes munkatársa, 1864-ben a *Magyarország és Nagyvilág* szerkesztője volt, 1865-ben pedig *Hazánk s a Külföld* címmel szépirodalmi hetilapot alapított. Vámbéry isztanbuli tartózkodása alatt levelezésben álltak, annak 1861. augusztus 19-i levele szerint megkapta Szokoly levelét, és a következő postával válaszolni is fog neki.¹² Vámbéry 1863. március 20-i levele már többet elárul, mivel egykori iskolatársaként említi meg Szokolyt, akár csak Dalmady Győző (1836–1916) költő, műfordítót, az ellenzéki szellemű egyetemi fiatalság egykori vezérét, aki 1861-től Pest megye főjegyzője, később pedig később árvaszéki elnöke lett. Baráti kapcsolatukról később Vámbéry az önéletrajzában is vallott, mivel a Londonból való hazatérésekor Dalmady szenvedélyes lelkületű költeménnyel köszöntötte barátját a *Hazánk s a Külföld* című lapban (Vámbéry 2001: 231.). 1861. augusztus 19-én¹³ és 25-én¹⁴, valamint 1862. február 12-én¹⁵ Isztanbulból írott leveleiben Sárkány és Schleiningen¹⁶ nevű barátait, a két utóbbi levelében pedig egy további, Kovács Miska¹⁷ nevű barátját is üdvözölte. Az 1863. március 20-án Teheránból írott levelében Sárkánytól és Schleiningentől is búcsút vett, és itt kívánt sok

sikert Salamon Ferenc (1825–1892), a későbbi neves esztétikus, kritikus, történetíró, egyetemi tanár, akadémiai tag török nyelvi tanulmányaihoz is.¹⁸

SZILÁDY ÁRON, A „HANYAG TAG- ÉS SZAKTÁRS”

Vámbéry barátai közül a végére hagytam Szilády Áron (1837–1922) református lelkészt, aki irodalomtörténészként és orientalistaként, mint az MTA tagja, a második keleti út alatt már Vámbéry közeli barátja, annak Budenzhez írott szavaival „hanyag tag- és szaktársa”¹⁹ volt. Szilády előbb a nagykőrösi gimnáziumban Arany János tanítványa volt, majd 1858-59. között Debrecenben és Göttingenben teológiát tanult. Nem sokkal korábban, 1857-58. között Törökországban, Isztambulban és Kis-Ázsiában török nyelvi tanulmányokat folytatott. Vámbéryval való megismerkedéséről nem sokat tudunk, vélhetően még a nagykőrösi tanulóévek alatt találkozhattak. Arany gyakran járt látogatóba Ballagi Mórhoz Kecskemétre, ahol megismerte a fiatal Vámbéryt is. Később pedig maga Vámbéry is többször megfordult a költő nagykőrösi lakásában. Szilády és Vámbéry barátsága Törökországban még jobban elmélyülhetett, mivel ott 1857-58-ban több alkalmuk is lehetett a találkozásra. Amikor Szilády 1858-ban a göttingeni egyetemre került, már alapos orientalisztikai felkészültség állt mögötte. Eddigre már megismerkedett az időközben Magyarországra telepedett és Székesfehérvárott tanító Budenz Józseffel is. Egy Göttingenből 1858. november 28-án írott levele szerint már régebb óta leveleztek.²⁰ A baráti kapcsolat Szilády 1859-ben történt hazatérését követően sem szakadt meg, és bár ritkán volt alkalmuk találkozni, Juszuf és Harun, ahogy egymást szólították, továbbra is levelekben vitatták meg a szakmai kérdéseiket. Levelezésükben 1861 nyarától egyre gyakrabban felbukkan Resid, azaz Vámbéry neve is.

Először Szilády írt Residről Budenznek 1861. június 14-én. A Nagykovácsról keltezett levelében felhívta barátja

figyelmét, hogy „ne felejtse ezt Residünkkel tudatni, hogy az ezóta bizonyosan jól megszorodott s versebe öntendő török holmikát útnak indítsa.”²¹ Az időközben Székesfehérvárról Pestre költözött Budenz pedig 1861. július 2-án emlékezett meg Vámbéryről: „Ma adja nekem Resid [a] melékelt levelet”.²² Július 26-án már arról tájékoztatta barátját, hogy „Resid még „munter” [azaz: várakozik – S. I.], de jövő héten elmegyen. Köszönt téged – ha még feljöhetsz, különben Stambulból akar neked írni”.²³ A Nagykörsön tartózkodó Szilády azonban nem tudott személyesen találkozni Vámbéryval. Ebben főként a lelkipásztori teendői játszottak közre, 1861. június 14-i levelében, pl. az írta Budenznek, hogy „a véletlen úgy akarta, hogy még elébb a rácok közt apostolkodjam s ezt is befejezve nehezen szabadulhassak, végre azonban csakugyan itt vagyok.” Augusztus 2-án sajnálattal közölte Budenzzel, hogy „Residet csakugyan nem láthatom”. Viszont arra kérte barátját, hogy „te pedig róla s egyébről kérlek, írd mielőbb. levelek az nekem, mi a mosdatlanul heverő moszlim holttestének a harmat.”²⁴ Budenz augusztus 10-én már csak Vámbéry elutazását adhatta tudtára „Harun”-nak: „Resid múlt hétfőn indult el Szabó Józseffel, ki Galaczba szándékozott, de látogatásra Residdel Stambulba is megy.”²⁵

Vámbéry szinte minden Budenzhez írt levelében megemlékezik Sziládyról. A szeretetteljes, bár időnként korholó hangú üdvözlések szerint barátja nem igazán buzgólkodott a levélírásban: „Mond meg Áronnak, hogy csókolom a szép szakállát, írjon nekem, még pedig gyorsan és gyakran”²⁶, „Áron gazdát tisztetem”²⁷, „Áront tisztetem, a gonosz még nem írt!”²⁸ – írta az isztanbuli tartózkodás első hónapjaiban Budenznek. Eleinte minden bizonnyal Sziládynak is írt, mivel azonban az meglehetősen restnek mutatkozott a levélírásban, később már csak Budenzen keresztül üdvözli: „Áron dasz tomoza (nem dosztumuza),²⁹ egy szót sem írok többé!”,³⁰ „Áront nem köszöntöm, egyje a manó...”³¹ Szilády valóban nem lehetett valami szorgalmas levélíró, egy levelében maga is elismerte ezt. 1862. február 28-án Budenz

két levelére válaszolva megígérte, hogy nem feledkezik meg Vámbéryről, „kinek most már csakugyan írni fogok rebellis hanyagságom mellett is. Ha írsz neki, addig is üdvözlöm!” Restségéért különben Budenz is gyakorta korholta, amiért az nem válaszolt időben a leveleire: „így már tetszik nekem, hogy levelet tudsz írni”³² „... de írd már, kérek, hogy hírem legyen rólad, s azt ne higgyem, hogy bajod van.”³³ Ennek ellenére Szilády végig jól értesült volt Vámbéry sorsáról, mivel Budenz az egész keleti utazás alatt hűségesen beszámolt neki a Resid felől érkező hírekről.

BUDENZ ÉS VÁMBÉRY

Budenz József (1836–1892) nyelvtudós, finnugrista, egyetemi tanár 1836. június 13-án született Rasdorfban, az egykori hesseni nagyfejedelemség területén. A göttingeni egyetemen összehasonlító nyelvészetet tanuló ifjút 1858-ban az indogermán nyelvészet és az archeológia tudorává avatták. Göttingeni tanulmányai alatt ismerkedett meg az erdélyi származású Nagy Lajossal, akitől magyarul kezdett tanulni. Budenz hamarosan levelezni kezdett a magyar összehasonlító nyelvészet akkori legkitűnőbb művelőjével, Hunfalvy Pállal. A levelezés eredményeként 1858. május 16-án Budapestre érkezett, majd csakhamar Debrecenbe ment Lugossy Józsefhez. Debreceni tartózkodása eredményeként alig két hónap múlva már folyékonyan írt és beszélt magyarul. Még ebben az évben német és görög nyelvtanárként kinevezték a székesfehérvári katolikus gimnázium helyettes tanáranak. 1861-ben kinevezték a Magyar Tudományos Akadémia könyvtársegédjének, december 20-án pedig már levelező taggá választották. 1868-tól egyetemi magántanár, 1872-ben pedig az „altaji összehasonlító nyelvtudomány” professzora lett. Budenz neve elsősorban, mint a magyar összehasonlító nyelvészet egyik legkitűnőbb képviselője és a magyarországi finnugor

nyelvtudomány megalapítójaként ismert, aki Hunfavy Pál oldalán Vámbéry Árminnal szemben vett részt az úgynevezett „ugor-török háború”-ban. Kevésbé ismert, hogy pályája kezdetén szoros baráti kapcsolatban állt Vámbéryval sőt, annak hozzá írott levelei alapján joggal állíthatjuk, hogy a második keleti út idején már az egyik legjobb barátja lehetett. Ebben valószínűleg közrejátszhatott Budenz német származása is, akiben, mint idegen ajkú, de a magyar nép és nyelv kutatásának elkötelezett férfiúban a zsidó Vámbéry önkéntelenül is rokonlélekre találhatott. A közép-ázsiai utazás alatt még semmi nyoma sem volt a későbbi éles szakmai ellentéteknek, sőt, Vámbéry Budenzhez, valamint annak Szilády Áronhoz írott leveleiből két, egymás tudományos felkészültségét és a nyelvtudomány iránti elkötelezettségét kölcsönösen tisztelő tudós képe kerekedik ki.

Törökországgi tartózkodása alatt, az oszmán törökök írott és népnyelve közti eltérések hatására tudatosult Vámbéryban, ahhoz hogy eloszlathassa a homályt „a magyar történelem sötét tájairól”, Közép-Ázsiába kell mennie, a csagatáj nyelv tanulmányozására. Miután az utazás terve felmerült benne, minden alkalmat megragadott, hogy érintkezésbe lépjen a közép-ázsiai kánságokból érkező mekkai zarándokokkal, és megszállottan bújta Aali pasa csagatáj kéziratokban különösen gazdag és híres könyvtárát. Vámbéry 1861-ben tért haza négyévi távollét után Magyarországra. Az akadémián megtartott székfoglalóját követően, gr. Dessewffy Emilnél, a MTA akkori elnökénél hamar meghallgatásra talált a közép-ázsiai utazását támogatandó kérése. Bár egyes tagokban határozott visszatetszést váltott ki Vámbéry tervezett útja, az elnök hajlandónak mutatkozott arra, hogy az akadémia tudományos utazások előmozdítására rendelkezésre álló ezer forintját Vámbéry rendelkezésére bocsássa. Miután Vámbéry 1861. július 29-én elmondta búcsúszavát az akadémián, annak anyagi támogatásával, és br. Eötvös József alelnök, valamint Told Ferenc főtitkár la-

tin nyelvű, augusztus 1-i ajánlólevelével a zsebében, immár másodszor is útra kelt Isztanbul felé.

Bár Vámbéry és Budenz valószínűleg már korábban is tudhatott egymásról, első bizonyítható találkozásukra csak 1861 nyarán, Vámbéry hazatérést követően kerülhetett sor. A két szakmájának élő kitűnő tudós között minden bizonnyal már az első találkozásaik alatt szoros barátság szövődött, amiben közrejátszhatott az egymás munkája, elhivatottsága iránti kölcsönös tisztelet is. A finnugrista Budenz ekkor még nem vetette teljesen el a magyar nyelv keleti eredetét, nézete szerint az valahol a finnugor és az altáji nyelvek között helyezkedett el.

VÁMBÉRY MÁSODIK KELETI ÚTJA A BUDENZHEZ ÍROTT LEVELEI TÜKRÉBEN

Első Budenzhez írott levelét nem sokkal az Isztanbulba érkezését követően, 1861. augusztus 19-én írta Vámbéry.³⁴ Ezt követően szinte heti rendszerességgel számolt be barátjának a terveiről, szakmai eredményeiről. Tervei szerint három-négy hónapnál tovább nem szándékozott Törökországban maradni, azonban a téli időjárás viszontagságai, s nem utolsósorban a rendelkezésére álló útiköltség szűkös volta miatt. 1861. február 12-én írott kilencedik levelében arról írt Budenznek, hogy ő már biztosan Teheránból várta a levelet, ahogyan maga Vámbéry is eltervezte. Azonban, előbb a kedvezőtlen időjárás, máskor pedig az alkalom nem kedvezett az induláshoz. Ugyanis, mint írta, „télen fölötté bajos a Kaukázus déli hegylánczolatán átkelni, melyeket az idén egy rendkívüli nagy hó elborított s’ a legmerészebb utast is visszariasztja.” Mindez azonban csak mellékleles dolog, a fő baj az volt, hogy a szűk útiköltség

nem indulhat el. Ezért olyan lehetőséget les, ahol „erszénye kiméltével” teheti meg az út nagyobbik részét. Tervei szerint legfeljebb még két hónapig marad, de utána, kerüljön bármibe is útnak indul.³⁵

Úgy tűnik, hogy az elhatározás valóban végleges lehetett, mivel az április 6-i levelében is megírta, hogy tervei szerint már a napokban útra kívánt kelni³⁶, még a nyári forróság beköszönte előtt. Mint írta, a nyári forróságban Perzsia lázzal fertőzött, egészségtelen levegőjét hús európai utazóból jó, ha három élve túléli. A tervezett indulás ele azonban ismét előre nem látott akadály gördült. Ipolyi Arnold történetíró arról tudósította Vámbéryt, hogy Kubinyi Ferenc és Henszlmann Imre társaságában Isztanbulba kívánnak utazni abból a célból, hogy ott történelmi kutatásokat végezhesse. Ipolyiékat leginkább a török hódoltság alatt elhurcolt Corvinák felkutatása foglalkoztatta, de tanulmányozni kívánták a rodostói és izmidi kuruc emigráció történetét is. Bár Vámbéry nem örvendezett túlzottan Ipolyiékat jövetelének, és meglehetősen szkeptikus volt a tervezett kutatás sikerét illetően, mégis elvállalta a felkérést a három akadémikus támogatására, amennyiben azok időben megérkeznek. Különben, ahogyan azt őszintén meg is írta Budenznek, hogy minden tisztelete és minden „honfiúi és baráti érületi” dacára, az „elégséges kalauzság után” elindul.³⁷ Az indulást, egy váratlan lehetőségnek köszönhetően május 1-re tűzte ki, azonban útitársai idő előtti útra kelése miatt nem tarthatott velük. Szerencsére, azonban pár napon belül egy újabb lehetőség kínálkozott. Alig, hogy elküldte a Budenznek írott levelét, megkeresték az isztanbuli olasz követségről és felkérték, hogy perzsa tolmácsként kísérjen el egy, május vége felé vagy június elején Teheránba induló olasz küldöttséget, akik kormányuk megbízásából diplomáciai kapcsolatot kívántak létesíteni a perzsa udvarral. Április 15-én azonban azt az értesítést kapta, hogy az olaszok mégsem várnak májusig, hanem már 10-12 napon belül hajóra akarnak ülni, és addigra ő

is álljon készen az indulásra. Ez a korai indulás igen csak gondolkodóba ejtette Vámbéryt, s végül, nem kis rágódás után, alig tíz nappal a Budenznek írott levele elküldése után értesítette Ipolyi Arnoldot, hogy mégis kész egy hónappal elhalasztani az utazását. Vámbéry hajlandónak mutatkozott tovább várakozni, annál is inkább, mivel a török nyelvet és az arab írást egyaránt nem ismerő akademikusok törökországi kutatásaihoz elengedhetetlen volt az ő segítségével. Viszont kérte Ipolyit, hogy az akadémia rohamosan fogyó támogatása mellé szerezzenek neki „egy csekély pótlékot”, amivel a kedvező alkalom elszalasztásával is elindulhat a közép-ázsiai kutatóútjára. Vámbéry sürgette Ipolyit, hogy lehetőleg még április végén érjenek Isztambulba, hogy a kutatásaikat elegyengetve ő is minél hamarabb útnak indulhasson. Ezért kérte Ipolyit, hogy induljanak el a csütörtöki gyorsvonattal, hogy még 28-án Isztambulba érkezhessenek.³⁸ Ipolyiék eredetileg valóban április 21-én kívántak elindulni Pestről, Budenz Szilády Áronhoz írott 12-i levele szerint azonban Kubinyiék, Ipolyi miatt 8 nappal tovább halasztották az indulást. Ezért, ha akar, Szilády most írhat, vagy üzenhet a barátjának.³⁹ Ipolyiék tényleges indulásáról nincs adatunk, amennyiben viszont április 29-én elindultak, még találkozhatták Isztambulban Vámbéryval, aki végül május 15-én elhagyta a várost (Seres 2002: 139–148.). Vámbér háromnapi hajóút után érkezett Trapézunt (Trabzon) városába, ahonnan háromnapi pihenést követően, május 21-én indult tovább egy *szürüdzsi* (lóbérlő és hajtó) társaságában. Június 11-én ért a perzsiai Tebriz városába, ahová csakhamar Cerutti olasz követ 25 főből álló követsége is megérkezett. Mint fentebb láttuk, az új olasz királyság „egy diplomatiko-katonai és egy tudományos osztályra” osztott küldöttsége még jóval Vámbéry előtt elhagyta a török fővárost, de kényelmi szempontból a Potin és Tifliszen át vezető hosszabb utat választották. Vámbéry két nappal a megérkezése után már írt is Budenznek. Leveleiből kiderül, hogy Budenz féltette az álruhában utazó

barátját, és leveleiben óva intette az elhamarkodott, felelőtlen lépésektől, melyekkel könnyen kitehette magát a lepleződés veszélyének. Holott négyheti viszontagságos út után most tér először „egy emberi lakra méltó hajlékra, ma látok először asztal és széket (nagy fényűzési tárgy a belső keleten)” és Budenz még azt akarja, hogy ellenálljon a kíséretnek s ne írjon?! „Nézhet a persa eleget, hogy egy káfir házába megyek, gyanusithatja a Mirza Residet, én még is megyek és irok” – írta Vámbéry. Vámbéry négyheti lovaglás után érkezett meg Tebriszbe, „Rasideddin városába”, de már két hét óta az „aderbajdsani durva tatár nyelven” beszélt és hallott beszélni a „finom oszmanli helyett”. Az azeri nyelvben sok lehetőséget látott, mivel az, mint írta „sok szép hasonlatot rejt magában”, ezért tanulmányozza is, csakhogy az sok nehézsége ütközik, és hosszú időt kíván. Mivel ezen a nyelven sem könyv, sem pedig kézirat nincs, mindent perzsául írnak, amit a vallás és a kormány egyaránt megparancsol. Ezért sok bajjal jár a tanulmányozása, egy napi zsákmányért állandóan a „bázár és theabódékban” kell „kullognia”. A sok nélkülözés dacára, mégis sokkal jobb színben van, mint azelőtt. Még nem tudja, hogy meddig marad itt, de júliusban már biztosan Teheránban lesz, ahonnan bővebben ír. „Isten veled kedves barátom, nekem a frenk lakását elhagynom kell” – fejezi be a levelét.⁴⁰

Vámbéry végül két hetet pihent Tebriszben, majd június 25-én elhagyta a várost, és július 13-án meg is érkezett Teheránba, ahová az olasz küldöttség csak néhány nappal ezután érkezett meg. (Vámbéry 2000: 11–79.) Következő levelét már Teherán közeléből, a rhagesi romok közül írta 1862. július 30-án. Bár a tikkasztó hőség miatt sokat szenvedett az utazás alatt, mindaddig „semminő rosz következtetéseit” nem látta a szenvedéseinek. Miután „ép egészséggel” megérkezett a perzsa fővárosba, ajánlóleveleivel rögtön jelentkezett Hajder Efendinél, a török kormány perzsiai követénél. Hajder Efendi és az európai követségek képviselői különös szívességgel fogadták, s a török követ rögtön egy „antik per-

zsa sátrat” bocsátott Vámbéry rendelkezésére. Ez a ponyvából és selyemből álló alkalmatosság lett azután a „lakása”, melynek egy része a „régí párth fővárosból még fönnálló egyik oszlopá”-hoz lett hozzá erősítve, úgyhogy Vámbéry egy kétezer éves köhöz támaszkodva róhatta Budenzhez írott sorait. Levelében örömmel számolt be arról, hogy a Tebriszből keltezett levele megírása után sikerült olcsón hozzájutnia egy perzsa nyelven értelmezett drága csagatáj szótárhoz. A szótár Európában teljesen ismeretlen, azonnal útnak is indította Pestre Budenznek, aki nyugodtan tanulmányozhatja, de a közzétételét halassza el Vámbéry visszatértéig, mivel az a saját birtoka, csupán halála esetén száll az akadémiára. Sok érdekes adatot gyűjtött az azeri nyelvjárásról is, folyamatosan dolgozik az észrevételein, s a kész munkát, közlés végett még Teheránból el fogja küldeni Budenznek. Tervezett útja felénél jár, viszont néhány ok mégis meggátolja, hogy „tolla lelkesedéssel repüljön” a papíron. Kénytelen tudatni barátjával, azt a leverő újságot, hogy egy időre fel kell hagynia a szamarkandi terveivel. Ugyanis, Közép-Ázsiában éppen a tervezett útvonalán véres háború tört ki Doszt Mohammed és Herat, valamint a perzsa kormány ellen. Ezért egész biztosan „egy kém biztos halálát” lelné, ha mostanság oda merészkedne. A másik ok pedig, ami visszatarta az, hogy az akadémiától kapott pénzéből csak 50 aranya maradt, és a továbbutazásra legalább 200 aranyra lenne szüksége. Ezért egy hosszú és részletes levelet írt br. Eötvös Józsefnek, és kíváncsian várja, hogy mit szól az Akadémia azon indítványához, hogy „egy alapos és komoly segélyezést” kér. Ha adnak, beváltja a szavát, ha nem, akkor rögtön tudósítani fogja Budenzet a további terveiről és teendőiről. Még négy-öt hétig szándékozik Teheránban maradni, amíg az akadémia döntése megérkezik. Addig is, egy rövid kirándulást tesz (kirándulást „persze nem az utamhoz tartozót”) Iszfahán és Siráz vidékére, ami kb. 25 aranyába fog kerülni. Tisztában van vele, hogy ez az út Budenznél, „mint altaji lingvista előtt” nem a legcélszerűbb, de úgy érzi, hogy ártá-

ni nem fog a tapasztalatainak. Igaz, hogy az európaiak már eléggé bebarangolták azt a vidéket, de mint „Mirza Resid”, még senki sem! Különben sem tudna mit csinálni oly sokáig Teheránban, pláne azért, mert a Doszt Mohammed által fellázított vad türmenek „oly bizonytalanná tették a mesched-herati utat”. „A haláltól nem félek, de a fogságtól igen is, ha megfontolom, hogy olyan testületre kell támaszkodnom, ki legjobb akaratával a válságdíjat ki fizetni képtelen! Márpedig a Tatárország pusztáin tevéket s juhokat őrizni vagy pedig kézimalommal gabonát őrleni nincs nagy kedvem” – írta.

Vámbéry leveléből kiderül, hogy az akadémia meggyőzéséhez leginkább Budenz támogatásában és ékesszólásában bízott. „Személyedben reményeim központosúlnak” – írta neki, és kérte, hogy rögtön írja meg Eötvös válaszát, valamint azt, hogy mit gondol és szól az akadémia tagsága „azon arczátlanságomnak, hogy 600 pengő forinttal nem tudom beelégedni egy keleti utra „mert azok a jó urak nem igen értik mit tesz az 2000 mérföldnyi távolságban hazájától egy sánta lábbal kószálni”. Bár szíve szakadt meg az anyagi körülményei miatt számára elérhetetlen ritka kéziratok és könyvek láttán, eddigi útját mégis eredményesnek ítéli. Az utazás, nyelvészeti eredményei mellett élete legszebb óráit tartalmazza. „Képzelheted mit nem lát és hal egy magányutazó, ki mint szenteskedő műszülman a keletet képe szerint beutazza.” Először ugyan félt egyedül elindulni Isztanbulból és nagyon szeretett volna az olasz követséggel együtt tartani, most viszont már örül, hogy ez irányú terve megghiúsult. Személyes élményeiről egyelőre nem ír semmit, azt majd „egyszer a szép nyugaton” elmeséli barátjának.⁴¹

Mint fentebb már említettem, Teheránból Vámbéry, alig két héttel a Budenznek küldött levél után Ballagi Mórnak is írt.⁴² Levelében szintén beszámol az addigi utazásáról. Bár eleinte nehezen szokta meg a pusztá földön való hátlást, s a kenyérből és savanyú tejből álló egyhangú étkezés

is „kissé zokon esett” neki, a szükség hamar hozzászoktatta a „dervis képpen utazásra”. Levelében ugyancsak említést tesz arról, hogy készakarva kerülte ki Tebriszben az olasz küldöttséget, annál is inkább mivel közben volt lehetősége meggyőződni arról, hogy „a keletet csak keleti ember, keleti nyelven, keleti jelmezzel tanulmányozhatja, s’ az európaiasság leg csekélyebb nyoma minden kutatást a népek szokása és jelleme mezején, gyümölcstelenné teszi.” Eddig eredményei közül az azeri nyelvjárás kapcsán tett észrevételeiről és az eddig ismeretlen csagatáj-perzsa szótárát említi meg, eltekintve a perzsa nép és a kormány körében nyert tapasztalataitól, amelyek a hasonló törökországi tapasztalataival együtt, reményei szerint a későbbiekben kedvező fogadtatásra fognak találni Európa országaiban. Mivel mindössze 50 arany áll a rendelkezésére, ami már sem a tovább-, de még a hazautazásra sem elegendő, mint első pártfogóját, Ballagit is megkéri, hogy támogassa a kérését az akadémián. Csak abban reménykedik, hogy a Sirazból való visszatértekor „legalább oly összegecske” várja, amivel folytathatja az útját Bokhara felé. Az útiköltség hiánya mellett még azért is szenvednie kell, mivel a legszebb „kézirati kincseket” csak a létezésükről ismeri, mivel nem áll módjában azokat megvásárolni. Miközben másoknak óriási összegek állnak a rendelkezésükre csak a kéziratok és könyvek beszerzésére. Pl. az olasz küldöttséggel érkezett nyelvész, Lignana Teodor 20000 frankkal rendelkezik kódexek vásárlására, de mivel „a jó ember keveset ért a szakához”, Vámbéryt bízta meg „érdekes” könyvek megvásárlásával.

Amíg az akadémia és barátai levelére várt, Vámbéry valóban elutazott Perzsia déli részére. Az Iszfahán és Siráz környékén tett utazásról később a *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában* című útleírásában számolt meg. Az utazás során írott levelei közül csak egyet ismerünk, melyet 1862. október 2-át követően írt br. Eötvös Józsefnek a perzsepoliszi romok közül.⁴³ Az ókori romok között szemlélő-

dő és a korábbi látogatók minden nyelvű feliratait olvasgató Vámbéryt az egyik oszlopon egy rövid magyar nyelvű feljegyzés, „Maróthy István 1839” önfeledt és hálás szavakra készítette útja legfőbb támogatója felé. Hálásan mond köszönetet Eötvösnek, hogy a segítségével ő, a „néhai falusi zsidó tanító” mindezen csodálatos látványnak a tanúja lehet. Mivel a vele tartó két dervistárs már gyanakodva nézegette, gondolván hogy különös társuk bizonyára kincset keresni jött el a régi romokhoz, gyorsan be kellett fejeznie a levélírást. Ui. megnyugtatójukra Vámbéry azt mondta nekik, hogy egy perzsa verset fordít az egyik oszlopról, ezért neki kellett állnia a fordításnak.

Vámbéry 1863. január 16-án érkezett vissza Sirazból Teheránba. Bár a kirándulás a tervezett három helyett öt hónapjába került, és a különböző anyagi szenvedések – forróság, éhség, szomjúság és a tetűk – igencsak próbára tették, „Persia östörténeti emlékeivel hintett földjén” szellemileg mégis élete legszebb napjait élte át! Igaz, „Dsagataji szótárt ... e romok egyikében sem találtam” – tette hozzá tréfásan. Visszatértekor keserűen tapasztalata, hogy az öt hónap alatt a közép-ázsiai ügyek nem hogy javultak volna, de még tovább romlottak. Doszt Mohammed kán egyre inkább „egész Transoxania és különösen Bukharára czéloz”, mely esetben a Vámbéry odamenetele szinte lehetetlen, de őt ez akadályok cseppet sem gátolják, sőt már két hónap múlva Meshed és Merv felé indul, s azon a tájon tatár szókinccset „egész kényelemmel gyűjteni fogom”. Csak azt fájlalja, hogy Budenz 34 szóból álló levelén kívül otthonról „egy szót és következetesen egy fillért sem” kapott. Még néhány hetet vár, utána viszont, akár kap választ, akár nem, fojtani fogja az útját, melynek „gyümölcse a hazámé lesz, de fájdalom, hogy Pest helyett tán más fővárosba mennem kell”.⁴⁴

Végül mégsem kellett pénz nélkül elindulnia. Két hónappal később, 1863. március 20-án örömmel írta meg barátjának,⁴⁵ hogy Dragovits Mihály, osztrák konzul Trapezuntból értesítette az akadémia 43 aranyból álló támogatásának

a megérkezéséről, amit hamarosan el is juttat hozzá. Bár „mily csekély, mily parányi az említett összeg” a tervezett útjához képest, a támogatás mégis könnyekig megindította Vámbéryt, mivel ebből az akadémiai tagság jó akaratjára következethetett. Az elmúlt két hónapban Vámbéry komoly lelki tusát vívott magával útja további sorsát illetően. Eddig ugyan az ádáz viszonyok kényszerítették, hogy Teheránban vesztegeljen (igaz „úrias” körülmények között, a török követségi palotában), most viszont, mivel a santa lábbal való tovább gyaloglást, és az útközben „kolduskenyéren” élest „tisztá képtelenség”-nek tartotta, komolyan foglalkoztatta a visszatérés gondolata. Bár a visszatérésre ösztönözte a tavasszal haza szándékozó Hajdár Efendi is, az a gondolat, hogy a Perzsiát illető „irkafirkáihoz” elengedhetetlen perzsa könyvek nélkül hagyja el Teheránt, „egy roppant követ gördített” elé, „halál elkeseredettséggel megtöltvén” lelkét. Erre egyszercsak megérkezik az akadémiai segílyt jelentő levél „a pénzről, ami ugyan kevés a tovább utazásra, de a könyvek megvásárlására jócskán szolgálhatna!” Újabb háromnapi „harci lelki tusa” után Vámbéry a továbbutazás mellett dönt. Mivel ő Perzsia és annak történelme s nyelve tanulmányozásáért a hazáját el nem hagyta volna, s mivel őt a másodrendű érdek után „egy fő nálam életkérdéssé vált feladat” vezette ide, „kerüljön most bár mibe”, folytatni fogja az útját, „kíszebb lévén egy fenyegető veszély áldozatává lenni, mint szóbeváltás nélkül hazatérve testi nyugalomban ugyan, de lelki fordolásokkal egy czudar életet viselni.” Budenz eléggé megsértette az utolsó levelében írt „kóbor élet féle kint léttel”, de nem haragszik rá, mivel a baráti érzülete súghatta neki, hogy „jobb volna, ha hazatérnék és otthon lautam qvantum szolgálnék”. De feltételezheti egyáltalán Budenz, hogy „én a meggyőzetés szennyét fürkéssem, és hogy kitárt kebellemel otthon nyugalmas hivatásnak élhessek?” Igaz, takarózhatna azzal, hogy nincs meg a szükséges mód a továbbutazásra, de még a Közép-Ázsiában dühöngő afgán háború is kérlelhetetlen-

né teszi „a gyáva gyanakodásáról” amúgy is eléggé ismert özbeg-bukharai kormányt egy olyan idegen utazó ellen, akinek a célját csak félreértheti, és ott, ahol Nagy-Britannia két követséget is kivégezték, „az elhagyott magány utazót” nem valami előzékenységgel halmozzák el! Mióta Bloqueville francia-perzsa tisztet 12000 aranyért váltották ki a türkmének fogságából, a nomádok „azon hiszemben, hogy minden nyugati emberért oly zsíros sommát kapnak”, igencsak iparkodának Vámbéryt is „hálójokba keríteni, és ha ez ... megtörténnék, mitől az Isten mentsen, Magyarország érettem annyi pénzt nem ad, mert nem adhat.” Vámbéryt ugyanakkor az út tovább folytatására buzdítja az adott szava és a „nyelvészeti kérdéseink sikere, megoldása, melynek, ha nem is egészben, de részben elegett tehetnék. Te sajdítod a törökség szógyűjtése hasznát, de én szemlato-mást naponta tapasztalom annak nagy horderejét.” Ugyancsak ösztönzi a tovább utazásra az is, hogy új, addig nem ismert ismereteket vihet Európába az addig szinte ismeretlen Bokharáról is. Levele végén meghatóan búcsúzik barátjától: „Nem tudom, oly nehezen válok el a hozzád való beszélgetésemtől, tán csak nem az utolsó – Mi a manót, félre ti fekete képek, ne takarjátok el előlem a reményem tündöklő csillagát, ő volt az, ki mindeddig tüskés pályámon vezetett, ő az, ki jelen állásra emelt, hogy hazámnak áldozhassak, és az, az ki a kívánt kincscsel terhelve baráti karjaidba vissza vezet.” Ugyan azon a napon elbúcsúzott br. Eötvös Józseftől is, megköszönve az akadémia további támogatását.⁴⁶ Utazásáról csak két beszámoló maradt fenn, amit Hajder Efendinek írt Teheránba, Magyarországra leg hamarább csak a Perzsiába való visszatérést követően, 1863 novemberében írt először haza Budenznek, Meshed környékéről.⁴⁷ A nyolc havi távollét után Perzsia határát átlépő Vámbéry valóságos újjászületésként élte meg, hogy megszabadulva a hívai és bokharai kánásokban őt állandóan fenyegető halálos veszélytől, immáron nyugodt körülmények között számolhatott be barátjának a kalandokban

bővelkedő útvjáról. Bár az útja „nagy veszélyekkel” és „hihetetlen fáradságokkal” járt, most már nyugodt szívvel indulhat „édes hazája” felé. Útját eredményesnek találta, már csak azért is, mivel „Marco Polo” óta nem volt vetélytársa, lévén, hogy egyetlen elődje sem rendelkezett az ő eszközeivel. Nyelvészeti kérdéseiket teljesen eldöntöttnek véli, úgy érzi, hogy a korábbi elgondolásai beváltak. A személyes tapasztalatai, valamint a magával hozott 18, zömében Közép-Ázsia szépirodalmából való kódex segítségével biztosan meg fogja győzni az „európai tudományosságot” az eredeti elgondolása helyességéről. Az út rövid vázlatát már elküldte br. Eötvösnek, abból Budenz is bővebben értesülhet az eredményeiről, személyes találkozásukkor viszont teljes részletességgel beszámol neki. „E soraim minden betűjéért ezer halálverítéket izzadtam, éhhalál, szomjhalál, rabság és kinpad fenyegettek – most *hogy Mashad-i mukaddesz*-ben [a szent Meshedben] van, a mult csak rémes emléke maradt, szemem előtt két szerencsétlen olasz kalmárt kivégeztetett a cudar Emiri Bokhara, ő, ki áldást vevé és ajándékot adá a dervis barátodnak, kiben nagyon sejtette a frengi Vámbéryt” – fejezi be a beszámolót.

1864. február 5-én újabb levelet írt Budenznek, amelyben beszámolt arról, hogy Teheránba érkezésekor milyen tisztelettel fogadták őt a perzsa udvarban, és az európai követségeken. A sah kitüntette a rendjelével, az európai követek pedig sürgönyökben tudósították kormányait. Bár több európai ország szeretne volna megszerezni Vámbéry Közép-Ázsiát érintő „politikai-statistikai” adatait, ő már eldöntötte, hogy az angol kabinetnek ajánlja fel a tapasztalatait. Vámbéry biztos volt benne, hogy a közép-ázsiai tapasztalatai és a beszerzett szótárak alapján a saját javukra tudják eldönteni a nyelvészeti vitát, bár a levélből úgy tűnik, hogy Budenz nem osztozott annyira barátja derűlátásában. Elképzelhetőnek tartotta, hogy akár egy évet is Londonban fog tölteni, annál is inkább, mivel az útja kalandos része, valamint a „csudás” megme-

nekülésének a híre már előrevetíti az érkezését. Időközben a brit külügyminisztériumnak egy hivatalos tudósítást is benyújtott, melyben beszámolt több eltűnt angol utas sorsáról, valamint arról a két szerencsétlen olaszról, akiket az ő Bokharában létekor fogattak el.⁴⁸ Még nem tudja, hogy milyen lesz az angliai fogadtatása, a további szándékai viszont teljesen a hazájától függenek, és reménykedik is benne, hogy az Angliából visszatérve, br. Eötvös József és az akadémia elnöke továbbra sem fogják cserbenhagyni.⁴⁹

Ugyanekkor Szalay Lászlónak, az MTA főtitkárának is írt, akinek hálásan mondott köszönetet a pártfogásáért. Levélében egy rövid összesítést is készített az útja alatt az akadémiától rendelkezésre bocsátott támogatásról, amely 271 aranyat tett ki. Májusban vagy június elején érkezik Pestre, s akkor majd személyesen is köszönetet fog mondani neki. Szalayt kérte meg, hogy az akadémiához írott jelentését adja át közlés végett a Pesti Naplónak, mivel a Bécsbe, Párizsba és Londonba tett rövid, hivatalos jelentéseit nem tartja alkalmasnak a széleskörű közvélemény számára.⁵⁰

Két hónapi teheráni tartózkodása után március 19-én még egy utolsó levelet írt Budenzhez. Mivel a Perzsiába érkezése óta írott két levele még az „örömmámor befolyása alatt” íródott, a közben eltelt idő alatt Vámbéry visszazökkent a régi kerékvágásba és már józan fejjel vethetett számot az utazással és az előtte álló feladatokkal. Két nappal később kíván útnak indulni, és május végére tervezi, hogy Pestre érkezik. Az eltelt két hónap alatt rendbe szedte a jegyzeteit, és egy nagy terjedelmű, perzsák számára íródott török-csagatáj szótár fordíttatásával és a perzsa magyarázatok magyarral való kicserélésével foglalkozott. Már korábban útra kelt volna, de a sah egy rövid, de Vámbéry szerint hasztalan munkával bízta meg. Ahogyan azt már korábban elhatározta, előbb Londonba megy, ahová a követ megjelentette az érkezését. Természetesen az angliai tartózkodását tudományos szempontokból is szeretné ki-

aknázni, mely során nem csak magának, hanem Bundeznek is „szebb jövőt” kíván előkészíteni.⁵¹

ÖSSZEGZÉS

Budenz József a Keleten tartózkodó Vámbéry talán legfőbb támasza volt Magyarországon. Egyre növekvő befolyását, szakmai hírnevét latba vetve igyekezett megnyerni az akadémiai tagság jóindulatát, és persze az akadémia anyagi támogatását is. Ennél viszont jóval többet jelenthetett az a lelki és erkölcsi támasz, amelyben, Vámbéry fennmaradt levelei alapján, Budenz részesítette barátját. Bár, a Budenzhez írt levelek magáról az utazásról is számos, a későbbi útleírásait jól kiegészítő adatot tartalmaznak, legfőbb értékük azonban mégis az, hogy az utazó legbensőbb érzéseit, gondolatvilágát és a mások számára nem annyira publikus céljait közvetítik felénk. A hivatalos jelentésekkel, valamint az akadémiai pártfogókhoz írott levelekkel összehasonlítva, a Budenzhez írtakból egy másik, emberibb Vámbéry képe rajzolódik ki, és így válik a levelezés a két tudós között kialakult szoros baráti kapcsolat bensőséges dokumentumává.

A magyarság török eredetét valló Vámbéry nézeteiről először 1869-ben jelentkezett hosszabb tanulmánnyal, *Magyar és török-tatár szóegyeztetések* címmel, amelyre két évvel később Budenz megjelentette a *Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szóegyeztetéseiről* című bírálatát. Bár Vámbéryt már ekkor érzékenyen érintette barátja véleménye, a közöttük lévő szakmai ellentétek az 1882-ben kiadott *A magyarok eredete. Ethnológiai tanulmány* című, és az „ugor-török háború”-t elindító munkája után kialakult „tollcsata” során élesedtek ki.⁵² Az élesedő szakmai ellentétek a két tudóst is egyre inkább eltávolította egymástól, annak ellenére, hogy az idősödő Vámbéry élete végén írott munkáiban, „ha vo-

nakodva is néha s pár régi téves elképzeléséhez továbbra is ragaszkodva, de elfogadta Budenz alaptézisét a magyar nyelv finnugor alaprétégeről” (Vásáry: 1986. 21–22.). Ezt azonban az egykori jó barát már nem élhette meg.⁵³

A *Közép-ázsiai utazás és a Vándorlásaim és élményeim Perziában* című útleírásokban, már csak jellegük miatt is, nem esik szó az otthoniakról, így Budenz Józsefről sem. A *Közép-ázsiai utazás* kiegészítésének szánt *Vázalatai Közép-Ázsiából* című művében is csak az Európába magával hozott „tatárja”, Csagatai Izsák kapcsán tér ki rá röviden.⁵⁴ Ugyanakkor feltűnő, hogy a *Küzdelmeim*-ben egyszer sem emlékezik meg Budenzről, holott többször ír legfőbb pártfogójáról, br. Eötvösről, és az őt hozzá beajánló Ballagi Mór-ról (Vámbéry 2001: 78, 87.), egy ízben pedig Szalay Lászlót, „az Akadémia nagynevű titkárát” is megemlíti (Vámbéry 2001: 90.). Kedves szavakkal emlékezik meg a Londonból való hazatérését fogadó közöny és elutasítás közepette őt verssel köszöntő Dalmady Győzőről is⁵⁵, – a hűséges levelezőtárs, az akadémiai hatalmasságokhoz kéréseit közvetítő Budenz nevét azonban hiába is keresnénk a kötet lapjain...

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Kovács Sándor Iván (2001): *Batu kán pesti rokonai. Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák. (Kiadatlan írások és dokumentumok.)* (~ Szerk.) Kalligram, Pozsony
- Seres István (2002): A bujdosók sírjai Törökországban II. Vámbéry Ármin életútjához. *Vámbéry Antológia 2002.* Hodossy Gyula (Szerk.) Lilium Aurum, Dunaszerdahely
- Vámbéry Ármin (1905): *Küzdelmeim.* Franklin-Társulat, Budapest
- Vámbéry Ármin (2001): *Küzdelmeim.* Lilium Aurum, Dunaszerdahely
- Vásáry István (1986): Vámbéry és a magyar őstörténet. *Vámbéry Ármin emlékezete. Keleti értekezések, 2.* Kőrösi Csoma Társaság, Budapest

Vámbéry Ármin (2000): *Dervisruhában Közép-Ázsián át*. Lili-
um Aurum, Dunaszerdahely

JEGYZETEK

¹ Jelen munkám alapjául szolgáló előadás az első Nemzetközi Vámbéry Konferencián hangzott el, 2002 októberében. Bár az előadás, valamint a tanulmány megírásához szükséges háttérkutatáshoz már lassan tizenöt esztendeje hozzákezdtem, lényegre törő újabb források azóta sem kerültek elő. A kezdetben szoros barátságot ápoló három tudós szakmai fejlődéséhez, álláspontjuk változásához természetesen számos kiegészítő adat napvilágra került, a témában több kitűnő összefoglalás is megjelent – részint éppen a dunaszerdahelyi tudományos műhely jóvoltából –, ez utóbbiak azonban a 2003-ban írt tanulmányom alapvető megállapításait nem módosítják. Ezért a tanulmányt összességében változatlan formában bocsájtom újra a tudományos szakma, és a téma iránt érdeklődő olvasóközönség rendelkezésére. A szövegben mindössze néhány szükséges stilisztikai javítást tettem, a hivatkozásokat pedig a Vámbéry Tanulmányok jelenleg alkalmazott formai követelményeihez igazítottam.

² Mindezeket l.: Vámbéry 2001.

³ Vámbéry Ármin levelei Budenz Józsefnek. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (a továbbiakban = MTA Kt.) Ms. 5450/204–222. sz. [A levelek közül három – a 220, 221 és 222. számú – már korábban napvilágot látott a pozsonyi Kalligram Kiadó gondozásában: Kovács 2001: 285–288.]

⁴ Az előadásban meg nem jegyzetelt életrajzi adatok a *Pallas* és a *Révai Nagylexikon*-ból, valamint Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* című köteteiből valók.

⁵ Vámbéry Ármin levele Ballagi Mórnak. Rhagesi romok, 1862. augusztus 12. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban = OSZK Kt.), Levelestár

⁶ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Rhagesi romok, 1862. július 30. MTA Kt. Ms. 5450/217. sz.

⁷ Vámbéry Ármin levele Szalay Lászlónak. Teherán, 1864. február 5. OSZK Kt. Levelestár

⁸ Vámbéry Ármin levele br. Eötvös Józsefhez. Perzsepoliszi romok, 1862. október 2. után

⁹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. január 16. MTA Kt. Ms. 5450/218. sz.

- ¹⁰ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1864. február 5. MTA Kt. Ms. 5450/221. sz.
- ¹¹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Tebrisz, 1862. június 13. MTA Kt. Ms. 5450/216. sz.
- ¹² Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztanbul, 1861. augusztus 19. MTA Kt. Ms. 5450/204. sz.
- ¹³ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztanbul, 1861. augusztus 19. MTA Kt. Ms. 5450/204. sz.
- ¹⁴ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztanbul, 1861. augusztus 25. MTA Kt. Ms. 5450/205. sz.
- ¹⁵ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztanbul, 1862. február 12. MTA Kt. Ms. 5450/212. sz.
- ¹⁶ Nevét időnként Sleiningen-nek írja
- ¹⁷ Talán Kovács Mihály (1818–1892) festővel azonos
- ¹⁸ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. március 20. MTA Kt. Ms. 5450/218. sz.
- ¹⁹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. március 20. MTA Kt. Ms. 5450/218. sz.; Vámbéryt még 1860. október 9-én választotta levelező tagjává a MTA.
- ²⁰ „szokásos módon kezdém meg leveletem...” Szilády Áron levele Budenz Józsefnek. Göttingen, 1858. november 28. MTA Kt. Ms. 5450/148. sz.
- ²¹ Szilády Áron levele Budenz Józsefnek. Nagykőrös, 1861. június 14. MTA Kt. Ms. 5450/151. sz.
- ²² Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1861. július 2. MTA Kt. 4428/150. sz.
- ²³ Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1861. július 26. MTA Kt. 4428/151. sz.
- ²⁴ Szilády Áron levele Budenz Józsefnek. Nagykőrös, 1861. augusztus 2. MTA Kt. Ms. 5450/152. sz.
- ²⁵ Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1861. augusztus 10. MTA Kt. 4428/152. sz.
- ²⁶ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztanbul, 1861. augusztus 19. MTA Kt. Ms. 5450/204. sz.
- ²⁷ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztanbul, 1861. augusztus 25. MTA Kt. Ms. 5450/205. sz.
- ²⁸ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztanbul, 1861. október 5. MTA Kt. Ms. 5450/208. sz.
- ²⁹ azaz: „Áronnak, annak az *ostoba disznónak* (nem [pedig] *barátunknak*) egy szót sem írok többé!”
- ³⁰ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztanbul, 1861. november 15. MTA Kt. Ms. 5450/209. sz.

- ³¹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztanbul, 1862. április 6. MTA Kt. Ms. 5450/215. sz.
- ³² Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1861. február 15. MTA Kt. 4428/148. sz.
- ³³ Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1862. február 13. MTA Kt. 4428/155. sz.
- ³⁴ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztanbul, 1861. augusztus 19. MTA Kt. Ms. 5450/204. sz.
- ³⁵ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztanbul, 1862. február 12. MTA Kt. Ms. 5450/212. sz.
- ³⁶ „Én igazán mondva azt hívé, hogy e napokban Stambulból az utolsó levelemet intézem hozzád, de fájdalom, nem úgy lesz a dolog.”
- ³⁷ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztanbul, 1862. április 6. MTA Kt. Ms. 5450/215. sz.
- ³⁸ Vámbéry Ármin levele Ipolyi Arnoldnak. Isztanbul, 1862. április 16. OSZK Kt. Levelestár
- ³⁹ Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1862. április 2. MTA Kt. 4428/157. sz.
- ⁴⁰ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Tebrisz, 1862. június 13. MTA Kt. Ms. 5450/216. sz.
- ⁴¹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek Rhagesi romok, 1862. július 30. MTA Kt. Ms. 5450/217. sz.
- ⁴² Vámbéry Ármin levele Ballagi Mórnak. Teherán, 1862. augusztus 14. OSZK Kt. Levelestár 1954/118. sz.
- ⁴³ Különálló hasonmás lapon a *Küzdelmeim* című életrajzi kötet 192–193. lapjai között: Vámbéry 1905. [„Levél Eötvös József Báronak. Perszepolisz romjai közül.”]
- ⁴⁴ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. január 16. MTA Kt. Ms. 5450/218. sz.
- ⁴⁵ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. március 20. MTA Kt. Ms. 5450/219. sz.
- ⁴⁶ Különálló hasonmás lapon a *Küzdelmeim* című életrajzi kötet 200–201. lapjai között: Vámbéry 1905. [„Egy lap Teheránból Eötvös József Bárohoz 1863. márczius 20-ikán írt leveléből. *Mielőtt útra kelt volna Bokhara és Szamarkand felé.*”]
- ⁴⁷ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Meshed körül, 1863. november MTA Kt. Ms. 5450/220. sz.
- ⁴⁸ L. a Teheránból, 1864. január 29-én Sir Charles Alison angol követ-hez írott jelentését. Vámbéry 2001: 183–184.
- ⁴⁹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1864. február 5. MTA Kt. Ms. 5450/221. sz.

⁵⁰ Vámbéry Ármin levele Szalay Lászlónak. Teherán, 1864. február 5. OSZK Kt. Levelestár

⁵¹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1864. március 19. MTA Kt. 5450/222. sz.

⁵² Az „ugor-török háború”-ról, valamint Vámbéry és Budenz nézeteiről l. Vásáry: 1986. 19–25.

⁵³ Budenz 1893-ban hunyt el, így tehát Vámbéry 21 esztendővel élte túl hű barátját.

⁵⁴ „Szilády Áron és Budenz József, tudós barátaim, vendégszeretően magukhoz vették...” Vámbéry 2000: 506.

⁵⁵ „Azok közt, kik ama szomorú napjaimat szeretetük és becsülésük jeleivel megédesítették, melegen emlékezem még Dalmady Győzöre, ki Londonból való hazatértemkor lelkesen ünnepelt, s így kezdte a *Hazánk s a Külföldben* hozzám írt költeményét...” *Küzdelmeim*. 231 p.

SERES ISTVÁN

A „KUBÍNYI-EXPEDÍCIÓ”,
THALY KÁLMÁN
ÉS VÁMBÉRY ÁRMIN

Előadásom címe remélhetően nem mindenki számára cseng ismeretlenül, a *Vámbéry Antológia* 2002. évi számában ugyanis éppen a nagy keletkutató két levele kapcsán közöltem egy rövid összefoglalást a témában. 1862 tavaszán három magyar akadémikus, Ipolyi Arnold történetíró, törökszentmiklósi plébános (1823–1886), Henszlmann Imre régész-műtörténész (1813–1888) és a politikus id. Kubinyi Ferenc (1796–1874) országgyűlési képviselő elsősorban a kiváló keletkutató, Vámbéry Ármin segítségével bízva utazott Törökországba, hogy felkutassák Mátyás király elhurcolt Corvináit. Említett cikkemben elsősorban Vámbéry szerepét igyekeztem bemutatni, a turkológus két fennmaradt levele alapján (Seres 2002: 139–148.). Azóta eltelt négy év, és a kalandos, s részleteiben máig feltáratlan 1862-es rodostói látogatásról számos újabb adat is napvi-

lágira került. A téma ugyanakkor nem csupán Vámbéry Ármín szerepe miatt tarthat érdeklődésre, ugyanis éppen száz éve, hogy a magyar kormány hazahozatta II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai Isztambulban, Rodostóban és Izmitben fellelt földi maradványait. A „szent hamvakat” 1906. október 30-án temették újra a kassai dómban, Thököly Imre fejedelem földi maradványait pedig másnap a készmárki evangélikus templomban helyezték el ideiglenesen, a templom déli oldalán emelt kápolna elkészültéig.¹ Az 1862-ben lezajlott „Kubínyi-expedíció” ugyan nem hozott különösebb tudományos eredményt a bujdosó kurucok törökországi életéről, de ez volt az első lépés azon a hosszú, több mint negyven évig tartó rögzös úton, amely végül oda vezetett, hogy a nemzet hősei hazatérhettek. Előadásomban az ő emlékük, és a tengernyi magyar emigráns emléke előtt kívánok tisztelni, akik az elmúlt háromszáz év viharai között arra kényszerültek, hogy ideig-óráig, vagy örökre elhagyják hazájukat.

A „KÜLÖNTUDÓSÍTÓ” – VÁMBÉRY ÉS THALY KÁLMÁN

A történetírással még éppen csak ismerkedő fiatal Thaly Kálmán ekkoriban került a *Pesti Napló* szerkesztőségébe, és Király Pállal együtt írták a lap híreit és az újdonság rovatot. Itt ismerkedett meg korának több neves politikusával és tudósával, köztük Szalay Lászlóval, az Akadémia új főtítkárával is, aki barátjával, Eötvös Józseffel szinte naponta megfordult a szerkesztőségben. Éppen 1862-ben jelent meg Thaly első történeti jellegű munkája, a *Történelmi Kalászatok*, a Vargyasi Dániel család levéltárában található 1603–1711 közötti iratok kiadása volt, melynek anyagához még a kényszerű erdélyi „bujdosása” idején, két évvel korábban jutott hozzá Vargyasi Dániel Gábor udvarhelyszéki főkirálybíró jóvoltából. Ez a munka, a benne szereplő pontatlanságok ellenére már magán hordozza Szalay pártoló irányításának

a nyomát is (Várkonyi 1961: 34., 57–58.). Thaly történész irányultsága fokozatosan bontakozott ki, számos adat pedig arra mutat, hogy a fiatal költőt kezdetben elsősorban II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós törökországi bujdosása ragadta meg. Erre utal számos, ez idő tájt keletkezett versének címe – *Rákóczi-Rodostó* (1862), *Rákóczi keserve Bercsényi halálán* (1863) – (Várkonyi 1961: 69., 440.), valamint a *Pesti Napló* 1862. április 15-i számában megjelent *II. Rákóczi Ferencz és a többi magyar bujdosók sírjai Stambulban*² című írása is, mely utóbbi szinte teljes egészében Vámbéry Ármin híradásai alapján született meg. Feltűnő egyébként, hogy már 1861 folyamán egy Donáth Mátyás nevű ’48-as emigráns Izmitből részletesen beszámolt Thalynek Thököly Imre fejedelem sírjáról.³

Thaly és Vámbéry kapcsolatáról gyakorlatilag semmi információ nem áll rendelkezésünkre, a történetíró életrajza alapján azonban levonhatunk néhány következtetést. Arról nincs adatunk, hogy 1862 előtt személyesen találkozhattak, s feltehetően nem is került rá sor. Thaly egyik megjegyzése viszont arra utal, hogy elsősorban a *Pesti Naplón* keresztül álltak kapcsolatban. A fent említett cikk alapjául Vámbéry egyik levele szolgált, s ebben Thaly „lapunk konstantinápolyi avatott tollú, s a keleti szokásokkal hegyéről tövére ismerős levelezője”-ként emlékezett meg az Isztambulban tartózkodó magyar keletkutatóról, aki „közlés végett” jutatta el a lap szerkesztőségéhez a Rasid török történetíró művéből fordított II. Rákóczi Ferenc bujdosására vonatkozó részeket. Thaly ugyanakkor Vámbéry keleten viselt nevét, a *Resid*-et is többször megemlítette, ami azért különös számunkra, mivel azt Vámbéry hazai viszonylatban csak legközelebbi barátaival, Budenz Józseffel és Szilády Áronnal folytatott levelezésében használta.⁴ Ha személyesen nem is ismerték egymást, szép számmal voltak – lehettek – közös ismerőseik, sőt barátaik is. Így, pl. Dalmady Győző (1836–1916) költő, műfordító, az ellenzéki szellemű egyetemi ifjúság egykori vezére, akit 1861-ben neveztek ki Pest vármegye főjegyzőjének. Dalmady Vámbéry egykori

iskolátársa volt, aki 1865-ben, a hazai közöny és elutasítás közepette dicsőítő költeménnyel köszöntötte a Londonból hazatérő utazót (Seres 2003: 80., 101.). 1862 végén Dalmady és Thaly neve is ott szerepel a rövid életű – egy 1862. szeptember 16-i mutatványszámon kívül mindössze 1862. december 28. – 1863. január 10. között megjelenő – *Új Nemzedék* 11 fiatal írója (Thaly ekkor 23, Dalmady pedig 26 éves volt) között (Várkonyi 1961: 75–76., 360–361. 145–146. jz.). Nem elképzelhetetlen, hogy a *Pesti Napló*-hoz fűződő kapcsolatuk mellett Dalmady is szerepet játszott a 19. század második felének két kiemelkedő hazai géniuszának „egymásra találásában”! Ugyanakkor Thaly Vámbéryra vonatkozó utalásai alapján feltételezhető, hogy Vámbéry egyfajta „külső munkatársként” írhatott a *Pesti Naplónak* – Thaly többek között a lap „levelezőjé”-nek is nevezi –, de azt sem lehet eleve kizárni, hogy a lap egyik „újdonsza”-ként tevékenykedő Thaly kérte fel arra, hogy írjon a kuruc bujdosók sorsáról, ill. azok emlékeiről.

Márpedig erre a feladatra ugyanis egyértelműen Vámbéry volt a legmegfelelőbb, s ez idő tájt az egyetlen magyar személy! A kisebb megszakításokkal már ötödik éve Isztambulban élő turkológus hazai tanulmányai és olvasottsága mellett eddigelé már az oszmánli nyelvben és olvasásban is alapos jártasságra tett szert. Nem csak a II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosásáról fennmaradt török krónikairódmát, hanem a város magyar vonatkozású történeti emlékeit is jól ismerte, nem beszélve a két további Márvány-tengerparti városkáról, Rodostóról és Izmitről, ahol II. Rákóczi Ferenc, ill. Zrínyi Ilona és Thököly Imre tengődtek maroknyi kíséretük élén. Igaz, Thaly cikkének (és Vámbéry levelének!) keletkezése idején népes magyar kolónia élt a török fővárosban, többnyire 1848–49-es veteránok, akik közül többen is megfordulhattak az említett városokban, az egykorú történeti forrásokat viszont nem tudták értelmezni. Külön meg kell említeni a hajdúhadházi születésű tudós isztambuli antikváriust és könyvgyűjtőt, Szilágyi Dánielt, aki, bár sosem írt tudományos művet, tö-

rökül, perzsául, angolul, németül, franciául, és valószínűleg arabul is kiválóan tudott, és mint olyan, beírta nevét a 19. század legkiválóbb magyar orientalistái közé. Kapcsolatban állt kora magyar tudósvilágával, és nyelvtudásával, tapasztalataival segítette a török fővárosba érkező egykori honfitársait (Csorba–Sudár 2003/a: 117–136.; Csorba–Sudár 2003/b: 10–22.). Jó kapcsolatot ápolt Vámbéryval is, Thalyhoz fűződő kapcsolatáról viszont semmit sem tudunk. Szilágyi rodostói látogatásáról egyébként Thaly is csak az isztambuli magyar emigránsok elbeszéléseiből értesült évekkel a halála után (Thaly 1889: 15.).

Maga a cikk két jól elkülöníthető részre osztható. Elején Rasid török történetíró⁵ művének II. Rákóczi Ferencre vonatkozó elbeszéléseiből közöl részleteket a fejedelem Drinápolyba érkezéséről – *Rákóczi (Rakucsi-oglu) Erdélyország királya megérkezik Drinápolyba (II. köt. 188 lap.)* –, ill. Rodostóba indulásáról – *Rákóczi nyugalom és pihenés végett Rodostóba megy (III. 29. l.)* –, mindezt természetesen Vámbéry fordítása alapján, szóról-szóra hozza le.⁶

Ezután tér rá Thaly a cikk legfontosabb részére, melyből, hogy valójában mi is volt a célja a figyelemfelkeltő írással. A sajtóban ugyanis már korábban elterjedt, hogy veszélybe került II. Rákóczi Ferenc isztambuli síremléke. Maga Thaly is meg volt ijedve, hogy a perai temetőt szétdúlják, azonban Vámbéry és más „Konstantinápolyban járatos hazánkfiai” megnyugtatóan bizonyították, hogy a fejedelem sírja valójában a galatai városnegyedben található, a jezsuiták egykori, ill. a bencések jelenlegi templomában, nem pedig Perában, ahogy azt sokan hiszik! A tévedés oka az volt, hogy a perai temetőben volt egy carerrai márványból faragott díszes régi síremlék, Rákóczi címerével, amit az odavetődő magyarok a fejedelem sírjának tartottak, ezért a 48-as emigránsok közül egyesek, mint pl. Cseh Imre, is oda temetkeztek. Ez azonban egyáltalán nem Rákóczi sírja volt, ami – írja Vámbéry nyomán Thaly – „Mikes följegyzésén kívül abból is nyilván kiténik, miszerint egykori *fejedelmünk hamvai galatai egykor jezsuiták, most szent*

benczések egyházának kupolája alatt anyja Zrínyi Ilona poraival együtt – Vámbéry Ármin Stambulban élő hazánkfia, s mások legújabb bizonyításai szerint – ma is háborítatlanul nyugsznak.”

A perai keresztény temetőről, és annak felszámolásáról egy Kun Albert nevű Isztambulban élő magyar beszámolója alapján értesültek a *Pesti Napló* olvasói. Eszerint a közönségesen csak „Nagy Campo”-nak nevezett temető nyugati részében katolikus, keleti részében pedig protestáns sírok voltak. Ez utóbbiban volt a Rákóczinak tulajdonított sír, valamint mellette az 1725-ben Isztambulban elhunyt Dr. Lang Jakab Ambrus, a fejedelem udvari orvosa, ill. kuruc tábori főorvos síremléke. Az új protestáns temető Perától félórányira a „Ferik-köjü” nevű helyen volt, és ott az egyes nációk már külön-külön jelöltek ki maguknak helyet. A magyarok a svájciak mellett szakítottak ki maguknak egy telket, ahol „Hongrie” és „Magyar sírtelek” feliratokkal ellátott márványlapot helyeztek el a falban. 1862. január 10-én kezdődött meg a magyar hamvak és síremlékek átszállítása Csernátoni Cseh Imréével, másnap pedig Élesdi Vesselényi József és Vámos-Pércsi Szabó József hamvait és síremlékeit vitték át.⁷ Végül 12-én Lang Ambrus nyugvóhelye és az állítólagos Rákóczi-sír került sorra. Minden sírt a korábbi állapotában hozták rendbe, és egy-egy szomorúfűz és citrus fával díszítették őket. Thaly cikke azon hírrrel is megörvendezettette az olvasóközönségét, hogy Kun Albert már ígéretet is tett, hogy Rákóczinak a galatai Saint Benoît-templomban található ravatalának a rajzát, Zrínyi Ilona és Thököly Imre síremlékeinek a rajzaival együtt elküldi, a *Pesti Napló* pedig kész lehozni őket. Rákóczi hamvait tehát egyáltalán nem fenyegeti veszély!

A továbbiakban *Resid* (Vámbéry), a hírlap „konstantinápolyi avatott tollú, s a keleti szokásokkal hegyéről tövére ismerős levelezője” arról is megemlékezett, hogy a törökök a legnagyobb kegyelettel viseltettek a bujdosók sírjaival és síremlékeivel szemben. Ezen pedig nincs is mit csodál-

kozni, mivel Rákócziról már a török történetírók – Rasid, Cselebizáde⁸ és Sariizadeh⁹ – is úgy emlékeztek meg, hogy „korának legvitézebb, legügyesebb keresztyén fejedelme lévén, valóban méltó a világura pártfogására.” A turkológus szerint „ezen bizalmukat legfényesebben igazolja Tököli Imrének, sírja Iznikon (Nikodemia), melynek köve nem ember, hanem az idő vaskezetől gyenge sérelmet szenvedett, de többi részében sokkal épebb, sokkal biztosabb állapotban megmaradt, mint akármelyik legkeresztyénebb országban.” A „körülmenyeket legjobban ismerő tudósító” ezután a fejedelmi hamvak további sorsára is kitért, és azzal fejezte be levelét, hogy azok hazaszállítása „mint nemzetünk legszentebb kötelessége előbb-utóbb kieszközölendő, és reméljük, hogy egykor ki is eszközöltetik, – csakhogy arra jelenleg a helyszínén nyert tapasztalatainkból ítélve, a legkevésbé kedvező időpontot látjuk, a miért is mi a P. Naplónak minapjában kimondott azon véleményében teljesen osztozunk, t. i., *hogy a nagy fejedelem hamvait nem kell hazaszállítani addig, míg e hazaszállítás országos nemzeti ünnepély gyanánt a dicső Rákóczi nagy nevéhez méltó fénnel nem történhetik meg.*”

Később mind Thaly, mind pedig Ipolyi Arnold utalt rá, hogy 1862 tavaszán, a „Kubínyi-expedíció” szervezése idején a hazai sajtó különösen sokat cikkezett Rákóczi és társai törökországi síremlékeiről. Minderről természetesen – a *Pesti Napló* tudósítójaként – Vámbéry Árminnak is tudomása volt. Amikor pedig a perai keresztyén temető és az állítólagos Rákóczi-sír felszámolása körüli riadalommal egy időben egy törökországi tudományos expedíció terve kezdett körvonalazódni, a hazai közvélemény szemében mi sem volt természetesebb, hogy a kutatóút résztvevői valójában a Thököly- és Rákóczi-emigráció nyomat kívánják feltárni! Az utazást tehát mind idehaza, mind pedig a törökországi magyarok között nagy várakozás előzte meg.

A „KUBÍNYI-EXPEDÍCIÓ” ÉS VÁMBÉRY

A meglehetősen kalandosnak ígérkező törökországi utazás terve egyértelműen az idős Kubínyi Ferentől származik, aki előbb Henszlmann Imrével, majd Ipolyi Arnoldddal osztotta meg elképzelését. Kubínyi és társai az Akadémia 1862. március 17-i közgyűlésén jelentették be tervüket a tagtársaiknak. A tervezett út osztatlan sikert aratott, s leginkább is Toldy Ferenc akadémiai titkár lelkesedett az ötletért. Az Akadémia és gróf Fornách Antal kancellár megfelelő ajánlólevelekkel is ellátta őket Anton Prokesch-Osten osztrák nagykövethez (Ipolyi 1878: 40–44.). Mivel egyikük sem beszélt törökül, a megszakítással akkor már öt éve óta Isztambulban tartózkodó fiatal keletkutatót, Vámbéry Ármint nyerték meg arra, hogy nyelvtudásával és tapasztalataival támogatassa a helyszíni kutatásokat. Ipolyi Arnold már rögtön a kezdeti tervezgetésekkor értesítette Vámbéryt, hogy Kubínyi Ferenc és Henszlmann Imre társaságában Isztambulba kívánnak utazni abból a célból, hogy ott történelmi kutatásokat végezhesse. Leginkább a török hódoltság alatt elhurcolt Corvinák felkutatása foglalkoztatta, de úgy tűnik, hogy már ekkor is terveik között szerepelhetett a rodostói és izmídi emigráció történetének a tanulmányozása is. Bár Vámbéry meglehetősen szkeptikus volt a tervezett kutatás sikerét illetően, mégis örömmel vállalta, hogy támogatni fogja a három akadémikus munkáját. Ipolyiék tervéről Vámbéry két haza küldött levele is tudósít. Először, 1862. április 6-án jó barátjának, Budenz Józsefnek írta meg, hogy ha Ipolyiék időben megérkeznek, kész segíteni a vállalkozásukat, pár nappal később pedig Ipolyit értesítette erről.¹⁰ Ipolyi azonban még április 5-én sem volt biztos benne, hogy elindul-e Kubínyiékkel, holott ő maga is tisztában volt azzal, hogy „előnyös volna az alkalom.”¹¹ Bár az expedíció tagjai már április 21-én útnak akartak indulni, hogy Vámbéryval is találkozhasanak, Budenz József április 18-án mégis arról tudósította Szilády Áront, hogy Ipolyi elfoglaltsága miatt nyolc nappal elhalasztották az utazást.¹² Kubínyiék és Vámbéry kapcsolatáról több

korabeli levélváltás is tanúskodik, így, pl. 1862. március 6-án Budenz értesítette Sziládyt Kubínyi azon felajánlásáról, hogy Vámbéry segítségével újabb könyveket fognak szerezni az Akadémia könyvtárának.¹³

Vámbéryt ekkor már a közép-ázsiai út megszervezése foglalkoztatta, tervei szerint még áprilisban, a nyári forróság beköszönte előtt szeretett volna elindulni. Mint írta, a nyári forróságban Perzsia lázzal fertőzött, egészségtelen levegőjét hús európai utazóból jó, ha három élve túléli.¹⁴ Alig tíz nappal a Budenznek írott levele elküldése után viszont már arról értesítette Ipolyi Arnoldot, hogy egy váratlan esemény folytán mégis kész egy hónappal elhalasztani az utazását. Az elmúlt napokban ugyanis megkeresték az isztambuli olasz követségről és felkérték, hogy perzsa tolmácsként kíséren el egy, május vége felé vagy június elején Teheránba induló olasz küldöttséget, akik kormányuk megbízásából diplomáciai kapcsolatot kívántak létesíteni a perzsa udvarral. Április 15-én azonban azt az értesítést kapta, hogy az olaszok mégsem várnak májusig, hanem már 10-12 napon belül hajóra akarnak ülni, és addigra ő is álljon készen az indulásra.¹⁵

Úgy tűnik, hogy maga Vámbéry sem volt igazán tisztában Ipolyiék szándékait illetően. Budenzhez írott levelében is csak találgatni tudott, hogy a három akadémikus „történelmi és tudja az Isten micsoda kutatásuk végett” akar a török fővárosba jönni.¹⁶ Az Ipolyihoz írott, április 16-i leveléből viszont már az derül ki, hogy szerinte Ipolyiék fő célja a Thököly- és Rákóczi-emigráció emlékeinek a feltárása volt. Vámbérynak a fensőbb török körökbeni ismeretsége garantálta is volna a magyar tudósok számára, hogy azok elkerüljék a külföldi kutatókra váró általános buktatókat. Sőt, Vámbéry „egy kis csellel” már el is kezdte egyengetni a Portán, hogy a Magyarországról érkező vendégek megtekinthessék az izmidi temetőt és a rodostói örmény pátriárkai okmánytárat.¹⁷ Mivel egyre jobban közeledett a közép-ázsiai utazás tervezett időpontja, Vámbéry sürgette Ipolyit, hogy lehetőleg még április végén érjenek Isztambulba, hogy a kutatásaikat elegyengetve ő is minél hamarabb útnak indulhasson. Legcélszerűbbnek

azt találta, ha a küldöttség tagjai még április 24-i gyorsvonattal elindulnának, és a fekete-tengeri „Küsztendisi”¹⁸ kikötővároskán át 28-ra Isztambulba érkeznének.¹⁹

Vámbéry végül május 15-én hagyta el Isztambult, és két hónapi kalandos utazást követően érkezett meg a perzsa fővárosba. Előbb háromnapi hajóút után Trapezunt (Trabzon) városát érintette, ahonnét háromnapos pihenőt követően, május 21-én indult tovább egy *szürüdzsi* (lóbérlő és hajtó) társaságában. Június 11-én ért a perzsiai Tebrisz városába, ahová csakhamar Cerutti olasz követ 25 főből álló követsége is megérkezett. Mint fentebb láttuk, az új olasz királyság „egy diplomatiko-katonai és egy tudományos osztályra” osztott küldöttsége még jóval Vámbéry előtt elhagyta a török fővárost, de kényelmi szempontból a Potin és Tifliszen át vezető hosszabb utat választották. Vámbéry két hetet pihent Tebriszben, majd június 25-én elhagyta a várost, és július 13-án meg is érkezett Teheránba, ahol ajánlóleveleivel rögtön jelentkezett Haydar Efendinél, a török kormány perzsiai követénél. Az olasz küldöttség csak néhány nappal ezután érkezett meg.²⁰

Ipolyiék néhány nappal azután érkezhettek meg a török fővárosba, hogy Vámbéry elindult keletre, de a tudós keletkutató még az utazási előkészületek során igyekezett biztosítani, hogy az akadémikusok az ő távoztával se maradjanak megfelelő segítség nélkül. Vámbéry egyik levele arra utal, hogy egy régi ismerősét kérte meg, hogy a távollétében adjon meg minden segítséget Kubínyiéknek, de a remélt támogatás, egy 1862. július 30-án Perzsiából Budenz Józsefnek írott levele szerint, nem a várakozásoknak megfelelően valósult meg.²¹

A RODOSTÓI LÁTOGATÁS

Az expedíciónak a Magyar Tudományos Akadémiához benyújtott egykorú jelentéséből kiderül, hogy terveiket messzemenően sikerült megvalósítaniuk, és tevékenysé-

güket siker koronázta. Az első Corvina-kutató társaság ugyanis összesen 74 kódexet talált, ebből mintegy 15-ről feltételezhető is volt, hogy valóban Mátyás udvarából származtak. A kötetek közül összesen 39-et sikerült hazahozniuk.²² Ugyanakkor egyetlen hazaküldött levelük, de még az itthoni levelezésük sem említi a rodostói utazást, holott Ipolyi 1862. május 12-én Athénből a helyi tapasztalatairól — „a kies Atika kevés helyét járhattam be” — és az isztambuli Korvina-keresésről is tájékoztatta báró Mednyánszky Dénest.²³

Nem sokkal a hazatérésük után hivatalos jelentésben számoltak be tapasztalataikról. Az Akadémiához benyújtott jelentés részletesen tárgyalja az utazás és a Korvinák utáni nyomozás történetét, a rodostói utazásról azonban csak röviden emlékeztek meg az iromány végén. Beszámolójuk természetesen nem csak az akadémiai tagságot érdekelhette, ezért szerencsénkre azt hamarosan nyomtatásban is közzé tették. A kutatóút iránt érdeklődő olvasóközönség június 18–19-én már olvashatta is Kubínyiék kalandjait a *Pesti Napló* aznapi számaiban.²⁴ Jó tizenöt év múlva a *Századok* hasábjain újból közzétették a beszámolót, igaz, ekkor már inkább a történészszakma képviselői számára. Mivel máig ez egyetlen korabeli beszámoló a három tudós rodostói látogatásáról, alábbiakban a megfelelő részletet szó szerint is fontosnak tartjuk közölni:

„Történeti nyomozásunk ezen főtárgya mellett alkalmunk volt közelebbi múltunk törökországi emlékei iránt is honfiúi kegyelettel vizsgálódnunk. Épen midőn hazulról távozandók valánk, a napi sajtó álhírek és helytelen tudósítások következtében élénkebben foglalkozott, mint valaha, a törökországi régibb és újabb emigráció síremlékei állapotaival: Tököly és Rákóczy sírjával a nikodémiai, rodostói és pérai magyar emlékekkel. Mindezeket, kirándulásaink alatt alkalmunk volt alaposan vizsgálni s az emlékek hű rajzait tárczánkba gyűjteni. Nevezetesen érdekes tárgyakra akadunk még Rodostón, hol az internuntius hathatós ajánlata következtében a consul részéről minden rendelkezésünkre állott vizsgálataink előmozdítására. Igaz ugyan, hogy azon

20-30 magyar sírkőnek, melynek fölíratát az internuntius b. Prokesch mintegy 40 év előtt, még tárczájába följegyezhet-
te, már csak hűlt helyét találtuk, a régi örmény temetőben,
hol azok állottak, az utolsóig szétromboltatván, és még csak
Bercsényi, Eszterházy és Szarvaskendi Zsibrik sírkövei lát-
hatók a görög egyházban, valamint Kőszegié, az úgyneve-
zett magyar sírkertben. De áll még Rákóczy egykori serája
s udvari kápolnája. Föltaláltuk s lemásoltuk az emigratio
egyházi születési és halálozási anyakönyveit érdekes ada-
taival, benne például Mikes halálának eddig ismeretlen
s vitatott éve is kitűnt; valamint látható, hogy majdnem
a legújabb korig ért még le a magyar emigratio itteni iva-
déka, s máig is a városnak legelőkelőbb családjai a francia
s osztrák consul büszkén emlegetik magyar származásukat
anyai ágon. De már csak egy nő: Katinkay asszonyság vise-
li a kivándorolt magyar családok nevét. Úgy hisszük, hogy
ez iránt a történetnek, valamint a nemzeti kegyeletnek tar-
tozunk vele, hogy mindazon emlékeket s összes érdekes és
számos rajzaik kíséretében összeszedve följegyeztük.”²⁵

Hosszú ideig mindössze ez a rövid összefoglaló tudó-
sított Kubínyiék rodostói látogatásáról. Még az emigráció
történetének legszakavatottabb ismerője, Thaly Kálmán is
azt írta 1889-ben, hogy hazatérésük után a Kubínyi-expedi-
ció tagjai többek között személyesen neki is sokat meséltek
a törökországi élményeikről, de „nyilvánosságra nem jut-
tattak semmit”. Ugyancsak Thaly későbbi leírásából tudjuk
azt is, hogy mindennek az volt az oka, hogy az idős Kubínyi
magának tartotta fenn a rodostói látogatás történetének hi-
teles leírását, s ezért útítársai jegyzeteit, rajzait is elkérte.
A munka megírását azonban folyton halasztgatta, míglen,
1874-ben elhunyt, és pedig anélkül, hogy bármit is papírra
vetett volna. Az expedíció első és utolsó hivatalos jelentése
után jó 15–16 évnek kellett elteltie, hogy a közvélemény
újabb hírekhez jusson az 1862-ben történekről. Ipolyi Ar-
nold 1878-ben gróf Anton Prokesch-Osten (1795–1876)
egykori isztambuli osztrák nagykövetről írt összefogla-

lásában felelevenítette a 16 évvel korábbi találkozásukkal és a rodostói kalanddal kapcsolatos emlékeit is. Leírása, amely meglehetősen pontos, és több helyen kiegészíti, és terjedelmében is meghaladja az Akadémiához benyújtott jelentést, a következő:

„Mindjárt az első napok egyikén felveté a kérdést, mikor megyünk Rodostóba: kissé meglepve és habozva válaszoltunk. Nem vártuk az internuntustól, hogy erről szabad legyen neki tudomást venni; nem tudtuk, mit akar vele, és lehet-e, illek-e előtte szint vallanunk. A minket megelőzőt hírek, melyek nem csak itthon, de az ottani emigrációnál is keringtek, hogy Tököly és Rákóczy hamvaiért jöttünk; miről a pérai sz. Benedek egyháznak, melyben Zrínyi Ilona és Rákóczy hamvai nyugodtak, Lazarista szerzetes főnöke azonnal kérdezősködött s egy nála ezt bejelentő levelet is mutatott elő hazánkból, - minket máris óvatosságra intettek, és nem bátoríthattak egyenes, határozott válaszra. De amint ezt Prokesch észrevette, a jóakaró, őszinte nyíltság hangján vágott közbe: No, az volna szép, ha magyar létekre meg nem látogatnátok történetetek e kegyeletes helyét. Azután elővette naplója egy kötetét és gyönyörű írású lapjairól kedvvel olvasta fel a részletet rodostói első látogatásáról, még a húszas évek elejéről. Bámulva hallgattuk, nemcsak a szép, kegyeletes reflexiókat, de a pontos részleteket, melyekkel a Rodostóban nyugvó magyar menekültek síremlékei feliratait följegyezte. Örökké bánom, hogy azokat le nem írtam akkor, mert Rodostót látogatva, már a számos, mintegy húsz síremlék közül csak a három ismerettest: Bercsényiét, Eszterházyét és Szarvaskendi Zsibrikét találtuk meg az remélt r. kath. templomban, és Kőszeghyét egy sírkertben. – A többi mind elenyészett; és tudunkra csak Prokesch kéziratban maradt naplója az egyetlen kútforrás, mely azok emléket fenntartotta. E helyett leírhattuk Rákóczy máig fennálló palotája kápolnájában, hol a szerencsétlen fejedelem oly buzgón imádkozott naphosszant, és melynek oltáránál szerencsés voltam sz. misét szolgálhatni,

-- fenntartott emlékeinket, a [54.] magyar menekültek anyakönyveit, melyekben házasságaik, gyermekeik születése és haláluk napja be van jegyezve. Mikes Kelemen nevével többször találkoztunk bennök; és könyvével kezembem bejártam a tengerpartot, a tájat, hol lakott. Felismerni véltem a helyet, hol háza állhatott, a mint leveleiben leírja, hogy a viharban a hegyről hullámzó zápor ársai s a tenger felhabzó hullámai falaihoz verődtek. Máig is látható egy lakomja közel a tengerparthoz s a záporáradások által kimosott nagy árkok aljában.

Prokesch saját kezűleg írta meg előttünk az ajánló levelet számunkra a rodostói konzulhoz. Elolvasta meghagyását, hogy fogadjon úgy, mintha ő saját személyében látogatná. A jó ember azzal lépett azután elénk, hogy ő is hazánkfia. Anyja Katinkay magyar menekült leánya, s ő maga valóságos régi magyar táblabírói alak volt. Így dicsekedtek többen is az előkelők közül magyar eredetükkel. Szívesen vendéglő házi gazdánk dr. Stefanelli neje, Grimani leány, a Kőszeghyektől származtatá magát. Mindannyian üdvözetünkre jöttek s jártunkban tömegesen kísérték az utcákon egy vasárnapon, és megjelentek Rákóczy kápolnájában az általunk tartott isteni tiszteleten. Bár hazajövet értesültünk, hogy ezért s a Rákóczy sírja helyén a sz. Benoi régi bizanti egyház kápolnájában tartott isteni tiszteletért, hol menekült hazánkfiti összegyűlve üdvözöltek, fel voltunk jelentve a rendőrségnek; azért mégis Prokesch részvétellel hallgatta ottani mulatásunk élményeit, s olvasta tovább naplójából a szép helyet, mely részben emlékiratai kiadásában is megjelent. Mint jött Aegos-Potamosból ide a régi Rhoduntia vidékére, hol a Propontis partjain a tenger ezüst leple alatt Ázsia és Európa egymásnak kezet nyújt. Őt is az akkori konsul Rákóczy egyik kísérfőjének fia úgy mond, vezette a magyarok síremlékeihez. Kedvesen emlékezik itt azután Prokesch is a magyar felvidéken töltött napjaira, midőn Sáros hegyeiben és Szepes völgyein többször tanúja volt a megható jelenetnek, a mint a körülálló

népnek a Rákóczy-nóta felhangzására könnybe merültek szemei, s a másik versnél már sírásra fakadva, hangosan zokogtak, mintha csak atyjuk halálát énekelve siratták volna úgymond.” (Ipolyi 1878: 53–54.)

Ipolyi rövid beszámolójából egyértelműen kiderül, hogy igaza volt Vámbérynek, amikor a Thököly- és Rákóczi-emlékek kutatását (is) sejtette Kubinyiek utazása mögött. Erről a tervükről azonban nem igazán mertek a hivatalos körökben nyilatkozni, s éppen ezért nagy volt a meglepődésük, amikor maga az osztrák nagykövet vetette fel a kérdést, még rögtön az első Isztambulban töltött napok egyikén, hogy mikor akarnak Rodostóba látogatni? A hírük ugyanis jócskán megelőzte őket, s miként otthon, az isztambuli magyar emigránsok körében is az terjedt el, hogy a háromtagú társaság valójában Thököly és Rákóczi síremlékeit jönnek meglátogatni. A nagykövet biztatta is őket az utazásra, és ekkor derült ki, hogy Prokesch-Osten, aki maga is tudós ember volt, korábban több ízben járt Rodostóban — először még az 1820-as években —, és a látogatásai során feljegyzéseket is készített a naplójába. Az idős diplomata elő is kereste a megfelelő kötetet. Ipolyi röviden szól a rodostói utazásról. Megemlíti, hogy Mikes könyvével a kezében bejárta a tengerpartot, sőt, a *Törökországi levelek* alapján még Mikes egykori lakóhelyét is felismerni vélte. Prokesch-Osten sajátkezű ajánlólevelével látogatást tettek a konzulnál, aki azzal lepte meg őket, hogy az édesanyja egy Katinkay nevű magyar menekült leánya volt! Ipolyi egyébként „valóságos régi nemes táblabírói alak”-nak találta a magyar származású konzult. Ugyancsak magyar vért találtak a házigazdájuk, dr. Stefanelli feleségében, aki Grimani leányszerűen a Kőszeghyektől származtatta magát.

A két magyar leszármazottról szóló híradást Ipolyi jó 15–16 évvel később vetette papírra, feltehetően emlékezetből, s ennek megfelelően nehézkes a valódi kilétük megállapítása. A név nélkül említett rodostói konzul magyar felmenője Katinkay Illéssel azonos, aki feltehetően Rákóczi

József katonájaként telepedett le Rodostóban. 1748. április 28-án kötött házasságot egy Irene nevű görög nővel, és 1763. november 11-én hunyt el. Házasságukból összesen hat fiuk és két leányuk született, de közülük csak három fiú, János, Boldizsár és Antal György élhette meg a felnőttkort. A konzul édesanyja feltehetően Katinkay Klára vagy Terézia nevű lánya lehetett, ők viszont már egy generációval későbbiek voltak. Katinkai Klárát az anyakönyvek első ízben 1797. szeptember 9-én említik, mint keresztszülőt, de 1805. július 16-án is keresztyanyaként szerepel. Feltehetően ezt követően ment férjhez egy Gilbra nevű alappói származású szír kereskedőhöz, akitől az 1808. július 15-én megkeresztelt Constantia-Rosalia nevű leánya, 1811–1821 között pedig négy fia — Antal, József-Mihály, Franciscus-Felix-Andreas és Georgius-Stanislaus született, akik közül az 1811. március 4-én megkeresztelt Mihály csak alig egy évet élt. Az édesanyjuk szüleire, ill. a születési idejére vonatkozóan azonban az anyakönyvek semmit sem árulnak el. Csak következtetni tudunk arra, hogy Katinkay Klára apjának, Illésnek azon János nevű fia lehetett, akinek az első, 1776. december 11-én megkeresztelt Klára nevű kislánya még 1777. július 30-án, alig nyolc hónaposan meghalt. Mivel a rodostói magyarok között gyakori volt, hogy az elhunyt kisgyermek nevét egy későbbi újszülöttnak adták, nem elképzelhetetlen, hogy a Katinkay család esetében is így történt. Az anyakönyvekben azonban nincs nyoma, ami akár a másolók hibájának is felróható, de valószínűbb, hogy a kislány máshol látta meg a napvilágot. Katinkay János második ismert leánygyermeké az 1778. november 11-én megkeresztelt Terézia volt, aki 1848. március 12-én, 70 éves korában hunyt el. Családi állapotáról, ill. a feltételezett férje és a gyermekei nevééről azonban az anyakönyvek semmit sem árulnak el. Amennyiben tehát Ipolyi helyesen emlékezett vissza, akkor a konzul Katinkay Klára és az aleppói Gilbra három életben maradt fia valamelyikével lehetett azonos.²⁶

Hasonlóan nehéz helyzetben vagyunk Ipolyiék vendég-látójának, dr. Stefanellinek a nejével kapcsolatban is, akit a történetíró „Grimaldi leány”-ként Kőszeghy ivadéknak tartott. A rodostói anyakönyvekben csupán egyszer említenek egy bizonyos Grimaldi-t, akinek a fiát 1791. március 4-én keresztelték meg. Nem lehet véletlen, hogy a keresztapa Kőszeghy Gergely, a későbbi angol-orosz, ill. francia konzul volt. Kőszeghy Gergely nem lehetett jelen a keresztelőn, ezért az alig 16 éves Katinkay András, Katinkay János fia helyettesítette (Thaly 1889: 90.). A keresztapa neve valószínűsíti, hogy Grimaldi neje ugyancsak a Kőszeghy családból származott, erre azonban a Thalyék által készített anyakönyvi kivonatok alapján csak következtetni tudunk.

A két magyar származású rodostói lakos név szerinti említése mellett Ipolyi megjegyzi, hogy Rodostóban „többen is az előkelők közül magyar eredetükkel” dicsekedtek nekik, bővebbet azonban nem ír a dologról. Ugyancsak szűkszavúan emlékezik meg a városban töltött időről, és a fenti találkozókon, ill. a tengerparti sétán kívül csak annyit említ meg, hogy a helybeliek „mindannyian üdvözlétünkre jöttek s jártunkban tömegesen kísértek az utcákon egy vasárnapon, és megjelentek Rákóczy kápolnájában az általunk tartott isteni tiszteleten”. Úgy tűnik tehát, hogy magyar leszármazottakból nem volt hiány, a hazatérésük után írt beszámoló szerint azonban látogatásuk idején „már csak egy nő: Katinkay asszonyság viseli a kivándorolt magyar családok nevét”! (Ipolyi 1878: 53–54.) Mivel az évekkel később Thaly Kálmánék által kimásolt anyakönyvekben —legalábbis a plébános határozott állítása szerint — 1848 után nem szerepelt magyar név, a jelentésben szereplő név minden bizonnyal elírás „Kőszeghy asszonyság” helyett, és az utolsó magyar nevet viselő rodostói lakos valójában az 1888-ban 94 esztendőskorában elhunyt (tehát már 1862-ben is meglehetősen koros, 68 éves) Kőszeghy Cecíliával azonos!

Thaly Kálmán 1888 őszén, a Törökországból történt hazatérése után kereste fel, az akkor már nagybeteg Hen-

szlmann Imrét, aki alig egy héttel halála előtt részletesen beszámolt neki a 26 évvel korábbi történeteikről. Az 1889-ben megjelent *Rodostó és a bujdosók sírjai – Történelmi kutatások a helyszínén* című kötetében röviden összefoglalta a Henszlmanntól hallottakat. Thaly nehezményezte, hogy a tudóstársaság csak egy napig tartózkodott a városban, és nem végeztek alapos kutatómunkát. Itt érdemes szó szerint idéznünk a történetíró leírását:

„Határozottan történelmi kutatási célból indult el Rodostóba 1862-ben *id. Kubínyi Ferencz* expedíciója, a ki *Henszelman Imre* jeles műrégész- és műépítészünket s a későbbi püspök és nagynevű tudós *Ipolyi Arnoldot* vivé magával. Konstantinápolyból még *dr. Vélics* és *Czakó Imre* gyógyszerész nejével csatlakoztak segítségül hozzájuk, minthogy nekik a tekirdagi franczia doctor ismerősük vala. De e társaság, – mint Henszelmantól halála előtt egy héttel, már Törökországból visszaérkezésem után hallottam, – csak egy napig tartózkodott Rodostón, és e nap nagy részét is elvoná a zavartalan, komoly munkálkodást igénylő szakszerű tanulmányozástól, búvárkodástól az agg Kubínyinak határt nem ismerő hazafiúi felbuzdulása, elérzékenyülése, a szent helyek láttára. Ipolyinak misét kellett szolgálnia Rákóczi kápolnájában, – mialatt a nyakas lutheránus Kubínyi térdelve sírt. Aranyos kardja hüvelyén Rákóczi czímerével, gazdag aransúlytásoktól, drágaköves gomboktól csillogó piros selyem magyar díszöltözetben járt ott a tiszteletreméltó, galambősz hazafi; s a rodostói lakosok örömrivalgva, se-regesen fogták őt körül, hogy íme a „Rákóczi király” unokája megérkezett, s itt fog letelepedni. (Őt fényes ruházatáról a fejedelem unokájának, Ipolyit udvari káplánjának, Henszelmant pedig titkárának tartották.) Majd minden tekirdagi dicsekvő örmény, vagy élelmes görög a magyar bujdosók ivadéának adta ki magát, össze-vissza beszélván mindent az öreg rnak, a ki örömében pénzt osztogatott ki közöttük.

Ily körülmények közt csupán a Rákóczi-kápolnát, a fejedelem által a r. kath. ecclesiának hagyott egyik házát, az ő építtette „*madzsar-csesmét*”-t (csorgó-kutat), végre a Ber-

csényi, Esterházy, Sibrik síremlékeit őrző kis görög templomot tekinthették meg; Ipolyi az anyakönyvekből némi jegyzeteket tőn, Rákóczi említett lakóháza mennyezetéből egy kis czédrusfa-koczkát leválasztott s emlékül elhozott; Henszelmen pedig e lakóházat s tornác-festményeit, továbbá a madzsar-cseszmét és az említett három sírkövet felirataikkal lerajzolá, – ennyi volt az egész.

Utazásuk részleteiről idehaza sokat beszéltek – alólirott-nak is – mind a hárman: de nyilvánosságra nem juttattak semmit. Ezt az öreg Kubínyi magának tartá fenn, s Ipolyi jegyzeteit (nem sok volt!), Henszelman rajzait e célra átvette. Tanulmánya megírását azonban addig-addig halasztgatá, míg a halál örökre meggátolá őt abban. A három síremlék rajzát mégis átadá kiadásra nekem; aminthogy én azokat, – a többi bujdosók sírfelirataival egyetemben, – Rákóczi Emlékiratainak 1866-iki és 1872-iki kiadásában, mint függelék, közzé tettem, az eredeti rajzokat Kubínyinak visszaszolgáltattván. Ezek aztán, Henszelman többi rajzaival együtt, Kubínyinak halála után vétel útján Ipolyi-hoz kerültek, s ennek hátrahagyott kéziratgyűjteményében lesznek – Henszelman utalása szerint – föltalálhatók. A czédrus-koczká ugyanott még megvan.

Ennyit Kubínyiék expeditiójáról.” (Thaly 1889: 15–17.)

Thaly meglehetősen anekdotaszerűen adja elő a rodostói látogatást, ennek ellenére néhány adatunk több állítását is alátámasztja. Így, pl. Ipolyi még április 5-én beszámolt báró Mednyánszky Dénesnek Kubínyi előkészületeiről, mely szerint az idős politikus alaposan ellátta magukat megfelelő ajánlólevelekkel, sőt, „nagy szelenczéket” és „lánczokat” szerzett be az útra, hogy a török előkelőket és a szultánt gazdagon megajándékozva könnyebben a Korvinák és „más magyar emlékek” nyomára bukkanhassanak. A levél Thaly meglehetősen regényes leírását is igazolta a Rodostóba érkező tudósoknak a helyieket alaposan megtévesztő díszes öltözkéről. Kubínyi ugyanis valóban „fényes, aranyos magyar ruhát” készíttetett a maga és Henszlmann számára, Ipolyira pedig ráparancsolt, hogy a pápai kamarást meg-

illető violaszín „gálában” menjen, mivel nem csak a követségen fognak tisztelegni, hanem maga a szultán is fogadja őket.²⁷ Ipolyi későbbi visszaemlékezése szerint pedig a külügyminiszter, majd Fuad pasa nagyvezír látogatására „Kubínyi társunk gazdag dísz magyar viseletet öltött, melynek paszomántja, állítása szerint, még II. Rákóczy Ferencz díszöltönyét ékesíté.” (Ipolyi 1878: 47.)

Ugyanakkor némileg igazat kell adnunk a történetíró neheztelésének, mivel a háromfős tudóstársaságnak ekkor még valóban több lehetősége lett volna adatokat gyűjteni az egykori bujdosókról. Itt csak annyit jegyeznénk meg, hogy a már említett utolsó magyar nevet viselő bujdosó lezszármazott, Kőszeghy Cecília 1888 őszén hunyt el, alig két héttel Thaly Kálmánék odaérkezése előtt. Ha mástól nem, az idős hölgytől feltétlenül érdekes adatokat jegyezhettek volna le. Az akkori politikai helyzetben azonban már az is nagy dolognak számíthatott, hogy a magyar tudósok egyáltalán felkeresték a rodostói és isztambuli emlékhelyeket. A kutatás mai álláspontja szerint Ipolyiék utazása volt az első, amikor magyarországi látogatók kifejezetten tudományos célokkal érkeztek Rodostóba, és a későbbi kritikák ellenére, utazásuk egyértelműen előrelépést jelentett a bujdosók életének a megismerésében.

A „Kubínyi-expedíció” rodostói látogatását a következőképpen foglalhatjuk össze: a kutatók három isztambuli magyar, dr. Vélics, Czakó Imre gyógyszerész, valamint az utóbbi neje kíséretében látogattak el a festői kisvárosba. A nagykövet sajátkezű ajánlólevelével a kezükben előbb a magyar származású helyi osztrák-magyar konzult keresték fel, majd egy Stefanelli nevű orvosnál vendégeskedtek, aki ugyancsak magyar felmenőkkel büszkélkedhetett. Alig egynapos ott tartózkodásuk alatt Ipolyi misét szolgáltatott Rákóczi egykori kápolnájában, felkeresték a fejedelem által a rodostói római katolikus eklézsiára hagyott egyik házat, a „madzsar-cseszmé”-t (azaz Rákóczi csorgó-kútját), valamint megtekintették a gróf Bercsényi Miklós főgenerális, gróf Esterházy Antal tábornok és Sibrik Miklós udvar-

mester síremlékeit őrző Panagia Pneumatokratoria görög templomot. Ipolyi emellett jegyzeteket készített a római katolikus anyakönyvekből, valamint Rákóczi lakóházának a mennyezetéből leválasztott egy cédrusfa-kockát, amit emlékül magával vitte. Henszlmann ugyanakkor lerajzolta Rákóczi lakóházát, annak tornác-festményeivel, a csorgó-kutat és felirataikkal együtt a három síremléket. Egy későbbi visszaemlékezésében Ipolyi említést tett arról is, hogy Mikes könyvével a kezében bejárta a tengerpartot, sőt, a *Törökországi levelek* alapján még Mikes egykori lakóhelyét is felismerni vélte. Rodostóba ugyan sikerült eljutniuk, a tervezett izmidi zárandoklat feltehetően elmaradt, s bár a Henszlmann Imre által készített rajzok közül kettő is Thököly izmidi síremlékét ábrázolja, ezeket korábbi rajzok alapján készítette, amelyekhez minden bizonnyal valamilyen Isztambulban élő magyartól jutott hozzá. Isztambuli tartózkodásuk során Kubínyiék még felkeresték a galatai Saint-Benoît templomát – Zrínyi Ilona, II. Rákóczi Ferenc, Rákóczi József és gróf Bercsényi Miklósné Csáky Krisztina nyugvóhelyét –, valamint Rákóczi orvosának, Lang Ambrusnak az Feriköy-i temetőben felállított síremlékét. Keleti útjuk során egyébként Henszlmann összesen 27 rajzot készített, melyek közül húsz volt magyar vonatkozású.

Mint korábban utaltunk rá, Kubínyiék rodostói látogatásáról egyetlen részletes ismertetés nem készült. Igaz, hazatérésüket követően mindhárman sokat meséltek tapasztalataikról, többek között Thaly Kálmánnak is, azonban Kubínyi magának tartotta fenn az expedíció történetének a megírását, s e célra Ipolyi csekély jegyzeteit (a cédrusfa-kockával együtt) és Henszlmann rajzait is elkérte. A tervezett tanulmány azonban sosem készült el, s bár a jegyzetek és a rajzok utólag vásárlás útján Ipolyihoz kerültek, azok a mai napig nem kerültek elő. Kubínyi csupán a három rodostói síremlék rajzát engedte át közlésre Thaly Kálmánnak, melyeket Thaly közölt is a Rákóczi Emlékiratainak 1866. és 1872. évi kiadásaiban, az eredeti rajzokat pedig visszaszolgáltatta Kubínyinak. Thaly Henszlmannál tett látogatását egy Odes-

calchi Arthúr herceghez írott, 1888. december 19-i magánlevelében is említést tett, amely szerint az idős akadémikus alig egy héttel a halála előtt valóban számos érdekességet megosztott vele a 26 évvel korábbi utazással kapcsolatban.²⁸

Bár Thaly nehezményezte, hogy az öreg Kubínyi „hazafiúi felbuzdulása” és „elérzékenyülése” elvonta a figyelmet a szakszerű tudományos munkától, feltétlenül ki kell hangsúlyoznunk, hogy minkét látogató csapatnak lehetősége lett volna mondákat, szájhagyományokat gyűjteni a bujdosókról. Kubínyiék három akadémikus társaságában isztambuli emigránsok is voltak, akiknek közelebbi ismeretségük volt a város francia származású orvosával, és feltehetően törökül is tudtak, a magyaroknak minden eszközük meg volt arra, hogy közelebbi ismeretségbe kerüljenek a helybeliekkel, s esetleg el is beszélgessenek velük. A 27 évvel később Thalyék által kijegyzetelt anyakönyvek tanúsága szerint Kubínyiék érkezésekor még valóban szép számmal élhettek a bujdosók késői, többnyire görög, örmény és szír származású utódai. Sajnálatos ugyanakkor, hogy saját utazása során Thaly sem fordított túlzott figyelmet a rodostói szájhagyományok felé.

A „Kubínyi-expedíció” rodostói látogatásáról rendelkezünk álló három beszámoló, ill. visszaemlékezés értéke elsősorban tudománytörténeti jellegű, ennek ellenére tartalmazznak két fontos nyomot is, amelyek alapján nem kizárható, hogy mégis közelebb juthatunk a rodostói magyar menekültek, és azok leszármazottjai történetéhez.

Az expedíció rodostói látogatásának igazi érdemét elsősorban az Ipolyi által készített feljegyzések és Henszlmann rajzai alapján ítéldhetjük meg, s bár eddig egyik résztvevő hagyatékában sem sikerült rájuk találunk, nem kizárható, hogy a kutatást előbb-utóbb siker koronázza. Egyébként, az sem elképzelhetetlen, hogy élete hátralévő éveiben Kubínyi valóban neki állt élményei megírásának!

Ugyancsak szólnunk kell Prokesch-Osten feljegyzéseiről is. Az osztrák nagykövet ugyanis az 1820-as évek elejént tett első rodostói látogatása során mintegy 20–30 magyar

vonatkozású – latin nyelvű – sírfeliratot másolt le gondosan naplójába, s ezeket Kubínyiék is elolvasták. Ipolyi még 16 évvel később is bánkódott, hogy nem másolta le ezeket, mivel látogatásuk idején már csak a görög templomba temetett három magyar úr, és az egyik Kőszeghy leszármazott síremlékeit találták meg. Éppen ezért nagy reményt várunk Prokesch von Osten megjelent, ill. kéziratban levő munkáitól, naplóitól vagy útleírásaitól is. Amennyiben sikerülne rábukkanni az Ipolyi által említett naplóra, esetleg annak kiadására, a tudós diplomata által lemásolt jelentős számú rodostói sírfelirat komoly előrelépést jelentene a bujdosó kolónia megismerésében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csorba György–Sudár Balázs (2003/a): Egy magyar antikvárius Isztambulban: Szilágyi Dániel. In: *Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok*. (Szerk. Csirkés Ferenc Péter, Csorba György, Sudár Balázs és Takács Zoltán.) Budapest, 117–136.
- Csorba György–Sudár Balázs (2003/b): Szilágyi Dániel és a magyar orientalisztika. In: *Orientalista Nap 2003*. (Szerk. Birtalan Ágnes és Yamaji Masanori.) MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet, Budapest, 10–22.
- Halász Hajnal–Katona Csaba–Ólmosi Zoltán (2006): *Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetéséhez (1873–1906)*. (Válogatta, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta: ~.) Magyar Országos Levéltár, Budapest
- Hegyesi Márton (2000): *Bihar vármegye 1848–49-ben*. (Hegyesi Márton *Biharvármegye 1848/49-ben* [Nagyvárad, 1885] című könyvének a szerző jegyzetei alapján bővített és javított kiadása. Szövegét gondozta, a mellékleteket szerkesztette s az utószót írta: Dr. Ruszoly József egyetemi tanár.) Debrecen [A Hajdú Bihar Megyei Levéltár közleményei 24.]
- Ipolyi Arnold (1878): *Gr. Prokesch-Osten Antal emlékezete és Mátyás király könyvtára maradványainak fölfedezése*. Budapest, [Értekezések a történelmi tudományok köréből, VII.]

Kincses Katalin Mária (2003): „Minden különös ceremónia nélkül” A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazahozatala. In: Uő.: *Kultusz és hagyomány – Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulójára*. Argumentum, Budapest,

Köpeczi Béla (2006): A Thököly- és Rákóczi-hamvak felkutatása Törökországban. *Magyar Tudomány* 16. 1205–1210.

R. Várkonyi Ágnes (2006): Visszatérés Európába. II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak hazahozataláról. *Magyar Tudomány* 16. 1211–1222.

Seres István (2006): A törökországi bujdosók sírhelyei és a magyar tudóstársadalom. *Magyar Tudomány* 16. 1464–1475.

Seres István (2002): A bujdosók sírjai Törökországban II. – Vámbéry Ármin életútjához. In: *Vámbéry Antológia 2002*. (Szerk. Hodossy Gyula.) Liliun Aurum, Dunaszerdahely, 2002

Seres István (2003): Vámbéry Ármin közép-ázsiai útja a Budenz Józsefhez írott levelei tükrében. In: *A megtalált örökség. I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. (Összeállította: Dobrovits Mihály) Dunaszerdahely, [Vámbéry Tanulmányok I.] 74–104.
Thaly Kálmán (1889): *Rodosto és a bujdosók sírjai. Történelmi kutatások a helyszínen*. Budapest

Vámbéry Ármin (2000): *Dervisruhában Közép-Ázsián át*. Liliun Aurum, Dunaszerdahely

Várkonyi Ágnes (1961): *Thaly Kálmán és történetírása*. Magyar Történelmi Társulat, Akadémiai Kiadó, Budapest [Tudománytörténeti Tanulmányok I.]

JEGYZETEK

¹ A hamvak feltárásáról, azok hazahozataláról és az újratemetésekről újabban l. Kincses 2003: 132–177.; Halász–Katona–Ólmosi 2006.; Köpeczi 2006: 1205–1210.; R. Várkonyi 2006: 1211–1222.; Seres 2006: 1464–1475.

² Thaly Kálmán: Rákóczi Ferenc és a többi magyar bujdosók sírjai Stambulban. *Pesti Napló* 13. (1862) 87. sz. április 15. 2–3. [A „Tárca” rovatban – S. I.]

³ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára [A továbbiakban = MTA Kt.], Ms. 5086/67.

⁴ Egyébként hasonlóan viselkedtek a többiek is: egymás közötti levelezésükben Budenz neve *Juszuf*, Sziládyé pedig *Harun* volt. Vámbéry levelezéséről l. Seres 2003: 74–104.

⁵ Rāshid, Mehmed (?–1735). *Tārīkh-i Rāshid* („*Rasid történelme*”) című munkáját előbb 1741-ben jelentette meg három kötetben a magyar származású török nyomdász, II. Rákóczi Ferenc egykori tolmácsa, Ibrahim Mütefferika, második, öt kötetes kiadására 1865-ben került sor.

⁶ „Ez érdekes adatokat Vámbéry Ármin hazánkfiának köszönhetjük, ki azokat Rasid török történetíró művéből magyarra fordítá, s a „P. N.” szerkesztőségéhez közlés végett beküldeni szíveskedett. Íme adjuk szóról szóra: ...”

⁷ Vesselényi temetéséről és síremlékéről más forrásunk is megemlékezik; egykori honfitársunk a bihari 55. zászlóalj hadnagyaként menekült török földre, és 1849. szeptember 17-én ő is muszlim hitre tért. 1858-ban halt meg, sírkövére barátai a következőt vésték fel: „Itt hazát lel, a ki hontalan!” Hegyesi 2000: 201–202., 205.

⁸ Küçük Čelebi-zāde Īsmā'il 'Āsım Efendi, 18. századi török történetíró

⁹ ? Feltehetően Shānī-zāde Mehmed 'Atā 'Allāh Efendi (1769?–1771?–1826) török történetíró

¹⁰ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefhez. Isztambul, 1862. április 6. MTA Kt., Ms. 5450/215. sz.; Vámbéry Ármin levele Ipolyi Arnoldhoz. Isztambul, 1862. április 16. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára [A *továbbiakban* = OSZK Kt.], Levelestár.

¹¹ Ipolyi Arnold levele báró Mednyánszky Dénesnek. Törökszentmiklós, 1862. április 5. OSZK Kt., Levelestár. Fond IX/752.

¹² „Azt tudod, hogy Kubinyi Ferencz, Ipolyi, Heszlmann mindjárt húsvét után 21-én Stambulba akarnak menni. – Amaz akar turcicákat is vásárolni, ha még ott kapja Residet, jó lesz, különben attultartok, hogy nem kap semmit.”; „Resid irt nekem múlt vasárnap, jelenti, hogy Kubinyiéék kérésére maradt még Stambulban, hogy legalább elvárja őket. De most megint Kubinyi stb. csak 8 nappal később indulnak, mint előbb határozták volt, Ipolyi miatt. Ha akarnál ez alkalommal Residnek vagy írni, vagy izenni, úgy is küldök neki kívánsága szerint néhány Abuskát s írok megint – ezt legszebben megteheted.” Budenz József levelei Szilády Áronnak. Pest, 1862. április 2. és 18. MTA Kt., Ms. 4428/157–158. sz.

¹³ „Külömben Kubinyi Ferencz ajánlkozott, hogy maga Resid által többet szerzettet” (oldalbeszúrás!) [Ti. könyveket az MTA könyvtárának! – S. I.] Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1862. március 6. MTA Kt., Ms. 4428/156. sz.

¹⁴ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefhez. Isztambul, 1862. április 6. MTA Kt., Ms. 5450/215. sz.

¹⁵ Vámbéry Ármin levele Ipolyi Arnoldhoz. Isztambul, 1862. április 16. OSZK Kt., Levelestár.

¹⁶ „Tudtodra lesz már adva, hogy Kubinyi F., Henszelman és Ipolyi Stambulba szándékoznak történelmi és tudja az Isten micsoda kutatásuk végett, persze abba a csalfa hiszemben, hogy ott néhány hónap alatt valamit végezhetni. Neked barátomnak, ki előtt nincs titkom, meg vallhatom, hogy bár mennyire szeretem s tisztetem a nevezett urakat, de levelökkel melyben utazásom halasztására kérnek, nem nagy örömet szereztek.” Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefhez. Isztambul, 1862. április 6. MTA Kt., Ms. 5450/215. sz.

¹⁷ „Nagyságos uram és t. t. [tisztelt] társai tudományos kutatásokat tenni jönnek Stambulba, de mellette a Tököly és Rákóczy emlékekről intézkedés az utazás fő célját képi – nem önzés szülte hiúság, hanem a tény valóságánál fogva meg kell mondanom, hogy az utolsó ügyben nélkülöm, ki a legfelsőbb török körökbeni viszonyaimnál fogva, a bizonyosan ellenségeskedő – lépéseit paralyzállhatom [meggátolhatom], igen keveset fognak tehetni, a mint a helyszínen meggyőződni alkalmuk leend. (...) Nem csalódom-e a Rákóczy-Thököly emlékekről való terveikben, mert én már egy kis csellel a magas portán az utat egyengettem, hogy valamint itt a nikodémiai temetőben úgy a rodosztoi patriarkai okmánytárban utunk elzárva nem leend – és ha egyelőre ezekről intézkedni nem akarnának, akkor ittlétem mellőzhető, és én útnak indulhatnék.” Vámbéry Ármin levele Ipolyi Arnoldhoz. Isztambul, 1862. április 16. OSZK Kt., Levelestár.

¹⁸ Küstenci: ma Constanța, tengerparti város Dobrudzsában (Románia)

¹⁹ L. Vámbéry fent említett levelét Ipolyihoz

²⁰ Vámbéry Isztambulból történt elutazásáról és az olasz követséggel való kapcsolatáról a *Dervisruhában Közép-Ázsián át* című kötet elején számol be. (Vámbéry 2000: 11–79.)

²¹ „Írd meg, egyszersmind, mint nyilatkozik Kubinyi Ferencz és társáról, tudod, hogy egy kis koczczanás történt „hejnimizda”, melynek mindketten, de leginkább egy álnok gazember, kit öt évig benső barátomnak hívék – a fő oka – sajnálatos, de rám nézve nem leverő, mert az igazság elébutóbb kiderül, és a sérülés kielégíthető.” Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Rhagesi romok, 1862. július 30. MTA Kt., Ms. 5450/217. sz.

²² *Századok* i. m. 472.

²³ „Nincs mit írnom, az előbbieket mellett, változatos utam még oly nagyszerű egyéb benyomásairól. Elég, ha azt mondom, mit már ott-

hon úgy is tudnak, hogy Konstantinápolyban nem kisebb eredmény kísérte lépteinket, minthogy a Corvinianak századok óta keresett nyomait feltaláltuk. Gyönyörű Codexek!” Ipolyi Arnold levele báró Mednyánszky Dénesnek. Athén, 1862. május 12. OSZK Kt., Levelestár. Fond IX/752.

²⁴ Kubínyi Ferencz, Ipolyi Arnold és Henszlmann Imrének akadémia megbízásával tett konstantinápoly-athénei tudományos útjokról az akadémiának benyújtott jelentésök. *Pesti Napló* 13. (1862) 139. sz. június 18. 1–2.; 140. sz. június 19. 2. [„Tárca”]

²⁵ „Kubínyi Ferencz, Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre jelentése a M. Tud. Akadémiában az általok Konstantinápolyban fölfedezett Corvina könyvtár codexeiről.” (*Pesti Napló*, 1862. június) In: A Corvina visszajutott codexei felfedezésének története. *Századok* 11. (1877) 471–472.

²⁶ Lásd a rodostói anyakönyvek magyar vonatkozású adatait Thaly másolatában: Thaly 1889: 74–93.

²⁷ „Öreg barátom nagy szelenczéket, lánczokat visz, s az a basáknak, szultánnak ajándékol, hogy a corviniának nyomaira s más magyar emlékekre juthassunk. Fényes aranyos magyar ruhát készített maga és Henszlmann számára, míg rám parancsolt, hogy violaszínű gálában – mert gondolom, tudja, hogy mint pápai kamarást ilyen illet – menyek, miután nem csak a követeknél tisztelyünk, de a sultánnál is kapunk audienciát.” Ipolyi Arnold báró Mednyánszky Dénesnek. Törökszentmiklós, 1862. április 5. OSZK Kt. Levelestár. Fond IX/752.

²⁸ „Szegény Henszlmann halála előtt egy héttel kikérdeztem [az] ezelőtt 26 évvel, Ipolyival s id. Kubínyi Ferenczczel tett rodostói utazásáról, és sok érdekesre emlékezett még, az én legújabb helyszín-szemlei adataim s utalásaimat segítségére adván.” Thaly Kálmán levele herceg Odescalchi Arthúrnak. Pozsony, 1888. december 19. OSZK Kt., Levelestár.

NÉMETH PÁL

KELL-E VÁLASZTANUNK GOLDZIHÉR ÉS VÁMBÉRY KÖZT?

Amikor Simon Róbert *Goldziher Ignác* című kötetét (Simon 2000:1-274) az egyik könyvesboltban kezembe vettem, először azt hittem, hogy Goldziher életének monografikus feldolgozását kapom. Ehelyett a kötet nagy részét korábbról ismert írások másodszori, sőt harmadszori közlése foglalja el s csak egyetlen új és először megjelent írást tartalmaz a csaknem 300 oldalas könyv s ennek címe: *Goldziher és Vámbéry – Két választás Magyarországon* (Simon 2000:177-203). Minthogy ez volt az egyetlen írás, amivel korábban még nem találkoztam, ennek az olvasásába kezdtem. Megmondom őszintén, nem tudtam letenni; nem az előadásmód lebilincselő volta miatt, hanem azért, mert első olvasásra egyoldalúnak, felületesnek és igazságtalannak éreztem. Igazságtalannak Vámbéryvel, és igazságtalannak Goldziherrel szemben. Hallottam addig

is kételkedő megfogalmazásokat a nagy utazó tudományos eredményeit illetően, olvastam megjegyzéseket, amelyek lekezelő stílusban kétségbe vonják a török-magyar nyelv-rokonságról vallott nézeteit, de ilyen sűrítetten tömény (jegyzetekkel együtt 26 lap, nélkülük 19, s ezeknek is mintegy fele idézet), rosszindulatú és megsemmisítő kritikát Vámbéry életművéről és erkölcsi magatartásáról még elképzelni sem tudtam.¹ Az írás lényegében nem más, mint Goldziher *Naplója* egyik kiragadott részletének (Goldziher 1978:105,106) – amely a magyar kiadásból (Goldziher 1984) nem véletlenül maradt ki – abszolutizálása. Tudjuk, hogy Goldziher a Naplót nem közlésre szánta, hanem családja számára, szigorúan magánhasználatra. A Naplóban ugyanis oly’ közvetlen őszinteséggel tárja fel legbensőbb érzéseit, gondolatait, személyes elfogultságból, sértődöttségből vagy indulatosságból származó ítéleteit, amit csak közvetlen szerettei előtt tehet meg az ember. Mi tagadás, mélyen felkavart ez az írás.

Simon Róbert nem állítja ugyan, hogy választanunk kellene Goldziher és Vámbéry között, a kétféle életút, tudományos felfogás és erkölcsi minőség lehetősége között. Az olvasó számára azonban olyan szélsőséges ellentétbe kerül egymással a két tudós alakja, mint amennyire különbözik egymástól a fehér és a fekete, az igazság és a hazugság, a tudomány és az áltudomány, a komoly tudományos eredmények és a sarlatánság, az úttörő felfedezés és a szemérmetlen szélhámoskodás, a nagy lélek lemondása és a kicsinyes pénzsóvárság, az áldozathozatal és a zsákmányszerzés.

Abban igaza van Simon Róbertnak, hogy különbség van a két tudós személyiség között, és jellemük bizonyos mértékig oppozícióban áll egymással, de a kettő egymáshoz való viszonyát már helytelenül ábrázolja. A két tudós egyéniség ugyanis feltételezi egymást, minthogy mester–tanítványi viszonyban álltak egymással, és Goldziher bizonyos mértékig *korrelációja és korrekciója* Vámbéry tudományos felfogásának. Az is igaz, hogy a tudományos életmű kérdése a tudós erkölcsi minőségének kérdése is. Nem létezik tudomány er-

kölcs, és morális helytállás nélkül. Mert ahol a tudományos erkölcs megromol, megromlik vele a tudományos kutatás hatékonysága és eredményessége is. Erről kinek-kinek vannak személyes tapasztalatai.

Emberi életünk, s benne tudományos életünk minőség-e attól függ, hogy mit tartunk igaznak, mit tartunk jónak, mit tartunk szépnek, mit tartunk szentnek. *Az igazság, a jóság, a szépség és a szentség azok az alapértékek, melyekhez gondolkodásunkban, cselekvésünkben, ítéletünkben és áhítatunkban igazodunk.* Amikor az értékest választjuk, akkor lemondunk mindarról, ami értéktelen. Nagy művet alkotni csak az tud, akit az igazság, a jóság, a szépség és a szentség szeretete vezérel. Aki szereti az igazságot, az nem tűri el a hazugságot, akit a jó vezérel, az igyekszik elkerülni a rosszat, akinek szeme meglátja a szépet, annak számára visszataszító minden utánzat, minden giccs, minden hamisítvány, akinek élete összekapcsolódott azzal, ami szent, az nem ragaszkodhat többé a világhoz, az igyekszik levetni minden vallási álságot, farizeizmust és képmutatást.

Goldziher Ignác elé édesapja olyan magas követelményeket állított, hogy azok teljesítése szinte lehetetlennek tűnt a tehetséges gyermek számára. *„E kettő, atyám erényes, hajlíthatatlan, puritánus, szigorú jelleme, és anyám szelíd, türelmes, belátó lénye együtt nevelte lelkemet igazságosnak és könyörületesnek.”* – írja Naplójában gyermekkori éveiről. Könnyekig meghatotta a kisgyermeket, amikor édesapja *„az önfeláldozóan cselekvő humanitás és a meggyőződésért elszenvedett mártírium példáival”* erősítette meg gyermekében a szigorú igazságszeretetet, és gyűlöltette meg vele egy életre az alakoskodás és képmutatás minden formáját. A nyilvános vallásgyakorlat elhanyagolását elnézte neki szigorú apja, de annál komolyabban kellett vennie az olyan kötelességek teljesítését, melynek nem volt tanúja. Meg kellett tanulnia a lemondást, de kerülnie kellett ennek fitogtatását (Goldziher 1984:21-23).

Emellett kora gyermekkortól beléje vették a más hitűek iránti türelmet és vallásos érzelmeik tiszteletét. Eljárhatott

barátaival keresztyén templomokba, ezzel korai buzdítást kapott a vallások összehasonlító tanulmányozására, a másik hitének tiszteletén keresztül saját vallási örökségének nagyobb megbecsülésére.

Az atyai szigor és az elérhetetlennek tűnő szellemi és erkölcsi célkitűzések olyan útravalót jelentettek Goldzihernek, amely hatalmas életmű megvalósítására ösztönözte és tette alkalmassá, de *nem adott neki védelmet az igazságtalanság, a rosszindulat, az érdektelenség és semmibevétel elhárítására. Az itthoni elismerés hiánya miatt a lemondás életének alapelemévé vált. Ezt írja: „A tudományok nem ott mondhatók virágzóknak, ahol állami vagy társadalmi pártfogás jó módba helyezi a tudósokat és könnyűvé teszi munkájuk teljesítését, hanem inkább ott, ahol ily pártfogás hiánya nem rettent vissza a tudomány emberét önzetlen lelkesedésétől, eszményi útjának követésétől. A tudomány története tanúskodik róla, hogy legnagyobb műveit nem buzdítás segítette elő, hanem nagy lelkek lemondása teremtette meg.”* (Simon 2000:38)

A hűség mindig lemondással jár, az eszmények elárulása az, amellyel elismeréshez és anyagi haszonhoz lehet jutni. Azok az alapértékek, amelyekhez Goldziher az életét igazította, minden tekintetben a *hűség nehéz feladatát* rótták reá. Nem véletlen, hogy Goldziher valójában ma sem népszerű közeli hazájában. Ritkaságszámba megy, ha átlagműveltségű emberek körében valaki egyáltalán ismeri a nevét, ahhoz meg kifejezetten szakembernek kell lenni, hogy valaki helyesen le is tudja írni.

Goldziher Ignác mindenekelőtt *hűséges volt zsidó valláshoz*. Hogy ennek a hűségnek a mélységét és komolyságát jobban megértsük, lássunk egy idézetet a Naplóból, amelyben mindenkit erre a hűségre biztat, és óv attól, hogy a vallását más vallásra cserélje fel: *„Ha valakit hívő lelkiismerete arra ösztönöz, hogy egy őt már meg nem győző vallást elhagyjon, akkor ne válasszon másikat, hanem térjen meg Istenhez. A hazugságból csak egyetlen menedékbe juthatni: az igazságéba, az pedig Istennél van.”* (Goldziher 1984:207)

Eszerint az Istenhez tartozásunk az elsődleges, és Istenhez való viszonyunk határozza meg a valláshoz való viszonyunkat, és nem fordítva. Aki nem tudta rendezni Istenhez való viszonyát az egyik vallásban, az nem fogja rendezni a másik vallásban sem. Az Istenhez való hűségünk a valláshoz való hűségünkben mutatkozik meg.

Goldziher keserűséggel töltötte el a korabeli magyar zsidóság hitbeli állapota, hogy tudniillik az „felekezet” hitvallás nélkül. Naplójában így panaszkodik: *„A vallás az utolsó, ami a zsidót zsidóvá teszi: azért zsidó, mert nem keresztény szülőktől született. Születése, nem neveltetése, az állattal közös tulajdona – hiszen állati része születik meg – dönti el felekezetét, nem az, amit szelleme elsajátít, nem a lélek nemzedékről nemzedékre örökített és megtisztult kontinuitása.”* (Goldziher 1984:115)

Goldziher zsidó mivoltában a vallásé a vezérmotívum. Ezért tudott jó magyar ember, jó hazafi lenni. Heller Bernát idézi Goldzihernek Bánóczi Józsefhez 1889-ben írt levélrészletét: *„A zsidóság vallás, nem etnográfiai fogalom. Én túladunai [dunántúli] ember vagyok, ami nemzeti hovatartozásomat illeti – vallásra nézve zsidó. Midőn Jeruzsálemből Magyarországra indultam, azt mondtam, hogy hazatérek – az ember történelmi körülmények eredménye, jellemét a körülmények határozzák meg, nem a koponyaindex.”* (IMIT Évkönyv 1932:25) Egy másik tanítványa, (Hollósi) Somogyi József idézi Goldziher személyes bizonyágtételét: *„A tudománynak nincs hazája, de a tudósnek kell, hogy hazája legyen.”* (Simon 2000:70)

Fiatalkori barátja és iskolatársa, Max Nordau, aki a Herzl által elindított cionizmus fő támasza volt, 1920. május 12-én levélben hívja meg – az egyre rosszabbodó magyarországi viszonyokra való hivatkozással – a megalapítandó jeruzsálemi egyetemre és kéri, hogy telepedjen át Palesztinába. Goldziher 1920. május 30-i válaszában a következő érveléssel utasítja el a meghívást: *„Mivel a hazai rögtől való elszakadás éppen ebben az időben hazafias szempontból is olyan lenne, mint valami nyomasztó áldozat követelése.*

A korábbiakban ugyanilyen meggondolásból utasítottam el azt, hogy német és angol egyetemek miatt kivándoroljak.” (Simon 2000:71)

Goldziher ugyanakkor mélyen zsidó vallásos lélek: *„Mindig ugyanaz a kérdés: Van-e bűnöd, amit megbánj? Kell-e rossz cselekedeteket, gonosz lépéseket bevallanod? Meggyónok, magamnak gyónok, és Tőled remélem, végtelen Irgalom, hogy megbocsátd vetkeimet, és megtisztultan jelenhetek meg előtted a nagy Ítélet napján.”* (Goldziher 1984:183)

Naplójában többször utal arra, hogy a kitüntetéseknek nincs sok értéke: *„Egy harmonikusan megformált, tökéletes egyéniségen minden kívülről jött 'kitüntetés' olyan, mint a púp, amely inkább megsemmisíti, semmint növeli a jellem tökéletességének és szépségének hatását. Csak hibás egyéniséget emel föl a külső szemlélő előtt efféle csillogás. Az igazi értékítélet elől nem tűnik el a nyomorékság.”* (Goldziher 1984:290) *„Cambridge-ből megkerestek (E. G. Browne útján), hogy elfogadnám-e a Robertson Smith halálával megüresedett professzori széket Cambridge-ben. A fizetés 700 font sterling. Mindenfelé kitérülnek a szabadulás kapui. Nem a világ az oka, hogy szolgál maradok. De annak kell maradnom.”* (209, 210) 1980-ban Damaszkuszban mutatott nekem egy barátom a Seria Fakultáson egy levélmásolatot, amelyet Goldziher írt az egyik damaszkuszi vallástudósnak, akinek jó barátja volt. Emlékszem az utolsó sorokra: *„Al-'abdul-haqrul-faqr li-rahmatihi ta'álá: Ignác Goldziher”* – *„Az alázatos szolgál, aki a Magasságos Isten kegyelmére van utalva: Goldziher Ignác.”*

Soha ne feledjük el, Goldziher olyan tudósi egyéniség volt, akinek gondolkodását és egész életművét meghatározta vallásossága, ő ugyanis – Komlós Aladár szavait idézve – *„épp annyira volt vallási ingenium, mint amennyire tudós”*. (Komlós 2001:133) Őszinte zsidó vallásossága visszatartotta attól, hogy bármilyen formában csatlakozzon a politikai cionizmushoz, és felszabadította arra, hogy őszintén szeresse szülőhazáját, melynek tudományos felemelkedéséért,

nemzetközi hírnevéért oly sok mindent feláldozott. Isten alázatos szolgálja volt ő, aki mindig mélyen átérezte, Isten irgalmasságára szorul, bárhogyan alakuljanak is élete körülményei.

A fiának nevelését oly' szigorúan vevő édesapa jókora terhet rakott útravalóul komoly és tehetséges gyermeke vállára. A szigorú nevelés magasra tette a mércét az igazsághoz, a jósághoz, a széphez és a szenthez való hűség tekintetében a gyermek Goldziher számára. A hatalmas erőfeszítések és lemondások árán elért szellemi és erkölcsi célkitűzések nem kedveztek emberi kapcsolatainak. Egyrészt azért, mert *másokkal szemben is* ugyanazon igényeket támasztotta, mint amelyeket maga elé kitűzött, és gyakran vett észre hiányosságokat és ezt szóvá is tette, másrészt *neki is voltak irigyei* és az irigység megrontja még a legszentebb emberi kapcsolatokat is.

Az 1866-68 évekhez készített Napló-bejegyzésben így emlékezik meg egykori tanáráról, Vámbéryről: *„Vámbéry atyai szeretetet tanúsított irántam. A török és perzsa nyelv területén jelentős ismereteket köszönhetek neki. Egyre nagyobb szeretetet, hálát és bámulatot éreztem iránta. Személyes érdeklődéssel figyelte szorgalmamat, és odaadással kísérte fejlődésemet az általa vezetett tanulmányokban. Gonosz lélek volnék, ha valaha is elfelejteném ezt, vagy letagadnám, hogy Vámbérynek köszönhetem őszinte vonzódásomat a keleti tanulmányokhoz. De még valamit ki kell emelnem. Tanárom szeljtében-hosszában dicsekedett az én teljesítményeimmel is. Mindenfelé mint csodagyereket és orientalista nyelvzsennit emlegetett. Csakhamar belehajszolt az írogatásba. Ez lett az oka tanulmányaim elhamarkodott publikálásának, amit később keserűen megbántam. 1866 júniusában Vámbéry, rettentő dicsőhimnusz kíséretében, elküldte egy török chresztomátiából vett mesefordításomat a 'Hazánk és a Külföld' szerkesztőjének. A dicsérő levelet és a fordítást kinyomtatták. Iskolás próbálkozásaim ugyanez évben a 'Vasárnapi Újság'-ban is parádéztak, sőt még az Akadémián is fölzengtek török historikusokból készített fordításaim a török-magyar*

történelemből. 1867-ben Vámbéry az én Pečewi-fordításaimmal jelent meg az Akadémia felolvasó asztalánál, és olyan dicshimnusszal kezdte, hogy magam, a közönség soraiban ülve, pirulni kényszerültem, és minden tisztos tudós bizonyára ellenszenvet érzett. Vámbéry ellenségei – s ilyen sok akadt a komoly magyar nyelvtudósok közt (Hunfalvy, Budenz, és mások) – átvitték rám ellenséges érzelmeiket: én lettem a nagy 'szélhámós' házi diákja. Sokan tartották őt annak: a szélhámosság és a tudománytalan nyelvmesterség képviselőjének. Ezt a bizalmatlanságot még erősítette azon körök elismerése, amelyekben V. népszerű volt. Ezek kiváltképpen a kálvinisták voltak, akiknek egyházához a zsidó dervis csatlakozott². Ebbe a körbe kerültem én is. Török Pál püspök, egy igazi református jellem, szimpátiával fordult felém. Jóindulattal tanúsított irántam Gönczy Pál, akkoriban gimnáziumi igazgató, később miniszteri tanácsos és államtitkár, valamint a református gimnázium teljes tanári kara. Közelebbi kapcsolatba kerültem Ballagi Mórral, aki protektori védőszárnyai alá vett.” (Goldziher 1984:34, 35)

Hangsúlyosak ezek a szavak: „Gonosz lélek volnék, ha valaha is elfelejteném ezt, vagy letagadnám, hogy Vámbérynak köszönhetem őszinte vonzódásomat a keleti tanulmányokhoz.” Ugyanakkor megjelenik a bíráló hang a mesterrel szemben, amely később megsemmisítő kritikává erősödik: „Évek óta nyomasztja lelkiismeretemet Vámbéryhez fűződő viszonyom. E szörnyeteghez fűződő – fiatalos vakságom okozta – bensőséges kapcsolatokat már 1879 óta a jellememen ejtett foltnak tekintettem. Valóban, a tanárom volt, ám ez lett az én szerencsétlenségem. A híres férfiú, ahogy ezt 15 éves érintkezés után immár bizonyosan tudtam: hitvány, hazug, jellemtelen, velejéig rossz ember; lelkének egyetlen rezdülése sem hajlott soha jóra. Tudományos karaktere szédelgés, morális lény önzés és pénzsóvárság, társadalmi ténykedése reklámfogás és rászedés. Engem is rászedett és eszköznek használt arra, hogy sikeres tanár voltát bizonyíthassa. Mihelyt azonban kinőttem ebből és a tudományban kezdtem elfoglalni a helyem, sima nyelvvel megpróbált kisebbiteni és visszanyomni. Igen ügyes

volt a kétértelmű jelszavak gyártásában, amelyekkel engem az ő sikerének tüntetett fel, ugyanakkor pedig a változást olyan pályának nevezte, amely semmi jóhoz nem vezet. Az az ember, akinek fogalma sem volt a tudomány feladatairól, aki Nöldekét »számárnak« nevezte, anélkül, hogy tudná, mik a tudomány problémái, amelyben ő a hazudozás és arcátlan-ság révén egyfajta szakértővé szélhámoskodta föl magát, az az ember azt hitte, hogy úgy szégyeníthet meg engem, ha »német tudósna« nevez. Előmenetelemmel szembeni alattomos üzemei igen otrombák lehettek, ha az őshazudozó, Trefort Ágoston ökegyelmessége már 1875 áprilisában így figyelmeztetett engem: »Óvakodjék Vámbérytól, ez nagyon kétértelmű szerepet visz önre nézve!« Akkoriban még felháborodva utasítottam vissza ezt a feltételezést, mert annak idején még mindig képtelennek tartottam ilyesmire a dörzsölt dervist. 1881-ben hullott le a hályog a szememről. Az őshazug teljes gonoszságában állt előttem és én egy pillanatig sem haboztam, hogy saját házában a wa-jjissákéhu mászorétikus pontjait a szemére vessem. [Gen 33:4 „és megcsókolá őt” – „júdás-csók”] Eltávolodtam tőle és minden hazugok legfurfangosabbjának udvarlásait állhatatosan elhárítottam magamtól. Ami rosszat most terjeszt rólam, azt sejteni lehet. Hogy engem itt évek óta semmibe vesznek, az e szörnyeteg bosszúja. Vámbérytól való elszakadásom semmiféle ürt nem hagyott a lelkemben, ellenkezőleg, megkönnyebbültem egy lidércnyomástól, amely egész bensőmre rám nehezedett. Úgy érzem magam, mintha lemostam volna egy foltot az életemről és boldog voltam, hogy ezt ifjúságom rossz szellemének az arcába mondtam.” (Goldziher 1978:105, 106)

Vámbéry is írt naplót, megörökítette „küzdelseit” a nagyközönség számára. Szellemesen, szórakoztatóan, irodalmi formába öntve. Vámbéry tisztában volt tudományos felkészültségének hiányosságaival:

„Minthogy, szerencsétlenségemre, a nyelvészetnek és a néprajznak addig meglehetősen ismeretlen és csak kevesek által művelt terén mozogtam és ennek következtében a forrásmunkák nagyon kevésbé bőséges anyagával rendelkezhet-

tem, vajmi csekély ügyet kellett vetnem alig is létező elődeim műveire. Lelkem természeténél fogva nem is lett volna reám nézve kellemes a források alapos tanulmányozása. Tulajdonképpen sohasem is felelhetett volna meg nekem, hogy számon tartsam azt, a mit mások mondtak, hogy szörszálhasogató megjegyzésekbe bocsátkozzam és bírálgassak, vagy köznap szólásmóddal élve, hogy azon kérődzsem, a mit mások már meettek. A tudományos fegyelmezettség szemüvegén át nézve mindenesetre hiba volt ez, de engem csak az újdonszerű, az ismeretlen és az előttem még meg nem írt dolog izgatott. Csak a vadonatúj tárgyaknak volt reám nézve különös ingere, csak ilyenkor égtem a vágytól és leltem meg az irodalmi ösztönzést, s ámbár nem féltem tőle, hogy mások megelőzzenek, az újdonszerűség és eredetiség, majd, hogy azt nem mondom: a fölfedezés örökös hajhászása, minden mértéket meghaladó módon sietségre ösztönzött és útját állotta irodalmi munkáim körületekintő és gondos kidolgozásának.

Ha tehát ezek után a csekélységemről eddig megjelent életrajzokban tudósnak emlegetnek, ez a semmi esetre sem találó minősítés annál inkább visszatetszik nekem, mert valóban minden vagyok inkább, csak tudós nem vagyok és nem is lehettem azzá, a szónak ismeretes értelmében. Ahhoz, hogy tudós legyek, nem volt meg az előképzettségem, az iskolázottságom és a vérmérsékletem. A tudósról el lehet mondani, hogy **non nascitur, sed fit**, holott én világeletemben csak velem született jó és rossz tulajdonságaim hatása alatt álltam és egyes egyedül e tulajdonságaim által vezettettem magam. Mindenesetre nagyok és súlyosak az ilyképpen megalkotott egyéniség árnyoldalai és hibái, de a kárt, mely ily módon támadt, némiképpen jóvá is teszik bizonyos előnyök. Az óvatosság hiánya bátorrá és vakmerővé teszi az embert és minél csekélyebb a mélység, annál nagyobb a terjedelem azon a téren, melyet az ember kiszemelt magának, hogy megmunkálja. Csak is ily módon lehet magyarázatát lelteni, hogy miért terjed ki irodalmi munkásságom a Kelet ismeretének oly különböző területeire s hogy miként lehettem nyelvész, geográfus, néprajzi író, történetíró, etnológus és

politikus egy személyben. Az úgynevezett tudós céh minden gyarlósága és nevetséges volta között leginkább gyűlöltem és leginkább találtam ellenszenvesnek a tudósok úgynevezett szerénységét. Semmit sem utáltam annyira, mint az anyagi célok képmutató takargatását, holott e célokat a tudósok épp úgy, sőt talán még inkább hajhásszák, mint a többi ember, és semmit sem tartottam megvetni valóbbnak, mint a dicsérrettel és elismeréssel szemben színlelt közömbösséget, mert hiszen a tudós és az író egyike a világ leghívságosabb teremtményeinek.” (Vámbéry 2001:257, 258)

„Hogy autodidakta létemre, ki gimnáziumot nem végeztem, ki soha rendszeresen grammatikát nem tanultam s kinek a nyelvészetről egyáltalán csak rendkívül kusza fogalmai voltak, eléggé merész voltam arra, hogy nyelvészeti munka megírására és hozzá német nyelven való megírására vállalkoztam és könyvem a szakbeli filológusok szigorú fóruma elé mertem vinni, ez csakugyan több volt a merészségnél, azt lehetne mondani, hogy vállalkozásnak nem kevésbé volt vakmerő közép-ázsiai utazásomnál. Szerencsém volt, hogy akkor nem ismertem még a **furor teutonicust** és a nyelvku-tatók epés természetét.” (Vámbéry 2001:261)

Keleti útjára bocsátásakor a Tudományos Akadémia tagjai előtt így vall a jövőre irányuló merész elképzeléseiről: „Meglehet, túlzó vagyok, de tervemben két fő eszme vezet. Először: ily fontos kérdésben a tapasztalásnak adom az elsőséget, nem önfejlésből, hanem meggyőződésből, melyet épen keleten lakásomban szereztem. Nem egyszer volt alkalmam az elmélet fél-szezségét belátnom s az magától annyira visszariasztott, hogy eltökélém inkább a vándor tatárok dsidáitól testemet, mint az elmélet betűitől lelkemet megöletni! Másodszor: mindig azon hiszemben vagyok, hogy az altájiság körében való nyelvészke-dés, valamint kevesebb nehézséggel jár, úgy eredménydúsabb is lehet az e fajhoz tartozó nemzetbelieknek, mint az egészen idegeneknek; azaz, a magyar könnyebben tanulja, alaposab-ban nyomozhatja a török nyelvet és viszont a török a magyart, mint a német, francia vagy orosz; a miért a gyakorlati térhez ragaszkodásom nem alaptalan.” (Vámbéry 2001:134)

Két tudós típus áll tehát előttünk. Az egyik nem törődik a tudományos paradigmával, mert igazában el se sajátította a szabályrendszert, de örömét találja a szüntelen felfedezésben, minden újban, ami eléje tárul. Nem íróasztal mellől, hanem a helyszínen, saját tapasztalataira és emlékezőtehetségére támaszkodva gyűjti a tényeket. Felfedező szenvedélye gátolja abban, hogy mindent elolvasson és ellenőrizzen, amit mások mondtak, vagy leírtak. Riasztja a német tudományosság precizitása, a horror philologicus, és bosszantja mindaz, amit Goethe is bírált honfitársaiban, amikor azt írta a németekről, hogy *„különös képességük van arra, hogy tudományukat mások számára hozzáférhetetlenné tegyék”*.

A másik kitanulta a nyugati orientalisztika teljes tudományos fegyvertárát, és hatalmas eredményeket felmutatva alkalmazta. Összefüggésükben látta a tudományos problémákat, benne állt a német tudományos kutatás folyamatában miközben arra törekedett, hogy *„beledolgozza magát az iszlámba és az iszlámtudományba, s tagjává váljék a mohamedán tudósok társaságának, és megismerkedjen azokkal a mozgató erőkkel, amelyek az évszázadok során a judaizált mekkai kultusból kifejlesztették az iszlám hatalmas világvallását”*. (Goldziher 1984:76, 77)

És ez tényleg sikerült is neki. Utolsó nagyszabású művéből, amely eredetileg németül jelent meg *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung* címmel³ már 1944-ben készült egy szemelvényes arab fordítás (*Al-madzáhib al-iszlámíja fí tafszíril-Qor'án*) címmel, Alij Haszan 'Abdul-Qádir tollából. A mű tudományos értékét hamar felismerték az arab területen élő a muzulmánok is, ezért 1955-ben Kairóban megjelent egy egészen új fordítás, amely már a teljes művet tartalmazza 418 lapon. A fordító 'Abdul-Halím An-naddzsár, címe: *Madzáhib at-tafszíril-iszlámíj*. Igen gondos munka, használható jegyzetekkel és tudományos apparátussal ellátva. Azt hiszem, muzulmán körökben ez a legtöbbre becsült, és a tudományos kutatás szempontjából mindmáig nélkülözhetetlennek tartott műve Goldzihernek.

Goldziher mély vallásossága, őszinte istenhite megővta attól, hogy zsidó vallását más vallással fölcserélje. Vámbéry nem ragaszkodott zsidó vallásához, amelynek gyermekifjúként még buzgó követője volt. Később liberális eszmék foglalták el a vallási kötelességtudat helyét, s önmagát, mint Voltaire és Strauss Dávid hívét emlegeti (Vámbéry 2001:152). Ellensége minden tételes vallásnak, ezért bármely vallási mezt magára tud öltetni, ami gyakran jól is áll neki. *„A szegény efendi szerepét, melyben utamra keltem, már rég levetettem és, magamnak is észrevétlenül, a kóborló dervis szerepét öltöttem magamra, mert dervisnek mondja magát a minden földi céloktól és utaktól idegen keleti ember, kit vándorló kedve és kalandvágya a messzeségbe űz s kinek a vallás csak cégér és semmi egyéb.”* (Vámbéry 2001:154) Képes beleélni magát bármilyen vallási szerepbe, mert nincs benne semmi vallásos meggyőződés, amely ebben akadályozhatná. Érdemes aprólékosan megfigyelni azt a hosszabb leírást, amelyben ő maga vall erről: *„Olyannyira beleéltem magam a dervis egyéniségébe, hogy idő múltával merőben önkéntelenül mutatkoztak meg rajtam a dervis szent életével összefüggő kedélyhullámzások. Mikor útítársaim a kő-, vagy a pálcaorákulumhoz folyamodtak, hogy megtudják, mi vége lesz a Khalata-sivatagon veszedelmes utazásunknak, én is ép olyan kíváncsian néztem a földre és ép olyan szorongó aggodalommal lestem a kavicsok, vagy a pálcikák helyzetét, mint a babonahit kábultságában élő bennszülöttek. Sőt nekem a jövőndőbe látásnak még nagyobb erejét tulajdonították, mint minden többi társunknak és feszült érdeklődéssel hallgatták magyarázataimat. Midőn megérkeztünk Bokharába, Baháeddin, a közép-ázsiai szent sírjához és elvégeztük mellette a megszokott imádságokat, reggel nyolc órától késő estig kibírtam e szent gyakorlatokat, csak úgy, mint bármelyik útítársam. Ép úgy imádkoztam és kiáltottam föl vadul, zokogtam és őrjöngtem szent megsemmisüléssel, mint bármelyik közülük és még ma is csodálkozva kérdelem magamban, hogy honnan vettem a könnyeknek azt a szünetlen záporát, melyet szemeim ontottak és minden legkisebb megindultság, vagy belső meghatottság nélkül, ho-*

gyan vehettem részt e komédiában órák hosszáig. Szívesen elismerem, hogy a természet a mímelés jelentékeny művészetével ajándékozott meg, – a miért utóbb III. Napóleon is feldicsért velem folytatott beszélgetésében – mert a tettetést kora ifjúságomtól fogva megtanultam az emberek gyöngéi és ostobaságai miatt és, hogy célomat érjem, kezdettől fogva váltakozva kellett viselnem a zsidó, a keresztény, a szunnita és síita álarcát, noha lelkem mélyében kárhoztattam minden pozitív vallást.” (Vámbéry 2001:171)

Goldziher csak egyetlen alkalommal végezte el a hívők közösségében az iszlám istentiszteletet (*szalátul-dzsamáa*), de akkor őszinte hittel akart „térdet hajtani Allah előtt, a porba hullva 'Allah akbar'-t kiáltani az Egyetlen Mindenható felé... Az ájtatos hívők ezrei között a mecset padlójára szorítottam homlokomat. Életemben sohasem voltam ájtatosabb, őszintébben ájtatos, mint azon a felemelő pénteken.” (Goldziher 1984:98) Goldziher az Egyetlen Isten előtt hódol, akiben hisz, bármely vallás szertartása szerint cselekszi is ezt, Vámbéry viszont minden isten előtt, akármely vallás szertartása szerint képes meghajolni, ha pillanatnyi érdeke, vagy hosszabbtávú céljai ezt követelik, mert egy istenben sem hisz s egyetlen vallásnak sem híve igazán.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Goldziher, I. (1978) *Tagebuch*, Hrsg. v. SCHEIBER, A., E.J. Brill – Leiden.
- Goldziher, I. (1984) *Napló* (Válogatta: SCHEIBER, S., Fordította: BERNÁTH L.) Budapest.
- IMIT *Évkönyv*, 1932
- Komlós, A. (2001) *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig, I. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, Budapest.
- Simon, R. (1967) *Az iszlám keletkezése*, Budapest.
- Simon, R. (2009) Európai zarándokok Mekkában: *Vallástudományi Szemle* V/1: 9-26
- Simon, R. (2000) *Goldziher Ignác*, Budapest.
- Vámbéry, Á (2001), *Küzdelmeim*, Dunaszerdahely.

JEGYZETEK

¹ Simon Róberttől amúgy sem szokatlan sommás ítéletek meghozatala. Az *iszlám keletkezése* c. ifjúkori művében a „nagy” Goldziher sem kíméli. Így juttatja kifejezésre a vulgár-marxizmus korabeli kritikáját: Goldziher *„tagadta az iszlám társadalmi megalapozását, így az iszlámot a semmiből, ill. Allah fejéből kellett eredeztetnie”*. (Simon, R. 1967:138) Kíméletlenül célba veszi egykori tanárát, Germanus Gyulát is. Hajdani mesterének életművét ebben a mondatban summázza: *„komolyan vehető tudományos munkái nem voltak”*. (Simon, R. 2009:24, 25)

² A Budapest-Kálvin téri református anyakönyvek III. kötetének 160. lapján, 217. folyószám alatt, 1864. december 30. dátummal található a következő bejegyzés: *„Vámbéry Ármin, izraelita, dunaszerdahelyi születésű a Csalóközből (sic!), kellő előkészület után megkereszteltetett, nyervén a keresztségben: Vámbéry Ármin nevet. Tanú: Dr Ballagi Mór, tanár. Keresztelő lelkész: Török Pál.”* Vámbéry haláláig kitartott református vallása mellett, fiát megkereszteltette, temetése is a református egyház szertartása szerint történt. Halálára vonatkozó bejegyzés szintén a Kálvin téri egyház *Halotti anyakönyvében: 1911 október 9-től 1918 december 31-ig* Lapszám: 119 Folyószám: 393 Halálozás: 1913. szeptember 15 Eltemetés: 17 A meghalt neve és polgári állása: *Vámbéry Ármin, Rechnitz Kornélia férje, egyetemi tanár*, vallása: *ref.*, születési és lakhelye: *Dunaszerdahely – Bp. Ferenc József rkp.* 24, Neme: *fi*, Életkora: *81*, nős: *igen*, Betegség vagy a halálnak más neve: *Érelmeszesedés – Dr. Lévy Lajos*, Az eltemetőnek neve: *Petri Elek r. l. Jegyzet: A kerepesi temető hul. ház.-ba szállítandó*

³ Brill, Leiden, 1920, X+392

FELFÖLDI SZABOLCS

VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS STEIN AURÉL KAPCSOLATA

Az orientalisztika nemzetközi tudomány. Ugyanakkor vitán fölüll áll az is, hogy a magyar orientalisztika nemzetközi hírnű. Kiváló kutatók egész generációi (így turkológusok, mongolisták, iranisták) gyarapították, s gyarapítják mindmáig hazánk hírnevét a keleti stúdiumokban. A nemzetközi orientalisztika elismeri ezeket az eredményeket, ugyanakkor ha külföldön magyar orientalistát emlegetnek szóban és írásban, még mindig elsősorban az orientalisztika úttörői közül említene néhányat. E felsorolásokban szinte kizárólag négy magyar neve jelenik meg: Kőrösi Csoma Sándoré, Vámbéry Árminé, Goldziher Ignácé és Stein Aurélé (vö. pl. IKLE 1968: 145; HOPKIRK 1980: 69 stb.).¹

Ennek oka nagyon összetett: mindamellett, hogy e tudósok sok tekintetben úttörő szerepet játszottak szűkebb szakterületükön, így Kőrösi Csoma a tibetisztikában vagy Vámbéry a turkológiában, nem elhanyagolható annak

a szerepe sem, hogy e kutatók zömében nemcsak életük egy részét élték le külföldön, de tudományos munkásságuk jelentős részét is valamely nagy világnyelven, egy nagy európai kultúrkörhöz kapcsolódóan írták meg. Míg Csoma, Vámbéry és Stein esetében – a komoly német publikációs tevékenység ellenére vagy inkább mellett – ez főként a Brit Birodalom és az angolszász kultúrkör volt, addig Goldziher sokkal inkább a német kultúrához és a német nyelvhez ragaszkodott (hiába volt a Brit Akadémia tiszteletbeli tagja vagy hiába hívták Cambridge-be tanszékvezetőnek). Ez utóbbi tényből fakad az az elsősorban angolszász szakirodalomban előforduló gyakori tévedés, miszerint Goldziher német volt (így pl. SAID 1977: 18; vö. JENKINS 2004: 97).

Rendkívül érdekes és nem tanulságok nélküli kísérlet e négy kiemelkedő tudóseyéniség pályájának és személyiségjegyeinek összehasonlítása, melynek Goldziher és Vámbéry vonatkozásában jelentős fejezetét 2009-ben Németh Pál jó érzékkel és szemléletesen összegezte (NÉMETH 2009). Jelen tanulmányban én Vámbéry és Stein Aurél egymáshoz fűződő kapcsolatáról, a pályájukban megfigyelhető párhuzamosságokról és sajátos személyiségjegyeikről szeretnék röviden írni, kitérve Stein és Goldziher megkerülhetetlen kapcsolatára is.

A négy tudós négy egymást követő generációt képviselt: az 1784-ben született Kőrösi Csoma 1842-ben halt meg Dardzsilingben, az 1832-ben született Vámbéry 10 éves volt ekkor. Goldziher Ignác 1850-ben, Stein Aurél pedig 1862-ben született. Vámbéry és Stein Aurél között tehát 30 év, Goldziher és Stein között pedig 12 év volt a korkülönbség, Stein tehát nyugodtan a fia lehetett volna Vámbérynek.

Bár Vámbéry és Stein mindketten alapvetően zsidó, illetve kikeresztelkedett zsidó családból származott, a vallás központi szerepet egyikük életében sem játszott: Vámbéry még gyermekként gyakorolta ugyan zsidó vallását, de később már nem ragaszkodott hozzá, előbb a liberalizmus és az emancipáció hatására elvetette a tételes vallásokat (keleti útjain a vallásos muszlim szerepét csak eljátszotta); később

ugyan a kálvinisták köréhez csapódott, bár inkább politikai, szemléletbeli hasonlóságok, mintsem vallási meggyőződés okán (NÉMETH 2009: 300).

Stein Aurél helyzete némileg más volt, hiszen szülei bár zsidó származásúak voltak, Stein Náthán és Hirschler Anna fiúkat már születését követően megkeresztelték és a későbbi tudós már a keresztségben nyerte a Stein Márk Aurél nevet. Szemérmes, diszkrét ember lévén sem későbbi útirajzaiból, sem feljegyzéseiből, sem más megnyilvánulásaiból nem derül ki valláshoz fűződő személyes viszonya (egy kései levelében magát anglikán-reformátusnak nevezi; vö. H. BOROS 1970: 125), de kétségünk sem lehet afelől, hogy ebben a kérdésben is az őt általában jellemző finom magatartás, mértékletesség, kötelességtudat jellemezte. A kabuli sírköve feletti egyszerű fehér márványkereszt is jól harmonizál Stein attitűdjével, mely jól illeszkedett az angol puritán vallásfelfogásba (WHITFIELD 2006: 126, 26. kép).

A vallás, a vallásosság tehát nem volt prioritás a két kutatonál, sokkal inkább volt az azonban a régi zsidó családi hagyomány, mely központi kérdésként kezelte a tehetséges gyerekek fejlődésének elősegítését és taníttatását. Miután Vámbéry édesapja még fia születése előtt meghalt, Vámbéry elszegényedett édasanyja nem vállalhatta fel a fia taníttatását, ugyanakkor a fiatal fiú tehetségének felismerését követően távolabbi rokonok mégis biztosították a taníttatás költségeinek egy részét, ugyanakkor az anyagiak döntő részét házitanítóskodásból és más munkákból Vámbéry maga teremtetette elő (VÁMBÉRY 1905: 28–41). Olyan rendszeres képzést (a kor legmagasabb szintű oktatását) azonban, melyet Stein Aurél számára nagybátyja, Hirschler Ignác szemészprofesszor, a szabadságharc utáni nagy orvosnemzedék képviselője, az MTA tagja, illetve Aurél évtizedekkel idősebb bátyja, egy galíciai bányavállalat egyik vezető tisztségviselője, Ernő biztosított (vö. H. BOROS 1970: 12–19), Vámbéry nem kapott/nem kaphatott. A személyiségjegyeik közötti alapvető eltérések mellett alapve-

tően ez eredményezte a tudósi kvalitásuk között később jelentkező különbségeket (ezt azonban maga Vámbéry is őszintén elismeri önéletírásában). A néha pontatlan, de ugyanakkor szellemes és gondolatgazdag Vámbéryt a német *horror philologicus* elborzasztotta, ugyanakkor Steinbe már rendkívül korán belenevelték a német pontosságot és alaposságot, amelyhez hatalmas munkabírás és rendkívül széles látókör járult.

Vámbéry Stein Aurél születésekor ugyan még híres közép-ázsiai útján járt, de 1865-től már elfoglalta a keleti nyelvek tanári állását a budapesti egyetemen, ahol négy évtizedig, 1905-ig tanított. Stein elvben tanulhatott volna nála is a pesti egyetemen, de miután középiskoláit előbb a piaristáknál, majd a drezdai Kreuzschulében és az Evangélikus Főgimnáziumban elvégezte, Hirschler Ignác és Stein Ernő úgy ítélték meg, hogy Aurél érdeklődésének leginkább a bécsi, majd a tübingeni egyetem felel meg. Így végül fel sem merült a pesti egyetemre való beiratkozása. Stein ettől függetlenül nem veszítette el kapcsolatait a hazai tudományos élet képviselőivel, sőt nagybátyján keresztül a nagypolitika képviselőivel sem, ennek egyik eredménye volt, hogy Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszter támogatásával később Londonban és Oxfordban egészíthette ki tanulmányait és végezhetett önálló kutatásokat. Hasonló támogatásban jóval korábban Vámbéry is részesült mégpedig Eötvös Józsefnek köszönhetően, akinek segítségével juthatott ki Konstantinápolyba (UJVÁRY 2004).

1882-ben Stein, az ifjú egyetemista – mint az Hirschler egyik fennmaradt leveléből kiderül – már komoly kutatásokat folytat, melyeknek írásos eredményét Hirschler jónak tartotta volna az akkor már neves Goldzihernek is megmutatni (vö. H. BOROS 1970: 32, 90). Ez az első – ma ismert – felbukkanása Goldzihernek a családi levelezésben, mely említésből sejthető, hogy Hirschler és Goldziher jóval korábban ismerték már egymást (vö. KELECSÉNYI 2002: 21–22). Sajnos a levélváltásból nem derül ki, hogy Hirsch-

ler Goldziher tanárát, Vámbéryt is hasonlóan jól ismerte-e, de annyi bizonyos, hogy akár Goldziher révén, akár tőle függetlenül, de Stein már korábban is találkozhatott Vámbéryvel. Stein egyik biográfusa, Jeanette Mirsky szerint Vámbéry is régi barátja volt Hirschlernek; ide vonatkozó pontos életrajzi adatokat azonban nem ad meg (MIRSKY 1977: 12). Halász Gyula, Stein későbbi jóbarátja és állandó fordítója szerint a fiatal Stein Aurél nyaranta, a szünidőkben sok buzdítást merített Vámbéry Ármin és Goldziher Ignác útmutatásaiból (HALÁSZ 1922).

1884-ben arról értesülünk a családi levelezésből, hogy Hirschler egy magyar nyelven megjelentetendő tanulmányról tanácskozott Goldziherrel, mely hozzájárult volna Stein ismertségének terjesztéséhez (amelynek végső célja az említett angliai ösztöndíj megszerzése lett volna – s amely, mint látjuk, végül meg is valósult). Goldziher javaslata szerint Steinnek az iráni Avesztáról kellett volna írnia egy cikket, amelyet felolvastak volna az Akadémián, és amelyet a *Budapesti Szemlé*ben le is hoztak volna (vö. H. BOROS 1970: 32–33, 91). A cikk végül el is készült, de nem a Goldziher által javasolt témáról, hanem *Az óperzsa vallásos irodalomról*, és 1885-ben végül felolvasás nélkül jelent meg a neves folyóirat hasábjain (STEIN 1885). Az említett levélben egyébként szó esik az ifjú tudós további karrierjéről is: Goldziher legelőször Steinnek a német egyetemeken egyikén való elhelyezkedését javasolta. A végső cél pedig a pesti egyetemen való katedrára lépés lett volna. Hirschler ugyan úgy látta, hogy a Steinnek szánt összehasonlító nyelvészeti tárgy oktatására nincs igény a magyar egyetemeken (H. BOROS 1970: 35), ezt a lehetőséget Stein Aurél ennek ellenére egészen 1900-ig nem vetette el (H. BOROS 1970: 39); és ha ez bekövetkezik, akkor Stein és Vámbéry akár egyetemi kollégák is lehettek volna. Ami roppant érdekes, hogy ennek érdekében Vámbéry Ármin akkor és a későbbiek folyamán is komoly energiákat mozgósított. Íme néhány konkrétum Stein levelezéséből:

1897. április 29.: „Vámbéryt otthon találtam és hosszasan beszélgettünk a problémámról, ígéretet tett arra, hogy segítséget nyújt egy professzori állás megszerzéséhez.” (MIRSKY 1977: 68–69).

1898. január 16.: „...levelet kaptam Vámbérytól, amelyben megírja, hogy a kar 28–4-re megszavazta a kinvezésemet, meggyőződése, hogy ez három napon belül kész tény lesz. A miniszter bejelentette, hogy támogatja a dolgot.” (MIRSKY 1977: 72–73).

1900. március 1.: „úgy tűnik végül nem vesztettem semmit Pesten, hiszen ha Vámbéry, aki mindig oly magabiztos, hezitál, ezáltal nyomatékossítja bennem, hogy nincs mit várnom ott.” (MIRSKY 1977: 104–105).

Az utolsó levél üzenete világos, Stein Aurél örökre lemond a pesti egyetemi katedra lehetőségéről, ugyanakkor egyúttal talán ez is részben segített abban, hogy külföldre, Indiában és Angliában végzett munkája révén – nem sokkal ezt követően – Stein valóban világhírű tudóssá váljék. Vámbéry erőfeszítései tehát hasztalanok maradtak, de kapcsolatuk ettől függetlenül töretlenül folytatódott. S ugyan – mint az mindeki előtt ismert ma már – Goldziher az 1880-as évek elejétől komolyan eltávolodott Vámbérytól (vö. GOLDZIHÉR 1977: 105–106), kiválóan jelzi mindkét idősebb kolléga jó viszonyát fiatal barátjukhoz, hogy 1895-ben éppen kettejük, tehát Vámbéry és Goldziher közös ajánlására választotta a Magyar Tudományos Akadémia Stein Aurélt külső tagjává.²

Több adatunk is van arra nézve, hogy Stein a Vámbéry és Goldziher között húzódó ellentétek ellenére nem választott a két tudós között, mindkettejükkel jó viszonyt ápolt. Stein például Vámbérynek egészen annak haláláig számos tanulmányt, cikket küldött, elsősorban a turkológia témaköréből, és mindig sort kerített arra, hogy köszönetet mondjon Vámbéry megkülönböztetett figyelméért és törődéséért. Goldziherrel pedig még Belső-Ázsia legtávolabbi csücskéből is váltott szakmai tartalmú, de amúgy személyes hang-

vételű leveleket (Goldziher többek között az iszlám indiai jelenlétének kérdései izgatták).³ De jól jelzi Goldziherhez fűződő szoros kapcsolatát az is, hogy fontos tanulmányt írt Goldziher 60. születésnapjára összeállított ünnepi kötetébe is (STEIN 1910).⁴

Kelecsényi Ágnes – Stein magyar kapcsolatainak legavatottabb szakértője – szerint Goldziher Ignác nagy részt vállalt Stein Aurél munkásságának itthoni megismertetésében (így pl. GOLDZIHÉR 1903; vö. KELECSÉNYI 2004). Ebben a dologban természetesen Vámbéry is ugyancsak kivette a részét. Vámbéry mint a Magyar Földrajzi Társaság korábbi elnöke és később is befolyásos tagja nyilvánvalóan sokat tett annak érdekében, hogy a Magyar Tudományos Akadémia mellett a Társaság lett Stein külföldön kibontakozó munkásságának legfontosabb szószólója Magyarországon; részben könyvsorozata, amelyben Steinnek több munkája is megjelent (STEIN 1908; STEIN 1936), részben pedig folyóiratai, a *Földrajzi Közlemények* és a *Földgömb* révén (pl. STEIN 1909).

Több ízben is előfordult, hogy nem sajnálva a fáradságot, maga Vámbéry állított össze összefoglalókat magyar és német nyelven Stein belső-ázsiai expedícióinak eredményeiről, hogy minél szélesebb körben ismertethesse meg ifjú barátja eredményeit a tudományos közvéleménnyel és a szélesebb közönséggel (pl. VÁMBÉRY 1900). Vámbéry még nem sokkal halála előtt is meleg szavakkal méltatta Stein egyedülálló tudományos sikereit: a Magyar Földrajzi Társaság negyvenéves jubileumi közgyűlésén az idős tudós a következőket mondta:

„...valósággal korszakalkotónak nevezhetők [...] Stein Aurél kutatásai, mert a felfedezések, a melyeket Tun-Huangban az Ezer Buddha barlangjaiban tett, párjukat nélkülözik az ázsiai archeologia történetében s így több mint kétezeresztendő képét tárnak szemeink elé” (VÁMBÉRY 1912: 24).

De voltak további párhuzamosságok is a fent említett külföldi állami ösztöndíj megszerzése mellett a két tudós

pályájában. Ilyen markáns pont Vámbéry és Stein Aurél Brit Birodalomhoz fűződő viszonya.

Mint azt Vámbéry tanítványának, Munkácsi Bernátnak nekrológjából tudjuk:

„Vámbéry már visszatérő útjában tisztában volt azzal (1864 tavaszán), hogy úti tapasztalatainak igazi méltánylását nem Magyarországon, hanem gyakorlati érdekességénél fogva Angolországban remélheti. Ezért már Teheránban bőven ellátta magát az angol követségnél ajánló levelekkel a londoni politikai és tudós világ nagyjaihoz, s elhatározta, hogy útja leírását legelőbb angol nyelven közli.” (MUNKÁCSI 1915).

S valóban, Vámbéry haláláig kiváló kapcsolatokat tartott fent Angliával, sőt mi több, számos munkájában is az ázsiai brit érdekek védelmében emelt szót. Ez a történet azonban szinte kísértetiesen ismétlődött meg Stein Aurél esetében is, akinek első angliai útja során a 48-as emigráns katonatorvos, később Kőrösi Csoma hagyatékának összegyűjtője, Duka Tivadar segített rengeteget, hogy a magyar honfitárs bejáratos lehessen a legfelsőbb politikai és tudományos körökbe. Stein 1904-ben brit állampolgár lett és haláláig hűen szolgálta földrajzi felfedezéseivel és tudományos eredményeivel az angol koronát (vö. H. BOROS 1970: 52). Tények egész sorát lehetne itt erre vonatkozóan felsorolni, de álljon itt inkább egy részlet Halász Gyula egyik Steinről szóló életrajzi összefoglalójából:

„A tirahi hadjárat (1897–1898) vége felé [Stein] a hódító csapatokkal szeli át Buner területét, amely földön odáig nem fordult meg európai utazó. És itt bocsássa meg nekem a tudós kutató – aki ezeket a sorokat csak megjelenése után fogja olvasni – ha följegyzem ide, amit Vámbérytól hallottam a buneri hadjárattal kapcsolatban. Vámbéry kb. ezt mondotta: «Kevesen tudják, hogy Stein Aurél, aki tudományos célból csatlakozott a hadjáratához, vitézségével is igen-igen kitűntette magát a buneri hadjáratban. A csapatok parancsnoka, Deane őrnagy, nagy elismeréssel és lelkes dicsérettel emlékezett meg róla».” (HALÁSZ 1922).

Nem lehet megkerülni azt a tényt sem, hogy a két tudós keleti kutatóútjai több évtizedes eltéréssel ugyan, de többször is keresztezték egymást. Így például 1863-ban Vámbéry Ármin Tebrizben jár (VÁMBÉRY 1865), épp ott, ahol 1916-ban már Stein Aurél folytatott kutatásokat (STEIN 2010).

A sorsukban mutatkozó párhuzamosságok sorát gyarapítja az a tény, hogy mind Vámbéry, mind Stein könyvtára és kéziratos hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémiára került. Vámbéry esetében fia, Vámbéry Rusztem révén, Stein Aurél esetében pedig saját döntése révén, melynek köszönhetően két részletben (az egyik az 1920-as években még életében, a másik pedig 1943-ban bekövetkezett halálát követően) ez a nagybecsű gyűjtemény is Budapestre kerülhetett (RÁSONYI 1960). (Itt kell zárójelben megjegyeznem, hogy Kőrösi Csoma hagyatéka Stein angliai mentorának, Duka Tivadarnak, Goldziher hagyatéka – pl. Theodor Nöldekével folytatott levelezése – pedig részben Stein Aurélnek köszönhetőn szintén a Tudományos Akadémia könyvtárába került elhelyezésre.)

Kelecsényi Ágnes szerint Stein Vámbéryhez fűződő sok évtizedes kapcsolata annak hossza ellenére sem személyes, sem tudományos szempontból nem volt olyan jelentőségű Stein számára, mint az a viszony, amely Goldziherhez kötötte az elszármazott tudóst (KELECSÉNYI 2004).⁵ Ez kétségtelen tény, de egyúttal hangsúlyoznunk kell azt is, hogy Vámbéry keleti útjai, lelkesedése és a habitusa által meghatározott személyes példájával komoly hatást gyakorolt a tehetséges ifjú elindulására, később – mások mellett – ugyancsak komoly hatást gyakorolt itthoni ismertségének alakulására, és úgy vélem élete végén pedig – az életükben megfigyelhető hasonlóságok okán, de attól függetlenül is – büszkén gondolt egykori támogatottjára. Az érzés természetesen kölcsönös volt, hiszen, mint az Stein 1912. augusztus 2-án Berzeviczy Albertnek, az Akadémia akkori elnökének küldött leveléből kiderül:

„a távolban is mindig hálásan gondolok vissza azon hathatós támogatásra, melyben keleti tanulmányaim kezdetén a magyar közoktatásügyi minisztérium mint könyvtára révén és orientalista nagy tudósai személyében a Magyar Tudományos Akadémia részesített.” (STEIN 1912: 589–590).

Nem lehet kétségünk afelől, hogy Stein itt Goldziher Ignác mellett elsősorban Vámbéry Árminra utalt.

Kétségtelen tehát, hogy nem méltatlanul jelenik meg Kőrösi Csoma, Vámbéry, Goldziher és Stein neve külföldi kollégáink munkáiban, de közös feladatunk tudatosítani, hogy e négy kiváló tudós közül három nemcsak, hogy ismerte a másikat, de közeli kapcsolatban is állt egymással. S ez így nemcsak a kiegyezés utáni magyar tudománytörténet egyik izgalmas fejezete, de jól jelzi, hogy kivételes időszak volt ez a magyar orientalisztikában. Reméljük több hasonlóban lesz még részünk.

JEGYZETEK

¹ 1925-ben a Magyar Tudományos Akadémia centenáriuma számos más külföldi intézmény mellett a British Academy is üdvözlét küldte, amely üdvözlő levélben J. Gollancz, a British Academy titkára megemlékezett Steinről, Vámbéryről és Goldziherről is: „*Happily, among its present Fellows, the British Academy numbers Sir Aurel Stein, who so well maintains this two-fold tradition of Hungarian scholarship in the field of Oriental studies. [...] Vámbéry, philologist and publicist, and Ignatius Goldziher, the greatest authority of his time on Islamic culture, one of the first Corresponding Fellows of the British Academy, are gratefully remembered on this occasion.*” (AÉ 1925: 301–302).

² „*A jelen nagygyűlésen megválasztattak. Az 1. osztályban [...] Külső tagnak: Stein Aurél, szanszkritista Lahoreban. Kelt: Budapesten, a M. Tud. Akadémia 1895. május 7–10-én tartott nagygyűléséből. Szily Kálmán főtitkár.*” (SZILY 1895, 303; vö. RÁSONYI 1960, 10). Stein köszönőlevelét október 7-én olvasták fel az Akadémia ülésén: „*164. Stein Aurél k.*

tag Kashmirban Iyusa-havason június 12-ikén kelt levelében mély köszönetét fejezi ki megválasztásáért. – Tudomásul van [véve].” (MTA 1895: 667).

³ Ennek a baráti viszonynak Stein hangot adott más magyar tudósoknak írt leveleiben is, így például 1916. szeptember 25-én kelt, Lóczy Lajosnak küldött levelében a következőt olvashatjuk: „...Szíves üdvözetemet Szily, Goldziher uraknak és más közös barátainknak, ha találkozik velük.” (STEIN 1916: 456).

⁴ Természetesen Goldziher is megküldte ifjú kollégájának legújabb, legfontosabb műveit; így Stein könyvtárában megvolt Goldziher *Iszlám* című munkája is (GOLDZIHÉ 1881), ráadásul két példányban is (KELECSÉNYI 2002: 16).

⁵ Goldziher halálakor Steint az Akadémia felkérte egy emlékbeszéd tartására is: „Az I. osztály jelenti, hogy Goldziher Ignác r. tagról emlékbeszéd tartására Stein Aurél k. tagot [...] kérte föl.” (AÉ 1922: 255). Erre azonban végül nem került sor. Ennek okai máig sem ismertek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

AÉ 1922 = A M. Tud. Akadémia ülési jegyzőkönyvei. Összes ülések. Tizenegyedik: 1921. december 19. *Akadémiai Értesítő* 33 (1922), 255.

AÉ 1925 = A M. Tud. Akadémia alapításának százados ünnepe. 2. A külföldről érkezett üdvözlő iratok. *Akadémiai Értesítő* 36 (1925), 301–308.

GOLDZIHÉ 1881 = Goldziher I.: *Az Iszlám*. Budapest 1881.

GOLDZIHÉ 1903 = Goldziher I.: Jelentés az orientálisták XIII. nemzetközi congressusáról. (Felolvasta Goldziher Ignác r. t. az 1902. október 27-én tartott ülésen.) *Akadémiai Értesítő* 14 (1903), 9–20.

GOLDZIHÉ 1977 = Goldziher, I.: *Tagebuch*. Hrsg.: Scheiber, A. Leiden 1977.

H. BOROS 1970 = H. Boros V.: *Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról 1866–1891*. [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai 61.] Budapest 1970.

HALÁSZ 1922 = Halász Gy.: Stein Aurél. Hatvanadik születésnapja alkalmából. *Nyugat* 1922.

HOPKIRK 1980 = Hopkirk, P.: *Foreign Devils on the Silk Road. The Search for the Lost Cities and Treasures of Chinese Central Asia*. London 1980.

IKLE 1968 = Ikle, F. W.: Sir Aurel Stein. A Victorian Geographer in the Tracks of Alexander. *Isis* 59 (1968), 144–55.

JENKINS 2004 = Jenkins, J.: German Orientalism: Introduction. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 24 (2004), 97–100.

KELECSÉNYI 2002 = Kelecsényi, Á.: Sir Aurel Stein and the Library of the Hungarian Academy of Sciences. In: *Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Compiled by Falconer, J. – Kárteszi, Á. – Kelecsényi, Á. – Russell-Smith, L. Ed.: Apor, É. – Wang, H. Budapest 2002, 13–32.

KELECSÉNYI 2004 = Huszághné Kelecsényi Á.: *Stein Aurél (1862–1943) és a magyar tudomány. Kapcsolatok a Magyar Tudományos Akadémiával – Stein-gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Doktori disszertáció tézisei*. Budapest 2004.

MIRSKY 1977 = Mirsky, J.: *Sir Aurel Stein. Archaeological Explorer*. Chicago – London 1977.

MTA 1895 = A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Huszonötödik akadémiai ülés. Hetedik összes ülés. 1895. október 7-én. *Akadémiai Értesítő* 6 (1895), 666–668.

MUNKÁCSI 1915 = Munkácsi B.: Vámbéry Ármin tudományos munkássága. *Budapesti Szemle* 162 (1915), 87–112, 243–274.

NÉMETH 2009 = Németh P.: Kell-e választanunk Goldziher és Vámbéry közt? In: *A kívánt világosság. VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Közzéteszi: Dobrovits M. Dunaszerdahely 2009, 289–303.

RÁSONYI 1960 = Rásonyi L.: *Stein Aurél és hagyatéka. Sir Aurel Stein and his Legacy*. [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 18.] Budapest 1960.

SAID 1977 = Said, E. W.: *Orientalism*. London 1977.

STEIN 1885 = Stein A.: Az ó-perzsa vallásos irodalomról. *Budapesti Szemle* 44 (1885), 365–383.

- STEIN 1908 = Stein A.: *Homokba temetett városok*. Budapest é. n. [1908].
- STEIN 1909 = Stein Aurél: Földrajzi és régészeti kutatások Belső-Ázsiában. (1906–1908). *Földrajzi Közlemények* 37 (1909), 281–294, 329–344.
- STEIN 1910 = Stein A.: Régi helyi kultusz nyomai mohammedán Belső-Ázsiában. In: *Keleti tanulmányok: Goldziher Ignác születésének hatvanadik évfordulójára írták tanítványai*. Budapest 1910, 244–253.
- STEIN 1912 = Stein A. külső tagnak az Elnök úrhoz intézett levele. *Akadémiai Értesítő* 23 (1912), 589–590.
- STEIN 1916 = Stein Aurél levele Lóczy Lajoshoz. *Földrajzi Közlemények* 44 (1916), 456–457.
- STEIN 1935 = Stein A.: Az indo-perzsa határvidék ősi története a földrajz és újabb kutató-utazások világában. *Budapesti Szemle* 236 (1935), 1–22.
- STEIN 1936 = Stein A.: *Ősi ösvényeken Ázsiában I–II*. Budapest 1936.
- STEIN 2010 = Stein A.: *Indiából Kínába – Nagy Sándor nyomában Indiába*. Budapest 2010.
- SZILY 1895 = Szily K.: Jelentés az akadémiai választásokról. *Akadémiai Értesítő* 6 (1895), 303.
- SZÖRÉNYI 1986 = Utószó. In: Stein A.: *Ázsia halott szívében. Válogatott írások*. Válogatta, szerkesztette, a szöveget gondozta és az utószót írta Szörényi L. Budapest 1985 [2004²], 413–457.
- UJVÁRY 2004 = Ujváry G.: A magyar kultúra külföldi őrszeméi. In: *Stratégia és kultúra. Kulturális külpolitika az új kihívások tükrében*. Szerk: Éger Gy. – Kiss J. L. Budapest 2004, 25–76.
- VÁMBÉRY 1900 = Vámbéry Á.: Magyar tudós levele a Pamir-fönsikről. *Budapesti Hírlap* 20: 238 (1900), 5.
- VÁMBÉRY 1905 = Vámbéry Á.: *Küzdelmeim*. Budapest 1905.
- VÁMBÉRY 1912 = Elnöki megnyitó. A negyvenéves jubiláris közgyűlésen elmondta: Vámbéry Ármin. *Földrajzi Közlemények* 40 (1912), 21–26.
- WHITFIELD 2006 = Whitfield, S.: *Stein Aurél, a selyemút felfedezője*. Nyíregyháza 2006.

SERES ISTVÁN

OROSZHEGYI JÓZSA ÉS VÁMBÉRY

Oroszhegyi Józsa neve elsősorban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, valamint a magyar orvostörténet kutatói körében ismert, posztumusz kiadott „Román élet” című kötete alapján pedig a korabeli Románia szakértőjeként, ill. a román néprajztudomány egyik úttörőjeként tekintenek rá. Természetesen köztudott az is, hogy katonatorvosként évekig élt az Oszmán Birodalom területén, és élményeiről több hazai lapnak is beszámolt. Életrajzát ott találjuk a fontosabb lexikonok hasábjain, a Pallas Nagy Lexikonától kezdve, a Magyar Életrajzi Lexikonon és a Magyar Orvostörténeti Lexikonon át egészen Bona Gábornak a szabadságharc törzstisztjeiről írt munkájáig. Kalandos és gyakran tragikus életének legújabb, összefoglalása Kapronczay Károlynak köszönhető, ennek ellenére a kiváló férfiú életrajzában még ma is számos tévedés, tisztázásra váró részlet, „fehér folt” található.

Jelen konferenciasorozatunkba e téma nem csupán azért illeszthető be, mert Oroszhegyi – éppen Vámbéry Ármin

legendás keleti útjával egy időben – bejárta, és leírta (!) az Oszmán Birodalom nagy részét, hanem azért is, mert – ha csak közvetve, de – kapcsolatba került a nagy utazóval. Hazaküldött tárcáiban többször is szó esik a „sánta dervisről”, s ezek, valamint az isztambuli magyarokról szóló híradások számos olyan információt tartalmaznak, amelyek több szálon kapcsolnak Vámbéry leghíresebb, és nyugodtan kimondhatjuk: legjobb munkájához, a *Küzdelmeimhez*. Ennek megfelelően a Vámbéryval kapcsolatos hírek ismertetése mellett elsősorban az önéletírás 1857–1862. közötti, isztambuli szakaszában szereplő személyekkel kapcsolatos adatokat igyekszünk bemutatni. A munkánkhoz felhasznált források közül kettőt külön is ki szeretnénk emelni. Oroszhegyi életrajzánál elsősorban Kapronczay Károly tanulmányát hasznosítottuk (Kapronczay 1997: 188–189.), ettől csak akkor térünk el, ha tévedés kiigazítására, vagy korábban nem ismert (vagy nem ismertetett) adatot mutatunk be. Az 1848–49-es szabadságharc törökországi magyar emigrációjának tengernyi irodalma, és Csorba György barátunk személyében elhivatott kutatója is van. A tanulmányban szereplő 48-as emigránsok esetében az ő monografikus összeállítását használtuk fel (Csorba 1999: 352–398.), s ettől – Kapronczayhoz hasonlóan – csak az új, nála nem szereplő adatok esetében térünk el.¹

Oroszhegyi Józsa életét röviden a következőképpen foglalhatjuk össze: 1822-ben született, egyes források szerint a Szatmár megyei Nagykolcson, más híradás szerint viszont a Belső-Szolnok megyei Dés környékén, székely eredetű családban. Eredetileg Szabó Józsefnek hívták, választott nevét csak a 40-es években vette fel, s az Oroszhegyi éppen a székely származására utalt, mivel édesapja ebből az udvarhelyszéki faluból származott. A családja által papnak szánt, és eredetileg teológiát hallgató ifjú alig 18 évesen Pestre ment és beiratkozott az orvosi karra. Itt hamar magával ragadta a pezsgő irodalmi élet, többek között szerkesztője lett a *Jelenkornak*, és barátságot kötött a kor legkiválóbb ifjú irodalmáraival, Jókaival, Petőfivel és Vahot

Imrével. Velük volt 1848. március 14–15-én a Pilvaxban, ő másolta le a tizenkét pont szövegét. A forradalom kitörése miatt nem tudta letenni utolsó orvosi vizsgáit, rövid ideig minisztériumi titkár volt, majd Görgei felvidéki hadtestében volt honvédorvos. 1849 elején átkérte magát a lovassághoz, előbb százados, majd őrnagy, később pedig egy gerillaegység vezetőjeként nyugtalanította az országba betört oroszokat. A szabadságharc bukását követően Erdélyben bujkált, távollétében a pesti bíróság halálra ítélte. Miután 1852-ben kézre került, ítéletét tíz év várfogságra változtatták, amiből öt esztendő-t le is töltött a josephstadti várbörtönben. Fogsága alatt, bekérletett könyveiből módja nyílt felkészülni elmaradt szigorlatára, és szabadulása után, 1857 tavaszán megszerezte az orvosdoktori oklevelet. Ezt követően egy ideig az erdélyi Abrudbányán vállalt orvosi állást, majd a román fejedelemségbe távozott, és nagyváradi származású feleségével, Somogyi Máriával együtt Bukarestben telepedett le. 1861 januárjától Rimnik-Szeráton lett hatósági orvos, 1862 közepétől pedig Fogsaniban kórházigazgató és városi főorvos. Románul még a szabadságharc utáni bujdosása során megtanult, több éves romániai orvosi működése során pedig behatóan foglalkozott a fejedelemség történetével és néprajzával. Tapasztalatairól folyamatosan tájékoztatta az otthoni olvasóköröset, írásai számos pesti és vidéki hírlapban megjelentek. Ez idő tájt írt cikkei képezték alapját a „Román élet”-ről írt monográfiájának, amit csak jó 80 esztendővel később került elő, s adták ki 1942-ben. 1862 nyarán politikai okokból úgy döntött, hogy elhagyja Romániát, és török szolgálatba áll. Több éves keleti tartózkodás után Ciprus szigetén érte a ki-egyezés híre, ekkor a hazatérés mellett döntött. A hivatalos engedélyt 1868 márciusában kapta kézhez Isztambulban, de elindulását követően agyvérzést kapott, s előbb pénzét, majd a csomagjait lopták el tőle. Néhány hónapi kórházi kezelést követően, magyar barátai segítségével jutott haza, de már nem sokáig élt: 1870. február 20-án, Budán elhunyt. Aho-gyan Kapronczay Károly professzor úr fogalmazott: „Csak az élet és az emlékezet volt hozzá kegyetlen.”

Kutatásaink alapján Oroszhegyi törökországi életének állomásait a következőkben tudtuk megállapítani:

Először 1862. július első napjaiban érkezett Isztambulba, és gyakorlatilag az egész hónapot ott töltötte. Bár ekkor is több beszámolót küldött a hazai lapoknak, tárcáiban többnyire a török főváros bemutatására törekedett. Visszatérését követően rögtön megkezdte orvosi gyakorlatát Dobrudzsában, életének ezen szakasza kerek egy esztendőig tartott. Felesége is – a korábbi szakirodalom állításával szemben – ekkor került sor. 1863. szeptember 20-án már Isztambulból folytatja félbehagyott tudósításait. Fél év múlva, 1864 márciusában egyik napról a másikra megszakadnak a levelei, ami nem is véletlen, mivel hirtelen kellett útra kelnie, hogy megkezdje működését az egyik, Márdin városában állomásozó lovasezred újonnan kinevezett orvosaként. 1864 áprilisától 1865 őszéig állomásozott ezredével Kelet-Anatólia kurdok lakta területén. Ekkor a szíriai Aleppóba költözött át, ahol megtakarított pénzén házat vásárolt és gyógyszertárat rendezett be magának. Egy évet maradt itt, 1866. szeptember 27-én hagyta el a várost. Ezt követően előbb az egyiptomi Alexandriába ment, majd Ciprus szigetére, ahol Lárnaka városában telepedett le. Itt érte a kiegyezés híre, s ekkor döntött a hazatérés mellett. Oroszhegyi tehát a közel hat esztendőös keleti tartózkodása alatt az Oszmán Birodalom jelentős részét bejárta, és hosszú állomásai során alkalma volt betekintést nyerni a helyi lakosság életébe. Nemzetközi viszonylatban elsősorban a dobrudzsai tudósításai páratlanok, mivel ő az első európai, aki a krími háborút követő kaukázusi exodust követő évekből naprakész leírásokat közöl a Dobrudzsába érkező muszlimok – főleg krími tatárok és nogájok, valamint cserkeszek – mindennapjairól. Nem kevésbé érdekesek a kelet-anatóliai, szíriai és ciprusi beszámolói is, de az isztambuli híradásai sem lehet egy legyintéssel elintézni. Bár a török fővárosról addigra cikkek, útleírások tömkelege jelent meg magyarul, Oroszhegyi tárcái mégis számos értékes információt tartalmaznak, leginkább a török-magyar

kapcsolatok köréből. Kapronczay cikkéből tudjuk, hogy még az egri érseki szeminárium hallgatójaként anyanyelvi szinten megtanult németül, valamint kiválóan latinul és görögül, romántudásáról pedig fentebb írtunk. A róla szóló ismereteink alapján biztosra vehetjük, hogy törökül is jól megtanulhatott az Oszmán Birodalomban eltöltött évek során. Korának egyik legtermékenyebb útleírója, külföldi tudósítója volt, és már a régebbi szakirodalom is több hazai lapot megnevezett, ahol Oroszhegyi cikkei megjelentek; ezeket, saját kutatásaink alapján ma már legalább húszra tehetjük. A pesti újságok mellet az aradi, nagyváradi, kolozsvári és temesvári hírlapok közölték írásait, amelyek pontos számát szinte képtelenség megállapítani.

Természetesen, rögtön felvetődhet a kérdés, hogy az Oszmán Birodalom jelentős részét bejáró és megismerő Oroszhegyi ismerte, ismerhette-e Vámbéry Ármint, és hazaküldött óriási mennyiségű tárcacikkében megemlékezett-e a tudós utazóról? Az első kérdésre, a két kiváló férfiú életpályáját tekintve határozott nemmel kell válaszolnunk. Személyes találkozásukra legfeljebb az Oroszhegyi szabadulása és Vámbéry első törökországi útja között eltelt rövid időszak folyamán kerülhetett sor, ezt viszont eleve kizártnak tartjuk. Később pedig azért nem találkozhattak, mert Oroszhegyi első isztambuli útja idején Vámbéry éppen Perzsiában járt, visszatérésekor pedig már Oroszhegyi nem volt a török fővárosban. Ennek ellenére művelt, sokoldalú és újságolvasó férfiúként egyértelműen tisztában volt a keletkutató személyével. Első isztambuli útja, majd a dobudzsai tevékenysége, s nem utolsósorban az azt követő féléves isztambuli tartózkodása során pedig sok mindent megtudhatott róla. Ennek megfelelően jelen értekezésemben Oroszhegyi Vámbéryval kapcsolatos híradásait igyekszem bemutatni. Kutatásaim során figyeltem fel rá, hogy a hazaküldött tárcák számos egyéb olyan információt is tartalmaznak, amelyek kapcsolódnak Vámbéry önéletírásához. Itt kifejezetten a „Küzdelmeim” azon részére utalok, amely Vámbéry isztambuli tartózkodásáról szól. Elsőként

egy felettebb érdekes és részletes beszámoló kerül bemutatásra az Isztambulban élő magyarokról, majd pedig néhány ott szereplő, és Vámbéryval kapcsolatban álló, ill. a „Küzdelmeim”-ben is szereplő személyt mutatok be.

A kiváló nyelvérzékkal rendelkező Oroszhegyinek korábban szinte semmi kapcsolata nem volt a török nyelvvel. Később aztán, Isztambulban és Dobrudzsában rájött, hogy a magyar ember nagyon gyorsan és könnyen képes azt elsajátítani. Feltűnt neki, hogy az isztambuli magyarok mind folyamatosan használták a nyelvet, de nem volt ez másképpen Dobrudzsában sem, ugyanis a Küsztendzsében élő magyarok is törökül érintkeztek a környezetükkel. Néhány havi ott tartózkodás után már maga is könnyűnek találta a nyelvet, holott korábban, az „egykori sanyarú akadémián” csodálta „Ács K. és Haller gr. türelmét a török nyelv tanulmányozásában!” Ezen utóbbi megjegyzése eleintén engem is zavarba ejtett, hiszen tudtunkkal Oroszhegyi egyedül orvosi tanulmányokat folytatott, ahol ugye már akkor is furcsa lett volna a török nyelv oktatása, és arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a hivatalos török oktatás is csak Oroszhegyi diákévei után indult meg a Budapesti Egyetemen! Aztán eszembe jutott, hogy a börtön-szlengben a mai napig egyetemnek, ill. akadémiának nevezik a börtönt. Ez utóbbi gondolat végre eredményre vezetett, mivel az említett két személy – gr. Haller Ferenc² és Ács Károly³ – ugyancsak hosszú éveket töltött börtönben a szabadságharc után, és Ácsról kimondottan tudjuk, hogy Josephstadtban sajátította el a török nyelvet...

E rövid kitérő után térjünk vissza hősünkhöz. A *Magyar Sajtó*nak megküldött cikk írásakor (1863 februárja) már meglehetősen előrehaladást mutathatott fel a török nyelv ismeretében, de csak nehezen tudott megfelelő segédanyaghoz – szótár vagy nyelvkönyv – hozzájutni. Csodálkozott is, hogy addig egyetlen honfitársa sem írt török nyelvkönyvét, és elhatározta, hogy alkalomadtán, tanulmányai előrehaladással készíteni fog egy kis török nyelvi kalauzt. Ugyanakkor tudomása volt róla, hogy Törökországban van

egy honfitársa, aki török szótárt készített német nyelven, s talán éppen ezért lett a magyar tudományos társaság (MTA) tagja, a szótár másik felével viszont adós maradt, s még inkább a magyar nyelvnek!⁴

Úgy tűnik, hogy az orvos némileg negatívan állt Vámbéryhoz, s talán a 48-as honvéd és hazafi szólt belőle, amikor szóvá tette, hogy magyar létére németül jelentette meg kötetét. Mondanunk sem kell, Vámbéry első önálló kötetéről, az 1858-ban, Isztambulban kiadott német-török zsebszótárról van szó,⁵ amely megjelenéséről Vámbéry így vall az önéletrírásában:

„Ezenkívül különös figyelmemet fordítottam a társalgási nyelvre és az a körülbelül tizennégyezer szóból álló német-török zsebszótár, mely 1858-ban jelent meg Perában Köhler testvéreknél, első önálló művem volt, mellyel a nyilvánosság elé léptem. Nevezetes mű azt is, mert ez volt az első német könyv, melyet Konstantinápolyban nyomtattak, nem sajátságos játéka-e a véletlennek, hogy azt is magyar ember írta? Magyar ember már a neve szerint is, mert nem akartam, hogy idegen név álljon a címlapján és ekkor választottam a Vámbéry nevet, amelyet viselek immár – az igaz, hogy hivatalos jóváhagyás nélkül – negyedfél évtized óta.” (Vámbéry 2001: 126.)

Ez a kis könyvecske több okból is érdekes számunkra: a fiatal Vámbéry első önálló műve volt, de egyúttal ez volt az első Isztambulban nyomtatott német nyelvű kötet is. Oroszhegyi nehezményezte, hogy Vámbéry németül jelentette meg művét, a szerző viszont éppen a véletlen sajátságos játékaként emelte ki önéletrajzában, hogy az első Isztambulban megjelent német nyelvű kötetet magyar ember írta! Ugyanakkor arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy ekkor magyarosított Vámbéryra a vezetéknevét is, holott az eredeti Wamberger lényegesen jobban nézett volna ki a kötet címlapján... A szerző viszont éppen az idegen hangzást szerette volna elkerülni a névváltoztatással, amit teljes mértékben sikerült is elérnie. Mi magunk is egyetértünk abban Oroszhegyivel, hogy ekkortájt igencsak el kellett volna már egy használható

magyar-török szótár, ill. egy jó nyelvtan, de Vámbéry is meg lehet értenünk, akinek bizonyára a kis kötet eladhatóságát is figyelembe kellett vennie, s valószínűleg a kiadó Köhler testvéreknek sem volt mindegy a szótár nyelve. Hazafiasságát pedig éppen eléggé bizonyítja a kiadvány miatti névváltoztatás. Oroszhegyi másik felvetése, mely szerint a szerző adós maradt a kötet második felével, arra vonatkozik, hogy a török-német rész az ígérték ellenére sem jelent meg. Egy bő két hónappal későbbi cikkében egyébként Oroszhegyi ismét kitért a török nyelv ismertetésére, ekkor már meg is nevezi Vámbéryt. „Fleischmann” török nyelvtanát túlságosan rövidnek találta, amiért az nem tartalmaz elég magyarázatot, Vámbéry német-török (!) szótárával pedig ismételtlen az volt a baja, hogy „fél darab és szószegény”!⁶ Viszont sikerült beszereznie Franciscus á Mesgnien Meninski (1623–1698) bécsi diplomata és orientalista török-arab-perzsa szótárának 1832-es kiadását, amit ő a legjobbnak tartott, s ezért a mű teljes címét is leírta.⁷

Most pedig térjünk vissza egy rövid időre Oroszhegyi út- és tájleírásaihoz. A magyar orvos Dobrudzsát az európaiak által ismeretlen, egzotikus térségként festette le, és főbb céljául tűzte ki, hogy azt földrajzi, néprajzi tekintetben a lehető legjobban megismertesse a magyar olvasóközönséggel. Annál is inkább így volt, mivel szerinte ezt a tájegységet nevezték korábban „Scythia nová”-nak, a Fekete-tenger partján „le lehet olvasni a földképről Temesvárat”, és a területen „hunhalmok (!), avar-árkoklatok és besenyő-telepek (*Pécseneg*) húzódnak”. Székely származékként pedig úgy érezte, hogy bár eredeti hazáján kívül lakik, de legalább ősei egykori honában tartózkodik.⁸ Oroszhegyi legfőbb itteni támasza egy Császár Péter nevű, muszlim hitre tért, kalandos életű 48-as emigráns volt, aki többek között markotányos volt a krími háborúban, élt Isztambulban és az észak-dobrudzsai Tulcsában (itteni háza 1857-ben leégett), dolgozott Szulinánál, a Duna-szabályozásnál, 1860-ban pedig az olaszországi magyar légiónak tartozott. (Csorba 1999: 366.) 1862-ben már Konstancá-

ban élt és egy borhordó taligával kereste a kenyerét. Éppen Oroszhegyi volt, aki a selmecbányai bányász ifjúság magyar egyletének a pénzadományából két aranyat juttatott neki, s így még egy lovat vehetett, miáltal fuvarossá vált.⁹ Neve sűrűn előfordul Oroszhegyi 1863-ban írt tárcacikkeiben, mivel a „Császár gazdá”-nak vagy „Péter gazdá”-nak nevezett férfiú volt Oroszhegyi kísérője és egyben fuvarosa a falvakban tett körútjain egy Szelim aga nevű felszabadított rabszolga mellett. Egyébként azt is Oroszhegyi leírásából tudjuk, hogy Császár hajdúnánási származású volt.¹⁰

Oroszhegyinek egyébként tudomása volt Vámbéry elutazásáról is, egy 1863. április 5-én írt cikkében pl. azzal ajánlotta a hazai olvasóközönség figyelmébe az Isztambulban élő Szilágyi Sándort, hogy nagy hasznát vehetnék az „elutazott Vámbéry helyébe”. A féléves Isztambuli tartózkodása alatt viszont mindössze egy – általunk ismert – írásában foglalkozott bővebben az utazóval: 1864. február 15-én hírül adta, hogy az hamarosan visszatér keleti útjáról, és ezt február 28-án már le is hozta *Hon.* Ekkor már Oroszhegyi is az Isztambulban kapott török nevén, Resdi efendiként hivatkozik Vámbéryra, amiről viszont meg kell jegyeznünk, hogy odahaza is ismert volt a műveltebb és újságolvasó körökben.¹¹ Oroszhegyi értesülése szerint az MTA által „nyelvtudományok végett” Perzsiába küldött Vámbéry a napokban megérkezik Isztambulba. A helyi magyarok is érdeklődve várták a hosszú, és ugyanakkor mégis rövid út eredményeit, annál is inkább, mivel úgy vélték, hogy Perzsiában még „ugyancsak föltalálhatók napimádó őseink utódai.” Külön érdekesség, hogy Oroszhegyi sajnálkozott azon, Vámbéry nem a Kaukázus vidékét választotta úti céljának, mivel Oroszhegyi már korábban, Dobrudzsában találkozott egy cserkessel, aki „némi tudomást árult el” az ősmagyarokról.¹² Itt egyértelműen a magyarság kaukázusi eredetével, ill. az ott még Oroszhegyiék idején is létező magyar (eredetű) néptörzsekkel kapcsolatos hiedelemre utal, amelynek még akkortájt is voltak hazai követői. A kaukázusi rokonság elmélete leginkább Ógyallai Bese János és

társai kaukázusi utazása, valamint az arról szóló sajtóhírek kapcsán terjedt el és vert rögöt szinte kiirthatatlanul a hazai közvéleményben, s bár a kaukázusi magyarokkal való állítólagos találkozás tényét már korábban cáfolták, a tévhitnek még ekkor is számos követője akadt. Oroszhegyi cikke alapján úgy tűnik, hogy a az „ősmagyarokról” a Kaukázus népei körében – s kifejezetten a cserkeszeknél – is maradhattak fel hagyományok, de legnagyobb sajnálatunkra, az eddig áttekintett hírlapi cikkeiben nem találtunk ilyen jellegű bővebb leírást.

OROSZHEGYI BESZÁMOLÓJA AZ ISZTAMBULI MAGYAROKRÓL

A *Magyar Sajtó* szerkesztőjének kérésére 1863. április 5-én Konstancáról beszámolt az akkortájt Isztambulban élő magyar kolónia tagjairól is. Mivel a továbbiakban a leírás több szereplője is szóba kerül, érdemesnek tartom szó szerint közölni Oroszhegyi cikkének vonatkozó részét:

„Hazaérkezvén tegnap, kaptam a lapokat. Ön kívánja, hogy a konstantinápolyi magyarokról írjak. Legyen. De tartok, hogy óhajtását ki nem elégítem. Ugyanis Konstantinápolyban jelenleg kevés magyar *lakik*. *Karacsay* gróf tavaly elutazott. *B. Orbán* és veje, *Vélims* még előbb haza költöztek. Az emigratióból tudtomra, csak *Bangya* török ezredes¹³ tartózkodik ott. Időnként szállingóznak, legtöbbször hevélyes ifjak, ottan át, Olaszországba és vissza. [...] Nem rég jött ott át Olaszországból olasz kir. alezredes, *Buda Sándor* is, Bukurestbe települendő. Ott lakó ismerőseim sorából elsőül említtem erdélyi hazámfia és barátom, *Czakó János* gyógy- és zamatszer-kereskedő, „*Velits et Comp.*” cég alatt, ki itteni gyógyszerárát is ellátja. Ennek kedves neje, a bukuresti születésű derék magyar honleány, *Tokos Ilma*, ki Kubínyiéknek a rodostói zarándoklásra kísérőjük volt; mely útját annak idején egy hazai lapban megírta. Ve-

lük lakik a Kolozsvárról ismert és tisztelt id., özv. *Czakóné* asszonyság. Ezek társaságában mulat, a maga kenyéréen élő, egy derék pesti kisasszony, kinek nevét, nagyon illetlenül, elfeledtem. Pedig e hölgy, a konstantinápolyi háremekben széles ismeretsegekkel bírván, Önöknek sok érdekest beszélhetne. Továbbá ott lakik családotól, ugyancsak Kubínyi és társuraktól megismert és emléikkel megtisztelt *Szilágyi Dániel*; ma könyvárusi ügyvivő (Köhler keresk.), szerény, higgadt ember; és gazdag nyelv- és világismeretben. Most úton jár *Kahiróba*. E férfiúnak, az elutazott Vámbéri helyében önök nagy hasznát vehetnének. Ott lakik, szabolcsi hazánkfia, *Kun Bertalan*; a magyar sírok átköltöztetéséről és a Rákóczy-féle kutatásokról ismeretes. Most kereskedést tart a perai főutcán; ugyancsak hazánk leánya, *László Mária* divatárusnő társaságában. Ez utóbbinak is édes anyja múlt ősszel költözött át hazulról hozzájuk. Híres vendéglőt tart Pérán Szathmár megyei származású *Tóthfalusi* hazánkfia, ki gyermekeit Pesten nevelteti. Ő maga a magyar borok hitelét tartja fenn. Brailában vendéglős *Novák* úrral küldtünk számára borszéki borvizet és suligulit is. Ennek magyar barátja egy ottani cukrász, meg egy a környékben, gondolom, Ibrahim pasánál lakó műkertész; kiknek nevét szintén elfeledtem. Tóthfalusival vetélkedik vendéglős *Huszka* hazánkfia. Van még egy zongora-műtárnok hazánkfia; jó magyar ember, de hosszú német neve kimúlt emlékezetemből. Továbbá *Rado* nevű kisvendéglős, székely nejével. Vannak jó magyar mesteremberek; pasáknál s a szultán udvarában is, magyar hivatalnokok és cselédek.”¹⁴

GRÓF KARACSAY SÁNDOR „TATÁR” SZÁRMAZÁSA

Megható szavakkal emlékezik meg Vámbéry Karacsay Sándor grófról (1814–1880), akiről ugyan Oroszhegyi elég szűkszavúan nyilatkozik, viszont éppen Vámbéry kapcsán érdemes elidőznünk mellette. A szabadságharcban előbb nemzetőr, majd címzetes őrnagyként tevékenykedő

arisztokrata a 48-as emigráció isztambuli megbízottja volt (Csorba 1999: 376.), és Oroszhegyi szerint még 1862-ben elhagyta a török fővárost, amit Szilágyi Dániel isztambuli könyvárus és tudós polihisztorunk egyik levele is tanúsít. Szilágyi ugyanis 1862. november 20-án, Kairóból a következőt írta Ipolyi Arnoldnak: „Karacsay gróf szintén indulófélben vala eljövetelemkor” (Csorba 2009: 113.). Vámbéry a következőket írja vele kapcsolatban:

„Konstantinápolyi magyar ismerőseim közé számítom Karacsay grófot, egyik legtiszteltebb alakját a magyar emigrációnak. A legszebb férfiak egyike volt ő. Családja, mint a neve is mutatja, kaukázusi eredetű volt (Karacsay tatár szó, annyit tesz, mint fekete folyó). Valamelyik őse a tatár hordákkal jöhetett be Magyarországra és itt maradt közöttünk, magyarrá lett. Az én Karacsay grófom is visszatért utóbb Magyarországra, csontjai a hazai földben porladnak.”

A „karacsaj” szó valóban fekete folyót (helyesebben: patakot) jelent a különböző török nyelveken, jelen esetünkben azonban még a kiváló keletkutató is tévúton járt. A „Volje-száikai” előnevű gróf Karacsay család ugyanis valójában Horvátországból származott, és a 18. században került Erdélybe, ahol honosságot nyert (a család székely származásáról szóló beszámolók eszerint ugyancsak tévesek). Nevük törökös jelentésével ők maguk is tisztában lehettek, s talán a család tagjainak is közülük volt a keleti, pontosabban kaukázusi eredet elterjedéséhez. Ez utóbbit még a *Pallas Nagy Lexikona* is tartalmazza, mely szerint az erdélyi Karacsay család tagjai állítólag Cirkassziából, azaz Cserkeszföldről származnak, de a cikk rögtön cáfolja is ezt a valódi, mégpedig horvát eredet leírásával. Ehhez kétségtelenül hozzájárult az is, hogy Sándor éveken át Isztambulban tartózkodott, de a keleti szálat a család egy másik tagja is erősíthette. Éppen Vámbéry kapcsán ugyanis feltétlenül meg kell még emlékeznünk Sándor nagybátyjáról, Karacsay Fedor grófról (1787–1859) is. A rendkívül sokoldalú (etnográfus, festőművész, grafikus, illusztrátor, katonatiszt, utazó) arisztokrata az osztrák hadsereg ezredese volt, és 1853 elején Mantuában állomásozott, az I. dzsidás-ezred parancsnokaként, amikor

elhatározta, hogy keletre indul. Erről egy Brünnből, 1853. május 24-én írt levelében számolt be Deák Ferencnek, néhány héttel később pedig Kubínyi Ferenc a Magyar Tudományos Akadémia ülésén számolt be a gróf útítervéről. Minderről az *Akadémiai Értesítő* is beszámolt. Nászir al-Dín perzsa sah a mérnöki kar megszervezésével és a birodalom erődítéseinek felügyeletével bízta meg Karacsayt, aki 1854-ben tábornoki rangban vezérkari főnök lett, később pedig ő irányította az afganisztáni Kabul erődítési munkálatait is. 1859. július 2-án, Teheránban érte a halál (Pallas 1895: 145.; Szinnyi 1897: 995–996.). Úgy véljük, ha másért nem is, de Vámbéry egyik magyar elődjeként konferenciánk előadói közül valakinek érdemes volna bővebben foglalkoznia a gróf életének keleti szakaszával!

TÜZÉR MARI ÉS KUN ALBERT

Vámbéry visszaemlékezésében még szó esik még a legendás Türr Istvánról, valamint Veress Sándorról, az emigráció történetírójáról is. Kedves szavakkal emlékezik meg br. Orbán Balázsról is, s megemlíti, hogy annak atya is a török fővárosban élt, Vélits nevű sógorának pedig patikája volt Isztambulban. Egy török háremből Türr által kiszabadított magyar leányka kapcsán megjegyzi, hogy az szabadulását követően „egy ideig Kun Albert konstantinápolyi magyar divatáru-kereskedő védőszárnya alatt élt”. Kár, hogy erről a honfitársáról nem ír többet, s mivel Kun neve mindössze a törökországi 48-as emigráció kutatói és ismerői körében lehet ismert, alakja és életútja miatt később az ő személyével is részletesebben foglalkozunk. Előbb azonban álljon itt Vámbéry elbeszélése:

„Sok kedves emlék fűz a magyar emigráció még élő tanújához, Türr Istvánhoz is. Elbeszélem itt egy nevezetes kalandját, mely tökéletesen vág az ő vállalkozó és lovagias egyéniségéhez. Volt az emigránsok közt egy V. nevű báró, akit már korán emlegetett emberré tett köztünk az a saját-szerű körülmény, hogy párosával vonult a hontalanságba,

megszöktetve egy miskolci család tizenhat éves gyönyörű leánykáját. Ez a tisztelt úr egy bizonyos idő múlva, mikor kifogyott az aprópénzből, elkövette azt a gyalázatosságot, hogy kedvesét jó pénzen eladta egy török pasa háremének. A szép Mari nyomorúságában a magyar emigrációhoz fordult segítségért. Sűrűn küldötte az üzenetet a háremből, és érezte mindenki, hogy kell valamit tenni a boldogtalan leány érdekében. De a sokáig keresett mód csak nem kínálkozott végre. Türr István gondolt merészet és nagyot. Éjnek idején létrát támasztott a pasa háremének falához és nyaktörő válllata sikerrel járt: ő lett a szép Mari második elrablója. De ez a bátor vállalkozás nem szabadította meg végképpen a szegény leányt, ki egy ideig Kun Albert konstantinápolyi magyar divatáru-kereskedő védőszárnya alatt élt, utóbb azonban férjhez ment egy Olaszországból menekült derék magyar férfiúhoz, ki haza hozta és boldog családi tűzhelyet alapított vele Felső-Magyarországon.”

Nos, a kiváló keletkutatónk által elmesélt, regénybe illő történet számos, az emigrációval kapcsolatos leírásban, e lékiratban szerepel. Ezek összevetése alapján kiderül, hogy a „leányka” egy Knall György nevű honvéd tüzérszázados leányával, Máriával azonos, akit az emigránsok maguk között – az édesapja beosztása alapján – leginkább csak Tüzér Mariként emlegettek. Az „örökké mosolygó” és a visszaemlékezések szerint valóban szép, „rózsapiros” arcú leány, a „marcotányosnék eszményképe”, valóban elég fiatalon, egyik forrásunk szerint 18 évesen, de édesapja kíséretében hagyta el az országot. Később viszont br. Vay Lászlónak, Kossuth isztambuli megbízottjának a társaságában látták Isztambulban, majd valóban egy török pasa háremébe került (Veress 1895: 28., 40.). Innen történt kiszabadulása után került Kun Albert „védőszárnyai” alá. A „sánta huszár”, azaz Kinizsi István 48-as emigráns naplója szerint az 1850-es években már „berendezett jövedelmező üzlettel” rendelkező divatárusnő volt, aki jövedelme nagy részét a szegény, éhező menekültek fenntartására fordította. Pap János pedig azt is emlékeztül hagyta, hogy a krími háborúban meglehetősen vagyongra szert tevő Kun Albert a „a szép Tüzér vagy jobban mondvá

Knall Marit” állította be a divatáru üzletébe, s feltehetően ennek (is) köszönhetően rövid idő alatt meggazdagodott (Szalczer 1893: 390.). A perai főutcán levő üzletéről Oroszhegyi is ír, amit viszont szerint a kereskedő „László Mária divatárusnő” társaságában tartott fel, akihez 1862 őszén az édesanyja is kiköltözött Magyarországról. Csorba György kutatásai szerint László Mária valójában Knall György tüzersházados felesége (tehát „Tüzér” Mari édesanyja) volt, aki férje halála után hozzáment egy Hámory (Doppelhammer) Ede nevű emigránshoz. László Mari neve egyébként rögtön a Szilágyi család tagjai és Kun Albert neve között található meg az MTA-székház építésére adakozó isztambuli magyarok 1860. március 20-án elküldött listájában (Csorba 2001: 1120). Részünkről ennyit adatot tudtunk összeszedni az emigráció legendás szépségéről, és az emigráció valódi kutatójára vár a feladat, hogy kibogozza a perai magyar kereskedő körül összegyűlt hölgyek rejtélyét.

TÓTHFALUSY KÁROLY VENDÉGLŐJE ÉS A „MAGYAR ÖRDÖG”

Az életrajzírói szerint erdélyi származású Tóthfalusy Károly honvéd altisztként került az Oszmán Birodalom területére, s egyike volt azon keveseknek, akik sikeres üzleti vállalkozásba kezdtek. A krími háborúban mint markotányos alapozta meg vagyonát, s miután elvette egy magyar lakatos két kisleányát hátrahagyott özvegyét, az „igen jóra való és szorgalmas” asszonyka segítségével kocsmát nyitott, amit később „Hotel de Pest” néven vendéglővé bővítettek ki. A „Pest Hotel” Magyarországon is nagy népszerűségnek örvendett, az Isztambulba látogató tudósok, utazók többsége is itt szállt meg (Csorba 1999: 391.; Szalczer 1893: 390–393.). Dr. Kiss László mutatta ki, hogy – valószínűleg Vámbéry életrajzi műve hatására – Jules Verne is megörökítette nevét a „Keraban, a vasfejű”¹⁵ című, 1882-ben játszódó regényében (Kiss 2002:).

Tóthfalusy „híres” vendéglőjét Oroszhegyi már az 1863. április 5-i cikkében is méltatta, de megjegyzi azt is, hogy a vendéglős odahaza, Pesten neveltette gyermekeit, és hogy igyekszik „fenntartani” a magyar borok hitelét, s ebben ő is a segítségére szokott lenni. Így pl. egy Novák nevű, Brailában élő magyar vendéglőssel az orvos küldött neki borszéki borvizet és suligulit. Valószínű egyébként, hogy Oroszhegyi már az előző nyári isztambuli tartózkodásakor is Tóthfalusy vendéglőjében szállt meg, 1863 szeptemberétől viszont sűrűn felbukkan Tóthfalusy és a „Pest” vendéglő neve. Oroszhegyi ugyanis ekkor érkezett meg 36 óras utazás után Isztambulba az Italia nevű Lloyd-gőzösn, és a Dobrudzsából való elindulása óta szeptember 20-án fogott kezébe először tollat. Beszámolói szerint a hajón utazott Tóthfalusy két, Pestről visszaérkező mostohafia, Lajos és Mátyás,¹⁶ és ugyancsak a hajón barátkozott össze egy porosz testvérpárral is. Korábbi ismeretségük alapján magától érthető volt, hogy második Isztambulba érkezésekor is Tóthfalusy vendéglőjében szálljon meg, ahová az újonnan szerzett ismerősei is követték.¹⁷ Oroszhegyi beszámolói szerint a Pera negyed Kubaradzsi (Pattantyús) utcájában álló vendéglő volt akkortájt az isztambuli magyarok kedvelt gyülekező helye, ahol kiváltképpen „pestiesen” érezhették magukat, mivel „jó magyar bor és német sör” mellett „elegyes magyar-német társaság” szokott összegyűlni Tóthfalusyné „páratlan magyar konyhaillatára”.¹⁸ Az asszony szakácművészete kétségtől kiemelkedő lehetett, ami abból is kitűnhet, hogy Szkutariban élő török családok is naponként onnan hordták az ételt. Oroszhegyi a törökök civilizációjaként élte meg, hogy „immár Európából Ázsiába magyar ételeket hordanak naponként”, s szerinte a „magyar konyhaterményeknek a török-félék fölé helyezése” az illető családok jó ízléséről tanúskodott.¹⁹

Más alkalommal arról ír Oroszhegyi, hogy Pesttől eltérően, ahol a szakácsné jár bevásárolni, s esetleg takarékosági szempontokból a háziasszony néz szét időnként a vásárban, keleten mindenki, legyen bár „bankár és hordár,

azaz gazdag és szegény s minden rendű házigazda”, maga szokta intézni a bevásárlásait. E nem kissé tanulságos és érdekes reggeli „kifutásokra” néhányszor ő maga is elkísérte Tóthfalusy Károlyt, az „időtöltés, vagy igazában mondva: gyakorlati nyelvtanulás véget”. Egyik ilyen bevásárló körútkon történt meg vele a „magyar ördög”-gel való találkozás is, ami a török nyelvvel ismerkedő orvos egyik kedves félrehallása is. Lássuk mindezt Oroszhegyi szavaival:

„Ily alkalomból ma [1864. január 18-án – S. I.] oly tanulmányt merítettem, melyet méltónak találok a magyar közönség tudomására juttatni. A szárnyasok közt ugyanis egyszerre „*magyar ördög*re” figyelmeztettek, melyből később valóságos jó pecsenyénk lett. T. i. úgy nevezik törökül a magyarfajta kacsát. Ebből ismét láthatni, hogy nem olyan rossz az ördög, milyennek mondják. Nekünk pedig proticiat!”²⁰

Törökül tudó olvasóinknak aligha kell magyaráznunk, hogy a derék orvos-utazó valójában a *madzsar ördek* ’magyar kacska’ kifejezést hallotta félre...

Oroszhegyi leírásaiból derül ki egyébként, hogy hozzá hasonlóan Tóthfalusy is Szatmár vármegyei születésű volt, és ezt szinte egyetlen vele kapcsolatos híradásában sem felejtí el megjegyezni. Egy december 14-i beszámolójában pedig arról adott hírt, hogy Tóthfalusy már jócskán előrehaladott korú, 76 esztendőös édesapja érkezett látogatóba Szatmárból, hogy találkozhasson tizenöt éve nem látott fiával.²¹ Csorba György újabb kutatásai szerint Tóthfalusyné keresztnéve Jozefa volt, és 1824-ben (Vár)Palotán született. A „magyar anyakönyv” 1881. március 14-i bejegyzése az özvegyasszonyt (néhai férje után) nagybányai illetőségűnek tartotta nyilván, ami alátámasztja a fentieket, Nagybánya városa ugyanis valóban a történelmi Szatmár vármegye területén volt. A legendás vendéglősné 1897. március 21-én hunyt el, férje haláláról viszont csak annyit tudni, hogy arra valamikor a hetvenes évek végén került sor (Csorba 2011: 143.).

GONDOLATOK SZILÁGYI DÁNIELRŐL

A neves isztambuli könyvgyűjtőt és orientalistát, a hajdúhadházi születésű, református lelkészcsaládból származó Szilágyi Dánielt (1830–1885) nem kell bemutatnom a hallgatóságnak. Életéről (Csorba 1999: 389–390.; Csorba 2001: 1120–1121.) és munkásságáról (Csorba–Sudár 2003/a: 117–136.; Csorba–Sudár 2003/b: 10–22.; Arbanász–Csorba 2005: 10–16.) elegendő itt kollégáim kitűnő összefoglalásaira utalnom, melyek közül egy éppen a második Vámbéry-konferencián hangzott el, ami azért is fontos, mert Vámbéry önéletírásában meglehetősen hosszú részletet szentel neki isztambuli évei bemutatásánál. Azóta pedig Csorba Györgynek köszönhetően egy addig még sosem publikált levél és egy részletes nekrológ is megjelent a jeles orientalistánkról, az utóbbit pedig nem más, mint Beszédes Kálmán festő írt törökországi tartózkodása alatt, 1891-ben. A közeli jó barát visszaemlékezése számos, eddig nem ismert apró részlettel egészíti ki a Szilágyiról szóló eddigi ismereteinket, így pl. ebből derül ki, hogy lakása és «könyv-„raktára”» tizennyolc éven át, nem másutt, mint a fent már részletesen bemutatott „Pest városához címzett szálloda”, azaz a Tóthfalusy család által üzemeltetett Hotel de Pesth” szomszédságában állt! Beszédes még arról is említést tesz, hogy az amúgy szegényesen és egyszerűen élő (s étkező) öreg könyvbúvár „estve néha a „Pest” szállodának „Schvemmé”-jében [söntésében – S. I.] étkezett” (Csorba 2009: 117, 119.).

Oroszhegyi az 1863. április 5-i levelében dicsérően ír róla, a viszonylag bő leírás alapján elképzelhető, hogy már ekkor jól ismerhették egymást. Beszámolójából kiderül, hogy a családotól Isztambulban élő férfinak komoly szerepe volt Kubínyiék Corvina-kutató expedíciójának a sikerében, és a cikk írásakor pedig úton volt Kairóba. Eddig nem ismert információ Szilágyiról, hogy ekkortájt éppen annál a Köhler-féle kereskedésnél volt alkalmazva mint könyvárusi ügyvivő, ahol Vámbéry első önálló kötete

is megjelent! Oroszhegyi gazdag nyelv- és világismerettel rendelkező, szerény, higgad embernek írja le a könyvárust, aki szerinte betöltheti azt az űrt, amit a jó esztendeje útra kelt Vámbéry hagyott maga után. (Itt minden bizonnyal Vámbéry hírlapírói – „kültudósítói” – munkásságára utal.)

Az Oroszhegyi Isztambulba költözését követő fél év során a vendéglátó házigazda, Tóthfalusy vendéglős neve mellett legtöbbször Szilágyié fordul elő a hírlapi cikkekben. A leírások alapján mély tiszteletet és szoros barátságot érzett Szilágyi iránt, és a fent bemutatott első említésével kezdve arra törekedett, hogy bemutassa az otthoni olvasóknak a legendásan szerény és visszahúzódo Szilágyi tudását és rátermettségét. Október végén, a *Pesti Napló*ban Szilágyit említi „a keleti nyelvekben jártas, és az itteni helyiségekkel ismeretes, jó készültségű” honfitársaként, aki tapasztalataival segíthetné az idelátogató magyar tudósok kutatásait.²² Január vége felé ismét hosszabban engedi szabadjára gondolatait, amikor a *Magyar Sajtó*ban arról ír, hogy a nemzetnek akkor kell felhasználnia a „közjóra fordítandó tehetségeket, midőn azok az érettség fokán és még tartós hatást ígérő erélyi állapotban vannak”! Oroszhegyit nem más sarkallja írásra, mint hogy Szilágyi Dániel, a „Szózat és több magyar költemény törökre fordítója Konstantinápolyban nincs illető helyén”! Holott az egyéb tudományos képességén kívül alaposan érti a keleti nyelveket, többek között ír és tanít törökül és örményül, de emellett még szakavatottan jártas kereskedelmi tudományokban és utazási világismerete is van. Mindezek ellenére mégis „könyvekben árulja a tudományt, melyet otthon saját capitóliumából kellene közölni.” Oroszhegyi szerint kár embert és időt így elfecsérelni, és „hazafiúlag” figyelmezteti a hazai „kollégiumokat”, hogy „nézzenek körül, és vigyék, s tegyék a kijelölt férfit illető helyére”.²³

Úgy tűnik, gyakori vendég volt Szilágyi lakásán, ill. könyvesboltjában, és ennek köszönhető, hogy egyik cikkében megemlékezik az emigránsok lapjáról is. 1864. február 15-én a *Hon* számára vette papírra, hogy a napokban „Sz.

D.” barátja könyvgyűjteményében kutakodva kezébe akadt az isztambuli magyarok „Eszmecserék” című, 1854-ben írt egybekötött lapja. A kézzel írt, és Isztambulban terjesztett szépirodalmi újság összesen tizenegy számot ért meg, bennük több „talpraesett értekezés, beszély és költeménnyel”. Az újság illusztrációként még rajzokat is tartalmazott, a Thököly Imre fejedelem izmidi sírjáról készültek („Tököli izmidi sírját tájlag és magánalakilag”) külön meg is említi Oroszhegyi. A rajzok egyike természetes környezetben, azaz a platánfákkal ábrázolta, a másik pedig magát a síremléket, amelynek latin nyelvű feliratát Oroszhegyi is közli, a rajz alapján.²⁴

Néhány évvel később Opiczky János egykori honvéd-százados látogatott el Thököly sírjához, és utazásáról 1871 őszén részletes leírást közölt a *Magyarország és a Nagyvilág* hasábjain. A szeptember 1-jén, Isztambulban lezárt kéziratot Opiczky illusztrációkkal is ellátta, melyek közül kettő éppen az *Eszmecserék*ben megjelent rajz másolata volt. Emellett azt is kiderül a cikkből, hogy Thököly síremlékének rajzát és annak feliratát első alkalommal Rényi Károly közölte az isztambuli Magyar Egylet által szerkesztett *Eszmecserék*ben, mely újság 1854. május 11. és július 30. között jelent meg, de mindössze egyetlen, kézzel írt példányban, amit Szilágyi őrzött meg.²⁵ Opiczky forrása tehát teljes egészében megegyezik Oroszhegyiével! Egy további forrásból még a rajzok készítésének idejét és körülményeit is tisztázhatjuk. Veress Sándor, az emigráció történetírója hagyta örökül, hogy amikor 1853 őszén néhány társával meglátogatta a Dercsényi István és társai által szervezett Izmid környéki magyar kolóniát, Thököly sírjához is ellátogattak. Néhány ív papírt is vittek magukkal, és lenyomatot készítettek a sírkő címeréről és feliratáról, majd Rényi Károly később ezek alapján készített „csinos aquarel rajzot [...] a magyar egylet számára” (Veress 1878: 317–318.).

Oroszhegyi utolsó Szilágyival kapcsolatos híre február végén kelt. A beszámoló szerint az orvosnak lehetősége nyílt megtekinteni az újonnan épült szultáni nyomdát, s ugyan-

akkor a „fiók-iparműkiállítás” is meglátogatták, ahol Szilágyi („Sz. hazánkfia”) „becses ódon török könyveket szerzett meg benne, melyek lefordítva kedvesebb eredménnyel kecsagetnek, mint a Cságátáj nyelvbeli fölfedezések”.²⁶

A BUJDOSÓK SÍRJAI TÖRÖKORSZÁGBAN

A korabeli közvéleményt élénken foglalkoztatta az egykori kuruc menekültek sorsa. Thököly Imre és Zrínyi Ilona, II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós stb. és társaik egykori lakóhelyeiről, sírjairól és síremlékeiről, a helyiek körében még élő hagyományokról szóló hírek leginkább a 48-as emigráció tagjai, ill. némileg később az Oszmán Birodalomba látogató magyar tudósok, és utazók segítségével jutottak el az érdeklődőkhöz. A hazájukat elhagyni kényszerülő bujdosók emléke természetesen Oroszhegyi Józst sem hagyta érintetlenül. Egy 1863. október végén írt, és a *Pesti Napló* november 12-i számában megjelent cikkében hosszan értekezett az isztambuli magyar emlékekről. A szultáni kincstár Corvináitól a Héttorony magyar foglyaiig, a Márvány-tengerből kiemelkedő „Magyar sziget”, ill. a Boszporusz Fekete-tenger felőli csatornáját őrző „Magyar torony” nevének eredetét is érdemesnek tartotta kikutatni. Úgy vélte azonban, hogy mindehhez szigorúan a helyszínen kellene hozzáfogniuk a magyar tudósoknak, s ebben a már régebben itt élő magyarok közreműködését is igénybe lehetne venni, s itt kimondottan Szilágyi Dániel nevét emelte ki.²⁷

Az Isztambulban található magyar vonatkozású sírok kutatását sem tartotta hiábavalónak, s ebből kifolyólag éppen a *Pesti Napló* október 22-i számára is utalt, és cáfolta, hogy a „konstantinápolyi magyar temető” található egyik márványsíremléke alatt valóban Rákóczi József hamvai lettek volna, mivel ott senki sem nyugszik, le sincs fedve, s csak a helyi magyarok szoktak bele időnként virágot ültetni. A Benedek-rendiek galatai templomában viszont apja (II. Rákóczi Ferenc) és nagyanyja (Zrínyi Ilona) síremléke is megtalálható, és Oroszhegyi véleménye szerint teljesség-

gel hihető, hogy az utolsó erdélyi trónkövetelő nyughelye is mellettük lehet, ahogyan azt sokan tartják is. Románia és Dobruzsza kiváló ismerőjeként határozottan kijelenti még, hogy Csernavodában semmilyen síremlék nincsen, miről személyesen is meggyőződött. Véleménye szerint, a teteimet „Mikes látta után” szállíthatták át Isztambulba, „hacsak Mikes Csernavodája nem más világtájon van” – fűzte hozzá.²⁸

Úgy tűnik, hogy a lapokban vita indult a maradványok hollétével kapcsolatban, mely kapcsán Oroszhegyi 1864. január elején a *Hon* hasábjain újból kitért a Rákócziak nyugvóhelyére. Egy közelebbről nem ismert „minapi vita” nyomán újra ellátogatott a bujdosók sírjához. A St. Benoît templom belseje ekkor már teljes karácsonyi pompájában tündökölt, s ezért a sírokat fedő márványpadlót is elfedte a karácsonyi oltár és az imapadok. Zrínyi Ilona falba mélyesztett síremlékét azonban gond nélkül megtekinthette, s latin nyelvű feliratát is elküldte a lap számára, noha ő is tisztában volt vele, hogy azt már előtte is leköszölték.

Bár Rodostóról nem ejt szót, a január elején írt, s a *Hon*-nak elküldött feljegyzései szerint tudomása volt róla, hogy Thököly Imre Izmidben található síremléke még épségben volt. Úgy tervezte, hogy „kikeletkor”, vagyis a tavasz beköszöntét követően oda is ellátogat ismerőseivel. Erre viszont már nem került sor, mivel még március folyamán elhagyta a török fővárost. Thököly sírjáról viszont – miként alábbiakban látni fogjuk – még értekezett.²⁹ Oroszhegyi egyébként többször felhívta a figyelmet a külföldi magyar emlékek megóvására, 1864. január elején, a *Hon*-ban pl. sajnálkozásának adott hangot, hogy az ez irányú korábbi indítványozás „sok nemzeti teendőink közt elaludt”.³⁰

Hírlapi cikkeiben saját élményei taglalásán kívül is gyakran szót ejtett a kuruc bujdosókról, ill. a velük kapcsolatos kutatásokról. Alábbiakban néhány olyan isztambuli emigránsról ejtünk szót, akiknek fontos szerepük volt ezekben. Oroszhegyi már az 1863. április 5-i híradásában említést tett a pérai főutcán kereskedést üzemeltető Kun

Bertalan nevű, Szabolcs megyei származású honfitársáról, aki a „magyar sírok átköltöztetéséről és a Rákóczy-féle kutatásokról ismeretes”. Fentebb már írtuk, hogy ez a férfiú valójában az emigráció Kun Albert nevű tagjával azonos, aki Isztambulban üzemeltetett jól menő kereskedést. A kereskedő keresztnéve egyébként egyedül Oroszhegyi leírásában szerepel Bertalanként, véleményünk szerint azért, mert a nálánál éppen tíz esztendővel fiatalabb (1832-es születésű), s a 48-as emigránsok között is egyértelműen a legfiatalabbak közé tartozó férfit feltehetően Bercinek vagy Bertinek szólították, s Oroszhegyi – aki feltehetően ekkor még nem ismerte jól – ebből a Bertalan keresztnévre gondolt. Kun eredeti mesterségére nézve női szabó volt, és a 27. honvédszászlóalj katonájaként került külföldre. Egykorú feljegyzések szerint az emigráció egyik legtevékenyebb s mindenki által elismert tagja volt, és valóban fontos szerepet vállalt a bujdosók utáni kutatásban, ill. az isztambuli magyar síremlékek megmentésében. Isztambul egyik legtekintélyesebb kereskedőjeként és a szultán udvari szállítójaként hal meg (Csorba 1999: 380).

Mint fentebb láttuk, Vámbéry meglehetősen szűkszavúan, és csak a szép Mari kapcsán ír erről, a hozzá hasonlóan zsidó származású, de vele ellentétben nemzetünk körében ma is alig ismert férfiúról (eredeti neve *Kohn* volt), aki pedig megérdemli, hogy bővebben szóljunk róla. Jó kapcsolatot ápolt a fiatal Thaly Kálmánnal, és még 1862 elején ígéretet tett a *Pesti Napló* szerkesztőségének, hogy Rákóczi „ravatalának rajzát”, Thököly Imre és Zrínyi Ilona „síremlékeinek rajzaival együtt” hazaküldi. Az újság szerkesztőjének (azaz Thalynak) pedig gondja lesz rá, hogy „e minden magyart érdeklő rajzok hazai képes lapjaink által közölteszenek”. Amikor a török kormány 1861–1862 fordulóján felszámolta a nagy campói keresztény temetőt, 1862. január 10-én és az azt követő napokon Kun saját költségén vitette át a ferikőji keresztény temetőbe az addig elhunyt magyar emigránsok maradványait és síremlékeit. Minderről részletes levélben számolt be Thalynak, aki a jelentés nagy részét le is hozta az újság április 15-i számában (Thaly 1862: 2–3.).

Lászlófalvi Velits Károly honvédszázados (a neves orientalista, Velics Antal rokona) végzett gyógyszerészként került ki az emigrációba, ahol feleségül vette br. Orbán János leányát, s így sógora lett a neves utazónak, Orbán Balásznak. Előbb egy Lodermann nevű svájci gyógyszerész társa, majd „Velits & Compagnie” néven önálló patika tulajdonosa Galatában. Amikor 1862 nyarán hazaindult Magyarországra, átadta üzletét unokatestvérének, Czakó Jánosnak, aki az osztrák Lloyd gőzhajó-társaság főügynöke volt, édesanyjával és bukaresti származású feleségével, szül. Tokos Ilmával ért Isztambulban. Az idősebb Czakó Jánosnét Oroszhegyi „Kolozsvárról ismert és tisztelt” asszonyságként írja le, ugyanis az idős matróna számos hazai lap, köztük a *Kolozsvári Közlöny* szorgalmas isztambuli (és keleti) levelezője volt.

Bár Vámbéry önéletírásában nem esik róluk szó, mégis érdemes kitérőt tennünk a kiváló Orbán Balázs isztambuli rokonsága felé, mivel jelentős szerepük volt a kuruc bujdosók hamvainak és törökországi emlékeinek a feltárására irányult korai kutatásokban. 1862 tavaszán ugyanis Vélits Károly és a Czakó házaspár kalauzolta a nem sokkal Vámbéry elutazását követően Isztambulba érkező Kubinyi Ferenc, Henszlmann Imre és Ipolyi Arnold akademikusokat. A három tudós ugyan elsősorban Mátyás király elhurcolt Corvináinak a felkutatását tűzte ki céljául, de rövid itt tartózkodásuk során megtekintették II. Rákóczi Ferencéknek a galatai St. Benoît zárdában levő síremlékeit, valamint látogatást tettek Rodostóban és Thököly Imre izmidi sírjánál is. Erről korábban már többször írtam, külön kiemelve, hogy a „zarándoklatokról” nem született korabeli beszámoló, annak történetét javarészt csak későbbi visszaemlékezések (Ipolyi Arnold és Vélits) vagy hallomás útján készült leírások (Thaly Kálmán) alapján rekonstruálhatjuk.³¹ Oroszhegyi 1863. április 5-i beszámolójából viszont kiderül, hogy ifj. Czakóné az egyik „hazai” (magyarországi vagy erdélyi) lapban beszámolót közölt a rodostói látogatásról, mégpedig nem sokkal a történetek után! Sajnos, eddigi fáradozásainkat nem koronázta siker, a cikkekre nem sikerült

rábukkannunk. Csorba György újabb kutatásaiból viszont kiderül, hogy a dési születésű Czakó János (1821–1887) gyógyszerész második felesége volt Tókos Amália, a perai evangélikus lelkész leánya, aki Oroszhegyi leírásának megfelelően valóban Bukarestben született (1843-ban), és a török fővárosban hunyt el 1902. február 21-én. Házasságuk dátuma nem ismert, Csorba adatai szerint 1863-ban már biztosan férj és feleség voltak (Csorba 2011: 137.).³² Ehhez most hozzátehetjük, hogy – ismételten csak Oroszhegyi írása alapján – már az előző nyáron is házaspárként kísérgették a bujdosók emlékeit is felkereső Kubinyi Ferenc társaságát!

ÖSSZEGZÉS

Oroszhegyi Józsat sem a hazai turkológia művelőinek, sem a művelt olvasóközönségnek nem kell bemutatnunk, a keleti tapasztalatairól írt cikkei azonban a nagytöbbség számára máig ismeretlenek. Nem titkolt célunk tehát, hogy jelen előadásunkkal felhívjuk a figyelmet erre a kiaknázatlan kincsesbányára. Az egykori márciusi ifjú híradásaiból Vámbéry kapcsán ragadtunk ki részleteket, s azok alapján a tisztelt hallgatónak is feltűnhet, hogy lám, a rég elfeledett hírlapok hasábjai mennyi elszórt adatot megőriztek az utókornak legendás keletkutatónk életének egyik legérdekesebb szakaszáról. Minden bizonnyal Oroszhegyi is jóval többet írt a témáról, de a hírlapi tudósítások, ill. magánlevelek feltárása még most is folyamatban van, s minden bizonnyal csak a hosszú évek során leírt hatalmas mennyiségű, kiadott és kiadatlan anyag hozzávetőleges ismeretében tudunk majd újat mondani. Helyzetünk azonban korántsem könnyű, mivel Oroszhegyi saját korához képest is termékeny író volt, nekünk pedig hét esztendő hazai sajtótermékét kell átfésülnünk, s azt sem szabad elfelednünk, hogy számos cikke, levele csak a hazatértét követően, ill. a halála után jelent meg. Ugyanakkor meglehetősen rend-

szertelenül írt. Néha valósággal ontotta magából a cikkeket, egyszerre több hírlap számára, máskor viszont hosszú ideig hallgat. Ilyen esetekben gyakran a magánéleti problémái gátolták, mint pl. a felesége halálakor, az erzurumi lovasezred főorvosává történt kinevezését, ill. az odautazását követően pedig lehetősége nem volt arra, hogy a korábban megszokott gyakorisággal küldje haza beszámolóit. Ezért fordulhat elő, hogy Kelet-Anatóliából kevés, de annál terjedelmesebb írása érkezett haza, s akkor még nem beszélünk az egyéb munkásságáról. Tudjuk, hogy kint tartózkodása alatt több regényt is írt, „Romániája”, azaz a jól ismert „Román élet” mellett pedig a dobrudzsai, ill. törökországi megfigyeléseit, élményeit is önálló kötetben dolgozta fel. Különösen a *Fővárosi Lapok* hozta le több keleten írt novelláját, és fennmaradt egy 1864–65-en készített, jelentős terjedelmű török-magyar szótára is, amit egyértelműen kiadásra készített elő. A kutatás jelenlegi állapota szerint legalább húsz hazai lapban publikált, és cikkeinek száma akár a kétszázat is elérheti. Ehhez még annyit fűznék hozzá, hogy posztumusz számos magánlevele is napvilágot látott, amelyeket barátainak Erdélyben és Romániában élő magyar barátaihoz írt. Az Oszmán Birodalomban töltött hat év során keletkezett hírlapi cikkeinek és leveleinek gyűjteményes kiadása folyamatban van.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Arbanász Ildikó – Csorba György (2005) Magyar kutatók az isztambuli levél- és könyvtárakban a második világháború előtt. *A kísérlet folytatódik. II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dobrovits Mihály (Szerk.) Liliium Aurum, Dunaszerdahely [Vámbéry Tanulmányok 2.]

Csorba György (1999) Az 1848/49-es törökországi magyar emigráció története. *Hadtörténelmi Közlemények* 112: 352–398.

Csorba György (2001) Az isztambuli magyarok adakozása az MTA-székház építésére 1860-ban. *Magyar Tudomány (Új folyam)* 46: 1120.

Csorba György (2011) "Magyar anyakönyv". Forrás a konstantinápolyi magyarok történetéhez. *Keletkutatás (tavasz)*: 131–144.

Csorba György–Sudár Balázs (2003/a) Egy magyar antikvárius Isztambulban: Szilágyi Dániel. *Függőkert – Orientalisztikai tanulmányok*, Csirkés Ferenc Péter, Csorba György, Sudár Balázs, Takács Zoltán (Szerk.) Argumentum, Budapest

Csorba György – Sudár Balázs (2003/b) Szilágyi Dániel és a magyar orientalisztika. *Orientalista Nap 2003*, Birtalan Ágnes és Yamaji Masanori (Szerk.) MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet, Budapest

Kapronczay Károly (1997) Oroszhegyi Józsa. *Lege Artis Medicinae* 7: 188–189.

Dr. Kiss László: Déja vu vagy mégsem: olvasta-e Verne Gyula Vámbéry önéletrajzát? *Vámbéry Antológia*, 2003, Hodossy Gyula (Szerk.) Lilium Aurum, Dunaszerdahely

A Pallas Nagy Lexikona (1895) Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. 10. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest

Seres István (2007) A „Kubinyi-expedíció”, Thaly Kálmán és Vámbéry Ármin. In: *A küzdelemnek vége, s még sincs vége. IV. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dobrovits Mihály (Szerk.) Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 119–147. [Vámbéry Tanulmányok 4.]

Szalczér Sándor (1893) Magyar emigránsok Törökországban, 1849–1861. Pap János emigráns, m. kir. kuriai ny. iroda-igazgató följegyzései nyomán kidolgozta: ~. Pécs

Szinnyei József (1897) *Magyar írók élete és munkái*. 5. Budapest

Thaly Kálmán (1862) II. Rákóczi Ferenc és a többi magyar bujdosók sírjai Stambulban. *Pesti Napló* 13: (1862) 2–3.

Vámbéry Ármin (2001) *Küzdelmeim*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely

Veress Endre (1895) A „sánta huszár” naplója. Adalék az emigráció történetéhez. Írta: Kinizsi István 1848–49-iki huszárszázados, m. kir. honvédőrnagy. (S. a. r., s az író életrajzával bővítette: ~.) Kolozsvár [„1848–49. Történelmi Lapok” Könyvtára. II.]

Veress Sándor (1878) *A magyar emigratio a Keleten*. I. Budapest

JEGYZETEK

¹ Jelen tanulmányomban igyekeztem hű maradni a 2007-ben megjelent eredeti írás szövegéhez és struktúrájához, attól elsősorban csak az elírások, nehezebb nyelvi megoldások javításakor tértem el, néhány esetben pedig saját, korábbi megállapításomat is korrigáltam. Az isztambuli magyar emigráció bemutatásához pedig Csorba György két, azóta megjelent munkájára is hivatkozás történik. Ezek egyike – Csorba 2009: 111–133. – Szilágyi Dániel életéhez szolgálat, új, eddig nem publikált forrásokat: I. Szilágyi Dániel levele Ipolyi Arnoldhoz. Kairó, 1862. november 20.; II. Beszédes Kálmán: Szilágyi Dániel emlékezete, Konstantinápoly, 1891. (Uo. 113–114., ill. 114–133.) A második munka (Csorba 2011: 131–144.) pedig nem más, mint a „volt Konstantinápolyi Osztrák-Magyar Konzulátus által vezetett konzuli anyakönyv” ismertetése, mely az isztambuli magyar közösség számos tagjáról – 632 férfi és 299 nő – tartalmaz bejegyzéseket az 1855 – (1918) 1922. közötti évekből.

² Gr. Haller Ferenc (1815–1893) a felsőház tagja, nemzetőr őrnagy, Segesvár térparancsnoka

³ Ács Károly (1824–?) közbirtokos ügyvéd, 1848–49-ben Pest vármege tisztviselője (előbb első szolgabíró, majd főjegyző, s végül főszolgabíró), szabadcsapatvezér, akit 1852-ben ítélték előbb halálra, majd hatévi várfogságra.

⁴ „Van Törökországban egy hazánkfia, ki török szótárt készített *német* nyelven (talán ezért lett *magyar* tud. társ. tag); a szótár másik felével is adós maradt. Mennyire adósa még a magyar nyelvnek! – Nem mulaszthatom el hazámfiainak a török nyelv tanulását sürgetőleg ajánlani. Miért? Azért, először: mert ez nekünk *kelet* kulcsa. Másodszor: a magukat ezáltal képezendő hazafiak, honuknak sok szolgálatot tehetnének az állam-ügyviseleti hivatalokban. Harmadszor: ez nekünk még élet és kenyérgondunk lehet; mindamellett, hogy az az ember beteg.” *Magyar Sajtó*, 9. (1863) 53. sz., március 6. 1. [„A Fekete-tenger mellől. Küszködse, febr. 1863.”] A cikk vonatkozó bejegyzését azért is idézem szó szerint, mert tanulmányom korábbi kiadásában a szöveget félreértve a legendás keleti utazó közismert sántasága és Oroszhegyi hivatása alapján automatikusan Vámbéryre értelmeztem a cikkíró utolsó megjegyzését („az az ember beteg”). A valóságban viszont „Európa beteg emberé”-ről, az Oszmán Birodalomról van szó...

⁵ Deutsch-türkisches Taschen-Wörterbuch von Herrmann Vambéry aus Ungarn. Constantinopel, Verlag von Gebrüder Koehhler, 1858.

VIII + 247 p. [A 248., számozatlan oldalon néhány, kimaradt szó található – S. I.]

⁶ „Fleischmann török nyelvtana rövid, s azért elegendő utasítást nem tartalmaz. Vámbéri német-török szótára csak fél db. és szószegény.” *Magyar Sajtó*, 9. (1863) 118. sz., május 23. 1. [„A Fekete-tenger mellől. Kanára, május 3.”]

⁷ „Dizionario turco, arabo e persiano, ridotto sul lessico del celebre Meninski, in ordine alfabetico latino; conservando l'ortografia dell' Autore, colla sola spiegazione italiana; ad uso di coloro, che desiderano d'imperare facilmente la lingua turca, senza esser obbligati a conoscerne; i caratteri, unitavi pero una tavola in litografia del alfabeto turco, ed un vocabulario italiano coi corrispondenti termini in lingua turca. Per opera di Antonio Ciadyrgy sacerdote armeno Constantinopolitano, alunno del ven, collegio de propaganda fide. Milano etc. [Presso Luigi Nervetti Tipografo-Librajo. Corsia del Duomo No. 992. 1832.]” Uo.

⁸ *Magyar Sajtó*, 9. (1863) 53. sz., március 6. 1. [„Küszkendse, febr. végén. 1863.”]

⁹ „5) Császár Péter számkivetésben Küstendsén élő hazánkfiának, ki borhordó taligával kereste kenyerét, még egy ló vételére, miáltal fuvarossá lett: 2 arany.” *Kolozsvári Közlöny*, 8. (1863) 21. sz., február 17., 83. [„A selmeczi bányászifúság magyar egyletéhez” (a „Különfélék” c. rovatban – S. I.)]

¹⁰ *Ország Tükre*, 3. (1864) 1. sz., január 1. 6–7. [„Egyik körutam Törökországban”]

¹¹ Vámbéry pl. ezen a néven levelezett tudós barátaival, Budenz Józseffel és Szilády Áronnal, de Residként szignálta a *Pesti Napló* számára írt tárcacikkeit is. A névadásról ill. a *Pesti Naplóról* l. Vámbéry 2001: 107., 127.

¹² „Híre jár, hogy *Resid* efendi, kit a magyar tud. Akadémia nyelvtanulmányok végett Persiába küldött, a napokban vissza- és ide érkezik. Nagy kíváncsiság kelt bennünk e hosszú s rövid utazás eredménye iránt; miután föltesszük, hogy Persiában még csakugyan föltalálhatók napimádó őseink utódai. – Mégis sajnáljuk, hogy az utaztatás nem inkább a *Kaukaszus* tájaira volt irányozva; holott alulírt már a *Dobrudsában* talált *cserkeszt*, ki ősmagyarokról némi tudomást árult el. A mostani villongós idő kedvező alkalom lenne fürkészetre is. Mert nézetünk szerint nem vitálytalan tény, hogy „inter arma silent Musae.” *Hon*, 2. (1864) 49. sz. március 1. 3. [„Konstantinápoly, febr. 15.”]

¹³ Bangya János, török nevén: Karabatir Mehmed bej. Életrajzát lásd: Csorba 1999:

¹⁴ *Magyar Sajtó*, 9. (1863) 93. sz., április 23. 2. [„Napló töredék. April 5. 1863.”]

¹⁵ Magyarul „A makacs Keraban” címen is megjelent

¹⁶ *Arad*, 1 (1863) 106. sz., október 9. 2–3. [„Konstantinápoly, szept. hóban. 1863.”]

¹⁷ *Kolozsvári Közlöny*, 8. (1863) 120. sz., október 10., 498. [„Konstantinápoly, sept. 20.”]

¹⁸ *Arad*, 1 (1863) 106. sz., október 9. 2–3. [„Konstantinápoly, szept. hóban. 1863.”]

¹⁹ *Hon*, 2. (1864) 50. sz. március 2. 3. [„Konstantinápoly, febr. 16.”]

²⁰ *Fővárosi Lapok*, 1. (1864) 29. sz., február 6., 115. [„Konstantinápolyi élet. Konstantinápoly, jan. 18.”]

²¹ *Kolozsvári Közlöny*, 8. (1863) 154. sz., december 31., 652–653. [„Konstantinápoly, dec. 14.”]

²² *Pesti Napló*, 14. (1863) 259–4124. sz., november 12., 2. [„Konstantinápoly, october végén, 1863.”]

²³ *Magyar Sajtó*, 10. (1864) 35. sz., február 13. 2–4. [„A török fővárosból. Konstantinápolyban, jan. 24-én.”]

²⁴ *Hon*, 2. (1864) 49. sz. március 1. 3. [Konstantinápoly, febr. 15.]

²⁵ Opiczky János: Thököly síremléke Iszmid-en. – Eredeti közlemény. – (Három képpel az 552-dik lapon.) *Magyarország és a Nagyvilág*, 7. (1871) 42. sz., október 15. 548–551. [„Sztambul, 1871. szept. 1.”; a mellékletek feliratai: „Thököly sírja (amilyen eddig volt)”; A Thököly-család címere”; „Thököly sírja (amilyen jelenleg)”]

²⁶ *Arad*, 2. (1864) 32. sz., március 13. 2. [„Konstantinápoly, febr. vége, 1864.”]

²⁷ *Pesti Napló*, 14. (1863) 259–4124. sz., november 12., 2. [„Konstantinápoly, october végén, 1863.”]

²⁸ Uo.

²⁹ *Hon*, 2. (1864) 18. sz. január 23. 3. [„Konstantinápoly, jan. elején.”]

³⁰ Uo.

³¹ Legújabbban: Seres 2007: 119–147.

³² Itt meg kell jegyeznünk, hogy a Czakó család kapcsán még ma is meglehetősen sok az ellentmondás, így a fenti adat szerint Czakóné édesapja Perában volt lelkész, Szilágyi Dániel Ipolyi Arnoldhoz írt levele (Kairó, 1862. november 20.) szerint elutazásakor az asszony Bukarestből tért haza, ahol a szüleit látogatta meg! („Czakóné asszony Bukarestbe szüleihez tett rövid kirándulásából visszatért s ySztambulba van.” Csorba 2009: 113.)

VÉR MÁRTON

A KÜZDELMEIM ORIENTALIZMUSA?
VÁMBÉRY ÁRMIN ÖNÉLETÍRÁSA ÉS EDWARD SAID
ORIENTALIZMUS ELMÉLETE

Edward W. Said *Orientalizmus* című, 1978-ban megjelent kötete napjainkig tartó polémiaát váltott ki a tudományban.¹ Jelen tanulmány első része a saidi orientalizmus koncepciójának főbb állításait mutatja be. Ezt követően azt vizsgálja, hogy a 19. századi magyar orientalisztika kiemelkedő képviselőjének, Vámbéry Árminnak az önéletírása milyen viszonyban áll a saidi orientalizmus felfogásával, s mennyiben igazolható Said koncepciója egy magyar példán keresztül. Ezt a megközelítést az is támogatja, hogy Said említett könyvében a 19. századi orientalizmus különösen nagy súllyal szerepel.²

Az orientalizmus koncepciójának bemutatása előtt, szükséges néhány szót szólni a szerzőről. Edward Said 1935. november 1-én született a brit fennhatóság alatt álló Jeruzsálemben, egy palesztin nemzetiségű protestáns család gyermekeként. Said először az angol gyarmati iskolákban tanult, majd 16 éves korától az Egyesült Államokban folytatta tanulmányait. 1963-tól a Columbia Egyetemen tanított angol irodalmat és összehasonlító irodalomtudományt egészen 2003-ban bekövetkezett haláláig. Said saját

tudományának nemzetközi szinten is elismert szakembere volt. Megosztó személyiséggé és végtelenre nyúló viták kulcsszereplőjévé az 1978-ban kiadott³, *Orientalizmus* című könyvében kifejtett nézetei tették. A könyv megjelenését követően rengeteg bírálat érte a szerzőt (Ashcroft-Ahluwalia 2009: 2–10; 67–69).⁴

Az első fontos kérdés, amit meg kell válaszolnunk, hogy tulajdonképpen mi is az orientalizmus. Said, könyvében igen sokszínű definícióját adja az általa orientalizmusnak nevezett fogalomnak. Íme, néhány példa:

„...egy általam orientalizmusnak nevezett, nagy múltra visszatekintő hagyomány... mely a keletiekről kialakult nyugati képre alapozva a keletiekkel való bánásmódot foglalja rendszerbe.” (Said 2000: 9–10) Később: „Az orientalizmust ezért én az egyes szerzők és a politikai gondolkodás között kialakult kölcsönös, dinamikus folyamatként fogom fel, melyet három világbirodalom öntött formába: a brit, a francia és az amerikai...” (Said 2000: 33) Máshol: „...a Nyugat gondolkodásmódja a Keletről...” (Said 2000: 35–36) Valamivel később pedig: „...az orientelizmus végtére is nem egyéb, mint az egyes alkotások és szerzők idézésének zárt rendszere.” (Said 2000: 49)

Ahogy az a fentiekből is látszik, Said az orientalizmus fogalmát igen sokféleképpen definiálja. Ha a könyv egészét nézzük, a legnagyobb hangsúlyt talán a következő megfogalmazás kapja: „[Az orientalizmus] a Keletről való gondolkodás intézményesült formája... a Kelet meghódítását, átformálását és a felette való uralom biztosítását célul kitűző nyugati viselkedésminta.” (Said 2000: 12)⁵

A szerző mindjárt a mű elején szűkíti témáját. Nem általában a Kelettel kapcsolatos nyugati gondolkodást akarja vizsgálni, hanem az arabokkal és az iszlámmal foglalkozó francia, angol és amerikai nézeteket. Ezt követően az újkortól kezdve egészen napjainkig számba vesz számos alkotót és alkotást mind a tudomány mind az irodalom területéről. Ezek vizsgálatán keresztül kívánja bemutatni az orientalizmus kialakulását, fejlődését és működését. A könyv utolsó nagyobb fejezetében pedig saját korának orientalizmusáról

beszél, sokszor a korabeli aktuálpolitikai kérdéseket sem kerülve. Said ugyanúgy vizsgál irodalmi alkotásokat, mint történeti vagy egyéb tudományos műveket. Nála az orientalizmus nem csak a tudományban van jelen, a keletkutatást „az orientalizmus tudományos válfaja”-ként aposztrofálja. A könyv legfontosabb állításai a következőkben összegezhetők:

A Nyugat önmeghatározásának központi eleme, hogy a Kelettel szemben próbálja meg megfogalmazni önmagát. Ennek következtében a nyugati emberekben – így a tudósokban is – előítéletek vannak a Kelettel kapcsolatban, melyeket nem akarnak, de ha akarnának sem tudnának levetkőzni. Sőt, Said tovább megy, és azt állítja, hogy maga az orientalizmus az, ami ezeket az előítéleteket felébreszti, elterjeszti, életben tartja, s ha a szükség úgy hozza, erősíti is.

Másik fontos állítása, hogy a nyugati keletkutatásnak elsődleges célja, a gyarmatosító hatalmak megfelelő információkkal való ellátása ahhoz, hogy meg tudják szerezni az irányítást a keleti területek fölött. Nézetei szerint a keleti nyelvek ismerete, akárcsak az idegen országok feltérképezéséből származó tudás, a helyi lakosság elleni hadviselés titkos fegyverei voltak. A nyugati tudományosságon alapuló keletkutatást teljes egészében a nagyhatalmak gyarmatosítási törekvéseinek eszközeként látja.

Az eddigiekből szinte magától értetődően következik az az állítás, hogy a nyugati tudományosság Keletről alkotott képe hamis, előítéletes és hogy a nyugati emberek alkalmatlanok arra, hogy a Kelettel foglalkozzanak.

A könyvnek feltétlenül pozitív hatása volt, hogy önreflexióra készítette a nyugati világ keletkutatását. Egy sor olyan kérdés merült fel, melyek korábban nem foglalkoztatták a tudományt. Így például: lehetséges-e a Kelet objektív megismerése? A nyugati hatalmak gyarmatosítási tevékenysége és a keletkutatás fejlődése milyen viszonyban állt egymással? Milyen tudattalanul bennünk rejlő előítéletekkel viseltetünk kutatási témánk a Kelet iránt? Ugyanakkor Saidot igen sok bírálat is érte. Az alábbiakban ezek főbb irányait vázolom.

Annak ellenére, hogy csak az arabokkal és az iszlámmal foglalkozó francia, angol és amerikai nézeteket vizsgálja, a Nyugat egész keleti világról szóló elképzeléseivel kapcsolatban von le következtetéseket. Mivel Said irodalomtudós, ezért nincs – és nem is lehet – kellő kompetenciája más tudományágakban, mégis igen karakteres véleményeket formál meg azok képviselőiről. Ezek mellett olyan megállapításokat is tett, amik tudománytörténeti hiányosságait bizonyítják. Ilyen volt például az is, miszerint az angolok és franciák keletkutatásban elért eredményeit már csak tökéletesítették a német tudósok. Egy másik, számunkra talán még fájdalmasabb tévedés: Said munkájában Goldziher Ignácot szemrebbenés nélkül a német tudósok közé sorolja. Mivel Goldziher publikációinak nagy része német nyelvű, ez bizonyos szempontból érthető, ugyanakkor jól mutatja, hogy Said nem nézett utána pontosabban a tudós életrajzá-
nak, amit maga is bevall (Said 2000: 41). Végül, az elmélet hiányosságának tudható be az is, hogy kizárólag a gyarmatosító nyugati nemzetek tudományosságával foglalkozik, s így számos olyan nyugati népet kihagy vizsgálódása köréből, melyek komoly keletkutatással rendelkeznek.

Az így módon kihagyottak közé sorolható a magyar orientalisztika is, melynek kiemelkedő 19. századi képviselője volt Vámbéry Ármin. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy Vámbéry önéletírása milyen viszonyban áll a saidi orientalizmus felfogással, s mennyiben igazolható Said koncepciója az ő példáján keresztül. Vámbéry *Küzdelmeim* című önéletrajzá-
nak vizsgálata már csak azért is igen érdekes lehet, mivel mint már említettem, a magyar keletkutató abban a 19. században fejtette ki tevékenységének nagyobb részét, mely éppen a gyarmatosítás kiteljesedése végett igen fontos korszakként szerepel a saidi koncepcióban.

Vámbéry Ármin 1831-ben született egy szegény zsidó család gyermekeként a felvidéken. Szentgyörgyön, Sopronban, Pozsonyban és Pesten is folytatott tanulmányokat, de a középiskolát nem fejezte be. Tudásának nagy részét autodidaktaként szerezte meg. Első keleti útja 1857 és 1861

között zajlott. Ez alatt az idő alatt Konstantinápolyban tartózkodott, s nincstelen utazóból az udvarba is bejáratos emberré vált. Második keleti útjára 1861 őszén indult és 1864-ben tért haza. Ezen útja során bejárta Iránt és Közép-Ázsia egy részét, érintve Hívát, Buharát és Szamarkandot is. Vámbéry volt az egyik első európai, aki betehette lábát ezekre a közép-ázsiai vidékekre, ő is csak álruhában, dervisnek adva ki magát. Hazatérte után néhány évvel a pesti egyetemen a keleti nyelvek professzora lett, mely állását 1906-ig töltötte be. Végül 1913-ban halt meg (Hazai 2009: 337–358; Kakuk 2001: 92).

Vámbéry 1904-ben írta meg angol nyelvű önéletrajzát *The Story of my Struggles* címmel, melyet Balla Mihály fordított magyarra 1905-ben, s a műnek a *Küzdelmeim* címet adta.⁶ A könyvben a szerző gyermekkorától egészen a mű elkészültének pillanatáig részletesen leírja saját életét. A szöveg igen élvezetes stílusban meséli el a tudós számtalan izgalmas, már-már kalandregénybe illő történetét. Mivel Vámbéry keleti utazásait korábban már önálló kötetekben feldolgozta, ebben a könyvben a hangsúly elsősorban belső harcainak, világnézetének és gondolatainak az ábrázolásán van, s így talán ez a Vámbéry mű a legalkalmasabb arra, hogy megvizsgáljuk a szerző munkássága milyen viszonyban áll a saidi orientalizmus elmélettel. A következőkben az előbb említett saidi állításokat veszem sorra, s megvizsgálom találhatunk-e rá példát vagy éppen ellenpéldát Vámbéry munkásságában illetve önéletírásában.

Az első ilyen állítás, hogy a Nyugat a Kelettel szemben határozza meg önmagát. A *Küzdelmeim*ben a következő sorokat találjuk: „A magamra öltött török mez, színlegesen keleti egyéniségem és tudásom merő külsőség volt csupán, mert nemcsak hogy nyugatias szellem hatotta át mélyen lelkemet, hanem minél mélyebben hatoltam be az ázsiai társadalom életébe és gondolkodásmódjába, annál szenvedélyesebb és fékezhetetlenebb módon gyúltak lángra érzelmeim a Nyugat iránt, mert világossá lett előttem, hogy egyedül a Nyugat tö-

rekvéseinek keretében lelheti meg helyét az emberhez méltó lét és mindaz, mi valóban nemesnek és magasztosnak mondható.” (Vámbéry 2001: 131) Jól látszik e sorokból, hogy a kutató valóban a Keletre a Nyugat ellentétpárjaként tekint, s magát ez utóbbihoz sorolja. Úgy véli a valódi értékek őrzője és előmozdítója csak a nyugat lehet. Azonban Vámbéry hozzáállása nem ilyen egyszerű. Mikor azt meséli el, hogy Hajdár efendi a szultán perzsiai követe tugrával, a szultánok kézjeggyével ellátott útlevelet állított ki számára, a következő megjegyzést teszi: *„Az emberszerető és keresztény Európa hivatalnoka bajosan lett volna ilyen nagylelkű egy mohamedánnal szemben!”* (Vámbéry 2001: 158) Ezek alapján úgy vélem kijelenthetjük, annak ellenére, hogy Vámbéry számára a nyugat eszméi igen fontosak voltak, látta a nyugati mentalitás sokszor kirekesztő voltát is.

A második saidi állítás, hogy a nyugatiaknak előítéleteik vannak a Kelettel szemben, lenézik a keletieket. A második keleti utazásáról szóló részben Vámbéry a következőket írja: *„...Perzsia legalább száz évvel hátrább van, mint Törökország... bajosan fog kigázolni az ázsiai gondolkodás ingoványából, mint amaz.”* (Vámbéry 2001: 155) Pár oldallal később pedig arról ír, miképpen gondolkodott el egy turkomán rablóvezér ajánlatáról, miszerint egy Perzsiába tervezett betörés élére álljon: *„Tudniillik számításba vettem a perzsa hadsereg példa nélkül álló fejtelenségét és gyávaságát, és mert nagyon jól ismertem a turkománok örült erőszakosságát, rablótermészetét és elszántságát....agyamban megvillant ez a gondolat: Hopp, mi volna, ha ilyen regényes csínyre vállalkoznál?”* (Vámbéry 2001: 168) Meg kell jegyeznünk, hogy Vámbéry végül nem állt a rabló portya élére. Láthatjuk, hogy a szerző megfigyelései többször igen szubjektívek, pejoratívak és általánosítóak. Ugyanakkor igazságtalanság volna nem hozzá tennem, hogy miután valaki szószerint koldusként járta be Közép-Ázsiát, bizonyos szempontból érthető elfogultsága.

Said talán legsúlyosabb állítása az, hogy a nyugati tudományosságon alapuló keletkutatás teljes egészében a nagyhatalmak gyarmatosítási törekvéseinek az eszköze. Talán ez

az állítás, amivel kapcsolatban a legtöbbet lehetne vitázni Vámbéry életpályáját végignézve. Mint említettem, Said az orientalizmus koncepcióját a gyarmatosító országok keletkutatóira dolgozta ki. Vámbéry ugyan nem volt egyik gyarmatosító ország szülőtte sem, mégis Angliával szembeni elkötelezettsége köztudott. Saját maga így ír erről: *„Annál készségesebben fogadtam el az angolok ajánlásait, mert régtől fogva megszerettem már e népet fenséges irodalmaért és szabadságérzetéért, és mert hozzá Keleten is őket tartottam a Nyugat egyetlen méltó képviselőinek.”* (Vámbéry 2001: 185) Sőt később kifejti nézeteit Anglia gyarmati politikájáról is: *„Kérdezem továbbá: van-e ember a világon, ki megőrizhetné egykedvűségét, midőn elgondolkozik arról a szerepről, melyet ez a kis szigetcsoport játszik az egész föld kerekességén, és arról, hogyan kormányozza és vezérli szebb jövő felé ez a kis nép több száz milliónyi különböző színű, nyelvű és különböző hitet valló embertársát?”* (Vámbéry 2001: 290) E sorokból kitűnik, hogy Vámbéry nemcsak rajongva szerette és tisztelte Angliát és az angol politika által hirdetett értékeket, de rá is hatással volt a korabeli európai vélekedés, miszerint Európának az a feladata, hogy „megváltsa a barbárságban élő” Keletet. A gyarmatosításban nem a gazdasági kizsákmányolást és politikai elnyomást látta, hanem a fennkölt nyugati eszmék terjesztését.

Az utazó egyébként már első keleti útja során is tevékenyen részt vett Európa informálásában, mint újságíró. Önéletírásában 21 különböző angol, német, osztrák, amerikai és magyar sajtóterméket sorol fel, ahol keleti tárgyú publicisztikáit megjelentette. A közép-ázsiai nagyhatalmi versengéssel kapcsolatosan köztudott volt angol szimpátiája és orosz ellenessége. A témának több könyvet is szentelt (Vámbéry 1874; Vámbéry 1884; Vámbéry 1895; Vámbéry 1906). Azonban Vámbéry nem csak angol szimpátiája miatt lett orosz ellenes. Ennek kialakulásában minden bizonnyal szerepe lehetett gyerekkori élményeinek is, mégpedig annak, hogy az 1848–49-es forradalom leverésében a cári csapatok segítettek. Erről maga is ír a *Küzdelmeimben* (Vámbéry 2001: 56).

De Vámbéry nem csak újságíróként politizált. Személyes kapcsolatban volt Abdul Hamid szultánnal és Naszreddin perzsa sahhal is. Önéletírásában ki is fejté miképpen próbálta őket rávenni országaik európai típusú modernizálására. Ugyanakkor a másik oldalon Palmerston angol miniszterelnök mellett, több más vezető angol politikussal is találkozott, s kifejtette nekik nézeteit Közép-Ázsiával kapcsolatban. Mondanivalója pedig általában nagy figyelmet kapott Angliában, hiszen ő volt az egyik első európai, aki személyesen járta be a térséget. Többek között vélhetően Vámbéry informálta először az angolokat az oroszok közép-ázsiai terjeszkedéséről, ami annyira valóságos volt, hogy utazása után néhány évtizeddel a legtöbb kánság ahol korábban megfordult már orosz befolyás alatt állt.

Természetesen nem kívánom azt állítani, hogy Vámbéry és önéletírása makulátlan példája lehetne a saidi orientalizmus elméletnek. Ugyanis úgy gondolom, hogy a Kelet iránti érdeklődésének legfőbb oka nem ott keresendő, ahol a saidi orientalizmus koncepció szerint kéne. Saját maga így ír erről: *„A magyar nemzetnek és nyelvének titokzatos és máig is tisztázatlan eredete nyelvészeti tanulmányaim elejétől fogva különös tárgya volt érdeklődésemnek...s midőn láttam, hogy a magyar és a török nyelv rokonsága abban a mértékben nő, ahogy közelebb jutunk Ázsia belsejéhez, ellenállhatatlanul arra a meggyőződésre jutottam, hogy merőben váratlan meglepetések intenek felém Közép-Ázsia ismeretlen világa felől.”* (Vámbéry 2001: 127–128) Mint az idézetből is látszik az utazó fő motivációja az volt, hogy a magyarság eredetét kutassa. Ugyan a későbbi „ugor-török” háború lezárultával a tudomány számára eldőlt, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű, ha a honfoglaló magyarság kultúráját vagy társadalmi berendezkedését nézzük, azt kell hogy mondjuk, Vámbéry jó helyen keresgélt.

Összességében tehát elmondható, hogy annak ellenére, hogy Said több olyan pontot is találhatna Vámbéry önéletírásában és egész pályafutásában, ami miatt azt orienta-

lizmussal vádolhatná, mi ezt mégsem tehetjük meg. Elsősorban pedig azért nem, mert Vámbéry motivációi egészen máshonnan táplálkoztak, mint ahonnan a saidi elképzelés szerint táplálkozniuk kellett volna. Ugyan Vámbéryt – főleg újságírói minőségében – befolyásolta az Anglia iránti szimpátiája, mégis elsősorban magyar tudós volt. És ezen a ponton kell megjegyeznem, hogy nemcsak Vámbéry, hanem az egész magyar orientalisztika olyan speciális helyzetben van, amivel az orientalizmus elmélete nem igazán tud mit kezdeni. Ugyanis a magyarság számára az orientalisztika nemcsak a Kelet kutatását jelenti, hanem saját eredetének és történetének a kutatását is, ezáltal pedig igen fontos része van identitásának kialakításában. Itt egyrészről a magyar őstörténet kérdéseit érdemes kiemelni, másrészt a magyarság történetének azt a sajátosságát, hogy a Kárpát-medencében eltöltött több mint egy évezrednyi idő alatt milyen gyakran került közvetlen kapcsolatba a különböző keletről jött népekkel (besenyők, úzok, kunok, jászok, stb.) és keleti államokkal (a Mongol Birodalom és utódállama az Arany Horda, Oszmán Birodalom, stb).⁷ Ahhoz, hogy megértsük, ezeknek a történeti kondícióknak milyen nagy szerepe volt a magyar keletkutatás kialakulásában és fejlődésében, elég csak arra gondolnunk, hogy milyen motivációi voltak olyan, a magyar orientalisztikát megalapító keletkutatóknak, mint Kőrösi-Csoma vagy Vámbéry. Ugyanakkor még a 20. század második felében is érezhető ez a motiváció, ha elolvassuk Ligeti Lajos 1973-as *Keletkutatás* című folyóiratban megjelent programadó cikkét, s látjuk, hogy az milyen utat jelölt ki a magyar orientalisztika egyes diszciplínái számára (Ligeti 1973:5–13).

Ugyanezeknek az okoknak köszönhető az is, hogy a magyarországi közvélemény mindig fokozott érdeklődéssel véseltetett a magyar őstörténet és így számos orientalisztikai kérdés iránt is. Ez a jelenség már a 19. század második felében zajló úgynevezett „ugor-török háború” néven ismertté vált nyelvészeti vita kapcsán is megfigyelhető volt, hiszen a tudományos vitát élénk érdeklődés kísérte, a korabeli

újságok rendszeresen tudósítottak róla, és sok nem szakmabeli is állást foglalt a kérdésben. Éppen ezek miatt a körülmények miatt vélem úgy, hogy a magyar orientalisztika művelőinek mindig is kiemelt feladata volt, hogy a szűken vett szakmai közönségnek szóló munkáikon kívül, az érdeklődő közvélemény számára is feldolgozható módon adják közre legújabb kutatási eredményeiket. Különösen fontos ez napjainkban, hiszen a rendszerváltás óta eltelt két és fél évtizedben, a tudománytalan nézetek éppen a korai magyar történelemmel kapcsolatban váltak igen széles körben elterjedté. Sajnálatos módon legtöbbször ezen nézetek képviselői a tudományos vita eszközeivel nem meggyőzhetőek, éppen azért, mert álláspontjuk nem tudományos munkán, inkább vallásos jellegű hiten alapszik. Ugyanakkor úgy vélem, jóval többen vannak azok, akik nem hitbéli kérdésként tekintenek a magyarság múltjára, viszont nincsenek kellőképpen felkészülve a tudományosan megalapozott és tudománytalan álláspontok elkülönítésére, ami természetes is hiszen akinek nem ez a szakmája attól nem elvárható, hogy minden esetben helyesen tudjon mérlegelni. Éppen az ő érdekükben kötelessége a mindenkori magyar keletkutatónak a magas szintű ismeretterjesztés, hogy rámutasson arra, mi az, ami kiállja a tudományos kritériumok próbáját és mi az, ami nem. Ebben a tekintetben – több más nagy magyar orientalista mellett – Vámbéry Ármin munkássága is példaértékű lehet a mai magyar keletkutatók számára.

BIBLIOGRÁFIA

- ASHCROFT, B.-AHLUWALIA, P. (2009³) *Edward Said*. London.
- HAZAI GY. (2009) Vámbéry Ármin életútja:: *Vámbéry inspirációk*. 335-378. Dunaszerdahely.
- KAKUK ZS. (2001) A turkológus Vámbéry: *Batu kán pesti rokonai. Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák*, Kovács Sándor Iván (szerk.) 92-95. Pozsony.

- KENNEDY, V. (2000) *Edward Said. A Critical Introduction*. Oxford.
- Komoróczy G. (2006) Az ókori Kelet. *Ókor* 5/3–4: 3–18.
- LIGETI L. (1973) Keletkutatásunk helyzete. *Keletkutatás* 1: 5–13.
- MCCARTHY, C. (2010) *The Cambridge Introduction to Edward Said*. Cambridge.
- PALLAG Z. (2003) Posta Béla és a Magyar Keleti Archeológiai Intézet terve. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 36: 117–134.
- SAID, E. W. (2000): *Orientalizmus*. Budapest.
- SIMON R. (2000) Goldziher Ignác utóélete. Egy 19. századi tudományalapító sorsa a 20. században. *Magyar Tudomány* 2000/2: 137–157.
- SPANOS, W. V. (2009) *The Legacy of Edward W. Said*. Urbana–Chicago.
- STAUD, G. (1931) *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Budapest.
- VÁMBÉRY Á. (1874) *Central Asia and the Anglo-Russian Frontier Question: a Series of Political Papers*. London.
- VÁMBÉRY Á. (1884) *The Coming Struggle for India, Being an Account of the Encroachments of Russia in Central Asia, and of the Difficulties Sure to Arise therefrom to England*. London
- VÁMBÉRY Á. (1895) Russia and England. *The North American Review* 160/462: 561–569.
- VÁMBÉRY Á. (1906) *Western Cultures In Eastern Lands. A Comparison of the Methods adopted by England and Russia in the Middle East*. London.
- VÁMBÉRY Á. (2001) *Küzdelmeim*. Dunaszerdahely.

JEGYZETEK

¹ Az Erasmus Kollégium keretein belül működő „Ethnosz-Orientalizmus” elnevezésű kutatócsoport 2009 februárjában kezdte meg működését. A csoport fennállásának első másfél évében a saidi orientalizmus elmélettel kapcsolatos vita vizsgálata központi szerepet játszott. Jelen sorok szerzője sokat profitált a kutatócsoport ülésein

lefolyt beszélgetésekből és vitákból, ezért szeretné kifejezni köszönetét a csoport tagjainak és különösen az üléseket vezető Felföldi Szabolcsnak.

² A két kifejezés párhuzamos használata nem véletlen, ugyanis a saidi orientalizmus és a hagyományos értelemben vett orientalisztika szavak jelentése nem fedi egymást, ahogy azt látni is fogjuk.

³ A mű eredeti kiadása: Edward W. Said: *Orientalism*. New York, 1978.

⁴ Mivel a Said könyve által keltett viták már több, mint három és fél évtized óta zajlanak, azoknak még csak vázlatos áttekintése is meghaladná jelen tanulmány kereteit. Az orientalizmus elméletének nemzetközi fogadtatásával kapcsolatos irodalom áttekintéséhez és Said munkásságának utóéletével kapcsolatosan nyugodt szívvel ajánlható az utóbbi időszak szakirodalmából: Kennedy 2000; Ashcroft–Ahluwalia 2009; Spanos 2009; McCarthy 2010. Az orientalizmus fogadtatása a magyar tudományos életben meglehetősen negatív volt. A mű hazai recepciójában az egyik legerősebb kritika Simon Róberthez köthető (Simon 2000: 140), később pedig Komoróczy Géza is élesen bírálta a saidi orientalizmust (Komoróczy 2006: 9).

⁵ Valerie Kennedy Edward Saidról szóló könyvében a fenti idézetekből is kirajzolódó hármas definíciót vázol. Ezek szerint az orientalizmus egyrészt a Keletről való tanulással, tanítással és írással kapcsolatos tudományos tradíció. Másrészt egy gondolkodási mód, ami a Nyugat és a Kelet közti ontológiai és episztemológiai különbségen alapszik. Harmadrészt pedig egységes és intézményesített kezelése a Keletnek, avagy a Nyugat gyakorlata a Kelet dominálására (Kennedy 2000: 21).

⁶ Jelen munkámban a Lilium Aurum Kiadó által újra megjelentetett 2001-es kiadást használom.

⁷ A magyar keletkutatás ilyen jellegű motivációira már Staud Géza, s az ő nyomán az utóbbi időben Pallag Zoltán is rámutatott. Utóbbi szerző ezzel kapcsolatban ugyancsak kiemelte, hogy Said általánosító megállapításai nem lehetnek érvényesek a magyar orientalisztikára (Staud 1931: 121, Pallag 2003: 117–118).

FELFÖLDI SZABOLCS

VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS STEIN AURÉL
A BRIT BIRODALMI ESZMÉNY
SZOLGÁLATÁBAN¹

A 19. század második felében és a 20. század első évtizedeiben Ázsia a *Great Game* (azaz a „Nagy Játszma”) időszakát élte. A játszma két résztvevője két nagyhatalom: a Brit Birodalom és a cári Oroszország volt. Céljuk a területeik és érdekszférájuk kiterjesztése volt, leginkább egymás rovására. A szintér Közép-Ázsia kis muszlim kán-ságai, valamint Kína legnyugatabbi területei, ahol a gyenge kínai központi kormányzat csupán névleges hatalommal bírt. A két érintett terület neve ekkoriban Orosz-, illetve Kínai-Turkesztán volt (vö. DABBS 1963; HOPKIRK 1984).

A *Great Game* kifejezés szülőatyja a *Dzsungel* könyvével világhírűvé vált angol szerző, Rudyard Kipling, akinek *Kim* című munkájában is megjelenik a történet háttérül szolgáló nagyhatalmi játszma.² A Karl Meyer és Shareen Blair Brysac szerzőpárosnak a *Great Game*-ről szóló könyvében, a *Tournament of Shadows*-ban (az „Árnyak

játéka”, ahogy a balti német származású orosz diplomata, Karl Robert Nesselrode /1780–1862/ elnevezte ezt a titkos küzdelmet) szerepel az a megállapítás, hogy a „Nagy Ját-szma” valójában a későbbi hidegháború viktoriánus pro-lógusa volt, hiszen a küzdelem igazából nem a csatatéren zajlott; nyílt összetűzésekre a két európai nagyhatalom között nem került sor, ellenben a háttérben elképesztő in-tenzitással folyt az adatgyűjtés, térképezés, a szövetségi rendszerek kiépítése (MEYER – BLAIR BRYSAK 2001: XVIII; vö. még HOPKIRK 1992: 5; KELECSÉNYI 2004: 123).

A kesztyűt az oroszok dobták oda először. Az 1600-ban létrejött Brit Kelet-Indiai Társaság 1770-re az indiai szub-kontinens vezető hatalmává vált, egészen 1858-ig, ami-kor is a szipoj lázadást követően a Társaságot feloszlatták és Brit-India *rádzs* lett, azaz a brit korona alá közvetlenül rendelt gyarmat (LAWSON 1993; WEBSTER 2009). A britek tehát az 1850-es, 1860-as években leginkább helyzetük megszilárdítására törekedtek az indiai szubkontinensen. Az oroszok viszont a számukra komoly kudarcral végző-dő krími háborút lezáró párizsi békét (1856) követően ko-moly gazdasági problémákkal néztek szembe (ennek egyik következménye volt az is, hogy 1867-ben csupán 7,2 millió dollár értékű aranyért az Egyesült Államok javára megvál-tak Alaszkától). Az oroszok viszont európai nagyhatalmi szerepük megrendülését követően új színterek felé fordul-tak: a közép-ázsiai térség ekkoriban kisebb-nagyobb – lényegében még középkori viszonyok között élő – kánsá-gok (Híva, Buhara, Szamarkand, Kokand) kezében volt. Szinte törvényszerű lépés volt tehát, hogy az oroszok itt próbáltak meg halászni a zavarosban, majd gyors egymá-sutánban terjesztették ki hatalmukat ezekre a területekre (vö. DABBS 1963: 30–65; ZSIGMOND 2008: 326–336). Az ugyancsak a *Great Game* történetét feldolgozó Peter Hop-kirk megállapítása szerint: „Négy évszázadon keresztül az Orosz Birodalom folyamatosan átlagban napi 55 négyzet-mérőfölddel, azaz évi kb. 20.000 négyzetmérőfölddel gyarapo-dott. A XIX. század elején még 2000 mérőföld választotta el

a britek és az oroszok ázsiai birodalmait, a század végére ez néhány százra csökkent, a Pamír régióban pedig néhol kevesebb, mint 20 mérföldnyi távolságra.” (HOPKIRK 1992: 5; vö. KELECSÉNYI 2004: 124).

Az orosz katonák alig titkolt távlati célja idővel egyértelművé vált: kijutást kell találni a déli meleg tengerek irányába.

A briteknek tehát új érzéssel kellett megbarátkozniuk: az északról érkező állandó fenyegetettség érzésével. A határvonalak közeledése pedig mindinkább fokozta a *Great Game*-et, egyre több embert és erőforrást állítva e „hidegháború” szolgálatába. Az oroszok ráadásul igencsak jól játszották ezt a játékot. Az afganisztáni emírt például apró lépésekben, de komoly sikerrel fordították a britek ellen, amelynek messze ható következményei lettek: nemcsak a több ízben is fellángoló afgán–brit háborúk révén, vagy több kémnek tartott brit katonatiszt afganisztáni kivégzése révén; de jól tudjuk, hogy a magyar régész, Stein Aurél is lényegében azért nem kapott kutatási engedélyt hosszú-hosszú ideig Afganisztánban, mert évtizedekig brit szolgálatban dolgozott (WHITFIELD 2006: 123–125).

A játszma résztvevői tehát nemcsak a katonák, diplomaták, hivatalnokok köréből kerültek ki, akiknek az „érzékenyebb” területeken pl. India északnyugati területein vagy Nyugat-Kínában igen fontos szerepet szántak a hírszerzésben, a dezinformálásban, de szerepet kaptak ebben a vidéken megforduló tudósok, kutatók is. Az angolok például gyakorta alkalmaztak kémfeladatokra indiai írástudókat, úgynevezett *pandit*okat is, akik szabadon jöhettek-mehettek a határokon át, és folyamatosan térképezték fel azokat a területeket, amelyek Brit-India védelme szempontjából kulcsfontosságú vidékeknek számítottak (HOPKIRK 1983).

Hasonló eszközöktől az oroszok sem riadtak persze vissza. Az angolok tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy az 1860-as évektől kezdődően Belső-Ázsia térségeibe többnyire az Orosz Tudományos Akadémia támogatásával ki-

küldött expedíciók célja a tudományos vizsgálatok mellett ugyancsak a térképezés és az anyaggyűjtés volt.

Az első a sorban Nyikolaj Mihajlovics Przsevalszkij volt, aki 1870-től számos expedíciót vezetett Belső-Ázsiába. Przsevalszkij 1876–1877-ben jutott el a Takla-makán sivatag térségébe. Valamivel később, 1898-ban Dmitrij Klementz pedig elsőként kutatja Turfán környékét, rengeteg rajzot és fényképet készítve a Turfán környéki rommezőkről, így Kara-Khodzsáról vagy Jarkhotóról. Przsevalszkij támogattotta, Pjotr Kozlov 1907-ben fedezte fel az egykori belső-ázsiai Tangut Birodalom fővárosát, Kara-khotót, a „Fekete várost”. Az őket követő Szergej Oldenburg 1910-ben indult útnak és Kara-sahr, Kucsá, valamint Bezeklik romjait vizsgálta át (DABBS 1963: 66–116; HOPKIRK 1984: 252).

Ennek a hatalmas és összetett játszmának volt azonban két magyar orientalista résztvevője is: Vámbéry Ármin és Stein Aurél; akik – a legkevésbé sem meglepő módon – nem az 1848–49-es szabadságharc leverésében oroszán-részt vállaló oroszok mellett kapcsolódtak be a küzdelembe.

A 19. század második felében a magyarok zömét rendkívül erős nemzeti érzelmek jellemezték. Ennek az említett két kiváló tudós is gyakorta hangot adott. Az egykori zsidó Wamberger Hermann, azaz Vámbéry Ármin, aki álruhában, sánta dervisnek öltözve járta be Közép-Ázsiát, példátlanul büszke volt magyarságára, magyar öntudatára. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy amikor második magyarként a régi perzsa Akhaimenida-dinasztia szakrális fővárosában, a nagyszerű Perszepoliszban járt, úgy döntött, hogy egy remekbe szabott 'graffitit' hagy a helyszínen, és az egyik ókori építményre a „Vámbéry Á, 1862. Éljen a magyar!” feliratot karcolta (VÁMBÉRY 2005: 237–238; SÁRKÖZY 2006: 145; SÁRKÖZY 2013: 937). Nem kérdés, hogy Vámbéryt erős hazaszeretete fűtötte ekkor. Másik világhírű orientalistánk, Stein Aurél nagybátyja, a neves szemész és egyben a budapesti zsidó hitközség

elnöke, Hirschler Ignác ugyancsak azon a véleményen volt, hogy a hazai zsidóságnak be kell olvadnia a többségi magyar közösségbe, egész egyszerűen magyarrá kell válnia (H. BOROS 1970: 1–2; KELECSÉNYI 2004: 11).

Csak gyaníthatjuk, hogy Stein apjának, az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban fegyvert ragadó Stein Náthánnak is hasonló lehetett az álláspontja. S bár Stein Aurél összesen csupán 13 évet élt Magyarországon, mégis szívvel-lélekkel magyar volt és magyar maradt. Stein naplójában, feljegyzéseiben az aradi vértanúk napjáról minden évben megemlékezett; 1874-es naplójában a következő sorokat fűzte a világi fegyverletétel napjához (augusztus 13-hoz): „*Majd vissza adjuk a kölcsönt a kutya orosz-nak. Föl, Föl magyarok!! Éljen a haza!*” (CAT. 36 *Personal Diaries*; vö. KELECSÉNYI 2004: 46).

Mind Vámbéry, mind pedig Stein tehát elkötelezett magyarként lényegében utálta az oroszokat, mindehhez ráadásul az angol nyelv és a brit kultúra nagyfokú szeretete járult mindkettejükénél, így tulajdonképpen semmi meglepő sincs abban, hogy mindketten a brit oldalon kapcsolódtak be a *Great Game*-be.

Vámbéry 1857-től kezdődően kiépített kapcsolatai a török legfelsőbb körökkel, majd különösen 1861-ben megkezdett közép-ázsiai utazása (melynek elsődleges célja egyébként a magyarság eredetének kinyomozása volt) az oroszok által kiszemelt közép-ázsiai kánságokba (Kokand, Buhara, Híva) különösen értékessé tették a tudós személyét a brit külügyérek szemében. S míg itthon, Magyarországon viszonylag hűvös érdektelenség fogadta Vámbéry utazásait, addig hazaérkezése után Londonban gyakorlatilag ünnepelték, hiszen a területen korábban megforult angol katonatisztek (Conolly és Stoddart) az életükkel fizettek Buharában néhány évvel korábbi vállalkozásukért (vö. GROVER 1845). A magyar tudós viszont túlélte a kalandot. Amikor dervisnek öltözve eljutott a közép-ázsiai kánságok területére, azok még önállóak voltak, de útja során

kialakult az a meggyőződése, hogy ez csak ideiglenes állapot: az orosz terjeszkedésnek hamarosan egyenként fognak áldozatául esni, hacsak a britek ezt meg nem akadályozzák. Vámbéryt a walesi herceg és Disraeli miniszterelnök is fogadta, ugyanakkor, ahogyan azt Kelecsényi Ágnes, Stein és Vámbéry életének szakavatott kutatója is megjegyzi: a figyelmeztetései süket fülekre találtak: a terjeszkedési politika akkor épp nem volt népszerű a Brit Birodalomban (KELECSÉNYI 2004: 118). Vámbéry azonban nem adta fel, ráadásul a tudós remek tárcaíróként is megállta a helyét, ezért a témát nem vette le a napirendről és nagy hatású cikkeket írt a *Times*ba és más angol lapokba. Ezek mindegyike a térségben az angol érdekekre veszélyt jelentő orosz törekvésekre igyekezett a figyelmet felhívni és folyamatosan bízta az angolokat az oroszokkal szembeni határozottabb fellépésre.

A kocka Merv 1885-ös orosz elfoglalását követően fordult meg, Vámbéryt Angliába hívták, ahol mondandója már meghallgatásra talált. Londonból hazatérve megírta a *The Coming Struggle for India* című művét, amely nem kis részben a brit birodalmi eszmény apoteózisa is volt (VÁMBÉRY 1885). S míg az itthon elindult ugor–török vitában (melynek célja annak eldöntése volt, hogy a magyar nyelv finnugor avagy török eredetű-e) lényegében komoly megaláztatásokat kellett elszenvednie (vö. PUSZTAY 1977: 92–107), brit kapcsolatai további sikereket és anyagi megbecsülést is eredményeztek számára; különösen akkor, amikor diplomáciai megbízást látott el a brit udvar és II. Abdulhamit török szultán között. Mindezt annak ellenére, hogy az angol–török kapcsolatokat olyan komoly problémák árnyékolták be, mint a tengerszorosok kérdése, a későbbi orosz–török közeledés vagy az egyiptomi konfliktus (ez utóbbiba merült el később nyakig T. E. Lawrence angol régész is, akit később csak Arábiai Lawrence-nek neveztek).

Vámbéry fiatal mentoráltja és régi jóbarátja (vö. FELFÖLDI 2011: 91–104), Stein Aurél doktori fokozatának

megszerzését követően először 1884-ben, majd 1886-ban is Trefort Ágoston anyagi támogatásának köszönhetően jutott ki Londonba, a számára már gyermekként is rendkívül vonzó és szimpatikus Anglia fővárosába. Oxfordi és cambridge-i kutatásai mellett itt, Londonban szerzett számos támogatót és jóbarátot, így Marco Polo szövegének kiadóját: Sir Henry Yule-t vagy a perzsa ékírás megfejtőjét: Sir Henry Rawlinsont (MIRSKY 1977: 29–32; WALKER 1995: 22–23; WHITFIELD 2006: 13). Leginkább nekik köszönhetően szállt fel 1887 végén egy India felé tartó hajóra, s kapott állást 1888. január elsejétől Brit-India egyik legfontosabb, angolok által lakott központjában, Lahorban. Életének következő 55 évében – egészen haláláig – belső-ázsiai és iráni-iráki expedíciói időtartamát, valamint hosszabb-rövidebb európai/amerikai tartózkodásait leszámítva Indiában élt és dolgozott. S ha ez így alakult, akkor – bármennyire is ízig-vérig magyarnak tartotta magát – úgy vélte, hogy minden lehetséges módon ki kell mutatnia a ragaszkodását a Brit Birodalom iránt, amelynek időközben elkötelezett hívévé vált. Ezért Stein 1889-ben lemondott magyar állampolgárságáról, s közel 15 év kvázi „hontalanság” után, 1904-ben megszerezte az angol állampolgárságot (KELECSÉNYI 2004: 51, 176).

Stein számára a britek indiai jelenléte nem egy ország gyarmati sorban való tartását, hanem a *Pax Britannica* jótevékenyeinek kiterjesztését jelentette. Számos munkájában tesz dicsérő megjegyzést a britek gyarmati politikájára: a rendszeres oktatásra, a kegyetlen vallási szokások betiltására, a törzsi viszályok elfojtására, az öntözés kiterjesztésére, a mezőgazdasági termelés modernizálására és az éhínség visszaszorítására (KELECSÉNYI 2004: 124). Mindezt ráadásul abszolúte meggyőződéssel. Ezért semmi meglepő sincs abban, hogy amikor benyújtotta belső-ázsiai expedícióira vonatkozó terveit, maradéktalanul azonosulni tudott azzal a brit igénnyel, amely a támogatásért cserébe az általa kikutatni kívánt területek feltérképezését és az indiai háromszögelési rendszerbe való illesztését kérték.

Térképészeti munkálataival Stein nemcsak számos fehér foltot tüntetett el Belső-Ázsia térképéről és emelkedett a legnagyobb földrajzi felfedezők, Scott, Amundsen és mások közé, de egyúttal komoly muníciót adott az angoloknak a *Great Game* nem csituló harcában is. Így teljesen felesleges annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy Vámbéry vagy Stein valójában brit kémek voltak-e, mint az gyakorta elhangzik velük kapcsolatban. Mert bár erre egyelőre semmilyen konkrét bizonyíték nem került elő, tevékenységük egyértelműen a brit külügy és a hírszerzés érdekeit szolgálta. Valószínűleg ezzel és sokkal kevésbé a rendkívüli régészeti feltárásaival vívta ki nemcsak a brit korona, de hazája elismerését és erkölcsi megbecsülését is. Különösen az előbbi okozott némi keserűséget az idős Vámbérynek, hiszen csakúgy mint Stein, ő is évtizedekig fáradhatatlanul dolgozott a Brit Birodalom érdekeiért, de míg Stein Aurélt 1912-ben V. Görgy lovaggá ütötte, addig ő nem részesült ilyen elismerésben. Ahogy egyik kései levelében Vámbéry megjegyzi: *„Keményen dolgozott, küzdelmei nem kisebbek az enyémnél, de a korona, melyet általa nyert határozottan nagyobb, mint az általam elért siker, amihez örömmel gratulálok és bízom abban, hogy jobban tudja hasznosítani a munkájával elért eredményt, mint ahogy azt én tettem.”*³

Már jóval Vámbéry halálát követően, Stein élete vége felé, amikor Gandhi vezetésével az indiai nemzeti mozgalom elindulásával megingott a britek indiai pozíciója, ő ezt sem egy nemzetnek a saját szabadságáért vívott jogos küzdelemnek látta, mint ahogyan egy hazaküldött levelében írta: *„Valószínűleg a mostani nacionalista agitációról sok mindenféle ferde hír jut a magyar lapokba. Bizony hasznos szolgálatot tehetne a sajtó a maga érdekének, ha tartózkodna hitelt adni a túlzott híreknek, ha rámutatna arra, mily nagy áldást jelent Indiára nézve ama rend és béke, melyet csak az angol közigazgatás és hatalom tarthat fenn a szubkontinensen. Nélküle szegény India még rosszabb sorsra jutna, mint a mostani szétzüllött Kína.”*⁴

Hova tűnt hát az osztrákok és oroszok ellen küzdő, a nagyhatalmaktól függetlenedni kívánó magyarság szép ideája?

Mindennek ellenére is tisztességtelen lenne utólag átértékelnünk Vámbéry és Stein tevékenységét és mentalitását, hiszen ők mindvégig jobb meggyőződésükhöz híven tették mindazt, ami a Brit Birodalom érdekeit szolgálta. Ráadásul mindez egy szemernyit sem von le e két kiváló tudós emberi és tudományos értékeiből.

JEGYZETEK

¹ A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² KIPLING é. n. – Nem Kipling az egyetlen, akinek a művében háttérként feltűnik a *Great Game*. Meg lehet említeni akár John Masters *Lotus and the wind* („Lótusz és a szél”) című munkáját (MASTERS 1959 – sajnos magyarul még nem jelent meg) vagy George Macdonald Fraser *Flashman* című könyvsorozatát (FRASER 1969 – ez sem jelent még meg magyarul).

³ Vámbéry Ármin levele Stein Aurélhoz (Budapest 1912. február 19.): CAT. 10/fol. 58; vö. KELECSÉNYI 2004:120.

⁴ Stein Aurél levele Balogh Jenőhöz (Mohand Marg 1930. november 23.): MTAKK, RAL 444/1930; vö. KELECSÉNYI 2004: 125.

FELHASZNÁLT IRODALOM

CAT. = *Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Comp. by Falconer, J. – Kárteszi, Á. – Kelecsényi, Á. – Russell-Smith, L. Ed. by Apor, É. – Wang, H. Budapest 2002.

DABBS 1963 = Dabbs, J. A.: *History of the Discovery and Exploration of Chinese Turkestan*. The Hague 1963.

FELFÖLDI 2011 = Felföldi Sz.: Vámbéry Ármin és Stein Aurél kapcsolata. In: *A Kelet ritka nyugalma. VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Összeállította: Dobrovits M. Dunaszerdahely 2011, 91–104.

FRASER 1969 = Fraser, G. M.: *Flashman*. London 1969.

GROVER 1845 = Grover, J. Cap.: *The Bokhara victims*. London 1845.²

H. BOROS 1970 = H. Boros V.: *Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról 1866–1891*. [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai 61.] Budapest 1970.

HOPKIRK 1983 = Hopkirk, P.: *Trespassers on the Roof of the World. The Secret Exploration of Tibet*. Oxford 1983.

HOPKIRK 1984 = Hopkirk, P.: *Foreign Devils on the Silk Road*. Oxford 1984.

HOPKIRK 1992 = Hopkirk, P.: *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*. New York 1992.

KELECSÉNYI 2004 = Huszághné Kelecsényi Á.: *Stein Aurél (1862–1943) és a magyar tudomány. Kapcsolatok a Magyar Tudományos Akadémiával – Stein-gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*. [Doktori disszertáció – kézirat.] Budapest 2004.

KIPLING é. n. = Kipling, R.: *Kim az ördögös*. Ford.: Sári J. A verseket ford.: Tandori D. H. n. é. n.

LAWSON 1993 = Lawson, P.: *The East India Company: A History*. London 1993.

MASTERS 1953 = Masters, J.: *The Lotus and the Wind*. London 1953.

MEYER – BLAIR BRYSAK 2001 = Meyer, K. E. – Blair Brysak, Sh.: *Tournament of Shadows. The Great Game and the race for empire in Asia*. London 2001.

MIRSKY 1977 = Mirsky, J.: *Sir Aurel Stein. Archaeological Explorer*. Chicago–London 1977.

PUSZTAY 1977 = Pusztay J.: *Az „ugor–török háború” után*. Budapest 1977.

SÁRKÖZY 2006 = Sárközy M.: Magyarok Persepolisban. Vámbéry és kortársainak emlékei az Achaimenida palotaváros árnyékában a 19. században. In: *Az előkelő idegen. III. Nem-*

- zetközi Vámbéry Konferencia. Összeállította: Dobrovits M. Dunaszerdahely 2006, 130–151.
- SÁRKÖZY 2013 = Sárközy M.: Vámbéry Ármin és Perzsia. *Magyar Tudomány* 2013/8, 934–943.
- STEIN 2007 = Stein A.: *Homokba temetett városok*. Budapest 2007.
- STEIN 2009 = Stein A.: *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban*. Budapest 2009.
- STEIN 2010 = Stein A.: *Indiából Kínába – Nagy Sándor nyomában Indiába*. Budapest 2010.
- STEIN 2012 = Stein A.: *Ősi ösvényeken Ázsiában*. Budapest 2012.
- STEIN 2013 = Stein A.: *Marco Polo nyomában – Tanulmányok*. Budapest 2013.
- VAMBERY 1885 = Vambery, A.: *The coming struggle for India: being an account of the encroachments of Russia in Central Asia, and of the difficulties sure to arise therefrom to England*. London – Paris – New York – Melbourne 1885.
- VÁMBÉRY 2000 = Vámbéry Á.: *Dervisruhában Közép-Ázsián át*. Dunaszerdahely 2000.
- VÁMBÉRY 2005 = Vámbéry Á.: *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*. Dunaszerdahely 2005.
- WALKER 1995 = Walker, A.: *Aurel Stein. Pioneer of the Silk Road*. London 1995.
- WEBSTER 2009 = Webster, A.: *The Twilight of the East India Company. The Evolution of Anglo-Asian Commerce and Politics, 1790–1860*. Suffolk 2009.
- WHITFIELD 2006 = Whitfield, S.: *Stein Aurél, a selyemút felfedezője*. Nyíregyháza 2006.
- ZSIGMOND 2008 = Zsigmond Á. É.: Orosz utazók a XIX. század első felében Közép-Ázsiában. In: *A becsvágy igézetében. V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Összeállította: Dobrovits M. Dunaszerdahely 2008, 326–336.

VÁMBÉRY
ÉS A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

DOBROVITS MIHÁLY

VÁMBÉRY TUDÓSI PÁLYÁJÁRÓL

Vámbéry tudói pályájáról nem egyszerű feladat beszélni. A feladat legfőbb nehézség abban rejlik, hogy maga az életmű nem tekinthető egységes egésznek. Bár erre a kérdésre egy korábbi írásunkban már megkíséreltünk utalást tenni (Dobrovits 1999: 49-61), mégis hasznosnak tartjuk újból felhívni a figyelmet e tényre. A mennyiségileg hatalmas, összesen 295 tételből álló életmű elegyesen tartalmazza több életpálya elemeit, a tudói életpálya feltárására voltaképpen azt követően kerülhet sor, hogy szétválasztottuk ez életpálya elemeit.

KÉTFÉLE ÉLETMŰ, KÉTFÉLE PARADIGMA

Vámbéry életműve ebben a tekintetben korántsem egyedülálló a magyar tudománytörténetben. Mint annyi másban, voltaképpen ebben is korszakot és hagyományt teremtett. Későbbi kutatóink közül Németh Gyula, de még

inkább Ligeti Lajos életműve kapcsán figyelhető meg a magyar és a nemzetközi pálya kettéválása. A Vámbéry-életmű jelentős része nem csak, hogy nincs benne a magyar szellemi köztudatban, de még utol sem érhető magyar közgyűjteményekben. Ugyanakkor az, ami Vámbéry életművét itthon megkérdőjelezhetővé teszi, teljességgel ismeretlen a külföldi olvasó szemében. A nyugati, főként az angolszász világban Vámbéry elsősorban közép-keleti politikai szakértőként és szakíróként ismert, míg itthon elsősorban a magyarok eredetét kutató tudósként becsülik.

Az életmű honi értékelői számára evidens, hogy Vámbéry a magyarok nyomait keresni ment Ázsiába, legfeljebb csak kalandos természete és hajthatatlan negyvennyolcassága okán magyarázható kalandnak vélik idézőjelbe teendő „angolbarátságát”. Vámbéry azonban több volt, mint a romjaiban még ma is lenyűgöző brit birodalomépítés csodálója. Személyében a XIX - XX. század fordulója egyetlen igazi magyar imperialistáját kell lássuk, aki nem csak hitt a brit birodalmi eszmében, de őszinte meggyőződéssel szolgálni is akarta annak ügyét. Bár ma már tudjuk, amit a maga korában nem vallott be, miszerint, hogy tisztességes fizetést húzott Londonból, aligha gondolhatjuk, hogy az anyagi haszon reményében tette, amit tett. Életének jól ismerjük a körülményeit. Bár értékelte a jó életet, sosem élt nagylábon, a tisztességes polgári jólét határozta meg az életviteletét. A történettudomány a mai napig adósunk azzal, hogy a részletekbe menően felmérje, mekkora hatással volt a brit társadalomfejlődés és politika a XIX. századi Magyarországra, annyit azonban e nélkül is tudunk, hogy ez a hatás megkerülhetetlenül nagy volt. Ugyanakkor Vámbéryban fel sem merült, hogy a brit birodalmi karrierért feladja az itthonit. Pályája csúcán, befolyása és sikerei teljében is hajlandó volt vállalni akár a legmegalázóbb feltételeket is, csak hogy Magyarországon elismerést szerezzen. Ugyanakkor, amíg angol nyelven megfellebbezhetetlen szaktekintéllyé vált, addig idehaza valójában kikerült a tudományos életből. A különbség másban is tetten érhető. Érdemes össze-

hasonlítani Vámbéry két önéletírását. A brit közönség számára az 1880-as évektől kiadott, s utoljára a szerző halála után, 1914-ben, Max Nordau előszavával megjelent *The Life and Adventures of Arminius Vambéry written by himself* és az idehaza 1905-ben megjelent *Küzdelmeim* stílusát. A magát az angol ifjúság elé példaképül állító alacsonyorsóból kitört felfedező és az életét magyarázó magányos tudós korántsem ugyanazt a hangot üti meg a két műben. Több ez, mint a „külföldön megbecsülik, nálunk bezzeg nem kell” közhelye. A két életpálya két eltérő közegben is mozgott.

Amikor Eötvös és nyomában Trefort új életet leheltek a magyar közoktatásba, egyúttal határozott vágányokra is helyezték azt. Ez pedig a kontinentális oktatásügy porosz változatát jelentette. Bár a porosz és elsőszámú kontinentális vetélytársa, a francia modell sokban eltért egymástól, mégis együttesen állíthatók szembe a angolszász, főképp a XIX. századi brit képzéssel. A francia és a porosz modell egyaránt elitképzésre irányult, e modellek lényege az volt, hogy egy központilag előírt tananyag központilag megszervezett számonkérésének kell megfelelnie annak, aki a felsőbb stúdiumok vagy az állami szolgálat révébe akar evezni. E stúdiumok rendjében az elméleti képzés mindig megelőzte a gyakorlatit, és az egyetemi-akadémiai világ önálló, zárt szellemi elitet képezett, amelynek nem illett a mindennapok politikai és gazdasági küzdelmeibe merülni. A nemzeti célok letéteményeseként kapcsolatát az állammal, a politikával és a gazdasággal az állami szubvenció mellett az általuk képzett emberanyag biztosította. Ez a rendszer elméletileg bárki számára nyitott volt, azonban nem tűrte a kivételeket. Aki nem volt képes a maga rendjén végighaladni a tanulmányok folyosóin, azt utólagos pótlásukra kényszerítette. Jó példa erre a baskír Ahmed Zeki Velidi Togan (1890-1970), ibn Fadlán nevezetes „Utazásának” első kiadója. Ő, miután elvégezte a *medreszét*, a muzulmán iskolákban működésre jogosító állami tanítói oklevelet is szerzett. Majd később, már mint a Duma muzulmán kép-

viselőcsoportjának a jeles orosz tudós, Barthold tanítványa lett Szentpétervárott. 1915-ben az Állami Duma képviselőjévé választották Ufában. A sors azonban közbeszólt. 1917-1918-ban Validov, ahogy az orosz nyelvterületen akkoriban hívták, előbb az Orenburg majd Cseljabinszk központtal megszerveződő szovjetellenes Baskír Autonóm Köztársaság bel- és hadügyminisztere lett, majd 1920-ban már a szovjetek oldalán találjuk egy időre. 1920-ban a bolsevikok elől Buharába menekült, Turkesztánban a Kokandi Autonómia hadügyminisztere lett. Innen is menekülni kényszerülve, Afganisztánon át érkezett Iránba, ahol Meshedben felfedezte azt a kéziratot, amely számára meghozta a tudományos világhírt. 1925-ben török állampolgár lett és az Isztanbuli Egyetemre kapott kinevezést. Hiába üdvözölhette azonban 1926-ban az Isztanbuli Egyetemen egykori mesterét, a törökországi tudományosság nem volt hajlandó őt elfogadni mindaddig, amíg hivatalos tanulmányi és vizsgakötelezettségeinek eleget nem tett. Elutasítva a kompromisszumot, hogy díszdoktorrá avatják, 1932-ben Bécsbe távozott és végül negyvenöt éves lett, amikor Bécsben 1935-ben saját jogon doktorrá fogadták.

A brit képzési szisztéma nem kevésbé volt elitista, mint a kontinentális, azonban több alapvető vonásban is eltért tőle. Egyfelől, a brit rendszer nem ismerte a szellemi élet olyan elkülönülését a politika és a gazdaság világától, mint ahogy az kontinentális rendszerben szokás volt. Másfelől, a XIX. század folyamán a brit oktatás nem állt közvetlen állami ellenőrzés alatt, pláne nem volt központosított. Harmadszor, a brit szellemi élet minden műveltségi igénye mellett gyakorlati volt, jellemző módon, még a doktori (PhD) fokozatot is csak 1918-ban vezették be. Végezetül, a brit szellemi élet mindig nyitott volt a kivételekre. Sir James W. Redhouse-ról van szó. Az 1811-ben született és 1888-ban lovaggá ütött angol tizenöt évesen került először Isztambulba, ahol nyolc éven át rajzolóként kereste a kenyerét. Londoni tartózkodás után, 1838-ban tért vissza Konstantinápolyba, ahol nagyvezíri, majd külügyminiszté-

riumi, később tengerészeti hivatalos tolmács lett. 1843 és 1853 között ő volt a brit követség és a török hatóságok hivatalos összekötő tolmácsa. 1846-ban jelentette meg francia nyelvű török nyelvtanát, amelyet a törökországi magyar emigráció is használt, és 1861-ben jelent meg az első török–angol szótára. 1890-ben jelent meg először máig legendás oszmán–török–angol szótára, amely alapműnek számít. 1884-ben díszdoktorává avatta Cambridge.

Mondanunk sem kell, hogy melyik út állt közelebb Vámbéryéhoz. Vámbéry képzése és karrierje, nyilvánvalóan közelebb állt a brit self-made-man ideájához, mint a poroszos filiszteréhez. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk arról sem, hogy Vámbéry előiskolái többé-kevésbé megütötték azt a minimumot, amely a reformkori Magyarországon még elégségesnek bizonyult egy értelmiségi karrierhez. Az Eötvös-Trefort-féle reformok után azonban ez már kevésnek bizonyult. Hasonló a helyzet, ha Vámbéry magyar östörténeti módszereiről beszélünk. Vámbéry útja, bár kétséget kizárólag a XIX. század legjelentősebb utazói teljesítményeinek egyike, nem párhuzamok nélkül való. A XIX. század első felében több magyar utazó kereste fel Ázsiát a magyarság nyomait keresve. A XIX. század második felére azonban ez a módszer elavulttá lett. Ugyanakkor, a magyar közvélemény érzékeny membránja, Jókai Mór még később is eljátszott a gondolattal a *Jövő század regényében*.

Az itt elmondottakat más szempontból is figyelembe kell vennünk. Vámbérynek több tudományterületen jutott ki az úttörő szerepe. Ez a szerep a maga korában nehéz, az utókor szempontjából felettébb hálátlan. Az utókor ugyanis könnyen észreveszi az úttörő óhatatlanul bekövetkező hibáit, azonban általában nem számol azzal, milyen nehézségekkel kellett megküzdenie. Márpedig Vámbéry teljesítményét csak akkor becsülhetjük fel a maga teljességében, ha a maga korának hátterében elemezzük.

A VÁMBÉRY-ÉLETMŰ RÉTEGEI

Vámbéry életművének két aspektusát már felelmeleget-tük. A magyarok eredetének megszállott kutatója és a nemzetközi politikai szakíró azonban még mindig nem fedi le az életmű egészét. Külön ki kell emelnünk az útleíró Vámbéryt. Amit a XIX. század magyar olvasója esetleg érdekes-ségnek tartott, azt ma önálló teljesítményként értékeljük. Vámbéry útleírásai valamint közép-ázsiai ismertetői mára már önálló autoritással bíró etnológiai forrásmunkákká lettek. Voltaképpen ebben áll életművének leginkább újrafelfedezendő része. A XX. század vége ugyanis elhozta azt, amiről Vámbéry jószerivel álmodni sem mert. Közép-Ázsiában megszűnt az orosz, illetve a szovjet főhatalom, s helyette új, szuverén nemzeti államok léptek a nemzetközi porondra. Ezek az új államok viszont még magukon hordozzák a múlt minden gondját. Így nyilvánvalóan érdekes a világ számára, hogyan látta a térséget a másfél évszázada arra járt utazó. Ezen keresztül pedig itt az ideje felfedeznünk az etnológus Vámbéryt. A közép-ázsiai tapasztalatait feldolgozó Vámbéry egy másik ma már önállóvá vált tudomány úttörőjévé is lett. Az Oszmán Birodalom helyzetét, valamint az orosz-brit vetélkedést és annak lehetséges következményeit taglaló elemzéseit túllépnek a publicisztika határain, és egy önállóan értékelhető politológusi, stratégiai elemzői életművet alkotnak.

Utazásai kapcsán érdemes szót ejtenünk Vámbéryről a földrajztudósról, a Magyar Földrajzi Társaság alapító elnökéről, valamint a földrajzi szakíróról.

Bár csak egy önálló munkát szentelt a kérdésnek, s ez a XIX. századi iszlám világról írott német nyelvű elemzése, mégis Vámbéryt kell az első, tudományos igényű és tudományos értékű iszlámkutatónknak tartanunk. Felfedeztetje, a tőle később elforduló Goldziher Ignác e téren kétséget kizárólag meghaladta őt, azonban ez mit sem von le elsősege érdeméből (Vámbéry 1875). Ugyanakkor, talán

éppen az iszlámról beszélő Vámbéry az, akinél a lehető legkönnyebben tetten érhetjük az asszimilálódó Wamberger Hermann örökségét. A mai politikai események tükrében nyilvánvalóan nehezen képzelhető, de igaz, hogy a zsidó tradícióhoz körömszakadtáig ragaszkodó Goldziher éppen az iszlámban látta bizonyítékát annak, hogy ez a tradíció korántsem halott illetve életképtelen. Ezzel szemben a zsidó tradícióból kiszakadó Vámbéry maga vallja be, hogy amennyire segítették őt gyermekkori tapasztalatai az iszlám életforma elsajátításában, annyira figyelmeztették arra, hogy egy reménytelenül halott vagy legalábbis a modernizáció kerékkötőjének számító tradícióval van dolga. Vámbéry ugyanis, ellentétben azzal, amit a „vámbéryánusok” képzelnek, korántsem lelkesedett a közép-ázsiai török világgért. Éppen annak intő jelét látta benne, mit tesz az elmardottsághoz való ragaszkodás. Ha az iszlámkutató Vámbéry az életmű egyik rejtett dimenziója, akkor legalább ennyire rejtett a magyar történetíró Vámbéry. Vámbéry munkája, az *A Story of Hungary* 1886 és 1923 között volt az angolul olvasó brit és amerikai közönség standard kézikönyve Magyarország történetét illetően.¹ A munka szintén nem ment a zsidó vonatkozásoktól. A kiadása körül bábáskodó Louis Heilprin nem más, mint a lengyelországi zsidó családban született miskolci antikvárius, majd később a Szemere-kormány sajtórendészeti osztályfőnöke, Kossuth híve, valamint családjának amerikai támogatója, Heilprin Mihály fia. Vámbéry másképp is kifejezte ragaszkodását a magyar kultúrához. A londoni Athenaeum és New Review hasábjain több alkalommal igyekezett bemutatni a magyar irodalom és történetírás akkoriban aktuális kérdéseit. A magyar történész Vámbéry figurája viszont átvezet bennünket a *Bokhara története* szerzőjéhez. Bár e könyvet sokan támadták, valamint tényleg kritizálható is, a maga korában vajmi nehezen írhatott volna bárki is jobbat. A magyarul három kiadást megért munkát Vámbéry szakmai kudarcai közé sorolta, azonban az utókor másképp vélekedett. Egy évszázaddal az eredeti megjelenése után a német és az angol

kiadások egyaránt újra napvilágot láttak reprint kiadásban (Vámbéry 1969/1872; Vámbéry 1973/1873). A történetíró Vámbéryt azonban nem sok választja el a török filológustól. Attól a török filológustól, aki először vállalkozott arra, hogy egy rövidebb kísérlet után, először tegyen közzé egy ujjur írásos török szöveget, a *Qutadgu Bilig* („Boldogító tudás”) bécsi, ujjur írásos kézírata alapján. Természetesen itt is sorolhatnánk a hibákat, azonban ezek éppen Vámbéry úttörő voltát domborítják ki. Vámbéry a kéziratot a 745-840 között a mai Mongólia területén, majd pedig 840 után Kanszuban, illetve 860 után Kelet-Turkesztánban birodalmat alapító ujjurok hagyatékának tartotta. Annak alapján tette ezt, hogy az írás, amellyel a bécsi kézirat ránk maradt, az övék. Az ujjur írás sajátosságának, annak, hogy nem különbözteti meg a zöngés és zöngétlen mássalhangzókat, köszönhető a másik tévedés is. Vámbéry a mű címét *Kutaku Bilik* formában olvasta (Vámbéry 1867; Vámbéry 1870a; Vámbéry 1870b; Vámbéry 1870c). Ma már természetesen tudható, hogy a mű eredetileg arab írással készült, és a manichaeus illetve buddhista ujjurok riválisainak, a muszlim karahanidáknak a hagyatéka, amelyet a timuridák korában, azaz a XIV-XV. században írtak át arab írásról ujjur írásra. Tekintve azonban, hogy az ujjurok lenyűgöző írásbelisége csak a XX. század első évtizedében vált ismertté, Vámbérynek nem lenne ma sem oka szégyenkezésre. A történelem furcsa fintora, hogy a XX. században az ujjur népvét újra felvevő kelet-turkesztáni törökök a maguk „ujgur” hagyatékának tartják Yāsuf ~ ~ib munkáját. Úttörőnek bizonyult Vámbéry egy másik vállalkozása is. 1867-ben megjelent munkája címe szerint a csagatáj nyelv tanulmányozására invitálja az olvasót, valójában a közép-ázsiai beszélt nyelvek első leírását tartalmazza (Vámbéry 1867). Bár nem jelentett filológusi áttörést, jelentős eredményt jelentettek közép-ázsiai (csagatáj) szövegkiadásai, leírásai ma is használható, szép munkák. Van, akinek már csak ezekből kitellett volna az életműve. Vámbéry autoritását a közép-ázsiai török nyelvek terén mi sem példázza jobban, mint az a tény, hogy a kiépü-

ló közép-ázsiai orosz adminisztráció számára készült nyelvi segédlet, Lazar Budagov 1871-ben megjelent kétkötetes „török-tatár” szótára a keleti török irodalom nagyjai mellett, önálló autoritásként hivatkozik rá. A sors fintora, hogy az „ugor-török háború” során Vámbéry ellenében fellépő magyar nyelvészek éppen ezt a szótárat forgatták fegyverként Vámbéryvel szemben.

Vámbéry török nyelvészeti munkássága vitathatóbb, mint a fentebb említettek. Való igaz, hogy Vámbéry nem volt képzett nyelvész, igaz, a maga korában nem is lett volna kitől tanulnia. Ugyanakkor itt is tett úttörő lépéseket. Az ő nevéhez kapcsolódik a török nyelvek első etimológiai szótárának kísérlete, amelyet sok bírálat ért ugyan, de a török nyelveknek ma sincs etimológiai szótára. Ismételten Vámbéry munkájának értéket bizonyítja, hogy egy évszázaddal az első megjelenése után, Vámbéry Ármin etimológiai szótárának német változatát reprintben is kiadták (Vámbéry 1877; Vámbéry 1972/1878). Vámbéry, különösen a fiatal Vámbéry életművének sajátos része a magyar hódoltság török forrásainak kutatása. Bár e munkát végül tanítványa, Thúry József fejezte be, Vámbéry itt is az úttörők között volt.

Mindezek hátterében kell majd a tudománynak újraértékelnie a magyar őstörténész Vámbéryt is. Nyílt titok, hogy a tudomány joggal kritizálja Vámbéryt abban, amit a magyar nyelv törökös eredete kapcsán állít, ugyanakkor számos kérdésben ma már neki adunk igazat, bár ezt nem mondjuk ki. Ezek legfontosabbika, hogy a mai tudományosság már magától értetődően választja ketté a magyar nyelv és a magyar nép eredetéről folytatott diskurzust, amit Vámbéry Hunfalvyval vitatkozva maga is állított, de akkoriban ebben a kérdésben alulmaradt. Ugyanakkor számos kérdésben ma sem neki adunk igazat. Így a magyarság tágabb török rokonságát elfogadva sem a törökségben keresük a magyarság kialakulásának magvát, ahogy azt Vámbéry kereste volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Coco C. (1985) Vámbéry Ármin bibliográfiája: *Vámbéry Ármin emlékezete*, Hazai Gy. (szerk.) 26-50. Budapest.
- Dobrovits, M. (1999) Vámbéryval 2000-ben: 2000, 49-61.
- Jansky, H. (1950-1955) Ahmet Zeki Velidi Togan: 60. *dogum yili münasebetiyle Z. V. Togan'a Armagan - Symbolae in honorem Z. V. Togan*, XVII-XXXI. Istanbul.
- Vámbéry, A. (1923) *Hungary. In Ancient, Medieval, and Modern Times, with the collaboration of Louis Heilprin. Eight edition with a new chapter on Hungary from 1867 – 1923.* London
- Vámbéry, Á. (1870b) Az ujjur nyelvemlékek: *Akadémiai Értesítő* IV: 277-278.
- Vámbéry, Á. (1870c) Az "ujgurok nyelvemlékei" című munkának bevezetéséből: *Nyelvtudományi Közlemények VII*: 222-241.
- Vámbéry, Á. (1877): *A török-tatár nyelvek etymológiai szótára*. Budapest.
- Vámbéry, A. (1923) *Hungary. In Ancient, Medieval, and Modern Times, with the collaboration of Louis Heilprin. Eight edition with a new chapter on Hungary from 1867 – 1923.* London.
- Vámbéry, H. (1867) *Čagataische Sprachstudien enthaltend grammitikalischen Umriss, Chrestomatie und Wörterbuch der čagataischen Sprache*. Leipzig.
- Vámbéry, H. (1867) *Eide Kasıde in ujjurischer Schrift und Sprache mit Text, Transcription, Uebersetzung und Noten*, ZDMG XXI: 638-651
- Vámbéry, H. (1870a) *Uigurische Sprachmonumente und das Kutatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche und lithographierten Facsimile aus dem Originaltexte des Kutatku Bilik*. Innsbruck.
- Vámbéry, H. (1875) *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert. Eine culturgeschichtliche Studie*. Leipzig.

- Vámbéry, H. (1969/1872) *Geschichte Bochara's oder Transoxaniens von den frühesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Nach orientalischen benützten und unbenützten handschriftlichen Geschichtschquellen*. Osnabrück.; Vámbéry, A. (1973/1873) *History of Bokhara*. New York.
- Vámbéry, H. (1972/1878): *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen. Ein Versuch zur Darstellung des Familienverhältnisses des turko-tatarischen Wortschatzes*. Osnabrück.
- Vásáry I. (1985) Vámbéry és a magyar őstörténet: *Vámbéry Ármin emlékezete*, Hazai, Gy. (szerk.) 19-26. Budapest.

JEGYZETEK

- ¹ A munka angliai utolsó, nyolcadik kiadása Vámbéry Rusztem átdolgozásában látott napvilágot: Vámbéry, A. (1923) *Hungary. In Ancient, Medieval, and Modern Times, with the collaboration of Louis Heilprin. Eight edition with a new chapter on Hungary from 1867 – 1923*. London.

HAZAI GYÖRGY

EGY VÁMBÉRY ÁRMIN
ÁLTAL FELFEDEZETT
MAGYAR TÖRTÉNELMI
VONATKOZÁSÚ KÉZIRAT:
A TÁRIH-I UNGURUSZ

Vámbéry Ármin a Magyar Akadémiai Értesítőben 1860-ban megjelent rövid cikkében arról adott hírt, hogy egy középkori latin nyelvű magyar krónika török fordítására bukkant. Ugyanott jelezte, hogy a kézirat a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába került. Azt a szerénységből elhallgatott tényt, hogy a Törökországban birtokába került becses kéziratot jómaga ajándékozta a könyvtárnak, már egy másik írásból tudjuk meg. Ez Budenz Józseftől származik, aki ugyanazon folyóirat következő számában a műről már részletes leírást adott, egyben abból néhány részletet is közzétett. Kommentárjai és kérdésfeltevései a kézirat alapos tanulmányozásáról, egyben az azzal összefüggő érdemi kérdésekben való elmélyedésről vallanak. A mű ere-

detére ill. forrásaira vonatkozó kérdések összefoglalásával nyilvánvalóan középkori krónikáink ismerőit és kutatóit kívánta további elemzésekre buzdítani.

A tudomány malmai lassan örölnek. Közel egy évszázad múlt el addig, amíg a mű ismét felbukkant a magyar történelmi irodalomban. Léderer Emma egy 1952-ben megjelent írásában a Budenz által közzétett anyagot forrásként használta, s így ismét felhívta a figyelmet a kiadatlan műre.

Jómagam a kézirattal ezt követően kezdtem foglalkozni.

Az idők folyamán a mű részleteinek tisztázását több szerencsés mozzanat segítette elő. Így Matuz József, majd Ernst Dieter Petritsch kutatásai tisztázták a szerző kilétét, s ez már önmagában is nem egy összefüggést más megvilágításba helyezett.

Hasonlóképpen jelentős volt Borzsák Istvánnak a tartalmi összefüggések tisztázásához való hozzájárulása.

A Nagy Sándor hagyomány jeles kutatója 1982-ben éppen e témakörben tartotta akadémiai székfoglalóját. Ez adott apropót számomra, hogy a Tarih-i Ungurus e vonulatának tisztázásához segítségét kérjem. Borzsák István meg is találta a kérdés megoldásának szálát. Nagy öröömömre szolgált, hogy a témakörben közzétett írásai ténylegesen fordulópontot jelentettek a mű tartalmi vonatkozásai egy jelentős részének tisztázásában.

A SZERZŐ

A szerző kilétének felderítéséhez a legfontosabb nyomjelzést saját neve szolgáltatja. A név tercümán 'tolmács' eleme elárulja, hogy személyét a kor ilyen foglalkozású udvari tisztviselőinek sorában kell keresni.

Szerencsés körülmények folytán az utóbbi évtizedek kutatásai fényt vetettek Nagy Szulejmán udvari hivatalának ezen szektorára és az ott működő személyek életútjára ill. pályafutására.

Forrásaink - amint Matuz József ezt idézett tanulmányában már kimutatta - jól ismerték Terdzsümán Mahmúd személyét, aki mint a Porta egyik ismert diplomatája fényes karriert futott be.

A minket közelebb érdeklő összefüggések miatt fontos megjegyezni, hogy e korszakban az udvari tolmácsok sorában csak egy Mahmúd szerepel. így forrásaink névadatai alapján a szerző azonosításakor csupán egy személyt vehetünk figyelembe. Ugyan-akkor meg kell jegyeznünk, hogy az udvari tolmácsokra vonatkozó források Mahmúd kapcsán csak politikai-diplomáciai tevékenységéről tudósítanak; arról nincs tudomásuk, hogy valamilyen irodalmi-történelmi mű szerzője lenne. így ez az azonosítás lényegében egy – mindmáig mindenki által elfogadott – feltevés, amelyet történelmi forrásaink közvetlenül nem igazolnak. Amint azonban látni fogjuk, annál inkább megerősíti ezt a mű keletkezése, tartalma és tervezett rendeltetése körül világos rendszerbe formálódó tények egész sora.

Terdzsümán Mahmúd személyét Matuz József egy bajor nemesi családból származó, a magyar királyi udvarban szolgáló apródéval azonosította, aki a mohácsi csatában igen fiatalon esett török fogságba. Ez egyben az Oszmán Birodalomban később kibontakozó fényes karrier kezdetét jelentette számára. E kutatások nyomán az életút, udvari pályafutás és diplomáciai tevékenység legfőbb állomásai és eseményei is ismertté váltak.

A portai tolmács-diplomata képét teljesebbé tette Ernst Dieter Petritsch rendkívül széles levéltári forrásanyagon alapuló kutatása, amely egyértelműen bizonyította, hogy Terdzsümán Mahmúd személyét Jákob von Pibrach bécsi zsidó kereskedő Sebold fiával kell azonosítani. E kutatások nemcsak a személy - szerzőnk - kilétét helyezték más megvilágításba. Számos fontos adattal egészítették ki a Matuz József által összegyűjtött és értékelt források közléseit. A Terdzsümán Mahmúdra vonatkozó kép így tényekben gazdagabbá, részleteiben lényegesen árnyaltabbá vált.

Ez a tabló a szerző személyét a kor egy rendkívüli tehetséggel megáldott, a történelmi körülményeket és saját érdekeit kitűnően felismerő szereplőjeként mutatja be. Egy diplomataét, aki az akkori két világ, Európa és az Oszmán Birodalom közötti konfrontációban éli le életét, aki e nehéz közegben - a kettős ügynök szerepét is vállalva - kitűnően találja meg önnön érdekei érvényesítésének útját.

Tények, amelyek gazdagságukat és színességüket tekintve történelmi regénybe kíváncsoznak. Ugyanezen tények nekünk a nevéhez kapcsolódó történelmi mű jobb megértésében segítenek.

Az eseményekben gazdag, a korabeli politikával, diplomáciai törekvésekkel oly szorosan összefüggő életút a történelmi források egész seregében hagyott nyomot. Joggal remélhetjük, hogy korántsem vagyunk az adatok sorának lezárásánál. S talán azt is, hogy a későbbi kutatások során a történelmi források is igazolni fogják Terdzsümán Mahmúd krónikái szerzőségét, azaz azt, hogy a Tarih-i Ungurust minden kételyt kizáróan az ő művének tekinthetjük.

A MŰ KELETKEZÉSÉNEK KÉRDÉSEI

A mű keletkezését illetően a szerző ezt érintő közléséből kell kiindulnunk. Tőle a kézirat 2b-3a oldalán a következő tudósítást kapjuk:

„Amikor a [Szülejmán szultán] kardja csapásával meghódított Ungurusz tartományának várai közül néhány vár népe Bécs királyának hódolt és nem engedelmeskedett a padisahi parancsnak, ezért ő tengerszéli katona élén ellenük vonult és egyetlen intésével meghódította azokat. Akkor az Usztulni Belgirád nevű várban egy latin nyelvű könyv került kézre. Tartalmát megvizsgálva (kiderült), hogy az Ungurusz tartományának története a régi idők-től kezdődően. Arra törekedett, hogy megmagyarázza, miként virágzott fel az a tartomány, mely okból nevezték

Ungurusznak, székvárosát, Budint miért nevezték el Budinak, mi volt a neve korábbi székhelyeinek, miféle királyok követték (ott) egymást, azok mikor, kikkel harcoltak, mennyi ideig uralkodtak és éltek. Ezért én, e gyenge, nyomorult szolga, Terdzsümán Mahmúd, elhatároztam, hogy lefordítom azt. Talán eljön majd az idő, amikor a kor padisahjának és 'sorskegyeltjének' nemes tekintete rátéved ennek a megvetésre méltó szegénynek az ajándékára, és méltóztatik majd jóindulatával és kegyességével elhalmozni alázatos szolgálját.

Az egyértelmű szerzői közlés szerint a műben egy latin nyelvű, a magyarok történetét tárgyaló krónika fordítását kell látnunk; keletkezésének időpontját illetően Székesfehérvár török kézre kerülésének évét, azaz 1543-at terminus post-quemnek lehet tekintenünk.

A szöveg elemzése és a tartalmi összefüggések feltárása azonban azt mutatja, hogy a szerző fenti közlését kételyvel kell fogadnunk: a tények a szerzői állítás ellenkezőjéről tanúskodnak. Így bizonyos az, hogy nem egy egyszerű krónika-fordítással, hanem egy többszálú krónika-kompilációval van dolgunk, amely egy meghatározott politikai-ideológiai célt, nevezetesen Nagy Szülejmán nyugati hódításainak propagálását volt hivatott szolgálni. Ez a cél határozta meg a szerzői kompozíciót, s így a rendelkezésre álló forrásanyag felhasználását is.

Ha a szerzői közlésnek a mű eredetére vonatkozó része nem bizonyul hitelesnek, hogyan ítélné meg a Székesfehérvárra vonatkozó közlést? E tekintetben nincsenek a szerzői állításnak ellentmondó adataink. Azt a lehetőséget azonban nem zárhatjuk ki, hogy a Székesfehérvárra, az ottani könyvtári búvárkodásra való utalás is csupán szerzői szülemény, amely a mű eredetiségét és hitelességét volt hivatott igazolni.

Ezen kérdőjellel kísért kételyünk nincs kihatással a mű keletkezésének időpontját érintő meggondolásokra.

Amint látni fogjuk, több belső összefüggés erősíti meg, hogy a mű születése, pontosabban e munka megkezdése a 16. század negyvenes éveinek derekához kapcsolódott.

Már a korai kutatások is egyértelműen kimutatták, hogy a műben két különböző, a szerző által azonban mesterien egybeolvasztott tartalmi vonulattal, nevezetesen Nagy Sándor históriájával ill. a magyarok történetének rövid összefoglalásával van dolgunk. A két vonulat értelemszerűen két különböző, esetleg többpólusú forrásháttérre támaszkodhat. Ugyanakkor a török szöveg filológiai elemzése nem kevés új problémát jelez, további meggondolásokra késztet.

Az eredeti szöveg már az első pillanatban is számos hiányról tanúskodik. Személy- és helynevek, ritkábban évszámok helye lett kihagyva, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy azok beírására majd később kerül sor.

Úgy tűnik, hogy a szöveg leírásakor több gond volt a Nagy Sándor-történet szerkesztésével, az odavágó forrásanyag adatainak pontosításával, mint a mű többi részével. Miből következtek ezek a gondok? Milyen hátráltató tényezők jelentkeztek a papírra vetés fázisában?

Ebben az összefüggésben joggal merül fel az a kérdés, hogy a mű szerkesztésekor volt-e a szerző kezében írott vagy nyomtatott forrás? Magyarországi, majd későbbi nyugati útjai során gondolt-e erre a mozzanatra? Ha nem így járt el, akkor a munka végső fázisában csak korábbi anyagaina támaszkodhatott.

Joggal merülhet fel az a gondolat, hogy Terdzsümán Mahmúd talán felületesen készítette el jegyzeteit ill. vázlatait, s a szerkesztés során már nem jól ismerte ki magát azokban. A személy- és helynevek vonatkozásában elbizonytalanodhatott, az adatokat esetleg revideálni akarta. Talán ezért járt el úgy, hogy számos név helyét üresen hagyta, remélve, hogy később, amikor alkalma adódik, a neveket bevezeti.

Felmerülhet azonban az a gondolat is, hogy a végső munkafázis, maga a papírra vetés talán nem is Terdzsümán Mahmúd munkája volt. E feladat esetleg valaki másra hárult, akinek az ismeretlen névanyag kezelésében nehézségei voltak, s aki a kérdéses helyeket inkább üresen hagyta,

azt remélve, hogy megbízója, Terdzsümán Mahmúd segítségével e helyeket később teljessé teszi.

Mindez azt jelentené, hogy a kézirat megszületésénél nem egy, hanem két 'szerkesztővel' kellene számolnunk.

Egy feltevés, ami megerősítést igényel. Kérdés, hogy a kézirat maga nyújt-e ilyen támpontokat. A szöveg által mutatott fonetikai sajátosságok mind a mássalhangzók, mind a magánhangzók szférájában tipikus középoszmánli állapotáról vallanak.

A szerző személyének tisztázására vonatkozó kutatások során joggal merült fel az a nyelvi vonatkozású kérdés, hogy a szerző német anyanyelvűsége nem hagyott-e nyomot a Tarih-i Ungurus nyelvében. Más szóval, nem kell-e számolni 'germa-nizmusok' beszűrődésével.

A mű nyelvi összképe ilyen vonatkozásban rendkívül csekély közvetlen fogódzópontot ad. A hangtan szférájában nincs keresni valónk. Ami a szintakszist illeti, következetlenség, vagy a hiba határát súroló lazaság bukkan fel jócskán, ezek azonban egy tűrési határon belül maradnak. Más szóval: ilyen pontatlanságok egy török anyanyelvű szerzőnél is előfordulhatnak.

Biztosabb fogódzópontot a kifejezéstár nyújthat. Itt egy-két esetben 'tükörfordításra' gondolhatunk. Ilyen eredetű fordulat a mű nyelvébe könnyen bekerülhetett. Természetesen minden ilyen vizsgálat nagy körültekintést igényel. Ne feledjük: nem a korabeli nyelvállapottal van dolgunk; egy fordulat helyességének vagy idegenségének ellenőrzési lehetőségei nem azonosak.

A korabeli forrásokból tudjuk, hogy Terdzsümán Mahmúd az oszmán-török nyelvet magas szinten sajátította el. Az a kérdés természetesen nyitva marad, hogy egyformán jól bírta-e a nyelv beszélt és írott változatát.

E ponton emlékezetbe kell idézni néhány nem lényegtelen mozzanatot.

Nem kétséges, hogy a szöveg mutat nyelvi következetlenséget vagy pontatlanságot. Ugyanakkor egyértelmű,

hogy írója az arab írás minden csínjának-binjának birtokában volt. A szövegben használt arab eredetű szavak helyesírása csaknem kifogástalan: hiba elenyészőn kis számban fordul elő. A vokalizáló-si jelek használata, amely alapos nyelvismeretet igényel, ugyanezt a képet mutatja. Éppen ebben a szférában van egykét olyan pont, amely a részletek igen-igen alapos ismeretéről tanúskodik. Olyan tapasztalati mélységről, amelyet az idegen származású Terdzsümán Mahmúd esetében aligha szabad feltételeznünk.

Itt kell megemlítenünk azt is, hogy a személy- és helynevek körében mutatkozó nem kevés pontatlanság némelyike is esetleg azzal nyer magyarázatot, hogy a szöveg előállításának két 'gazdája' volt.

Példaként idézhetjük az arab írás pontjainak eltévesztése miatt felbukkanó 'változatokat'. Így Nizandzs (helyesen Bizandzs 'Bizánc'), Akbelja (népetimológiára emlékeztető alak *Akilja 'Aquilea' helyett), Parir (Pariz 'Párizs' helyett), Pulapusz (Juliánusz helyett) stb. Ezek az alakok joggal sugallják azt a gondolatot, hogy a szöveg leírója bizonyos előzményekből dolgozott és ismeretei hiányában követte el ezeket a tévedéseket. Azt ugyanis aligha tételezhetjük fel, hogy Terdzsümán Mahmúd ne ismerte volna e nevek helyes alakját. De túl a betűtévesztéssel magyarázható névváltozatokon nem egy olyan torzult névalakkal is találkozunk, amely aligha írható egy a német és latin nyelvben jártas személy számlájára.

Valóban a szöveg maga nyújt megfontolásra érdemes támpontot abban a vonatkozásban, hogy a kézirat elkészítésénél esetleg két személy munkájával kell számolnunk. Idézzük a mű utolsó sorait:

„Itt legyen vége e beszélynek! Ahhoz, ki olvassa és ki meghallgatja, ó Fenséges,

Holnap légy irgalmas mindegyikéhez, Amikor majd végtelenül elesettek lesznek! Írójának is irgalmazz, Ne gyötörje a pokol a nyomorultat! Mesterének lelkét is vidítsd fel! A Te dicsőségedre, ó Szolgák Ura, Fejeződjék be e he-

lyen a történet, Mindnyájunkon könyörüljön meg Ő, akihez segítségért kell fohászkodni!

A kiemelt két megjelölés megerősíti azt a feltevést, hogy a kézirat megszületésénél minden valószínűség szerint két személy munkálkodását kell figyelembe venni. Így valószínűleg helyes az az értelmezés, hogy Terdzsümán Mahmúd, a szerző a török kézirat formálásában valakinek a segítségére támaszkodhatott. Ez a személy a mű záró soraiiban (ott a kátip 'írnok'szó jelenik meg) vele együtt esdekelt isteni kegyelemért, és ne feledjük, feltehetően várta a szultáni jutalmat. A két személy között kialakult 'kollegiális' együttműködés Terdzsümán Mahmúd bölcs önkritikájának is bizonyítéka lehet. Bármennyire is kitűnő ismerője volt az oszmán-török nyelvnek, józanul mérte fel, hogy műve szerkesztésénél anyanyelvű személy segítségére van szüksége.

Fogadjuk el, hogy Terdzsümán Mahmúd Székesfehérvár elfoglalásának évében kapta az ihletet műve megírására. Fogadjuk el azt is, hogy ekkor kezdte el a koncepciót sugalló források feldolgozását, kivonatolását, esetleg talán a szerkesztés alapjául szolgáló szöveg ill. nyersfordítás elkészítését is.

Bizonyos azonban az, hogy ennek az anyagnak az adott kéziratban való megtestesülése még jó ideig várathatott magára.

Mennyit? E kérdésre talán sohasem tudunk majd válaszolni.

E ponton a kérdéseket csak további kérdések vagy feltevések követhetik.

Van azonban egy meggondolkoztató tény, amiről nem szabad megfeledkeznünk. A kézirat sorsára vonatkozó adatok azt jelzik, hogy az korábban egy kevésbé ismert személy birtokában volt. Mindez pedig nagyon valószínűvé teszi azt, hogy a mű - ellentétben a szerző becsvágyó terveivel - sohasem került a szultán kezébe, ahonnan természetes útja a szeráj könyvtárába vezetett volna.

A MŰ FORRÁSAI

I

Milyen forrásra ill. forrásokra támaszkodott Terdzsümán Mahmúd művének megírásában? Más szóval igaz-e az a szerzői közlés, hogy a mű egyetlen latin nyelvű előzményre támaszkodott, amelynek török fordítása az ő tollán született meg?

Mára szöveg első kritikai elemzője, Budenz József is kéttelylet fogadta ezt az állítást. Kételye elsősorban azon a tényen alapult, hogy a magyar történelem krónika-irodalma nem ismer olyan művet, amelyben Nagy Sándor története a Tarih-i Ungurusban ismert terjedelemben és formában jelenne meg. Tegyük hozzá: ilyen mű mindmáig nem bukkan elő; ma már jól ismert okokból nem is bukkanhatott elő. Így kézenfekvő volt, hogy a Nagy Sándorra vonatkozó-jelentős nagyságrendű 'betét' más forráscsoportból került a műbe. Borzsák Istváné az érdem, hogy e forrást I. M. Iustinus világtörténeti vázlatával azonosította.

E vázlat, amely a két szöveg összehasonlítása alapján született, nem kevés tanúsággal bír. Egyfelől világosan mutatja az egyértelmű egyezéseket, másfelől pedig figyelmeztet az eltérésekre is. Ez utóbbiak azt jelzik, hogy Terdzsümán Mahmúd művének megírásakor talán Iustinus művének nem egy 'klasz-szikus', hanem az ő korában ismert, bizonyos részleteiben módosult változatát használhatta, vagy – megfontolt írói szándéktól vezetve – egyes részleteit jómagá változtatta meg, formálta át mondandója számára.

Mindebből értelemszerűen következik, hogy csupán a mű egyharmadát (8a-77b) kitevő e 'fejezet' kirekesztése után maradó rész az, amelynek forrását vagy forrásait a magyar krónika-irodalom ma ismert, ha úgy tetszik 'kodifikált' művei között kell keresnünk.

A Tarih-i Ungurus tartalmilag egyértelműen a krónikáinkból jól ismert koncepció, a magyar-hun rokonság és a 'többszöri honfoglalás' eszmei talaján áll. A jól ismert ese-

ménysor elemei Terdzsümán Mahmúd tollán azonban - ismét saját írói elképzeléseinek igényei miatt - nem kevésbé módosulnak. Attila birodalma felbomlik, belviszályok lesznek úrrá. Csaba arra kényszerül, hogy népével visszatérjen az őshazába. Ezt azonban – a magyar krónikáktól eltérően – szinte nyomban követi Árpádnak és vezéreinek a 'régí' új haza megkeresésének a honfoglalásba torkolódó eseménysora. Ehhez hasonló a folytatás is: az István király trónralépéséig eltelt évszázad eseményeiről nem történik említés. Így a kalandozásokra vonatkozó részek teljesen elmaradnak.

A Szent István uralkodásával kezdődő részben fontos nyomvonalak bontakoznak ki. Így világos, hogy a Tarih-i Ungurusban leírt történés tartalmi menete a Képes Krónika ill. Thuróczy János művének szövegéből jól ismert eseménysort követi. Az egyezések az események rendjén túl a részletekben is szembe-ötlőek. Legjobb, világos rendszerbe illeszkedő példája ennek a királyok és ellenkirályok uralkodásának időtartamára ill. az elhalálozásuk kapcsán említett, a temetkezési helyekre vonatkozó adatok. Ebben az adatsorban az egyezések dominálnak, az eltérések minimálisak.

Mindebből értelemszerűen következik, hogy Terdzsümán Mahmúd a Képes Krónika családjához tartozó művekből, vagy Thuróczynak ezen ismeretanyagot a 15. század végén magába építő művéből, esetleg ennek későbbi átdolgozásaiból meríthette ismereteit.

Fentiekből, továbbá a mű kronológiai keretéből adódóan -amint erre már Budenz József is utalt - kézenfekvő, hogy Thuróczy Mátyás korában keletkezett művét kiemelt figyelemben kell részesítenünk. Tegyük azonban hozzá: Thuróczy művének a Nagy Lajos korától Mátyás uralkodásáig terjedő része, amely a Képes Krónika által tárgyalt eseménysort követő időszakot tárgyalja, a Tarih-i Ungurus egy szerény szegmentumát képezi: e korszakra a mű 418 oldalából mindössze 38 jut.

Az a tény, hogy Terdzsümán Mahmúd a magyar történelem ezen időszakát lényegesen szűkszavúbban adja elő, minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a magyar-tö-

rök kapcsolatok – elsősorban háborúk és összecsapások – bemutatása meggondolkoztató feladat elé állította a szerzőt. A török történelem akkori közelmúltjának eseményei jól ismertek voltak Nagy Szulejmán korában. Kérdés azonban, hogy Terdzsümán Mahmúdnak szolid ismeretei voltak-e minderről. Ha nem, jól megfontolt okokból valószínűleg a rövidítés útját választotta. Hasonló irányba hatott a jól ismert ideológiai koncepció is: az oszmánok sikerének kellett dominálni. Az oszmánok kudarcai – megfelelő formában – természetesen említésre kerültek, de összességükben szerényebb részre tarthattak igényt. A Hunyadikorszaknak a törökök számára nem mindig hízelgő eseményeinek bővebb bemutatására pedig mi szükség lett volna?

Az események összességét tekintve a tárgyalás vonala nem kevés egyezést, ugyanakkor azonban - inkább a részletekben számos eltérést mutat.

Mindez nem teszi lehetővé azt, hogy a mű ezen részeinek forrását minden kételyt kizáróan Thuróczy János művében lássuk. Talán e krónika későbbi nyugati felhasználóinak művei irányában kell keresni az összekötő szálakat?

Az eltérő prezentációk sorát rendkívül óvatossággal kell kezelnünk. Itt a különbség forrása gyakran - talán legtöbbször - a szerzői tévedés vagy a szándékos 'kiszínesítés', az események mozgalmasabbá-izgalmasabbá tételének szándéka lehetett. Nyilvánvalóan ilyennek kell tekinteni azokat a helyeket, ahol egyes uralkodók elhunytakor belépnek az ármány és a gyilkos eszközei.

A szöveg közzétételére vállalkozó turkológusnak e ponton kell megállnia. Szerény megjegyzéseivel talán már át is lépett egy határt. A fent jelzett feladat elvégzése krónikairodalmunk szakértőire vár.

AZ ÍRÓI CÉL

A szerző maga úgy fogalmaz, hogy művének megírására azért vállalkozott, mert a magyar földön hadakozó uralkodóját akarta megfelelően tájékoztatni a magyarok eredetéről és történelméről. Természetesen nem rejtette véka alá, hogy művéért a szultán jutalmát remélte.

Az időpont és a történelmi kontextus önmagában magyarázza és jogossá teszi a vállalkozást. Nagy Szulejmán – uralkodásának zenitjén – magyar földön háborúzik. A Magyarország három része szakadását bevezető mohácsi katasztrófát – a szultán diadalát – követi Buda elveszejtése, a török tartós berendezkedésének kezdete. Az ambíciók – az eredeti tervek szerint – tovább mutatnak. Bécs a további cél. Világosan jelzik ezt 1529 és 1532 eseményei.

S itt van az a pont, ahol a Tarih-i Ungurus szerzői elképzelése is távolabbra mutat. Jómaga egy különleges síkon jól támogathatja uralkodójának ügyét, adhat – reméli – történeti-ideológiai impulzust egy világtörténelmi jelentőségű vállalkozás számára.

Terdzsümán Mahmúd művéből már az első látásra is világosan bontakozik ki a szerző burkolt, de nagyon is egyértelmű koncepciója: Nagy Szulejmán elé a történelem legnagyobb hódítóinak, Nagy Sándornak és Attilának példáit állítja, hogy így az uralkodót a nyugat elleni háborúk folytatására, elsősorban is Bécs bevételeire buzdítsa.

A dolgok mélyében azonban még több rejlik. Ezt Borzsák István kutatásai világították meg. Ő mutatott rá arra, hogy valójában Nagy Szulejmán uralmának és hódításainak történeti legitimációjáról van szó. Konstantinápoly ura Nagy Sándor hatalmának jogos örököse és folytatója, így tehát, a történeti folytonosságot tekintve, a Kelet-Római Birodalom régiójának jogos birtokosa.

De hol ér véget ez a Nagy Sándor teremtette birodalom, amely területileg szomszédja volt a később Attila által uralt régióknak? Terdzsümán Mahmúd történelmi bizonyítékokat

szolgáltat, hogy a távlatoknak szinte nincs határa. Az említett nagy hódítók nemcsak Bécsset gyűrték hatalmuk alá, túl azon, hogy Romát és Velencét fenyegették, még Marseille is látóköriükbe kerülhetett.

S mikor kellett ezen üzenetnek Nagy Szülejmánhoz eljutnia? A 16. század negyvenes éveiben, Buda eleste és Bécs bevételére tett két sikertelen kísérlet után.

Abban a sorsdöntő időszakban, amikor a Porta minden bizonnyal egy nagy váltóállítás, a hatalmi és terjeszkedési orientáció megváltoztatásának problémájával konfrontálódik.

Hatása Magyarországon döntő jelentőségű; az utána jövők, Kálti Márk, a Képes Krónika szerzője, a Dubnici és a Pozsonyi Krónika, a Sambucus-kódex, a Mátyás-korabeli *Chronicon Budense* csaknem

A Bécs bevételét célzó hadjáratok kudarcai egybeesnek az Oszmán Birodalom iszlám erői megerősödésének és térhódításának időszakával. A Közel-Kelet és Észak-Afrika arab-muszlim területeinek meghódítása nemcsak a Birodalom területi dimenzióját alakította át: megváltoztatta az orientáció irányát és annak ideológiai erővonalait is. S ennek keretében átalakultak a szultáni hatalom legitimációjára vonatkozó ideológiai igények is.

A szunnita oszmánok a meghódított európai területek biztos birtoklásának tudatában egyre nagyobb figyelmet fordítanak a siíta perzsák által uralt Közép-Kelet felé. Nagy Szülejmán és utódai súlyos kötelezettséget vállalnak magukra: az Iránnal való konfrontáció, a háborúk egész sorának nehéz periódusa kezdődik.

Mindez nem marad nyomtalanul az ideológia szférájában. Az oszmánok uralmának legitimációja a kalifátus megszerzésével teljesen más nagyságrendű, úgy mondhatnánk 'égi dimenziókat' kap. Az iszlám ügyének első embere, a kalifa isteni küldetést teljesítve uralkodik, s így uralmának határai is végtelenek. A hatalmi legitimáció ezen magától értetődő és egyszerű koncepciója alapján az oszmánoknak már nincs szüksége más, a történelmi

múltban gyökerező ideológiai modellre. Az már mindezt csak kísérő mozzanatként erősíti meg, hogy a törökök égi küldetésének igazolására az idők folyamán a Koránban is megfelelő passzust találnak.

Ebben az időszakban, ebben a történeti-ideológiai miliőben születik meg Terdzsümán Mahmúd műve, amely az oszmánok első évszázadaira jellemző, a Nyugat – Bizánc, a Balkán, Itália és Közép-Európa – felé mutató politikai koncepciójának jegyében születik meg. Ideológiai támogatást akar nyújtani a nagy ügy, a nyugati irányú oszmán hódítások méltó – esetleg csak ideiglenes – lezárásához, Bécs meghódításához.

Az udvari emberek, elsősorban tolmács-diplomaták között Terdzsümán Mahmúd egyedül volt lelkes támogatója és ideológusa e politikai célkitűzésnek? Esetleg egy lobby nevében adott hangot e gondolatoknak? Reakcióként a Portán minden bizonnyal jól érzékelhető politikai-ideológiai irányváltásra?

E kérdéseket ma csak megfogalmazhatjuk. A bécsi származású Terdzsümán Mahmúd diplomataként – a kor mércéjével mérve – fényes pályafutással büszkélkedhetett. Amint forrásaink bizonyítják, szülővárosához való kapcsolatát gondosan ápolta. A Habsburgok és természetesen saját érdekei képviselőjében bevonult a történelem kettős ügynökeinek sorába is. A sajátos koncepciójú magyar történettel pedig az oszmánok nyugati orientációjának, elsősorban is Bécs meghódításának lett lelkes szószólója.

Ki tudja, hogy ezen ideológiai koncepcióhoz milyen egyéni vágyak és indulatok kapcsolódtak. Talán azt remélte, hogy Bécs török kézre kerülése után fontos posztot tölthet majd be szülővárosában?

Jól tudjuk, hogy a szerző ilyen elképzelései - ha valóban léteztek ilyenek - nem valósulhattak meg. Egy kalandos életút talán legfontosabb eredményeként azonban egy sajátos ideológiai koncepciót megörökítő történelmi mű szü-

letett, amely megannyi szálon gazdagítja a magyar és török történelemre vonatkozó ismereteinket.

A MŰ IRODALMI ÉRTÉKE

Eckhardt Sándor, Kézai Simon hun krónikájának egyik legjelesebb kutatója, nem kevés elismeréssel illette a 13. századi szerző írói képességeit. Így írt:

„Kézai műve a maga korában mint irodalmi alkotás is jelentékeny; kétségtelenül annak a keleties, pogánykodó szellemnek kifejezése, mely Kún László alatt az ősnak képzelt Attilában kereste mintaképét és hadi dicsőségének hivatászerű kiteljesülését. szórói-szóra átveszik Kézai hun történetét, legfeljebb másolás közben rontanak furcsa és ismeretlen nevein. ...A későbbi krónikások közül egy sem vetette össze ezt a sajátosan egyéni ízű történeti regényt a nyugati források adataival; a leírt szöveg olyan tekintély volt előttük, hogy nem mertek vagy nem is akartak rajta változtatni. Eből a távlatból nézve bámulhatjuk Kézai Simon merészségét és önállóságát, hogy a többi középkori íróval ellentétben ennyi önállóságra valló elmeművet alkotott.

Terdzsümán Mahmúd írói koncepcióját nem kevesebb elismerés illetheti. Merészen és találékonyan komponálja meg történetét, fűzi össze a nagy hódító elődök Ől. a hódításra kiszemelhető régiók történetét. Biztos kézzel bánik a motívumokkal, csoportosítja át saját írói elképzeléseinek ill. céljainak megfelelően. A lényegre összpontosítja figyelmét, a részletek forráshű prezentálása már kevésbé érdekli. Sőt tovább lép: e ponton is bátran változtat, ha írói érdeke, vagy ízlése ezt megkívánja.

A szerző egy zártkörű forrásanyagot dolgoz fel, a prezentálásban azonban már szabad a keze. A magyar történetet sűrített, az eseményekre és a változatosságra koncent-

rált formában adja elő. A történetést magát pedig vonzóbbá, izgalmasabbá akarja tenni. A csataleírások ezért válnak véresebbé, mozgalmasabbá. Nem egy ponton, ahol a forrás a szerző számára 'színtelennek' tűnt - például egy uralkodó egyszerű elhalálozásának leírásakor - belép a méreg és a gyilok.

Magától értetődő, hogy Terdzsümán Mahmúdnak a történetet a kor oszmán irodalmi igényeihez kellett igazítania. Csak így remélhetett megfelelő fogadtatást.

Milyen eszközökkel kísérelte meg szerzőnk - esetleg írónoka ill. 'társszerzője' - e nem könnyű feladat megoldását?

Az adott keretben előadott történet írói dekorációja arról tanúskodik, hogy az író vagy az írópáros számos, a török irodalomban honos motívum beépítésével kísérelte meg az adott környezet által igényelt aktualizálást. A váratlanul felbukkanó, majd eltűnő bölcs tanácsadó alakja, a csatavesztett és reménytelen sorsú uralkodó fejének a győzőnél való bemutatása stb. ezen török eredetű motívumok sorába tartoznak. A versbetétek is hasonló élénkítő-aktualizáló funkcióval kerültek a műbe. Ezen elvárásnak az alacsony művészi színvonal miatt azonban aligha felelhettek meg. A versek témája mindig egy körben mozog: vagy az adott esemény leírása ismétlődik meg lírai eszközökkel, vagy az emberi elmúlás panasza szólal meg, hogy így a szerző Nagy Szülejmánnak hosszú életet kívánhasson. A verselés maga primitív, az időmértékes versfűzés alacsony szintjén mozog. Ne feledjük: a 16. század az oszmán líra csúcspontja, Fuzúli és Bákí százada. Az udvari költészetakkori számos jeleséhez való esetleges felzárkózás lehetősége eredendően reménytelen elképzelés volt.

Terdzsümán Mahmúdra az a sors várt, amely minden, egy adott nyelvi és kulturális közegben felnőtt, de egy más milióbe betörni akaró író osztályrésze mindmáig: megkísérelni a szinte lehetetlent, az idegen nyelvi milióban megalkotni az elképzeltet és remélni annak elfogadását. Bizonyos, hogy jómaga tudatában volt ennek a problémának - ezért keresett segítőtársat célja megvalósításában.

A mű további 'életútja', ténylegesen az ismeretlenségbe való kerülése azonban arról vall, hogy Terdzsümán Mahmúd sem tudta sorsát kikerülni.

'A mű a szakirodalomban *Tarih-i Ungurus* (Magyarország története) néven vált ismertté.

MADARAS LÁSZLÓ

VÁMBÉRY – ÉS A KETTŐS HONFOGLALÁS ELMÉLETE*

Ha a történettudományon belül az utóbbi csaknem fél évszázad legnagyobb közönségsikerét keresnénk, aligha lehetne kétségünk afelől, hogy ezt a címet László Gyula „Kettős honfoglalás” elmélete vinné el. Így van ez még akkor is, ha felemlgetjük a sumér-magyar rokonság gyakorta kísértő szellemét, vagy őstörténetünk egyéb vadhajításait, melyeket oly nagy számban találhatunk meg a könyvtárak polcain, pultjain.

Persze ennek az elméletnek is megvan a maga sajátos élete. Külön kell választanunk a szakmai közvélemény állásfoglalását e kérdésben, s megint másképpen kell a közvéleményben lecsengő – elsősorban a sajtó által gerjesztett – véleményeket vizsgálnunk. Míg a szakma az első körben, 1970-1980-as években, szinte egységesen elutasította, addig László Gyula lenyűgöző személyiségének köszönhető-

en, elsősorban a reálértelmiség körében, egyre népszerűbb lett. Ehhez persze kellett László professzor több kisebb-nagyobb könyve is, melyekben az idő előrehaladtával egyre inkább azt az érzést sugallta a Szerző, hogy elmélete – bár a bírálatok keresztüzébe került – egyre magabiztosabb lábakon áll.¹

Néhány csendesebb évtized után ismét előtérbe került László Gyula elmélete. Köszönhető ez elsősorban néhány jeles történésznek és régésznek. Közöttük mindjárt elsőként Engel Pált említhetjük, aki a „Magyarok Európában I. Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig” című munkában a kettős honfoglalás elmélete mellett foglal állást.

„Az avarok sorsát illetően a szerző **képtelen elhinni** /kiemelés tőlem ML./, hogy a frankok és a bolgárok teljesen kiirtották vagy beolvasztották őket, tekintettel igen jelentős számukra a frank támadás előestéjén. Ettől függetlenül **sem tudja elképzelni** /kiemelés tőlem ML./, hogy a magyar Alföld évtizedeken át lakatlan maradt. Így viszont **kénytelen azt gondolni** /kiemelés tőlem ML./, hogy továbbra is avarok éltek ott viszonylag jelentős számban, és megérték a magyar honfoglalást. Ugyanakkor a szerző tisztában van vele, hogy idegen etnikum a feltételezett létszámban nem csatlakozhatott a beköltöző magyarsághoz, mert ennek nincs semmi nyoma. Ezért ismét csak **kénytelen feltételezni** /kiemelés tőlem ML./, hogy az ott maradt avarok magyar etnikumúak voltak. Mivel előzőleg már más okból feltételeznie kellett, hogy a magyar törzsek 700 körül a Kárpátok keleti lejtőjéig jutottak el, egy nagyobb magyar néptöredék egyidejű bevándorlását a Kárpát-medencébe nem tartja elképzelhetetlennek.”²

Engel Pál sohasem foglalkozott behatóan a magyar őstörténet problematikájával. Azok a megfogalmazások pedig, mint hogy „képtelen elhinni”, „nem tudja elképzelni”, – kénytelen azt gondolni esetleg „kénytelen feltételezni” – nem igazán tartoznak a tudományos érvrendszer kategóriájába. Ezért az általa kapott végeredmény aligha vehető komoly, szakmailag megalapozott eredménynek.

Annál inkább megpróbálják alátámasztani László Gyula gondolatait két jeles régész, Makkay János és Vékony Gábor munkái.

Időrendben Makkay János fogalmazta meg korábban nézeteit a kérdéssel kapcsolatban. „A magyarság keletkezése” c. munka 1994-ben Szolnokon jelent meg,³ míg Vékony Gábor „Magyar őstörténet * – Magyar honfoglalás” c. munkája 2002-ben Budapesten.⁴

Legújabbán egy antropológus kutatócsoport tette le a voksát az elmélet mellett.⁵

Nem feladatunk itt és most a munkák ismertetése, melyekben a Szerzők László Gyula elmélete mellett sorakoztatnak fel érveket.

A fentiek azonban egyértelműen alátámasztják, hogy az elmélet mind a mai napig él, arról már nem is beszélve, hogy nincs olyan előadás, múzeumi foglalkozás, ahol valaki meg ne kérdezné, s mi a véleménye a kettős honfoglalás elméletéről?

Na de hogy kerül ide Vámbéry?

Vámbéry élete végéig vallotta azt, hogy Árpád magyarjainak az anyanyelve török volt. Igaz ez a kijelentés még akkor is, ha élete vége felé már árnyaltabban fogalmazott a magyar nyelv török és finnugor elemeinek viszonyáról. Mint azt Vásáry István találóan megfogalmazta: „...az öreg Vámbéry, ha vonakodva is néha, s pár régi téves elképzeléséhez továbbra is ragaszkodva, de elfogadta Budenz alaptézisét a magyar nyelv finnugor alaprétegéről.”⁶

Ugyanakkor erről a kettősségről többször is megfogalmazza álláspontját az 1895-ben megjelent „A magyarság keletkezése és gyarapodása” c. munkájában.

„Az avarok gyűjtőnéven ismeretes népconglomerátum finn-ugor alkotó részét illetőleg, sajnos, hypothesisekkel kell beérnünk. Sem a hunnok krónikásai, sem későbbi tisztársaik nem szóltak egy árva szót sem az ugor nép létezéséről. De mint már említettük a tények ékebben szólnak minden történeti hagyománynál. A finn-ugorok népe mélyreható, eltörölhetetlen nyomokat hagyott azon ethni-

kai vegyülékben, melyet jelenleg a Kárpátok és a Duna alsó vidékei közt találhatunk, s mivel ez az összekeveredés, mint később bővebben kifejtjük, tulajdonképpen csak az Árpád vezette magyarok megjelenése előtt történhetett meg, azért jogosult az a feltevés, hogy ha a finn-ugor elemek törökökkel egyesülve és egybeolvadva a jelenleg magyarok néven ismeretes népnek képződéséhez első alapul szolgáltak, a később, az avar korban ráható anyag az említett népkereket még inkább gyarapította és megerősítette.”⁷⁷

Másutt, amikor az avarok maradványairól szól, így fogalmaz: „A történelem főleg szlávokat emleget, azonban hogy ezen alattvalóik nem lehettek egyedül szlávok és hogy nagy részek finn-ugor nemzetiségű volt, az olyan tény, a melyet minden józan megfigyelőnek világosan kell látnia, ha kiemeljük és később még be is bizonyítjuk azt, hogy a IX. évszázad végén beköltözött magyarok tiszta török törzshöz tartoztak és hogy a magyarok mai nyelvében bőségesen meglévő finn-ugor elemeknek bizony csak korábbi időszakból kell származniuk.”⁷⁸

Igazából, már csak egyetlen kérdésre kellett válaszolnia Vámbérynek. A kérdés pedig valahogy úgy fogalmazható meg, miért is finnugor és nem török nyelven beszélünk. Ezt egy sorozatos nyelvcsere elképzelésének felvetésével oldotta meg. Az avarok – akik szintén török nyelven beszéltek – a IX. század folyamán átvették az ekkor már túlnyomó többségben lévő alattvalóik, a finnugorok nyelvét. Ám megtartották avar tudatukat, s amikor Árpád és népe elfoglalta a Kárpát-medencét, csatlakozott a rokon néphez, akik természetesen felismerték bennük a testvéreiket. Majd ezután a természetes szövetségesek között is létrejött egy nyelvcsere. Árpád magyarjai ugyanis a kalandozások során olyan jelentős vérvesztést szenvedtek, hogy számbelileg az avarok túlsúlyba kerültek. „Mivel azonban a magyarok az állam alapítói voltak és mivel fegyvertényök államuknak a nevét messze földön félelmetessé tette és végül mivel mint első jövevények az avar hatalom hanyatlása után az ural-ajtáji elemnek Pannoniában új fényt és életerőt adtak,

ezért törzsük teljes joggal megtartotta felsőbbbségét és a nagyobb számú kúnoknak alájok kellett magokat rendezniük. *Az egyetlen áldozat, melyet az uralkodó osztály hozott, török nyelvjárásuk elhagyása volt, /Kiemelés tölem ML./ a meny-nyiben ezt a hozzájuk legközelebb álló és irántok leghűségesebb avar maradványok nyelvével felcserélték.*” Majd másutt tovább folytatja: ... az avarok voltak a magyar vitézek és vezérek legközelebbi környezetében, az avarok, kikkel a magyarok összeházasodtak, mert a legtöbb harzos Etelkuzuban elvesztette családját a besenyők és a bolgárok bosszúja által; és a magyar vitézek messze terjedő elosztását tekintve könnyen hihető, hogy Árpád vezetése alatt megjelent seregnek már a harmadik, sőt talán második nemzedéke lassankint elfogadta az avarok nyelvét”.⁹ A nyelvprobléma így tehát megoldódott anélkül, hogy Vámbéry eredeti álláspontját feladta volna.

Mindemellett nem mondhatjuk azt, hogy Vámbéry a kettős honfoglalás gondolatát bármilyen formában is vallotta volna. Egyrészt azért nem, mert magát a honfoglalás gondolatát sem tartotta elfogadhatónak. Azt pedig, hogy Árpád népének a Kárpát-medencébe való költözésében bármiféle tudatos elem lett volna egyenesen tagadta. „A Magyar történetírók és krónikások felfogásában, hogy Árpád és övéi Etelkuzuból vagy éppenséggel már a Volga mellől azon határozott szándékkal indultak el, hogy új ott-hont keressenek, vagy új hazát alapítsanak, egyáltalán nem osztozhatunk, mivel a nomád társadalom a «haza» fogalmát nem ismeri és az örökös vándorlásnak vele-született hajlamánál fogva nem is akarja elismerni. Még kevésbé fogadható el az a gondolat, mely szerint a magyaroknak azon régóta táplált és át meg átgondolt tervet tulajdonítják, hogy a hunnok birodalmát újra meg akarták hódítani.”¹⁰

A Vámbéry által megfogalmazott gondolatok már a Mille-neum idejében elterjedtek. Ennek fő oka, hogy a korszak egyik meghatározó monográfia sorozatát, melyet úgy ismerünk népszerű nevéen, hogy a „Milleneumi tízkötetes Magyarország történet” az a Marczali Henrik szerkesztette, aki egyébként az

ugor-török háborúban Vámbéry elgondolásai mellett tette le a voksát. Az általa szerkesztett kötetben az „Avarok” c. fejezetet Nagy Géza – korának egyik legnagyobb hatású régésze – írta. Az alábbiakat olvashatjuk nála: „E bolgárok között pedig lehetetlen, hogy magyarok ne lehettek volna. Hiszen Kuvrát egyik népét unugurnak nevezik a byzanci írók s azt az azovi hunn királyt, kinek székhelyén tűnik fel Kuvrát, Maugernek hívták, a Kuvrát által alapított Dulo dynastiát pedig a magyar mondák is ismerik. Árpád nemcsak idegeneket, nemcsak rokon népeket, hanem magyarokat is talált ebben a hazában. A magyar faj régebbi itt, mint a honfoglalás. Lehetséges, hogy már az avarokkal is jöttek, de ha előbb nem is, a VII. század utolsó negyedében a magyar bevándorlás is megkezdődött. Mondáink a székelekben keresik ennek az első rajnak az ivadékait s az ilyen dolgokban csodálatosan szívós szokott lenni a népek emlékezete.”¹¹

Íme, a kettős honfoglalás elmélete a maga teljes valóságában.

Ezt a koncepciót vette át László Gyula – néhány közvetítőn keresztül –, s az alapokat már a „Honfoglaló magyar nép élete” című munkájában megfogalmazta.¹² (László 1944. 66-67.) Az elmélet kiteljesedése 1970-ig váratott magára. Ekkor azonban mind tudományos folyóiratban (Arch.Ért.1970. 161-190.), mind pedig népszerűsítő formában (Valóság 1970./1. 48-64.) közzé tette.¹³

Óriási vita kerekedett a publikációk nyomán. A tudományos élet meghatározó szereplői szinte egyöntetűen elutasították az elméletet (pl. Kristó Gyula, Györffy György, Fodor István és még sokan mások), ellenben a közvélemény, főleg az értelmiség teljes mértékben mellé állt, elfogadta azt.¹⁴

Anélkül, hogy felsorolnám általában a szakmai publikációkban megjelent és olvasható ellenvéleményeket, csupán az elmélet régészeti vonatkozásaival szeretnék a továbbiakban foglalkozni.

A régészeti vonatkozások alapvetően a következő három nagy témakörben fogalmazhatók meg:

1., A griffes-indások nagy tömegben megélték az Árpád féle honfoglalást.

2.,A griffes-indások által lakott területek és Árpád magyarjainak a lakóterületei nagy tömbjeikben kiegészítik egymást.

3.,A magyar nyelvterület és a griffes indások által megszállt terület fedi egymást, s olyan helyeken, ahol nem telepedtek meg Árpád magyarjai mégis magyar helynevek kerülnek elő.

Ez az a három kérdéskör – melyeket László Gyula vetett fel –, ami régészeti módszerekkel vizsgálható.

1., A griffes-indások nagy tömegben megélték az Árpád féle honfoglalást.

Mindenekelőtt tisztázni kell egy fontos szempontot. László Gyula tanulmányának megírása idején Csallány Dezső, az akkor modernnek számító leletkataszterét használta a griffes-indás lelőhelyek összeállításánál, mint maga írja néhány kiegészítéssel. Csallány műve 1956-ban jelent meg, tehát gyűjtése nyilvánvalóan ez időpont előtt fejeződött be. Könnyen belátható, hogy László Gyula rendelkezésére az akkori kép állott. Így a következő adatokat kapta: "160 griffes-indás lelőhely színmagyar környezetben, 50 vegyes magyar-szláv területen és mindössze 4 tisztán szláv vidéken" (László 1970. 59.) került elő. Ez összesen 214 lelőhely. Az általunk bemutatandó térképek leletkatasztere 2002-ben jelent meg, az anyag gyűjtése nagyjából az 1990-es évek közepén fejeződött be. Míg László Gyula alig ezernyi adatból dolgozott, a bemutatott térképek tanulságainak levonásához 2061 lelőhely adatait lehetett figyelembe venni, a teljes kiadvány pedig 3543 lelőhelyet tartalmaz (ezek közül 1068 adat településeket fed). Tehát mintegy kétszeres adatbázissal számolhatunk.

Felmerül egy másik probléma is. László Gyula minden griffes-indás lelőhelyet feltüntetett dolgozatainak térképén. Sajnos azonban semmi sem igazolja azt a feltevést, hogy minden lelőhely, minden közösség, megélte a korszak végét. Tehát a lelőhelyek között szelektálni szükséges. El kell

választani azokat a lelőhelyeket, melyek a korszakon belül igen későiek azoktól, amelyek használata már korábban befejeződött. Ehhez pedig a kronológia finomítására volt szükség. Ez a finomítás az utóbbi harminc év feltárásai, a feltárások anyagainak elemzései folytán úgy tűnik, hogy sikeresen megtörtént.

László Gyulával szemben Szentpéteri József már negyed századonként ábrázolta térképein a lelőhelyeket. Minket a kettős honfoglalás szempontjából a 8. század harmadik és negyedik negyede érdekel első lépésként. Mindkét negyedben a lelőhelyek száma nagyjából azonos, a 8. század harmadik negyedében 1214, míg a 8. század negyedik negyedében 1270 lelőhely használata valószínű. Ami különösen fontos, hogy mindkét időszakban az ekkor újonnan induló lelőhelyek száma csekély, ami azt jelenti, hogy a településstruktúra ezekre az évtizedekre állandósult.¹⁵ (1. ábra) Mit tapasztalunk ezzel szemben a 9. század első negyede és második negyede alatt? A lelőhelyszám drasztikusan lecsökken. A 9. század első negyedében 279 lelőhelyről van adatunk, a 9. század második negyedében pedig már csak 172 lelőhellyel számolhatunk. Nagyjából ez a szám állandósul a későbbekben is azzal a megjegyzéssel, hogy új lelőhelyek indulásáról már csak igen ritkán (9. század harmadik negyede 9 lelőhely, 9. század negyedik negyede egy sem számolhatunk.¹⁶ (2-3. ábra)

Tehát ha arra a kérdésre akarunk bármilyen szakmailag megalapozott választ adni, hogy tömegeiben megélték-e a griffes- indások Árpád magyarjainak honfoglalását, akkor ezekből az adatokból kell kiindulnunk. Kárpát-medencei méretekben tömeges továbbélésről a fentiek alapján esetünkben szó sem lehet, az Avar törzsországba bizonyosan nem, némelyik perifériás területen szórványosan, egy-egy kistérség esetében kisebb szigetekben tömbönként talán lehetséges a továbbélés.

2., A griffes-indások által lakott területek és Árpád magyarjainak lakóterületei nagy tömbjeikben kiegészítik egymást.

Bár avar oldalról a probléma eléggé egyszerűnek tűnik ezek után, annál bonyolultabbnak mutatkozik Árpád magyarjainak oldaláról. Ugyanis a 10. századi magyar anyag felől megközelítve a kérdést már közel sem ennyire egyértelmű a megoldás. Sajnos jelenleg még nem tartunk ott a régészetben, hogy a betelepülők első generációjának hagyatékát egyértelműen el tudnánk különíteni a 10. század első két harmadának leletanyagától. Így általában azt tesszük, hogy a lovas sírok által jellemzett temetőket bizonyosan 10. századnak határozzuk meg, de még mindig nem tudunk mit kezdeni az egyre szaporodó köznépi temetőkkel, ráadásul immár az is egyértelmű, hogy az a különbség, melyet korábban a középréteg és köznép leletanyaga közé húztunk, az tarthatatlan. A köznépi temetőkben megtaláljuk a középréteg tárgyait, s fordítva, egyre több temetőnkől, melyek egyértelműen a középréteghez tartoznak, olyan tárgyak – elsősorban ékszerek – kerülnek elő, melyeket korábban köznépinek tartottunk.

Így azután igen nehéz mit, mihez hasonlítani. Az pedig nagy valószínűséggel kizárható, hogy ennyi bizonytalansági tényező után pontos térkép készíthető a honfoglaló magyarok által a 10. század elején megszállt területről.

Ennek ellenére természetesen több ilyen térkép is készült a történeti adatok felhasználásával.¹⁷ Itt most a Millecentenárium alkalmából megjelent reprezentatív katalógus térképet mutatom be.¹⁸ Ezen jól látható, hogy a magyarság a Kárpár-medence azon területeit szállta meg elsősorban, melyek korábbi életvitelének megfeleltek, tehát a medence számára gazdaságilag jól hasznosítható területeit. Az is eléggé világos, hogy ez nem ugyanaz a terület, melyet a magyarság a 11. század végéig benépesített.¹⁹

3., A magyar nyelvterület és a griffes-indások által megszállt terület fedi egymást, s olyan helyeken, ahol nem telepedtek meg Árpád magyarjai, mégis magyar helynevek kerülnek elő.

Ez az a pont, ahol, mint régész kissé túllépek azon a határon, amelyet sokan a régészet kompetenciájának határa-

ként gondolnak. Itt a kettős honfoglalás elméletének egyik alapkérdéséről van szó. László Gyula 1. számú térképe ugyanis arról szól, hogy ha a Kniezsa István által összeállított nyelvi térképre felvetítjük a griffes-indás lelőhelyeket, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezek túlnyomó többsége (160 lelőhely) szintiszta magyar nyelvterületen került elő, egy jó része (50 lelőhely) vegyes magyar szláv, s mindössze 4 lelőhely került elő tiszta szláv nyelvterületen. Végkövetkeztetés: "... a színmagyar, korai helyneveket nem adhatták Árpád magyarjai, mert ők a „griffes-indások” területeit általában kikerülték.”²⁰

Érdemes azt megvizsgálni, hogy mi is volt Kniezsa István dolgozatának pontos címe: „Magyarország népei a XI. században.” Már a cím önmagában kétségeket kelt akkor, ha a másik két korszak etnikai viszonyainak az összehasonlítására kívánjuk felhasználni. Ez a másik két korszak a griffes-indás kultúra (8. század) és Árpád magyarjai (10. század).

Ha a Kniezsa féle térképet részletesen elemezzük, akkor még inkább szembetűnik az ellentmondás. Anélkül, hogy itt és most részletesen bemutatnám magának a térképnek a forrásait (ezt megtettem egy korábbi munkámban: Madarasz: A kettős honfoglalás elméletének néhány településtörténeti problémája. Acta Iuvenum 1975. 32-54. A dolgozat eredményeinek időszerűségére: Takács 2006. 79.), bizvást kijelenthetem, hogy a térkép leginkább a 11. század végére érvényes etnikai viszonyokat tükrözi.

Ezek után, ha figyelembe vesszük mindazt, amit a griffes-indás lelőhelyekről már fentebb megállapítottunk, nem lehet más a végkövetkeztetésünk, mint az, hogy László Gyula egyik legfőbb érve semmiképpen nem állja ki a tudományos kritikát.

ÖSSZEGZÉS

Mivel László Gyula önmaga is régészeti elméletként fogalmazta meg a kettős honfoglalás gondolatát, s fő érvei is régészetiek, ezért ezekre a fő érvekre a régészeknek célszerű reflektálni.

Reméljük, hogy sikerült meggyőzően valószínűsítünk, hogy ma már nem ugyanúgy látjuk a régészeti eredményeket, mint ahogyan László Gyula látta ezeket mintegy negyven évvel ezelőtt megjelent írásaiban.

Végezetül had idézzek az egyik legkiválóbb magyar régésztől néhány gondolatot. Móra Ferenc egyik karcolatában Attila temetéséről írt:

„A csíra tehát Ipolyié, Jókai nevelte belőle a fát és Gárdonyi Géza megszólaltatta rajta a fülemülét” (Móra: Leszámolás Attilával. In.: Utazás a földalatti Magyarországon 404.)

S hogy ezt a hasonlatot a kettős honfoglalás elméletére vonatkoztassuk, Vámbéry vetette el a magot, Nagy Géza nevelt belőle fát, s László Gyula szólaltatta meg rajta a fülemülét.

Nagy kár, hogy mindkét esetben egy kicsinykét hamisan szól a dal.

Van azonban egy másik megközelítése is a kérdésnek. Ez az érzelmek felől láttatja a problémát, éppen úgy, mint ahogy egy költő, egy művész áll a kérdéshez. Nekik is Móra Ferencet tudom idézni:

„Egyebünk sincs, mint a legendáink, és azokra olyan nagy szükségünk van, hogy ha nem volnának, csinálnunk kellene őket. Csak érdekesnek találtam elmondani, hogyan született szemünk láttára ez a szép legenda, ami hogy csak legenda, az még öröm is nekünk, pusztázó alföldi áskálónak”. (Móra Ferenc)

JEGYZETEK

*Dolgozatom elkészülése után jelent meg Bollók Ádám „Avarok és magyarok. László Gyula és a „Kettős honfoglalás” című dolgozata a Rubikon történelmi magazin 2011/11. számában. A Szerző dolgozatában áttekinti azt, mi vezette László Gyulát arra, hogy „történeti, nyelvészeti, néprajzi és régészeti adatokat a korábbiól gyökeresen eltérő keretbe illesztve kísérletet tegyen az általa „griffes-indásnak” nevezett nép/régészeti kultúra magyar voltának bizonyítására, azaz a magyar etnikum 9. század vége előtti megtelepedésének igazolására a Kárpát-medencében.” (Rubicon 2011/11. 28.)

Részletesen foglalkozik az elméletet ért korabeli kritikákkal, majd megjegyzi, hogy az utóbbi néhány évtized kutatásának fényében már a késő avar kor népességének 9. századi sorsáról is sokkal részletesebb képet tudunk adni, mint a „kettős honfoglalás” tézisének első megfogalmazása idején.

Példákat sorol fel arra, hogy a Dunántúl nyugati felén az avar maradványok a Karoling fennhatóság mellett kiépülő új központokban megélték a magyar honfoglalást, s úgy látja – lelőhely konkrét említését mellőzve –, „hogy komoly előrelépések történtek az Alföldön a 9. században tovább élő avar kori lakosság régészeti hagyatékának körvonalazása terén.” (Rubicon 2011/11. 29.)

Végkonklúziója szerint: „A Kárpát-medence késő avarkorának lakossága tehát valóban megélte a magyarok 9. század végi honfoglalását, még ha anyagi kultúrája jelentős átalakuláson ment is keresztül az avar állam bukását követő évtizedekben” (Rubicon 2011/11. 29.)

Anélkül, hogy Bollók Ádám dolgozatát bármiféle kritikával illetnénk, megjegyezzük, hogy tanulmányunkban mi tőle eltérő utat járunk be. László Gyula elméletének elemzése kapcsán mi a meglévő adatok rendbe állításával, konkrétumok említésével jutunk el az elmélet valós voltának kétségbe vonásához.

¹ László 1944. 66-100.; László 1970/a 48-64.; László 1970/b 161-190.; László 1977.213-275.; László 1978.; László 1999. 140-147.; 492-496.

² Engel 1990. 105-106.

³ Makkay 1994.

⁴ Vékony 2002.

⁵ Szatmáry-Lenkey-Csóri-Holló 2011. 253-266.

⁶ Vásáry 1986. 19-25.; Vásáry 2001. 99.

⁷ Vámbéry 1895. 62-63.

⁸ Vámbéry 1895. 74.

⁹ Vámbéry 1895. 231-241.

- ¹⁰ Vámbéry 1895. 185.
¹¹ Nagy G. 1895. CCCLII.
¹² László 1944. 66-67.
¹³ László 1970/a 48-64.; László 1970/b 161-190.
¹⁴ Kristó 1983. 177-190.; Fodor 1975. 237-240.; Györfy 1973. 1-2.
¹⁵ Szentpéteri 2006. 481.
¹⁶ Szentpéteri 2006. 459-460.
¹⁷ Hóman 1921. 89-144.; Karácsony 2010. 16-20.; Moór 1944.13.; Kristó 1980. 441.467.
¹⁸ Honfoglaló magyarság 1. sz. térkép
¹⁹ Kniezsa 1938. 1. térkép
²⁰ László 1970/a. 59.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A honfoglaló magyarság 1996
A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor István Bp. 1996.
Engel 1990
Engel Pál: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. In.: Magyarok Európában I. Bp. 1990.
Fodor 1975
Fodor István: Verecke híres útján... Bp. 1975.
Hóman 1912
Hóman Bálint: A honfoglaló magyar törzsek megtelepülése. Turul XXX.(1912) 89-114.
Karácsony 2010
Karácsony János: A magyar nemzet honalapítása. Historiaantik Könyvesház 2010. Reprint Kiadás.
Kniezsa 1938
Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. In.: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. Szerk.: Serédi Jusztonián Bp. 1938. 367-472.
Kristó 1980
Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig-. Bp. 1980.
Kristó 1983

- Kristó Gyula: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. In.: Szegedi Bölcsész-műhely. 1983. 177-190.
- László 1944
- László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete Bp. 1944.
- László 1970/a
- László Gyula: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. Valóság XIII. /1970/11/ 48-64.
- László 1970/b
- László Gyula: A „kettős honfoglalásról. Arch. Ért. 97 /1970/ 161-190.
- László 1977 1
- László Gyula: Régészeti tanulmányok Bp. 1977.
- László 1978
- László Gyula: A kettős honfoglalásról. Bp. 1978.
- László 1999
- László Gyula: Múltunkról utódainknak I-II. Bp. 1999.
- Madaras 1975
- Madaras László: A kettős honfoglalás elméletének néhány településtörténeti problémája. Acta Iuvenum. Sectio Historica. Tomus VIII. 32-54. Szeged 1975.
- Madaras 1992
- Madaras László: A „kettős honfoglalás” elméletének néhány problémája az újabb kutatások tükrében. Kézirat. Szolnok 1992.
- Makkay 1994
- Makkay János: A magyarság keletkezése. 2. átdolgozott és bővített kiadás. Jász-Nagykun-Szolnok megyei Múzeumok Közleményei. Szolnok 1994.
- Moór 1944
- Moór Elemér: A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szegedi Múzeumi Kiadványok I. 13. Szeged 1944.
- Nagy G.1985
- Nagy Géza: A magyarok története a népvándorlás korában. In.: A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor Bp. 1985. CCCLII.
- Szatmáry-Lenkey-Csóri-Holló 2011
- Szatmáry László – Lenkey Zsuzsanna – Csóri Zsuzsanna – Holló Gábor: A Tiszántúl népességeinek rekonstrukciója a 8.

és 11. század között. In.: Sötét idők falvai. 8-11. századi települések a Kárpát-medencében. Debrecen 2011. 253-166.

Szenpéteri 2006

Szentpéteri József: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. In.: Arrabona 455-496.

Vámbéry 1895

Vámbéry Ármin: A magyarság keletkezése és gyarapodása. Bp. 1895.

Vásáry 1986

Vásáry István: Vámbéry és a magyar őstörténet. In.: Vámbéry Ármin emlékezete. Bp.1986. 19-25.

Vásáry 2001

Vásáry István: Vámbéry és a magyar őstörténet In.: Batu kán pesti rokonai. Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák. Szerk.: Kovács Sándor Iván Pozsony 2011. 96-102

Vékony 2002

Vékony Gábor: Magyar őstörténet. Magyar honfoglalás. Bp. 2002.

RESUME

Dolgozatomban László Gyula „Kettős honfoglalás” elméletének régészeti bizonyítékait vizsgálom. A kutatástörténeti előzmények között Vámbéry Ármin 1895-ben megjelent munkájára is hivatkozom. Ebben ugyanis Vámbéry a magyar nyelv török kapcsolatainak taglalása során egy sor olyan megállapítást tesz, amelyeket a kettős honfoglalás elmélete ’előfutárának’ tekinthetünk. Annyira így van ez, hogy Nagy Gézánál, korának egyik kiemelkedő tekintélyű régészénél – illetve az ő gondolataira alapozva – a maga teljességében olvashatjuk az elmélet előzményét.

László Gyula több munkájában egyre növekvő bizonyossággal állt ki elméletének következtetései mellett.

Alapvetően három régészeti érv köré rendezte érvrendszerét. Ezek a következők voltak:

1., A griffes-indások nagy tömegben megélték az Árpád-féle honfoglalást.

2., A griffes-indások által lakott területek és Árpád magyarjainak a lakóterületei nagy tömbjeikben kiegészítik egymást.

3., A magyar nyelvterület és a griffes-indások által megszállt terület fedi egymást, s olyan helyeken, ahol nem telepedtek meg Árpád magyarjai mégis magyar helynevek kerülnek elő.

Ez az a három kérdéskör, amely régészeti módszerekkel vizsgálható, s ha ezekben nem igazolhatóak László Gyula elképzelései, akkor maga az elmélet sem állja ki a tudományos kritikát.

Mindhárom alapkérdés vizsgálata után arra a következtetésre jutottunk, hogy jelenlegi ismereteink fényében a „kettős honfoglalás”elmélete ebben a formában már nem tartható.

SINKOVICS BALÁZS

VÁMBÉRY ÁRMIN NÉZETEI A NYELVROKONSÁGRÓL¹

„Ha megmaradok a keleti tudomány megszokott ösvényén, vagyis, ha képes lettem volna hozzászoktatni elmémet a nyelvtani szőrszálhasogatáshoz és az elméleti kutatók vizsgálódásain való tűnődéshez, békén művelhettem volna keleti veteményem kertecskéjét, a szaktudósok ismeretes módja szerint.” (Vámbéry 1905: 502)

A magyar nyelvtudomány történetében az 1870-es 1880-as években zajló ugor–török háborút a történeti-összehasonlító nyelvészeti iskola első nagy próbatételeként tartják számon. E vitában a finnugor iskolával szemben a magyar nyelv török eredetét valló Vámbéry Ármin alulmaradt, s módszereit dilettánsnak és tudománytalannak minősítették. Előadásomban nem az ugor–török háborút és a két fél nyelvi-nyelvészeti érvelését kívánom bemutatni,

hanem Vámbérynek a nyelvrokonságról vallott felfogását elemzem.

A különböző tudománytörténetek szerzői Vámbéry tudós vitapartnernek ismerték el, szakmai hozzáértését azonban megkérdőjelezték. Zsirai Miklós (1937: 540) azt írja Budenz munkásságának bemutatásakor: „[Budenz] pörére vetközteti Vámbéry tudománytalan, kezdetlegesen csalafinta, adatidomító nyelvhasznító módszerét.” Róna-Tas András szerint (1978: 433) Vámbéry, bár kitűnő turkológus volt, s jól ismert több török nyelvet, „nem sajátította el korának nyelvelméleti tanításait és módszereit.” Újabban Rédei Károly értékelte az ugor–török háborút, s Róna-Tashoz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy Vámbéry „nem volt tisztában sem a török, sem a finnugor nyelvészeti kutatásokkal és a vonatkozó szakirodalommal”, s prekoncepcióval is megvádolja,² ugyanakkor elismeri, hogy „tudományos vitapartner” volt, „tudományos módszerrel” dolgozott (Rédei 1998: 60–61). (A kérdésről újabban lásd Bereczki 2010: 39.)

Elsőként Pusztay János (1977: 92–107) elemezte a kérdést másképpen, árnyaltabban; könyvében tárgyilagosan ismerteti a vitát, s felhívja a figyelmet arra is, hogy azért nehéz azt értékelni, mert akkoriban még nem azt tartották minden esetben helyesnek, amit mai tudásunkkal annak tartunk (uo. 98); így például Budenz etimológiáinak sem mindegyikét fogadta el a tudomány (uo. 107). Vásáry István inkább a néptörténet alapján vizsgálja Vámbéry munkáit; tanulmányában kimutatja, hogy Vámbérynek több – különösen az etnogenezisre vonatkozó – megállapítása ma is helyénvaló, hogy az ugor–török háború vitáiban többször neki volt igaza, s hogy az ő és Munkácsi Bernát ötletein alapszik Gombocz Zoltán monográfiája, illetőleg ebből nőtt ki Németh Gyula munkája is (Vásáry 2008). Cser András (2006: 506) nyelvtudomány-történeti áttekintésében pedig arra utal, hogy Vámbéry a magyar orientalisztika megalapítója. Legutóbb Sándor Klára ismertette az ugor–török háborút (2011: 417–421), s mutatott rá arra,

hogy „Vámbéry nem volt rosszabb tudós, mint Budenz vagy pláne mint Hunfalvy, csak mást ismert föl jobban: a nyelv társadalmi és történeti beágyazottságára például összemérhetetlenül érzékenyebb volt, mint a másik két kutató” (Sándor 2011: 418). A szakirodalomban tehát két nézettel találkozhatunk Vámbéry értékelésekor. Az egyik szerint Vámbéry tudós dilettáns, akinek voltak ugyan nyelvészeti ismeretei, de nem volt tisztában a történeti-összehasonlító nyelvészet alapelveivel, s ezért nagyrészt vagy teljesen elvetik nyelvészeti munkásságát; a másik nézet képviselői úgy vélik, hogy árnyaltabban kellene fogalmazni, Vámbérynak téves nézetei mellett sok jó meglátása is volt.

Ha a kérdésben tisztábban akarunk látni, a 19. századi nyelvtudomány állapotát kell tüzetesebben megvizsgálni, hiszen – mint Pusztay írta – akkor még mást tartottak helyesnek, másképpen értékelték ezeket a felvetéseket. A 19. század hatvanas éveiben a magyar nyelv eredete még kérdéses, mind a finnugor, mind az altaji származtatás szóba jött, s csak az ugor–török háború során vált nyilvánvalóvá, hogy a magyar finnugor nyelv. Békés Vera (1997: 174–205) részletesen elemzi a finnugor iskola térhódítását, s a „*Nekünk nem kell a halzsiros atyafiság!*” szállóige forrását keresve kitér a 19. századi magyar nyelvhasználatra.

Felhívja a figyelmet arra, hogy a finnugor nyelvhasználat története nem olyan egyenes vonalú Sajnovics Jánostól Budenz Józsefig, mint ahogy az a tudománytörténetekből kitűnik. Nem igaz az a beállítás, amely szerint Sajnovics János *Demonstratióján* és Gyarmathi Sámuel *Affinitásán* keresztül a finnugor nyelvrokonság tana töretlenül jelen van a magyar tudományban. Békés Vera remek tanulmányában azt mutatja ki, hogy egy tudománytörténeti mítosszal állunk szemben. Sajnovics a kínai–magyar rokonság tanát is vallotta, Gyarmathi pedig korábban a zsidóhoz hasonlította a magyar nyelvet; Reguly Antal gyűjtőútjáról megtérve akadémiai székfoglalóját a dzsungárok és magyarok rokonságáról tartotta. S mint az az ugor–török háború írásaiából

kiderül, eredetileg Budenz és Hunfalvy is a magyar–török rokonságot tartotta közelebbinek, s érveik győzték meg végül Vámbéryt, aki viszont először magyar–ugor párti volt (Békés 1997: 183–191).

Elemzésében Békés Vera rámutat továbbá arra, hogy a nyelvhasználatban a 19. század második felében paradigmaváltás történt, a korábbi elméletek ugyanis még más alapelveket követve vetették össze a magyart különböző nyelvekkel. Ezzel szemben „az ‘ugor–török háború’ volt a pozitivizmus alapján álló nyelvészek első *paradigmán belüli* vitája” (1997: 195), mivel ugyanazokat a tényeket értelmezve vitatkoztak. E vita során tisztázódott a nyelv- és a vérrokonság terminus jelentése, s Budenz választotta el a kettőt a nyelvcsere lehetőségével.

Ez a vita a nyelvrokonságról már a szó mai értelmében folyt; a rokonság ugyanis Darwin és a nyelvcsaládeleméletet kidolgozó Schleicher előtt mást jelentett. A korábbi nyelvhasználat kísérletek rokonság fogalma nem azonos ezzel, a rokonság ott még nem származásbeli rokonságot jelentett. „A nyelvtudományi ‘affinitás’ – az ‘atyafiság’ – a rokonságot valamiféle hasonlóságnak, ‘szellemi rokonság’ alapján nyugvó belső alkati egyezésnek tekinti, elsősorban *tipológiai* értelemben. A hangsúly a *közös* (‘rokon’) vonásokon, nem pedig a közös *származáson* van.” A két fogalmat Schleicher választja szét, Magyarországon azonban a nyelvrokonság és a tipológiai rokonság, hasonlóság fogalmának szétválasztása az 1880-as évekig nem történt meg (Békés 1997: 197–199). A paradigmaváltás tehát – a rokonság-fogalom régi és új jelentése közötti választóvonal – a korábbi rokonítási kísérletek és az ugor–török háborút elindító Vámbéry között történt, s Békés Vera szerint az ugor–török háború már a történeti-összehasonlító nyelvészetben belüli vita volt.

Békés Vera könyvéről írott ismertetőjében Sándor Klára azonban azt veti föl, hogy Vámbéry és Budenz nem azonos paradigmához tartoztak; szerinte Vámbéry inkább a régi, süllyedő paradigmát képviseli, „nyelvrokonság-értelmezé-

se nem tisztán a nyelvek genetikus kapcsolataira, hanem az 'affinitás'-elvre is épül" (Sándor 1999: 606. 6. jz.).

Dobrovits Mihály (1999) hasonlóképpen arról ír, hogy nem egy tudományos paradigmáról van szó,³ és a magyar tudományos közösség Vámbéry munkásságát ezért utasíthatta el. Vámbéry „egy, már megbukott tudományos paradigmát képviselt”, Budenz és társai pedig modern összehasonlító nyelvészetet műveltek. A kölcsönös megértést nehezítette az, hogy „egymástól gyökeresen eltérő ismeretek és tapasztalatok alapján próbáltak szakmai vitát folytatni” (Dobrovits 1999: 58).

Ez utóbbi nézetet erősíti véleményem szerint a vita természetrajza; ha egybevetjük ezt azzal, amit Thomas S. Kuhn a rivális paradigmák között zajló vitákról írt (Kuhn 1984), meglepő hasonlóságokat tapasztalunk. Kuhn szerint az egymást követő paradigmák összeegyeztethetetlenek (inkommerzurábilisek), mivel más viszonyrendszerben látják a világot. S mivel mások a problémáik, a kérdésfeltevéseik, mások a megoldásaik is, az eltérő paradigmákat képviselő tudósok „a süketek párbeszédét folytatják”, amikor a paradigmáikat egymáshoz mérik (Kuhn 1984: 152). A paradigmák közötti vita nem lehet logikailag vagy matematikailag kényszerítő erejű, a különböző paradigmához tartozó tudósok inkább a másik meggyőzésére törekednek; bizonyítás helyett az érvek „az egyén gyakorlati vagy esztétikai érzékére hatnak; ezek szerint az új elmélet 'takarosabb', 'találób' vagy 'egyszerűbb', mint a régi” (Kuhn 1984: 207). Ha a vitapartnerek továbbra sem értenek egyet a megoldásban, s visszagöngyölítik a vitát, előbb-utóbb rájönnek, hogy másképpen vélekednek bizonyos szabályok alkalmazásáról. Ekkor a vita a szabályok és előfeltevések körül zajlik, s ennek eszköze csak a meggyőzés lehet (Kuhn 1984: 263). A paradigmák közötti vita a bennük résztvevők szóhasználatára miatt nem könnyen ismerhető fel. Kuhn úgy véli, hogy az új paradigma, mivel a régiből születik, megtartja a korábbi terminusok, elnevezések jelentős részét, de más értelemben használja azokat⁴ (Kuhn 1984: 157–158);

ez azután oda vezet, hogy a vitázó felek félreértik egymást (Kuhn 1984: 199–200).

Véleményem szerint az itt felvázolt modell Vámbéry Ármin és az úgynevezett finnugor iskola (Budenz József, Hunfalvy Pál, Szinnyei József) közötti vitára is alkalmazható. Az alaptézis az, hogy az azonos paradigmához tartozó kutatók ugyanazt vizsgálják, ugyanazt a szabályrendszert követik, s ha különböző eredményre jutnak, eredményeiket összevetik a valósággal, ellenőrzik gondolatmenetük helyességét, és ezek után eldönthető, melyiküknek van igaza (vö. Kuhn 1984: 30). Az ugor–török háború résztvevői már az alapkérdéseket illetően is szemben állnak, nevezetesen: melyik népcsoport viselte a magyar nevet. Az ellentétre már Vámbéry rámutatott: „Hunfalvy a magyarokat finn-ugor néptörzsnek tartja, mely az ugor népek területének déli és délkeleti csúcán a törökök közvetlen szomszédságában lakott és az ezekkel való hosszas és benső érintkezés következtében a török befolyás praegnans nyomait viseli magán, holott én épen megfordítva, a magyarokban török néptörzset látok, mely a török-tatár népelem éjszaki és éjszakeleti határain az ott egymással határos ugor népek területének érintkező pontjain levő őrszemkép lakott és ugyanabból az okból, melyet Hunfalvy föltesz, az ugorokkal való érintkezés mélyre ható nyomait mutatja” (Vámbéry 1882: 419). A *magyar* népnév etimológiája az egyik fő kritérium arra, hogy a magyar nevű népesség beszélte a finnugor nyelvet – mondja az egyik oldal, Vámbéry ellenben török etimológiát ad a népnévre (Vámbéry 1882: 205).

Mindketten ugyanazt a népcsoportot vizsgálják, de egészen más nézőpontból. Kuhn az ilyen helyzetekre az alaklélektanból ismeretes kacsá-nyúl képet említi analógiaként. Nem mondhatjuk, hogy csak az egyik igaz, és a másik téved, s azt sem, hogy van átmenet a kétféle látásmód között: vagy kacsát látunk, vagy nyulat (Kuhn 1984: 154). Ez az eltérés azonban legfeljebb arra utal, hogy Vámbéry másik paradigmához tartozik, de nem köti őt a megelőző nyelvrokonító tudósokhoz.⁵

Úgy vélem, jól mutatja Vámbérynak a régi paradigmához kötődését 1869-es munkája. Nyelvészeti érvelésében a rokonság abban az értelemben is szerepel, ahogyan Békés Vera szerint a történeti-összehasonlító iskola uralomra jutása előtt éltek vele: *hasonlóság*. A magyar nyelvet Vámbéry először finnugornak tartja, amelyre a török nyelvek hatottak: „És mégis ki a magyar és finn-ugor nyelvek közti viszonyt némi figyelemre méltatja, meg fog győződni, hogy a török-tatár nyelvekkel rokonság csak *második foku*, és hogy a magyar *első fokon* csak a finn-ugor nyelvekkel, még pedig a vogul nyelvvel áll közelebbi rokonságban” (Vámbéry 1869: 114). Ezért a magyart „közvetítő” nyelvnek tartja, amely mind a két nyelvcsoporthal rokon. A magyart a finn-ugor nyelvekkel az alanyi és tárgyaz ragozás megléte, a számnevek, testrésznevek egyezései és bizonyos szókezdő hangok (*p, l, n, r, v*), míg a török nyelvekkel a szókincs rokonítja (1869: 116–118). Az idézett mondat sokkal inkább érthető lesz, ha a rokonságot itt ‘affinitas’-ként értelmezzük. Így értelmet nyernek Vámbérynak más – mai tudományos felfogásunk szerint értelmetlennek látszó – mondatai is: „Nem kevésbé meglepőleg hasonlítanak egymáshoz a vérrokonság különböző fokainak [török és magyar] elnevezései, mire nézve azonban meg kell jegyeznünk, hogy az e téren való hasonlóság, névszerint a mi a nemi különbséget illeti, a magyar s a vogul között sokkal nagyobb” (1869: 119). Ezután hármas egybevetések következnek, azaz a magyar szavakat a vogulhoz és a törökhöz is hasonlítja, ami az új összehasonlító módszer szerint teljességgel helytelen. Más helyen pedig azt írja: „A magyar nyelv eredetében ugor, de a nemzet későbbi érintkezése és történeti átalakulásánál fogva egyformán ugor és török jellemű” (Vámbéry 1869: 120).

Budenz válaszában (1871) elsősorban módszertani kifogásokat említ, mint például hogy a többváltozatú töveknél mindegyikre tekintettel kell lenni, hogy a szavak jelentései vizsgálatkor az alapjelentés a mérvadó, s hogy Vámbéry a szavakon és a jelentésen is ferdít, ha szükség van rá. Szá-

mon kéri a szabályos hangmegfeleléseket, s mindazokat a módszereket, amelyeket a rendszeres nyelvhasonlításban éppen abban az időben dolgoztak ki. Kitér a rokonság mi-
benlétére, s rámutat arra, hogy a rokon nyelvek azok, ame-
lyek egy közös alapnyelvből erednek, s ebből származnak
az ilyen nyelvek anyagi egyezései (Budenz 1871: 68–72).
A kuhni meghatározás szerint azonos paradigmához tarto-
zó tudósok azonos szabályok szerint dolgoznak, márpedig
itt a vita éppen a szabályokról, alapvető definíciókról folyik.

Több mint egy évtizeddel később jelent meg Vámbéry
könyve, *A magyarság eredete* (1882), amelyet alcímében
a szerző „Ethnologiai tanulmány”-nak határoz meg. Ebben
különválasztja a nép és a nyelv eredetét, s azokat külön-
külön vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy az etnikum
török, nyelve azonban keveréknyelv (Vámbéry 1882: 230).
Hunfalvynak írott válaszában újra, részletesen kifejti, hogy
a néptörténet nem azonos a nyelv történetével (Vámbéry
1884: 7). Vámbéry úgy vélte, egyre nagyobb lett a török
komponens aránya, arra azonban nem tudott választ adni,
miért vették át a törökök, akik számbeli és kulturális fö-
lényben voltak, az alávetett ugorok nyelvét (Sándor 2011:
267).

A forrásokat elemezve azt tapasztalja, hogy a honfoglaló
magyarokat azokban ugyanúgy ábrázolják, mint bármilyen
másik török nyelvű népet. Szó szerint értelmezi az arab for-
rások tudósítását, hogy a magyar török fajú nép (Vámbéry
1882: 137), a bizánciakat, amelyek a magyarokat türköknek
nevezik (1882: 144); szerinte a személynevek török eredetűek,
s viselőik is azok (1882: 158); a hadviselés, az életmód
a saját korabeli török nyelvű népekre jellemző (1882: 162);
a mondákat „keleti szellem” hatja át (1882: 169); sőt olyan
általános tulajdonságokat is felsorol, mint a vitézség vagy
a harciasság (1882: 209).

Kritikusai⁶ a felsorolt érveit úgy bírálják, hogy nem
a tényanyagot (hiszen azt nem is lehet), hanem a módsze-
reit, a bizonyító anyagából levont következtetéseit vitatják.
Hunfalvy csak azt tagadja, hogy a türk név meghatároz-

za a magyarok „nemzetiségét”, egyébként egyetért azzal, hogy az gyűjtőnév, s nem a magyarok saját neve (Hunfalvy 1883: 8). Szerinte a tulajdonnevek sem az eredetről, hanem a későbbi idegen hatásokról tanúskodnak (1883: 35); kijelenti továbbá, hogy az életmódot az adott terület éghajlata befolyásolja, s nem azé, ahol az a nép kialakult (1883: 9). Szinnyei is óv a tulajdonnevek etimologizálásától, s hozzászól, hogy a nevek – különösen az előkelőké – gyakran „kölsönvételek” (1883: 70). Vagyis elmondható, hogy mind kritikusai (Budenz, Hunfalvy, Szinnyei), mind Vámbéry érvelésében olyan elemek mutathatók ki, amelyek két teljesen különböző paradigmához tartozó tudós vitáját szokták jellemezni.

Abban teljes tehát az egyetértés, hogy a forrásokban a honfoglaló magyarság úgy jelenik meg, mint egy korabeli török nyelvű nép, de míg Vámbéry ebből az etnikai eredetre következtet, bírálói elválasztják a hasonlóságot az eredettől, és a nyelvet a szokásoktól. A *rokonság* szó régi jelentésébe belefér az, amit Vámbéry mond, vagyis rokon az, ami hasonló. Ugyanakkor az sem tagadható, hogy már az új jelentésében is használja a rokonságot: az rokon, ami azonos eredetű, hiszen vizsgálatának tárgya „azon genetikai viszony is, mely a magyarság és a török-tatárság között fennáll” (1882: 1). Bírálói ezzel szemben a *rokonság* szót kizárólag új jelentésében használták, és azt vallották, hogy a hasonlóság lehet későbbi érintkezés eredménye is. E téren Hunfalvy képviseli a másik végletet, amikor azt írja, hogy mind a nép, mind a nyelv finnugor eredetű. E nézetnek gyengéire már Vámbéry rámutatott, hangsúlyozva, hogy a nép eredete és nyelvének eredete nem feltétlenül azonos. Ennek alátámasztására olyan példákat idéz, mint a franciák vagy a bolgárok (Vámbéry 1882: 7–9). A kritikákra írt válaszában pedig azt írja: „Nem a magyar *nyelvet*, hanem a magyar *népet* sorozom az említett török néphez, és azon állításommal, hogy a magyar nyelvnek két-harmadrésze tisztán török: csak a szókincsre céloztam” (1884: 18).

Vámbéry nem kizárólag a régi jelentésében használja a *rokonság* terminust. A keveréknyelvet két nyelv összeolvadásából is eredezteti, mint ahogyan két különböző etnikum összeolvadásából származtatja Vámbéry a magyar népet is. Ahogyan elképzei ezt a nyelvet, és amilyen érveket felsorol e tétel bizonyítására, az a nyelvrokonság mai értelmezésébe nem fér bele. Ha azonban a rokonságot ‘affinitas’-nak, szellemi, hasonlóságon alapuló rokonságnak értelmezzük, Vámbéry homályosnak tűnő mondatai értelmet nyernek. Nem értette meg Budenz sem Vámbéryt, amikor az ellentmondott, hogy egy nyelv nem lehet különböző nyelvekkel is rokon; s nem értette meg ezeket a részeket Hunfalvy sem. Máskülönben nem tenne fel olyan kérdéseket, mint például: ha Vámbéry szerint a magyar vegyüléknyelv, hogyan lehet ugyanakkor egyszerre török-tatár is (Hunfalvy 1883: 15).

Vámbérynak azok az érvei, amelyeket a nyelvrokonság bizonyítására hozott fel, túlnyomórészt hasonlóságon alapulnak; amikor bírálói szemére vetik, hogy nem a szabályos hangmegfelelések, a hangváltozások elveit alkalmazza, akkor utólag jó néhány olyan szabályos megfeleltetést idéz, amelyeknek egy része azóta beigazolódott. Pedig egyeztetéseiben nem régi nyelvi, hanem saját korabeli magyar és török példákat feleltet meg egymásnak, s a szavak és a jelentések hasonlóságát veszi alapul (Vámbéry 1884: 27). Ez az összevetés az ő elmélete szerint lehetséges, az új nyelvhasználati módszereknek azonban nem felel meg. S a finnugor iskola képviselőinek éppen ez az egyik legfőbb kifogásuk⁷ (Budenz 1883, 1884; Hunfalvy 1883: 17–21; Szinnyei 1883: 235). Vámbéry azonban helyesen mutat rá arra, hogy olyan elveket kérnek számon rajta, amelyeket korábban ők maguk sem vallottak, hiszen csak újabban dolgozták ki azokat (Vámbéry 1885: 10).

Csak az affinitás révén érthetjük meg Vámbéryt, amikor arról beszél, hogy a hangállomány a finnugor nyelvekkel, a magánhangzó harmónia a török nyelvekkel rokonítja a magyart. A törökben nincs szókezdő mássalhangzó-tor-

lódás, a mordvinban Budenz szerint van (Vámbéry 1882: 228–229). A szókincset a könyve második felében a török nyelvekkel rokonítja, ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a szókészlet és az alaktan a vogulhoz és az osztjákhhoz áll közel (Vámbéry 1882: 221). Összefoglalásképpen azt írja: „Olyan nyelvvel van dolgunk, a mely egyrésztől a finn-ugor, más részről pedig a török-tatár nyelvjárások felé hajlik, de szigorúan véve mind a két főcsoport kiegészítő részéül tekintendő szorosabb rokonsági fok szempontjából sem az egyik, sem a másik csoportba nem sorozható... azért tartjuk mi a magyar nyelvet mind a két csoporthoz tartozónak, következőleg vegyes nyelvnek” (1882: 230).

Mindezek alapján úgy vélem, Vámbéry nép- és nyelv-rokonítása inkább a régi paradigmához tartozik; ha a rokonságot ‘affinitás’ értelemben használjuk, és úgy olvassuk Vámbéry szövegeit, érthetővé lesz, hogyan tudja egyszerre kétfelé is rokonítani a magyar nyelvet. A rokonságot mindkét jelentésében használja, de ez azért nem tűnik fel különösebben, mert két hasonló nép összeolvadásából származtatja a magyarságot és a magyar nyelvet is. Ezt erősítheti az is, amit Kuhn a paradigmák közötti vitákról mond: az eltérő paradigmához tartozó tudósok csak egymás megértésétől várhatják a megoldást. Ahhoz, hogy valaki egy új paradigmához csatlakozzon, mindenekelőtt hit kell: hinni kell abban, hogy az új paradigma alkalmasabb a problémák megoldására (Kuhn 1984: 210). Vámbéry tipikusan úgy viselkedik, ahogyan az a régi, letűnőben lévő paradigmát képviselő tudóstól várható, jól látszik ez válasszaiban; nem racionális érveléssel utasítja el az új, történeti-összehasonlító nyelvészeti paradigmát, egyszerűen nem hisz Budenz rekonstrukciós módszerében (Vámbéry 1885: 34), szerinte Budenz bűvészmódszerrel dolgozik (uo. 55), téves tanokat és elveket vall (uo. 63). Aki pedig nem hisz az új paradigmában, annak minden érvelés hiábavaló.

Thomas S. Kuhn szerint akkor lesz újra egységes egy tudományos közösség, ha minden tudós csatlakozik az új paradigmához. Néhányan életük végéig ragaszkodnak né-

zeteikhez, de egy idő után az ilyen tudósok meghalnak. Az új paradigma tagjai pedig újraírják a kézikönyveket, s úgy állítják be a régi korok tudósait, mintha azok az új módszerekkel dolgoztak volna ugyanezekon a problémákon (Kuhn 1984: 189). Ezt illusztrálja például Zsirai Miklósnak a bevezetőben idézett munkája is (1937: 540).

Vámbéry Ármin utolsó műveiben, különösen az 1914-ben megjelent *A magyarság bölcsőjénél* címűben, sok mindenben módosítja a magyar nyelvről vallott nézeteit, elfogadja a finnugor nyelvrokonságot, s azt írja: „...a balítélettől mentt kutatónak ma már nem lehet kétsége, hogy a magyar nyelv alap-épülete ugor” (1914: 94).

Kétségtelen, hogy Vámbéry számos nyelvi megállapítása fölött eljárt az idő, vannak azonban olyan észrevételei, problémafölvetései, amelyek ma is tanulságosak. Ilyen például többek között, hogy a kabaroktól azért nem származhatnak a kölcsönszavak, azért nem a kabarok taníthatták meg a magyarokat a török nyelvre, mint azt a DAI írja, mert a presztízsvizonyok ezt nem támasztják alá, az alávett népnek tudniillik nem lehetett akkora tekintélye (Vámbéry 1882: 161). A török hatás nem tarthatott rövid ideig, mert a szavak között alapvető fogalmakra vonatkozók is vannak (Vámbéry 1895: 98). Összegzésképpen elmondható, hogy Vámbéry Árminnak a magyar nyelv eredetéről vallott nézeteit nem fogadta el a tudomány, de amit a magyar nép kialakulásáról és honfoglalás előtti történetéről írt, sok tekintetben alapul vette a későbbi kutatás.

IRODALOM

Békés Vera (1997) *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk.

Bereczki Gábor (2010) Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában: *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és*

egyéb áfium ellen való orvosság, Honti László (szerk.), második, bővített kiadás. 33–47. Budapest: Tinta.

Budenz József (1871) Jelentés Vámbéry Á. magyar–török szóegyeztetéseiről: *Nyelvtudományi Közlemények* 10: 67–135.

Budenz József (1883) Felelet. Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Ármin A magyarok eredete cz. munkájára I: *Nyelvtudományi Közlemények* 17: 412–484.

Budenz József (1884) Felelet. Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Ármin A magyarok eredete cz. munkájára II: *Nyelvtudományi Közlemények* 18: 1–34.

Cser András (2006) A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig: *Magyar nyelv*. Kiefer Ferenc (főszerk.) 481–512. Budapest: Akadémiai.

Dobrovits Mihály (1999) Vámbéryval 2000-ben: 2000. 1999/3: 49–61.

Hunfalvy Pál (1883) *Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet?* (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből IX/1.) Budapest: MTA.

Kuhn, Thomas S. (1984) *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat.

Pusztay János (1977) Az „ugor–török háború” után. *Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből*. Budapest: Magvető.

Rédei Károly (1998) *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 11. Budapest: Balassi.

Róna-Tas András (1978) *A nyelvrokonság*. Budapest: Gondolat.

Sándor Klára (1999) A megtalált paradigma – avagy mire jó a tudománytörténet: *Magyar Filozófiai Szemle* 43: 595–606.

Sándor Klára (2011) *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Budapest: Tipotex.

Szinnyei József (1883) A magyarok eredete, ethnológiai tanulmány, írta Vámbéry Ármin: *Egyetemes Philológiai Közlöny* 7: 61–80, 200–245.

Vámbéry Ármin (1869) Magyar és török-tatár szóegyeztetések: *Nyelvtudományi Közlemények* 8: 109–189.

Vámbéry Ármin (1882) *A magyarok eredete. Ethnológiai tanulmány*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Vámbéry Ármin (1884) *A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet I. Válaszom Hunfalvy Pál bírálati megjegyzéseire.* (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből XI/12.) Budapest: MTA.

Vámbéry Ármin (1885) *A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet II. Válasz Budenz József bírálati megjegyzéseire.* (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből XII/5.) Budapest: MTA.

Vámbéry Ármin (1905) *Küzdelmeim.* Budapest: Franklin-Társulat.

Vámbéry Ármin (1914) *A magyarság bölcsőjénél. A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése.* Budapest: Athenaeum.

Vásáry István (2008) Vámbéry és a magyar őstörténet: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 24. Budapest: Balassi. 191–196.

C. Vladár Zsuzsa (2001) Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság? *Magyar Nyelv* 97: 184–191.

Zsirai Miklós (1937) *Finnugor rokonságunk.* Reprint: 1994. Budapest, Trezor.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány az *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*-ban (112 [2002]: 89–98) megjelent dolgozat bővített, javított változata.

² Vámbéry bevezetésében valóban felvázolja célkitűzéseit: „A magyarok és török-tatárok közötti ezen rokonsági viszony előadása tehát a cél...” (Vámbéry 1882: vi). Ha ezt preconcepciónak tartjuk, akkor minden olyan előszót, bevezetést annak tarthatunk, amely összefoglalja és megelőlegezi a mű tartalmát.

³ Dobrovits Mihály szóbeli közlése szerint ez azt jelenti, hogy a „kulturánapropológus” Vámbéry jól képzett nyelvészekkel vitatkozott.

⁴ A világ elemei más viszonyban állnak egymással, s az elemek más-ként is viselkednek. Kuhn egyik példája a kopernikuszi fordulat: korábban a Holdat bolygónak tartották, attól kezdve pedig holdnak. A Hold ugyanaz maradt, de tulajdonságai megváltoztak (Kuhn 1984: 157–158).

⁵ Vladár Zsuzsa arra figyelmeztet (2001), hogy az *affinitas* szó nem egyértelmű nyelvészeti terminus, inkább az e korra jellemző termin-

ológiai kiforratlanság következtében csupán egy szinonima a többi között (*affinitas, similitudo, cognatio*).

⁶ A vitát jónak láttam leszűkíteni, s csak Budenz, Hunfalvy és Szinyeyi munkáit figyelembe venni; a vita többi résztvevője az ő érvelésükhöz lényegesen újabbakkal nem járul hozzá.

⁷ Vámbérynál egy magyar hangnak különböző török hangok felelnek meg, nem létező alakváltozatokat hoz létre, a másodlagos jelentést fő jelentésnek teszi meg stb.

ZIMONYI ISTVÁN

VÁMBÉRY ÁRMIN MAGYAR
ŐSTÖRTÉNETI KÉPE
A LEGÚJABB KUTATÁSOK
TÜKRÉBEN

Vámbéry 1895-ben publikálta „A magyarság keletkezése és gyarapodása” című munkáját, amelyben áttekintette a magyarság korai történetére vonatkozó nézeteit.¹ Jelen tanulmányban e könyv alapján azt vizsgálom, hogy mennyire aktuálisak még ma is Vámbéry koncepciójának elemei. Az 1914-ben megjelent utolsó összefoglalójában érdemben nem változtatott nézetein (Vámbéry 1914). Vámbéry munkásságának magyar őstörténeti vonatkozásait újabban Vásáry István és Dobrovits Mihály tárgyalta (Vásáry 2008: 191-196; Dobrovits 2003: 371-393).

Mielőtt a koncepció alapvonásait felvázolnánk, egy máig élő és ható problémával szembesülünk. Vámbéry könyvében az első mondata így hangzik: „Mint a hegyi patakból

a völgybe lesodort kő, amely hirtelen rohantában különféle rokon és idegen geológiai elemet magával ragadott, lényeges alkotórészeiben csak gondos elemzéssel ismerhető meg...” (Vámbéry 2003: 5). Egy a természettudomány területéről vett hasonlat mindig hatásos, ugyanis azt sugallja, hogy a megfelelő módszerekkel ugyanazt az egzaktágot lehet biztosítani. A természettudományt ilyen módon egyfajta referenciaként lehet használni. Ez a szemlélet ma is élő és számos korai történettel foglalkozó tudós él a hasonló analógiákkal. Bálint Csanád Patrick Geary hasonlatára utal a magyar nép kialakulása kapcsán: „az etnogenézis nem egy folyam, mely a forrástól az óceánig vezet, és hiába azonos annak neve akár több országon át is, a befolyó vizek révén a víz összetétele a torkolatnál már egyáltalán nem hasonlít a forrásból kiáramlóéhoz.” (Bálint 2006: 295).

A korai történettel foglalkozók között is gyakran előforduló elvárás, hogy természettudományok nyújthatnak olyan adatokat, amelyek alapján a magyarság etnogenezisét meg lehet határozni. Korábban a vér, jelenleg DNS vizsgálatok eredményeitől várták sokan az áttörést. Sajnálatos módon azonban többször is egyértelművé vált, hogy ezeknek a vizsgálatoknak az eredményei egy terület népességére vonatkozólag adhatnak fontos és értékelhető adatokat, esetleg egyes temetők rokoni viszonyainak meghatározására jól használhatók, azonban egy nép etnikai meghatározására nem adnak fogódzópontokat.

Így aztán amikor a népalakulást egy kő vagy egy folyó esetével modellezzik, akkor ennek nehézségeit úgy lehet demonstrálni, hogy nem elég a kő vagy a folyó torkolat vizének elemzése, hanem még azt a nyilvánvaló társadalomtudományi szempontot is figyelembe kéne venni, hogy a kő vagy a folyó mit gondol magáról.

Vámbéry a népfogalom meghatározásában három lényeges elemre épít: 1. nyelvi rokonság; 2. antropológiai jegyek; 3. népszellem vagy népszichológia. Véleménye szerint a nyelvi adatoknál biztosabb fogódzót nyújtanak az antropológiai kutatások, de ennek is vannak korlátai.

A leginkább célravezető tudomány a néppszichológia, azaz népszellem vizsgálata.

Vámbéry világosan látja, hogy a történelem alakulása során a különböző etnikumok egymással keveredtek, így csak keveréknépek léteznek. Ezek sorában tartozik a magyarság is: „E keverék nép finnugor eredete felől legkisebb kétségünk sincs, de a történelem folyamán egy rokon népelem soraiban felolvadt és jelenleg mint tarka etnikai vegyülék áll előttünk.” (Vámbéry 2003: 9). Vámbéry ugyanakkor egyértelműen jelzi, hogy ezt a megállapítását két irányból is megkérdőjelezi a történészek és nyelvészek: „... a krónikások tarka mese-szövevényétől megtévesztve honalapító magyarokban egységes, nagy nemzettestet akarnak látni, éppen úgy alapjában hibás azoknak a nézete, akik a nyelvi bizonyítékokból kiindulva a mai magyarok őseiben tiszta ugor néptörzset akarnak felfedezni, és ezt uralkodó nemzeti tényezőül akarják szerepeltetni.” (Vámbéry 2003: 29). Vámbéry 1914-ben megjelent művében jelezte, hogy a keveréknéppel kapcsolatos tézisé a magyar közvélemény nem fogadta kedvezően (Vámbéry 1914: 7). Ma már nem ezt a terminust használjuk, de lényegében a magyarság kialakulásának különböző etnikai elemeiről beszélünk.

Györffy Görgy a magyarországi latin krónikáink korai magyar történetre vonatkozó adatainak feldolgozására 1948-ban egy monográfiát szentelt, amelyet 1993-ban a kérdések revíziójával újra közreadott. Györffy szerint a krónikairódalom felhasználása csak alapos kritikai mérlegelés után lehetséges, amennyiben értesülései egyeznek Bíborbanszületett Konstantín, illetve a Dzsahjáni-hagyomány és más korabeli görög, latin vagy muszlim forrás adataival (Györffy 1993: 3-4). Tehát a Vámbérynak igaza volt, amikor a magyar krónikairódalom az egységes népének és dicső honfoglalásának képét nem tartotta tarthatónak és történetileg igazolhatónak.

Vámbéry munkásságának legkritikusabb pontja a nyelvi rokonságról vallott nézetei (Pusztay 1977; Sinkovics 2002: 89-97). Az utókor által ugor-török háborúnak nevezett vitá-

ban Vámbéry vereséget szenvedett, ugyanis a magyar nyelv török rokonsága nem nyert bizonyítást, míg ellenfelei sikeresen fejtegették, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek egyike. Vámbéry 1896-ra már elismeri a finnugor rokonságot, de tagadja, hogy a nyelvi rokonítás azonosítható lenne az etnikai rokonsággal (Vámbéry 2003: 7). Vámbéry ugyanakkor egyfajta utóvédharcot folytat és felveti, hogy a magyar egy ugor-török keveréknelv, ami védhetetlen hipotézis.

A modern nyelvtudományban a nyelvek összehasonlításának három fő módszeréről beszélhetünk: 1. A nyelvek rokonsági fokát megállapító családfa-modell; 2. kontaktusnyelvészet, amely a nyelvi kölcsönhatásokkal foglalkozik, amely lehet két nyelv közötti érintkezés vagy areális jelenség, azaz hosszan tartó földrajzi egység hatása; 3. nyelvtipológia, amely az univerzálékutatással azaz olyan általános jellemzőkkel foglalkozik, amely sem a rokságból sem az érintkezésből nem magyarázható. A három megközelítés módszertani szempontból egyenértékű és egyiket sem lehet abszolútizálni a másik kettővel szemben (Bakró-Nagy 2014: 193-197). Vámbéry álláspontjával szemben tehát megállapítható, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek ugor ágához tartozik, a török hatás pedig a kontaktusnyelvészet módszereivel vizsgálható.

Azonban mai napig él a szakirodalomban és a közvéleményben is az a csúsztatás, hogy amennyiben a magyar nyelv finnurok nyelv, úgy a magyarok finnugorok, azaz a nyelvrokonságot összemossák a néprokonsággal, holott arra már Vámbéry felhívta a figyelmet, hogy a nyelvi rokonságot nem lehet azonosítani az etnikaival. Mielőtt ezt a kérdést áttekintenénk, még a nyelvészetben belüli rekonstrukció kérdésével is szembesülni kell, ugyanis az ősmagyar nyelvet a finnugor összehasonlító nyelvészet és a jövevényszó kutatás eredményeire lehet rekonstruálni. A nyelvészek vitatkoznak arról, hogy a rekonstruált alapnyelv egy tudományos modell vagy valódi nyelv, tehát már egy rekonstruált alapnyelv esetében is felmerül a gyanú, hogy egy egykor létezett önálló nyelvről lehet-e szó.

Visszatérve a nyelv és etnikum viszonyára, egyértelmű, hogy a nyelvrokonság fogalma a nyelveket összehasonlító kutatásokban a három azonos értékű módszer egyike, így érvényességét csak a tudományon kívüli világban szokás megkérdőjelezni. Ugyanakkor a nyelvi rokonság kiterjesztése az etnikai rokonságra, mint már Vámbéry is leírta, képtelenség. Ugyanakkor máig hatóan keverednek a fogalmak még a tudományos igényű munkákban is. Vámbéry terminusával a magyar egy keveréknép, mint a legtöbb nép a világon, így önmagában nem merülhet fel komolyan, hogy két keveréknép rokon lehet egymással. Ma már azonban világosan látszódik, hogy nemcsak erről van szó. Egy etnikum, amely százezres nagyságrendű szociológiai értelemben vett nagy-csoport, tehát tagjai személyesen nem ismerhetik egymást, közös mi-tudatát a vérrokonság képze- te, azaz a közös őstől való leszármazás képze- te, a közös kultúra és nyelv, valamint a tartós politikai keret, azaz történetileg mérhető együttélés garantálja. A mi-tudat kialakulásában az egyik döntő elem, hogy egy tényleges vérségi kapcsolatokkal bíró kis-csoport képzetét kivetítik a személyes kapcsolatokkal már nem rendelkező nagy-csoportra, ezáltal nyilvánvaló, hogy a rokonság teljes mértékben fik- tívvé válik, tehát a közösség tagjai hisznek benne annak el- lenére, hogy az nem a valóságos. Így aztán etnpszociológiai értelemben két etnikum rokonságáról beszélni fogalmilag képtelenség. A rokonság képzetét erősíti még a nyelvében él a nemzet kifejezés és az a tény is, hogy a magyar jelzőt egyformán használhatjuk a nyelvre és népre is. Így aztán gyakran észrevétlenül keverednek a fogalmak, és tévesen azt mondjuk a magyarok finnugorok, vagy a magyar egy finnugor nép, ahelyett, hogy a magyar nyelv egy finnugor nyelv. Ez persze nemcsak sajátosan magyar jelenség, nin- csenek indoeurópai, germán, szláv és török népek, hanem csak indoeurópai, germán, szláv és török nyelven beszélő népek. Ilyen módon Vámbérynek igaza volt abban, hogy a magyarság kialakulásában finnugor, török, iráni és szláv nyelvű csoportok vettek részt.

Antropológia tudományát Vámbéry többre becsülte, mint a nyelvtudományt, ami mögött valószínűleg a nyelvtudomány területén ért jogos és túlzó kritikák hatása érezhető. A külső fizikai adottságok vizsgálatában az antropológia tudománya egyre kevésbé vél felfedezni etnikus jegyeket, inkább egy adott terület populációjáról beszél. Az újabb módszerek, a vér és utóbb DNS vizsgálatok új perspektívákat nyitottak, azonban az etnikum meghatározásában továbbra sem várható eredmény kizárólag ezektől a vizsgálatoktól (Bálint 2008: 1166-1169).

Vámbéry a népet meghatározó legfontosabb tényezőnek a népszellemet tekinti: „Nemzetünk teste sok mindenfelől alakult, de a szellem, mely összeillesztette és éllette, minden időben máig megmaradt magyarnak.” (Vámbéry 2003: 222). Vámbéry a nemzeti szellem meghatározásakor a következő hét tulajdonságra hivatkozott: 1. méltóság, komolyság; 2. okosság; 3. illendőség, előkelő viselkedés; 4. arisztokratikus büszkeség; 5. szabadság szeretet; 6. hazaszeretet; 7. nemzeti büszkeség. (Vámbéry 2003: 358-364). Vámbéry a nemzet-karakterológia eszközeivel tett kísérletet a magyarság lényegének meghatározására. A nemzet-karakterológiák azonban nyilvánvalóan a nemzeti kultúra egy adott korszakára jellemző általános vonásait emelik ki. Vámbéry leírásában a kiegyezés utáni fellendülés és a nemzet polgári fejlődésének jó perspektívái köszönnek vissza. A 19. század végi néppszichológia a 20. században két irányban haladt. A szellemtörténet és nemzet-karakterológia a magyar történetírás egyik központi kérdésévé vált, ugyanis a 20. századi tragédiákat, az első és második világháború után magyarázni kellett. Elég ha, most csak Szekfű majd Bibó alapvetéseire gondolunk. Emellett a 20. században az egyes közösségek általános vonásainak leírásával a szociál-pszichológia kezdett el foglalkozni. Elsősorban a sztereotípiakutatás illetve a kulturális összehasonlító pszichológia foglalkozik a nemzeti kultúra egyedi vonásaival (Hunyady 2001: 7-50).

Vámbéry emellett felállít egy sajátos történeti konstrukciót, amelyből aztán levezethetők a magyar népszellem általános jellemzői. Nézete szerint a finnugor népeket a művelődésre való törekvés és békés életmód jellemzi, szemben a törökökkel, akik harcosok, hódítók, világverők és jelentékeny történeti szerepet játszottak. Vámbéry rendszerében a magyarok ebben a tekintetben a török népszellem örökösei. Az első világháborút követően a korai magyarság kialakulásának etnikai kérdésével a történeti irodalomban Deér József foglalkozott. Deér szellemtörténeti konstrukciója szemléletében megegyezik Vámbéryével, jóllehet azt inkább a német szellemtörténetből merítette. A három meghatározó elem: a lovasnomád életforma, a felülrétegzett szervezet és az istenkegyelmiség (Deér 1938: 5-34). Deér elméletét Szűcs Jenő meggyőzően cáfolta (Szűcs 1997: 102-103). Ilyen módon, tehát egy adott nemzet kultúrájára jellemző jegyek létében nem kételkedünk, de ezek csak egy rövidebb történeti korszakra tekinthetjük érvényesnek. Ez pedig azt jelenti, hogy a magyarságra a kialakulásától máig jellemző nemzeti jegyek keresése történetileg tarthatatlan hipotézis (Szűcs 1984: 173-178, 283-326).

Vámbéry szemléletében van még egy fontos máig zavaróan ható fogalmi összekapcsolás. A török szinte minden esetben azt jelenti, hogy nomád. A nomád életforma kialakulása és elterjedése az eurázsiai steppén egy önálló gazdasági-társadalmi és politikai rendszer kiépülésével járt együtt. A klasszikus nomád életforma a szkítákkal kezdődött, míg az első nagykiterjedésű birodalmat a hiung-nu-k hozták létre a Kr. e. 2. században. Az első Euráziára kiterjedő nomád birodalmat a türkök alapították a 6. század közepén, amely a Mongóliától a Krímig terjedt. Ennek a birodalomnak az utódállama a kazár kaganátus a kelet-európai steppén. A nomád birodalmak nagyjából hasonló mintára épültek. A magyarság kialakulása szempontjából meghatározó 6-9. században, tehát a magyar törzsszövetség nomád környezetben és nomád minták követésével szilárdult meg.

Miután az adott korszakban a nomád birodalmakat török nyelvű népek hozták létre és működtették, Árpád magyar tözsszövetségének nomád jellegzetességére elterjedt, hogy török mintákat követ, tehát törökös nép. Ez azért helytelen, mert egy nyelvi terminus a nomád fogalommal keveredik. Ez olyan képtelenség, mintha azt állítanánk, hogy a magyar nép 1948 és 1990 között orosz lett volna vagy esetleg oroszul beszélt volna, ugyanis a szovjet-rendszer, ami egy komplex gazdasági-társadalmi és politikai szisztéma Magyarországon is bevezetésre került és a szovjet-rendszer kialakításában és működésben az oroszok domináltak.

Vámbéry őstörténeti koncepciójának lényege, hogy az ugor-török népesség a hun és avar vándorlással került a Kárpát-medencébe és az ugor elem beszélte a finnugor nyelvet. Árpád népe ezzel szemben török volt és a Kárpát-medencében Árpád magyarjai váltottak nyelvet. Vámbéry halálát követően azonban az az álláspont kerekedett felül, hogy a magyarság kialakulása a Volga vidéken és a kelet-európai steppén ment végbe az 5-9. században és Árpád magyarjainak domináns nyelve a finnugor eredetű magyar volt, amit jelentős török hatás ért (vö. Fodor 1975, 2009; Róna-Tas 1986; Kristó-Makk 2001).

Ugyanakkor különböző formákban újra felmerül, hogy a finnugor nyelvű magyarok már a 9. század vége előtt beköltöztek a Kárpát-medencébe. László Gyula széles körben ismert kettős honfoglalás elmélete a későavarokhoz kötötte jelentős magyar népesség beköltözését 680 táján (László 1978). De újabban Szőke Béla Miklós vetette fel, hogy a magyarság már a 9. század második felétől jelen lett volna a Duna-Tisza közén (Szőke 2014: 36-38). Tehát Vámbéry ötlete, hogy a finnugor magyarság már 895 előtt költözött volna a Kárpát-medencébe újra felmerül, azonban jelen ismereteink alapján ezt sem igazolni sem cáfolni nem tudjuk.

Érdekes módon Vámbéry antitézise is feltűnt a szakirodalomban. E mögött az van, hogy a Volga-vidékről a magyarságot csak a 830-as években a Fekete-tengerhez költöző elmélet azzal a nehézséggel szembesült, hogy a tö-

rök nyelvi elemek átvételére nagyon szűk az időkeret, azaz mintegy 60 év. Így Kristó Gyula majd őt követve a régész Türk Attila hangsúlyozta, hogy a magyar nyelv török jövevényszavainak a többségét a Kárpát-medencében vettük át a honfoglalást megelőző avaroktól, akiket török nyelvűeknek vélték. Ilyen módon egyértelmű, hogy Árpád magyarjai finnugor nyelvűek voltak.

A Kárpát-medencében formálódó magyarság két további ma is aktuális kérdését vetette fel Vámbéry. A szláv nyelvű népesség megjelenését az avar idősakra tette, így már ekkor elkezdődtek a magyar-szláv nyelvi kapcsolatok. A szláv jövevényszavak szókincsének érdekes tanulságai vannak a kereszténység felvétele és az új típusú állam kialakulása kapcsán. A magyar nyelv korai török jövevényszavak és a korai szláv jövevényszavak szókincsének tanúságainak modern összevetése történeti szempontból sürgető feladat lenne.

Vámbéry a magyarok számát, akik Árpáddal érkeztek kb. 30 ezerre becsülte, a Kárpát-medence lakosságát pedig 3-400 ezer főre. Ezek többsége, mintegy 80% szláv és 20% avar, amely urál-altaji nyelvű. Miután Árpád magyarjai török nyelvűek, az avarok nyelvét nevezik el magyarnak, amelybe Árpád népének török nyelve beolvad nyelvcserével (Vámbéry 2003: 228, 231, 246). Kristó Gyula utolsó összefoglalásában 100 ezerre tette honfoglalók létszámát és 150-250 ezerre a Kárpát-medence lakosságát a honfoglalás előtt, tehát az arányszám: 1:1,5-2,5 (Kristó-Makk 2001: 92).

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Vámbéry korai magyar őstörténettel foglalkozó munkáit ma is érdemes újraolvasni, ugyanis az általa felvetett kérdések közül több ma is aktuális, és néhány kérdésre ma is érdemes megfogadni Vámbéry válaszait. A nyelvi és etnikai különbségtétel ma is alapvető, a szlávok szerepének újraértékelésére is szükség van.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bálint Cs (2006) Az ethnosz a kora középkorban: *Századok* 140, 277-347.
- Bálint Cs. (2008) Genetika és (magyar) őstörténet: a közös kutatás kezdeténél: *Magyar Tudomány* 169:(10), 1166-1169.
- Bakró-Nagy M. (2014) Módszerek a nyelvi őstörténet kutatásában: az ugor példa: *Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár B., Szentpéteri J., Petkes Zs., Lezsák G., Zsidai Zs. Budapest, 193-198.
- Deér J. (1938) *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Budapest
- Dobrovits M. (2003) Utószó: Vámbéry Á *A magyarság keletkezése és gyarapodása*, Dunaszerdahely, 371-393.
- Fodor I. (1975) *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*, Budapest / angol fordítása: *In Search of a New Homeland*, Budapest, 1982 / német fordítása: *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*, Budapest, 1982.
- Fodor I. (2009) *Őstörténetünk és honfoglalás*, Budapest
- Györffy Gy. (1948) *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Budapest
- Györffy Gy. (1993) *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Régi kérdések – új válaszok, Budapest
- Hunyadi Gy. (2001) A nemzeti karakter talányos pszichológiája: *Nemzet-karakterológiák*, Budapest, 7-50.
- Kristó Gy.-Makk F. (2001) *A kilencedik és tizedik század története*. Magyar Századok, Budapest
- László Gy. (1978) *Kettős honfoglalás*, Budapest
- Pusztay J. (1977) *Az „ugor-török háború” után*. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből, Budapest
- Róna-Tas A. (1996) *A honfoglaló magyar nép*. Budapest
- Sinkovics B. (2002) Vámbéry és a magyar-török rokonság: *Acta Historica* CXII, Szeged, 89-98.
- Szőke B. M. (2014) A Kárpát-medence a Karoling korban és a magyar honfoglalás: *Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár B., Szentpéteri J., Petkes Zs., Lezsák G., Zsidai Zs. Budapest, 31-42.

- Szűcs J. (1984) *Nemzet és történelem*, Budapest
- Szűcs J. (1997) *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Szerk. Zimonyi I. Budapest
- Vámbéry Á. (2003) *A magyarság keletkezése és gyarapodása*, Dunaszerdahely
- Vámbéry Á. (1914) *A magyarság bölcsőjénél*, Budapest
- Vásáry I. (2008) Vámbéry és a magyar őstörténet: Vásáry I. *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*, Budapest, 191-196.

JEGYZETEK

¹ Jelen kötetben a Dunaszerdahelyen kiadott kötetre hivatkozom (Vámbéry 2003).

VÁMBÉRY
ÉS A TÖRÖKSÉG KAPCSOLATAI

KELLER LÁSZLÓ

ABUŠKA
EGY KELETI-TÖRÖK SZÓTÁR
MAGYAR KIADÁSÁNAK
MARGÓJÁRA

Az *abuška* régi török szó. Eredeti jelentése ‘öreg ember’ lehetett, majd később ‘férj’. A török nyelvekben már az ötödik kortól, a 8. századtól kimutatható. A manicheus és ujgur írásos buddhista szövegekben *aβičġa*. Kasgari 1070-es évekre datálható szótárában és a Kutadgu Bilig-ben ugyancsak ez az ősi alak fordul elő. A 14. században már az *abuška* forma jelenik meg, úgy Rabguzinál, mint a legfontosabb kipcsak-török nyelvemlékben, a Codex Cumanicus-ban.

A szó már a fentiek alapján is felkeltheti egy történeti nyelvészettel foglalkozó kutató érdeklődését. A régi törökben ‘öregasszony’ jelentésű *kurtġa* szóval kiegészítve és felvetve az általában állatnevekben szereplő – GA végződéssel

kapcsolatos kérdéseket, már egy nyelvészeti tanulmány is könnyedén összeállítható lenne.

Az *Abuska* – így nagy kezdőbetűvel írva – itt és most mégsem egy megoldásra váró turkológiai probléma, hanem egy szótár, egy csagatáj-oszmán török szójegyzék, amelynek első tétele így hangzik:

abuška : a nő férjét nevezik így, tehát férjet jelent

Mivel pedig e munka eredeti szerzője ismeretlen, a kézirat annak első tételéről lett elnevezve, amivel csaknem olyan könnyen azonosítható, mint valamikori szerzője nevével. (Persze ma már nehezen képzelhető el hasonló eljárás, hiszen így minden valamirevaló orosz szótárnak *абажур* lenne a neve.)

A szóban forgó szótár mind a mai napig nem szerzőjéhez, hanem felfedezőjéhez, Vámbéry Árminhoz köthető, aki első keleti útjáról hozta haza az Isztambulban talált kéziratot. A szöveg kiadását nem sokkal hazaérkezése után a Magyar Tudományos Akadémia vállalta fel. Vámbéry azonban miután lefordította a szöveget ismét keletre indult, hogy beteljesítse álmait és megtalálja a magyarság ősi hazáját, rokonságát. A kötet sajtó alá rendezése így Budenz Józsefre maradt. Ezzel a Vámbéryt méltatni igyekvő mai szerző könnyű helyzetbe kerül, hiszen a munka valamenynyire érnyéért Vámbéry dicsérhető, míg a hiányosságait Budenznek kell számon kérni. Mivel egy csagatáj-oszmán török szótárról van szó, jelentőségének megértéséhez érdemes röviden bemutatni a csagatáj nyelvet, annak történetét.

Csagatáj, Dzsingisz kán második fia, hozzávetőleg 1186-ban született. 1219 és 1221 között részt vett a mai Turkesztán területének meghódításában. Apja halála után ezt a területet kapja örökül, ahol megalapítja saját dinasztiáját.

A mongol uralkodó réteg – csakúgy mint a dél-orosz stepén – itt sem tudta megőrizni nyelvét és hamarosan eltörö-

kösödött. Közben a Csagatáj-klán hatalma is névlegessé vált. Kazagan (1346-1357) vagy Timur Lenk (1365-1405) csak uralma legitimálásához használta fel a Csagatájhoz és rajta keresztül Dzsingiszhez kötődő fiktív származáslegendát. Annak ellenére azonban, hogy a mongol etnikum lassan elveszett a törökség tengerében, uralkodójuk neve nem csak a legendákban él tovább.

A csagatáj, illetve csagatáj-török nyelv közvetlen előzményeként a Karahanida Birodalom nyelvét szokás említeni. Ennek és a kései ótörök, ha tetszik a korai középtörök kiemelkedő emléke Kasgari már említett szótára. Timur idejében „államnyelv” lett a csagatájból, amelyet nagybátyja Bábur Kán életrajzi munkájával emelt a valódi irodalmi nyelv szintjére.

A csagatáj nyelv egészen az orosz hódítást megelőző időkig az oguz és kipcsak mellett a harmadik nagy török nyelvág képviselője volt. Nem véletlen keleti-török vagy nyugati-ujgur elnevezése sem.

Maga a csagatáj nyelv is korszakolható. A jeles altajista Gerhard Doerfer szerint története három fázisban ragadható meg: a kronológia két végpontját a történeti vagy korai csagatáj, illetve a modern özbek jelenti, miközben a 15-19. században a klasszikus vagy kései csagatáj élte virágkorát.

Persze Vámbéry tudott e keleti török nyelv létezéséről. Felismerte jelentőségét, még ha a magyar őstörténet szempontjából túl is értékelte azt második keleti útja előtt:

„Közép-Ázsiában az összehasonlító nyelvtudomány segítségével világosságot vető sugarat lelhetek, mely eloszlatja a homályt a magyar őstörténelem sötét tájairól ...”

Emlékezett vissza a második keleti útját megelőző érzéseire, gondolataira. Reményei magyarázzák, hogy Vámbéry többször foglalkozik a csagatáj nyelvel: *Csagatáj magyar nyelvhasználati kiegészítő* szerkesztett, majd kiadta a nemzetközi tudós körökben is jól ismert munkáját *Čagataische Sprachstudien* címmel, amelyben a keleti-török nyelvtanát

szövegmutatványokkal és az értelmezést segítő szótárral egészítette ki.

Vámbéry csagatáj kutatásait mégis az *Abuska* alapozta meg. A szójegyzék eredeti kéziratáról nem sokat tudunk. Szerzője ismeretlen, keletkezésének ideje bizonytalan. Az azonban egészen biztos, hogy már Vámbéry idejében is több kézirat forgott közkézen.

Az 1820-as évektől kezdve tesznek említést a különböző feldolgozások egy szentpétervári szójegyzékről, egy csagatáj-oszmán török szótár kéziratáról, amelynek az első tétele a csagatáj *abuška* szó.

Budenznek a Vámbéry-féle *Abuska* kiadáshoz írt előszavában sem sok támpont állt a rendelkezésére, hogy a kézirat kronológiáját meghatározza. Csupán egy Vámbéry levélrészletet idéz:

„*«Az Abuska szógyűjtemény (így nevezik az első benne magyarázott szóról) keltéről és szerzőjéről csak szájbeli hagyományokat közölhetek; a mí példányunkban és más kezemben forgott példányokban arról semmi említés nem tétetik. Egy tebrisi tudós, Haszan Efendi, beszélt nekem, hogy azt az ő hazájában, valamint egész éjszaki Persziában Szengilakh-nak hívják. Szengilakh perzsa tulajdonnév; tehát nagyon valószínű, hogy ez a név a szerző nevéből ragadt rá. Keltét pedig az említett tudós 1120-1140 köré (1708-1727) teszi, és ugyancsak a kézirat címlapján való szokásos irkafirkák között egyik tulajdonosa azt már 1167-ben (=1753/54) magáénak mondja.»* – Ezek szerint mégis csak annyi bizonyos, hogy a másolati példány, melynek Vámbéry birtokában van, nem újabb 1753-nál, tehát magától értetődik maga a szógyűjtemény eredetileg megírása sem újabbkoru; azonban azt nem tudjuk, min alapszik tudós Haszán Efendi véleménye, hogy az a múlt század elején keletkezett volna; mert meglehet, hogy az ennél még sokkal régiebb és már a 16. századból való, ha oszmánliságában előforduló némely régies formákra akarunk súlyt fektetni, s azokat nem

csak annak tulajdonítani, hogy szerző kisázsiai török volt, kinek nyelve az ilyeneket még jobban megtart.”

Budenz sejtése néhány évvel később beigazolódni látszott. A szentpétervári kézirat kiadása hat évvel követte Vámbéry munkáját. Ez a szójegyzék sem eredeti, másolója azonban megjegyzi:

„Én, Alai ben Muhibbi al-Sarif Nevai szavainak átírását a hidzsra 967. évében befejeztem.”

Ez pedig nem jelent mást, minthogy az eredeti kéziratnak biztosan ezt a dátumot megelőzően, 1560 előtt kellett elkészülnie, mintegy hatvan évvel a neves költő Mir ‘Ali-Sir Nevai halála, azaz 1500 után.

A szótár felépítése egyszerű. A csagatáj szavak ABC-sorrendben követik egymást, majd azok jelentése oszmán-török nyelven, esetenként az egyes tételek rövid magyarázata. Egy-egy szócikket irodalmi idézetek zárnak le, bizonyítva egyrészt a szó létezését és megteremtve a megadott jelentések ellenőrzésének lehetőségét.

Az idézetek többsége Mir ‘Ali-Sir Nevaitól származik, így nem véletlen a bevezetőben felbukkanó „Nevai szótár” megjegyzés. Ugyanakkor nem kizárólag az ő munkái szerepelnek a kéziratban. Lutfi és Mirhajdar mellett egyéb más csagatáj szövegek is felbukkannak a glosszák között.

Ezek alapján nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy a szemelvények mind a kiadás, mind az anyag feldolgozása szempontjából a kézirat legfontosabb részeit alkotják. Ennek ellenére Vámbéry *Abuskájából* ezek a versrészletek mégis hiányoznak, és ez a „magyar kiadás” egyik legfőbb gyengéje:

„El maradtak csak a legtöbb szókra fölhozott versek, melyek azon kívül, hogy a szó magyarázat szerint való jelentésben csakugyan előfordúl, semmi egyéb tanúságot nem nyúj-

tanak, s ezenfelül még, mint összefüggésükből kiszakított töredékecskék, sokszor kevésbé érthetők is.”

Miután ez a hiány semmiféle kép nem tartozik a Vámbéry-féle kézirat kiadásának erényei közé, ebben a kérdésben a felelősség leginkább a kéziratot sajtó alá rendező Budenzet terheli.

A szócikkek száma nem kimagaslóan magas. A szójegyzék mérete így nem számottevő, de tartalma annál értékebb. A kézirat szerzője igyekezett olyan szavakat összegyűjteni, amelyeket az oszmán-török már nem ismert vagy a csagatájban éppenséggel mást jelent.

Vámbéry *Abuskája* egy olyan irányt jelölt ki a török nyelvészeti kutatások számára, amely a mai napig meghatározó. A magyar kiadású *Abuska* a kor színvonalán állt, és az, hogy ma már modernebb kiadásait használják, semmit sem von le Vámbéry éleslátásából, amellyel felismerte a kézirat és egyben a keleti-török jelentőségét.

(Forrás: <http://vambery.mtak.hu/en/14-046.htm>)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Codex Cumanicus*, Ed: G. Kuun. With the Prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti. Budapest, 1985.
- Dīvānū Lugātī't-Türk Dizisi "Endeks"*, Ed: B. Atalay. Ankara, 1999.
- Doerfer, G. (1996-2002) Chaghatay Language and Literature: *Encyclopædia Iranica*, New York, 339-343.
- Eckmann, J. (1959) Das Tschagataische: *Philologiae Turcicae Fundamenta I*. Eds: J. Deny – K. Grønbech – H. Scheel – Z. V. Togan. Wiesbaden, 138-160.
- Nasirü'd-Din Bin Burhanü'd-Din Rabguzi *Kisasü'l-Enbiya* (Peygamberler Kissaları), Ed: A. Ata. Ankara, 1997.
- Vámbéry Á. (1861) Egy csagatájtörök mese, a' török-magyar nyelvrokonság fölmutatására: *Magyar Nyelvészet* 6. [1861]: 510-519.
- Vámbéry Á. (1862) *Abuska*. Csagatájtörök szógyűjtemény. Előbeszéddel és jegyzetekkel kísérte Budenz József. Pest.
- Vámbéry Á. (1868) A keleti török nyelvről: *Értekezések a nyelv és széptudományok köréből* 1868. Pest.
- Vámbéry Á. (2001²) *Küzdelmeim*, Dunaszerdahely.
- Vámbéry, Á. (1867) *Čagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagataischen Sprache*, Leipzig.
- Vel'jaminov-Zernov, V. V. (1868) *Slovar' Džagatajsko-tureckij*, Sanktpeterburg.
- Yusuf Has Hâcib *Kutadgu Bilig*, Ed: R. R. Arat. Ankara, 1998.

CSIRKÉS FERENC

VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS KÖZÉP-ÁZSIA

Vámbéry Ármin 1863 és 1864 során végrehajtott álruhás utazása valóságos mítosszá lett kortársai és az utókor szemében. Elsősorban ez az út és szellemi tapasztalatai jelentették a belépőt az európai, elsősorban az angol, de a honi szellemi és közélet berkeibe is. Bár többé sohasem látta viszont Szamarkand, Buhara és Herat vagy a türkmén sivatag általa oly lebilincselő stílusban leírt tájait és lakóit, érdeklődése a térség iránt a későbbiekben sem lankadt. Már ottjárta előtt kezdetét vette az a folyamat, melynek során a régiót bekebelezte az Orosz Birodalom, tökéletesen átrajzolva Közép- és Belső-Ázsia politikai és később etnikai térképét, mely máig ható következményekkel járt. Ez persze nem ment olyan könnyen még az orosz gőzhengernek sem. Egyrészt le kellett győzni Közép-Ázsia államait, le kellett igázni, megrendszabályozni lakóit, másrészt pedig meg kellett küzdenie legfőbb ázsiai riválisainak, a britek-

nek hol tehetetlen, hol viszont nagyon is aktív diplomáciai és katonai erődemonstrációt jelentő ellenlépéseivel. Vámbéry, tollát angol szolgálatba állítva minden erejét latba vetette, hogy az orosz előrenyomulást megállítsa, lefékezze. Cikkek, tanulmányok, pamfletek, könyvek, előadások sokaságával bizonyította ebbéli erőfeszítéseinek eltökéltségét. Közvetíteni próbált az egyre gyorsabban hanyatló Oszmán Birodalom uralkodója, II. Abdülhamid szultán és a brit politikai vezetés között, az angolokat igyekeztetve rábírnival, hogy ismét vegyék fel az elvetett törökbarát politikai fontalat, a szultánt pedig arra, hogy vezessen be mélyreható reformokat a teljes zűrzavar és összeomlás felé tántorgó birodalmában. Vámbéry egész politikai tevékenységében jól kitapintható az a motívum, melyben osztozott a kiegyezés és az első világháború közötti magyar politikai elit nagyobb részével. Ez a történeti Magyarországra meggyőződésük szerint halálos veszélyt jelentő Orosz Birodalom iránti félelem és ellenszenv volt. Sokáig úgy tűnt, hogy ebben a Monarchia és az angolok érdekei közösek, ráadásul kb. 1905-ig – a '48-as forradalom és szabadságharc, 1867 sikere, illetve a hasonlóan érzett parlamentáris hagyományok okán – az angol közvélemény is szimpatizált Magyarországgal.¹ Közép-Ázsia tehát – a tudományos, nyelvészeti érdeklődés mellett – ezért volt fontos Vámbéry számára: egyrészt az orosz igába hajtott társadalmak iránt érzett genuin rokonszenv vezette, másrészt pedig angolpártisága, mely meggyőződése szerint egyet jelentett magyar hazafias érzéseivel.

De Vámbéry szerint milyen okai lehettek ennek a messzemenő geopolitikai és kulturális következményekkel járó folyamatnak? Mi lett volna az az ideális irányvonal, amelyet Közép-Ázsia népeinek követni kellett volna? A kérdésre maga Vámbéry is a politikai helyzethez igazodó, különféle válaszokat adott.

Közép-Ázsia területén az előző évszázad óta három özbeg állam osztozott: a Buharai Emirátus, a Kokandi- és a Hívai Kánság. A térség földrajzilag meglehetősen elzárt

volt, s a korábbi évszázadok virágzását leginkább annak köszönhette, hogy fontos kereskedelmi útvonalak vezettek rajta keresztül. Északon sztyepp határolta, ahol a század elejéig különféle kazak törzsek nomadizáltak. Keleten Kína terült el, mely hol nagyobb, hol kevesebb sikerrel volt képes szuverenitását biztosítani a mai nyugat-kínai Hszincsiang tartomány területén lakó muszlim alattvalói felett. Délnyugaton a türkmén sivatag fekszik, mögötte dél-délnyugatra Irán, mely egyfajta laza szuverenitást gyakorolt a területén élő nomád türkmén törzsek fölött. Délkeleten Afganisztán terült el, a Hindukus áthatolhatatlan hegyei mögött.

A térségben a 16. századtól fogva érezhető hanyatlás miatt egyre erősödő hatalmi vákuum valósággal vonzotta az orosz beavatkozást. A 16–17. század során a területi aspirációkat dédelgető Mogul Birodalom felbomlott, illetve területe brit fennhatóság alá került; Irán Nádír sah 1739–40-es hadjárata óta és különösen a 19. század harmadik évtizede óta belső válságaival és a nyugati nagyhatalmaknak való egyre nagyobb kiszolgáltatottsággal küszködött. A három államot külső és belső instabilitás jellemezte, mely leginkább a nomád és letelepült hagyományok, illetve közösségek együttélésének volt a következménye. A hatalommegosztás közép-ázsiai a 16. század óta gyakorolt elvét az angolszász szakirodalomban apanázs-rendszernek nevezik, melynek értelmében az uralom birtokosa nem az uralkodó, a kán, hanem a törzs, illetve annak vezetése. A közülük kikerülő uralkodó, a csupán szimbolikus, névleges hatalommal bíró kán úgy biztosítja a neki alárendelt klántagok lojalitását, hogy tartományokat, birtokokat juttat nekik, melyeknek adói aztán őket illetik meg. Nem központi kormányzat, minisztérium működik, melynek alá lennének rendelve a helyi szervek, hanem a helyi kisebb kán által kijelölt személyek vezetik az adminisztrációt.² Ezen az erősen decentralizált rendszeren a 19. század során a kánságok uralkodói több-kevesebb sikerrel megpróbálták változtatni, például úgy, hogy a törzsi vezetők helyett igyekeztek inkább nekik lojális perzsa rabszolgákat, arabokat, tadzsikokat

vagy türkméneket vezető tisztségekhez juttatni; e központosítás azonban igen megduzzasztotta az adminisztrációt és így nagy költségekkel járt.³ Másik lépésük a reguláris csapatok felállítása volt, mely kisebb tűzérsséggel is rendelkezett, és alkalmas volt a törzsek katonai erejének ellensúlyozására. Az új rendszer azokon a területeken, ahol sikerült megvalósítani, despotizmushoz vezetett, s így nem is csoda, ha a központosító törekvéseinek vérszomjas kegyetlenséggel érvényt szerző Naszrulláh buharai emír a kortársak körében kiérdemelte az al-Kasszáb, „a mészáros” melléknevet. A központosítás azonban messze nem volt tökéletes, a térséget nem sikerült teljesen integrálni, hiszen volt egy sor olyan kisebb város, szinte városállam, például Sahr-i Szabz, Ura Tübe vagy Majmana,⁴ amely csupán névleges függőségben állt az egyes államokkal. Az instabilitáshoz ráadásul hozzájárultak még az egyes kánságokon belüli etnikai különbségek is. A különféle türkmén, kipcsak, özbek vagy kirgiz törzsek egymással és a letelepült szártokkal, illetve tádzsikokkal is állandó konfliktusban álltak.⁵

A térségnek a 19. századig tartó politikai hanyatlása azonban nem kizárólag a decentralizált államszerkezetből következett. Ázsia-szerte visszaszorulóban volt a szárazföldi karavánkereskedelem, és Közép-Ázsia messze került a fő útvonalaktól. A politikai instabilitás, a közbiztonság hiánya és a gyakori háborúk gyakran vezettek a vízszegény térségben rendkívül fontos öntözőrendszer pusztulásához, ami csak tovább erősítette a gazdasági hanyatlást. Élénkülést a 19. századtól az egyre erősebb orosz kereskedelmi kapcsolatok hoztak, illetve az a tendencia, hogy a nomádok mind nagyobb számban mutattak hajlandóságot a letelepült életmódra. Ez persze – főleg Hivában és Kokandban – sokszor további feszültségekhez vezetett a letelepültek és a nomádok között, ha nem volt elegendő termőföld. A Vámbéry által is élénk színekkel ecsetelt hanyatlás mellett a kereskedelmi élet mégis igen élénk volt: jellemző, hogy a turkesztáni textil Oroszországban már jóval a hódítások előtt is keresett árucikk volt.

A három állam egymással is sűrű háborúkat folytatott, melyek legtöbbikéből az 1747 óta az ún. Mangit-dinasztia (1770–1921) uralta Buhara került ki vesztesen. A velük nagyjából egy időben hatalomra került hívai Kongrat-dinasztia elsősorban dél felé terjeszkedett, a türkmének felé, illetve észak-északnyugati irányban, a Kazak-sztyeppen, ahol viszont az oroszokkal keveredtek konfliktusba. A legfiatalabb állam Kokand volt, melyet 1710-ben alakított meg a Ming özbeg törzs, és területe eredetileg elsősorban a termékeny Ferganai-medencére korlátozódott. A Ming törzs is főleg Buharával hadakozott, de 1830 körül sikerült kiterjeszteni fennhatóságát Kínai Turkesztán városai, így Kásgár, Járkend és Hotan, illetve a Tien-san kirgiz lakói felé, s igyekezett előrenyomulni a Szir-darja északi partja mentén a sztyeppék irányába is. Ez háborúk sorához vezetett Buharával és a kazak törzsekkel; 1842-ben Naszrulláh el is foglalta és kifosztotta Kokandot; Sír Alí kokandi kán (1842–45) uralma alatt feszültségek keletkeztek a Ferganai-medence iráni városalakói és az északon élő kipcsak özbeg törzsek között.⁶ Híva, vagy történelmi nevén Hvárezm leginkább abban ütött el a másik két transzoxániai államtól, hogy itt nem léteztek erős helyi tradíciókkal rendelkező tartományok, mint például Kokandban vagy a Buharai Emirátus területén. A problémát leginkább a nomádok – a karakalpakok, türkemenek és kazakok – okozták.

Közép-Ázsia orosz meghódítása több évtizedig tartó, hosszú történet, ezért itt csak a folyamat legfontosabb állomásaira hívom fel a figyelmet. A 16. század közepe óta volt kapcsolat Oroszország és Közép-Ázsia államai között, és az oroszok egyre inkább legfőbb kereskedelmi partnerré váltak. 1715-ben a kalmükökkel folytatott csatározások miatt hiúsult meg a Híva-ellenes orosz hadjárat, melyet azonban még súlyosabb kudarc követett. 1717-ben Nagy Péter egy 6600 fős expedíciós sereget küldött Hívába, melyet a hívaiai törbe csaltak, hírmondót sem hagyva belőlük.⁷ Szintén fiasciónak bizonyult egy 1839/40 telén Orenburgból indított expedíció, amikor azonban döntő fordulat

történt az orosz stratégiában. Megértették, hogy az őket Közép-Ázsiától elválasztó nagy távolság, a nehéz terepviszonyok megoldhatatlan logisztikai problémát jelentenek, és lehetetlen nagyobb katonai kontingensek átszállítása. Az egyetlen módszer az addig tulajdonképpen ütközőzónaként működő Kazak-sztyepp évek alatt tartó szisztematikus meghódítása, pacifikálása volt, melyet úgyszólván teleszórta kisebb-nagyobb, a későbbi katonai expedíciók számára támaszpontul szolgáló erődökkel.⁷⁸ Előrenyomultak a mai Kazahsztán délkeleti részén található Szemirecse vidékén is, ami miatt konfliktusba kerültek Kokanddal. 1854-ben megalapították Vernyijt, a mai Alma-Atát.

Ezek után már viszonylag egyszerű volt egyenként leszámolni a kánságokkal, melyek katonai ereje és felszereltsége nem volt mérhető a modern orosz expedíciós hadsereghez. Ráadásul képtelenek voltak a legelemibb szintű katonai vagy politikai együttműködésre is. A krími háború előidézte szünet után 1864-ben indult meg újra az orosz előrenyomulás Közép-Ázsiában. 1864–66 során függőségi viszonyba hozták Kokandot, elvéve tőle Taskentet, egyik legfontosabb városát, az országot tulajdonképpen a Fergana-medencére csökkentve. Ezt több dolog is megkönnyítette: egyrészt az oroszok megállapodtak Kínával a határkérdést illetően, oldalról biztosítva előrenyomulásukat, másrészt a szorongatott kokandi kán kénytelen volt eltűnni, hogy amikor Taskent orosz kézre került, a buharai emír, Muzaffar al-Dín elfoglalta Hodzsendet és magát Kokandot, kényszerítve Hudájár kokandi kánt, hogy ismerje el uralmát. Ez a rövidlátó buharai politika végzetesnek bizonyult: 1866–68 során az oroszok Buharára támadtak. Annak ellenére, hogy a buharai emír szenvedte a legmegalázóbb vereségeket, a teljes buharai katonai vereséget követő, 1868-ban aláírt békében vele bántak a legkíméletesebben. Az addig meghódított területeket – Hodzsendet, Ura Tübet, Dzszakot, Szamarkandot, Katta-kurgánt – az oroszok megtartották, és Taskent központtal megalapították a Turkesztáni Kormányzóságot. Az emirátus területén különféle gazda-

sági előnyökhöz jutottak, így például az orosz cikkek csak 2,5 százalék adót fizettek, kereskedőiknek szabad mozgás volt biztosítva, gazdasági ügynökségeket tarthattak fenn. Ugyanakkor viszont orosz katona nem léphetett Buhara földjére, s ez jelentős tekintélyt biztosított neki a későbbiekben.

1873-ban az oroszok Hívat győzték le. A kán lemondott arról, hogy külügyeit önállóan intézhesse; Oroszország ráterette a kezét a kánság azon területeire, melyek az Amu-darja jobb partjára estek és az Üszt Jurt (usztyurt)-felföldre; a folyón való hajózás orosz ellenőrzés alá került; az ország megnyílt az orosz kereskedők előtt; a kánság területén lakó orosz alattvalók speciális előjogokat kaptak; és a kánság kénytelen volt hatalmas háborús kártérítést fizetni. 1875-ig az volt az orosz szándék, hogy Kokandot Buharához és Hívohoz hasonló függőségi viszonyban tartsák. Ekkor azonban lázadás tört ki az oroszoknak behódolt Hudájár kán ellen rokona, Púlád Kán vezetésével, amelyhez a korábban Oroszországhoz csatolt kokandi területek, így Hodzsend és Kuraminszk is csatlakoztak. A lázadást von Kaufmann, orosz Közép-Ázsia egyik megteremtője brutálisan leverte, s az ezt követő margiláni béke értelmében Kokandnak a Szir Darja jobb partjára eső része orosz terület lett. A harcok azonban tovább folytak a kánság keleti részén, minekután 1876-ban Oroszország a teljes kánságot annektálta, letaszítva a trónról a Mingeket. A kánság feletti közvetlen orosz hatalomnak geostratégiai jelentősége volt, hiszen a Pamír másik oldalán India, keletre pedig Kínai Turkesztán terült el.⁹ Hátravoltak még a türkmén sivatag türkménjei. Őket kezdeti sikereik után 1881-ben és 1884-ben, Gök Tepe és Merv elfoglalásával, hatalmas vérfürdővel kényszerítették térdre.¹⁰

Persze, felmerül a kérdés, Oroszországnak miért volt szüksége a közép-ázsiai gyarmatokra. Bizonyára fontos volt a térség nyersanyagtermelő potenciálja és mint lehetséges piac is. Számíthatott az a félelem – és a hódítást szorgalmazó orosz katonai-politikai lobbik gyakran ezt hoz-

ta fel a terjeszkedés okaként –, hogy ha az oroszok nem, akkor az angolok teszik majd rá kezüket a térségre, vagy szereznek gazdasági, politikai befolyást. Sokan gondolták úgy – és ha másért nem, hát zsarolási céllal az oroszok maguk is gyakran meglebegtették ezt a lehetőséget –, hogy az orosz előrenyomulás végső célja brit India. Bár ezt sokan joggal vitatták, mondván, kivihetetlen dolog komoly csapattesteket, hadifelszerelést átdobni a Hindukuson vagy a Pamíron, mégis, a brit politika árgus szemekkel figyelte az oroszok minden mozdulatát a térségben, és igyekeztek ütközőzónákat létesíteni maguk és az oroszok között: tulajdonképpen mint állam ezért jött létre Afganisztán.

Az angol politika megosztott volt abban a kérdésben, az oroszoknak vajon mi a célja, illetve milyen stratégiát érdemes velük szemben követni. A liberálisok a gyarmatokat és az azokkal járó terheket nyűgnek érezték: igyekeztek megnyirbálni azok költségvetését, így a védelmi kiadásokat is, sőt, India ebben a tekintetben önálló volt. Hajlottak arra az attitűdre, melyet egyik politikusuk csak „mesteri inaktivitásnak” nevezett. A velük szemben álló konzervatív héják – és ide tartozott Vámbéry is – azonban sokkal aktívabb fellépést sürgettek az orosz törekvések ellen. Ők egészen az angol-orosz közeledésig, 1906-ig várták, hogy a két nagyhatalom ellentéte fegyveres konfliktusba torkolljon.

Hogy mi volt az igazság? Vajon az oroszok tényleg szövegettek álmokat India meghódításáról? A szakirodalom megosztott a kérdésben, amit azonban talán nem is így kell feltenni. Valószínűleg nem létezett semmiféle Nagy Terv. Vagy ami volt, csak egy volt az orosz vezetés által lehetségesnek tartott forgatókönyvek közül. Az egyik nézet szerint az orosz politika mindig is racionális célokat követett, és sohasem akartak Indiára törni.¹¹ A „ruszofóbok” szerint azonban nem az volt az elsőrendű kérdés, az oroszok vajon tényleg el akarták-e foglalni Indiát. A nagyhatalmi terjeszkedés velejárója, hogy a csábításnak nem lehet ellenállni, illetve egy expanzióval új határok keletkeznek, ahol újabb konfliktusokra nyílik lehetőség. Új ürügyekre támad alka-

lom: ilyen volt például a türkmén rablók által elhurcolt európaiak, főleg oroszok kérdése (amiről Vámbéry is megemlékezik a *Közép-ázsiai utazásban*) – ezt napirenden tartva akár még a közvéleményt is meg lehetett nyerni egy-egy katonai akciónak.¹² Az orosz gyarmatbirodalom kiépítését többen érezték láncreakciónak, melyben egy-egy esetleges területszerzés már magában hordozta a további expanziót.¹³

Ami Közép-Ázsiát illeti, még a leghevesebb oroszellenes érzelmeket dédelgető brit politikusok is elismerték, hogy akármit tesznek is a britek, orosz érdekerület, hiszen földrajzilag túl nagy távolság választja el Indiától vagy a Perzsa-öböltől. Amikor a közép-ázsiai orosz területek és az angol érdekszférának tekintett Afganisztán túlságosan közel kerültek egymáshoz, az angol politikusok érthetően kezdtek el nyugtalankodni: ez vezetett a század végén az afgán határ angol-orosz közös megállapításához, illetve később a többi konfliktusterület, Irán, a Pamír és Tibet kérdésének rendezéséhez.¹⁴

A bolsevikok 1920-as hatalomátvételéig névlegesen Buhara teljes, Híva részleges függetlenséget élvezett, bár kulcsfontosságú területektől fosztották meg őket. Mégis, bekapcsolódtak a világ gazdasági vérkeringésébe, részévé válva az Orosz Birodalomnak. A térség az orosz ipar nyersanyagszállítója (gyapot), illetve késztermékeinek felvevőpiaca lett. A társadalom egyes tagjainak sikerült bekapcsolódnia ebbe a folyamatba, és kezdett kiforrni egy reformokat szorgalmazó elit is. Buhara elsősorban talán geostratégiai helyzete miatt élvezett nagyobb függetlenséget, mint Híva. A két kánság orosz kapcsolatait tekintve azonban abban mindenképpen osztozott, hogy Oroszország nem avatkozott belügyeikbe, nem háborgatva az emír és a tradicionális elit uralmát, illetve a két államocska közigazgatási és társadalmi rendszerét. Ennek pesze igen sok bírálója akadt a liberális elit és a tisztikar soraiban, ugyanis mindkét tábor felháborodott azon, hogy az orosz kormány elmaradott politikai rendszereket támogat. A katonák szerették volna

elérni Buhara és Híva annektálását, a kormány azonban soknak ítélte ennek várható költségeit. A Közép-Ázsiával szembeni felemás attitűdre jellemző, hogy kezdetben pártolták az orosz uralom muszlimok felé való közvetítésére eddig használt tatár értelmiség tevékenységét és reformtörekvéseit, mivel azonban – egyébként joggal – megijedtek a reformerek liberális, esetleg nacionalista törekvéseitől, a 20. század elejétől kezdve inkább a konzervatív erőket támogatták. Az orosz kormányzat szeretett volna reformokat elérni a földkérdés ügyében is, azonban a nagygazdaságokkal versenyezni képtelen paraszti réteg hamar tönkrement. Ugyanakkor nem háborgatták a vallási élet gazdasági alapját képező vallási alapítványok rendszerét.¹⁵

Közép-Ázsia története Vámbéry szemében egyértelműen a 15. század végén megkezdődött hanyatlás története, melyről hosszasan értekezik *Bokhara története* című munkájában.¹⁶ Harminchárom évvel később, 1906-ban nagyszabású pamfletet ír, melynek címe: *A nyugot kultúrája keleten*. A műben előbb összehasonlítja az orosz és angol gyarmatosítás eredményeit, majd megpróbálja megjósolni, mi fog történni az iszlám társadalmakkal, ideértve Közép-Ázsiát is. Ami a két nagy gyarmattartó rendszert illeti, Vámbéry az európai kultúrfölény alapján áll, megállapítva, hogy „Bármilyen véleményünk Oroszország módszerének színvonalaról, egy dolog bizonyos és kétségtől igaz, az t.i., hogy az orosz kultúra mindig, minden tekintetben többet ér, mint a primitív ázsiai kultúra.”¹⁷ Úgy gondolja, hogy míg az orosz gyarmatosítás eloroszosítással, beolvasztással jár, addig az angol gyarmatokon élők a nyugati értékeket önként, alkotó módon, saját identitásuk megtartásával fogadják be. Az orosz módszer fogyatékoságának fő oka Vámbéry szerint az, hogy „[...] az orosz maga is sok jellemvonásában, gondolatában és tetteiben még az asiaticismus átka alatt nyög és ezért nem képes az európai civilizatio szellemét terjeszteni”.¹⁸ A vitathatatlan eredmények mellett tehát az oroszok túlságosan ázsiaiak a civilizációs feladathoz. A hódítás mellett nem voltak olyan buzgók a társadalom helyzetének javí-

tásban, mint a nyugatiak, akik – így Vámbéry – a meghódított népeknek hozzák a szabadságot és fejlesztik kultúráját. Nézete szerint az orosz kormány sem nem elég európai, de már nem is eléggé ázsiai ahhoz, hogy meglegyen még benne a „patriarchális társadalmak elsimító képessége”.¹⁹ A meghódított országoknak összességében véve ártott az orosz uralom, „mert megfosztotta őket azon reménytől, hogy saját nemzeti fejlődésük mezején haladhatnak, de viszont az idegen műveltség elsajátításában sem mozdította őket elő. Orosz uralom alatt átalakulás, javulás csak azáltal történhetett, hogy az ázsiaiakat nemzeti egyéniségük feladására kényszerítette s felszívta a tömegeket az uralkodó elembe – vagyis eloroszosítás által [...] Eddigelé az egyik kulturvilágból a másikba való átmenet mindig a nemzetnek mint nemzetnek elpusztulásával végződött.”²⁰

Vámbéry meggyőződése szerint az iszlám társadalmak lemaradásának legfőbb oka, hogy náluk nem alakultak ki nemzetállamok, mivel a vallást nem választották el a politikától. Az iszlám konzervatív, csupán a régi dicsőségről álmodozó civilizáció, ahol mindig ismeretlen volt a politikai szabadság fogalma – ezért stagnálhatott a kultúra fejlődése.²¹ Politikai függetlenségüknek ezért nem sok jövőt jósolt: számukra a modernizáció ára a politikai önállóság hiánya. E nézet, pontosabban az egész orientalisztika mint diszciplína, igen erős kritikát kapott az utóbbi néhány évtizedben, egészen pontosan Edward W. Said *Orientalism* című munkájának megjelenése óta.²² A bírálat lényege, hogy az orientalisztika valójában annak a Said által orientalizmusnak nevezett diskurzusnak a tudományos megfogalmazása, mely az európai kultúra önképét mint a Kelet ellentétét rajzolja meg, önkényesen meghatározva és egyben homogenizálva azt, amit „Keletnek” tekint. Said megfogalmazása szerint ez az attitűd nem más, mint a nyugati dominancia tudományos köntösbe öltöztetett igazolása. Vámbéry ebben az értelemben a *par excellence* orientalista, hiszen elég, ha az 1905-ös orosz-japán háborúban elért japán sikerről írt elemzéseit megnézzük, melyekben azt mint a homogén egésznek

vett Ázsia győzelmét értékeli Oroszország felett;²³ vagy ha felidézzük általánosító megjegyzéseit, miszerint a Keleten a sötétség uralkodik,²⁴ s a Nyugat ezért civilizációs missziót teljesít a Kelet meghódításakor.

Jól ismerte és örömmel üdvözölte a muszlim társadalmakban meginduló reformfolyamatokat, melyeket azonban képtelennek tartott az önálló sikerre. Ezt kizárólag nyugati bábáskodás, illetve irányítás alatt képzelte el: *„csakis Európa közvetlen befolyása, azaz nyugati hatalmak védelme és kormányzata alatt várható a keleti mohammedánság újjászületése és egy jobb jövő feltűnése.”*²⁵ Az iszlám modern kori történetében valóban meg-megújuló kérdés: a modernizáció egyben feltétlenül nyugatosodás is? Máskor viszont nagyon is erősen támogatta és elképzelhetőnek tartotta az Orosz Birodalmon belüli muszlim-török politikai erők nemzeti éledését,²⁶ s a török népek összetartozásának, a turanizmusnak egyik első tudós képviselője volt.²⁷ A nemzeti összetartozás hangsúlyozása a vallással szemben Vámbéry számára a modernizáció egyik alapja volt, nézete szerint ugyanis leginkább ez különbözteti meg az európai fejlődést az ázsiaitól. A vallási összetartozás politikai hangsúlyozása, a pániszlamizmus ezért érthetően váltott ki heves ellenkezést az angolbarát nézeteiről ismert tudósból, hiszen meggyőződése volt, hogy a sokmillió muszlim lakosság felett is uralkodó angol gyarmatbirodalom alattvalóinak javát szolgálja, elhozva számukra a felvilágosodás vívmányait. Azonban nem szabad siettetni a fejlődést, „olyan intézmények behozatalát, amelyek még nincsenek bennük nemzeti életük szellemében”.²⁸ Ez Európában is több száz év alatt ment végbe, Vámbéry szerint azonban a Nyugatnak önmérsékletet kellene tanúsítania, és nem szabad terjeszkedni tovább a Keleten, mert akkor az „az lesz, ami mindig volt: idegen érdekek vágyainak célja s idegen érdekek csatájának örök terrénuma”.²⁹ Az iszlám világ felemelkedésének kulcsa tehát Vámbéry értelmezésében az európai típusú, nemzeti alapokon történő újjáéledésben rejlett, s egyben a muszlim közösség szekularizációjában.³⁰

Vámbéry szomorúan szemlélte a szövetségi rendszerek fokozatos átrendeződését az első világháborút megelőző időkben. Ugyanakkor több kései cikkében nagyra értékelte a törökségnek a nyugati kultúra elsajátításában elért eredményeit. Jóslata be is vált, részben: Törökország ma nemzetállam, viselve ennek minden nehézségét is. Míg a cári Oroszország nem avatkozott a közép-ázsiai belső etnikai, kulturális viszonyokba, a Szovjetunió³¹ idején követett út gyökeresen felforgatta a térség arculatát. A bolsevikok által létrehozott közép-ázsiai nemzetállamok valóban a nemzeti fejlődés útján indultak el, azonban messze nem a Vámbéry elképzelte úton: az addigi kulturális, politikai és etnikai határok figyelmen kívül hagyásával a szovjet rendszer soha nem volt nemzeteket és nemzeti nyelveket hozott létre.³² Messze nem a Vámbéry megálmodta török kulturális egység emelkedett fel, hanem a Szovjetunióban az egyes köztársaságok helyi elitjei által képviselt nacionalizmus. A Szovjetunió felbomlásával alig tizenöt esztendeje létrejött közép-ázsiai új nemzetállamok további sorsa még a jövő titka.

Vámbéry politikai elemzéseiben tévedett, és sok mindent nem látott, nem láthatott előre. Politikai tevékenységét azonban talán akkor érthetjük meg leginkább, ha annak magyar szempontjait emeljük ki: nézeteinek ez a speciálisan magyar horizontja adja legfőbb jellegzetességét, mely Közép-Európa biztonságát egy általánosabb, világpolitikai szemlélet jegyében foglalta magába.³³

JEGYZETEK

¹ Erről a legjobb összefoglalás: Jeszenszky Géza, *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*, Budapest, 1986, Magvető.

² J. L. Lee, *The 'Ancient Supremacy'. Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh*, 1996, Leiden-New York-Köln, E.J. Brill, 33–34; Ro-

bert D. McChesney, *Waqf in Central Asia*, Princetown 1991, 51–60; u.ő, 'Central Asia in the 10th–12th / 16th–18th Centuries', in: *Encyclopaedia Iranica*.

³ Hélén Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia*, London, 1988, I. B. Tauris & Co. Ltd, English transl. Quintin Hoare, 28–30.

⁴ Majmanáról és a balhi apanázsról a legátfogóbb és legalaposabb munka: J. L. Lee, *The 'Ancient Supremacy'*.

⁵ Van, aki azonban megjegyzi, hogy ez az általános kép nem teljesen felel meg a valóságnak: az uralkodók nem mind voltak szörnyetegek, és a nomád létforma sem írható le egyszerűen csak valami elmara-dott, archaikus maradványként (Geoffrey Wheeler, *The Modern History of Central Asia*, London, 1964, Fred. A. Praeger, 44–45).

⁶ Wheeler, 47.

⁷ Edward A. Allworth, *The Modern Uzbeks. From the Fourteenth Century to the Present*, 1990, Stanford, California, Hoover Institution Press, Stanford University, 95–96.

⁹ Ráadásul a szomszédos Kásgárt Kínai Turkesztánban ekkor a maga is kokandi származású és erősen oroszellenes, angol szövetség irányában puhatolózó Jakúb Bég uralta, aki 1853-ban oly vitézül védte a kokandi kézen lévő Ak Maszdzsid várát az orosz ostrom ellen.

¹⁰ Yuri Bregel, 'Central Asia VII. In the 12th–13th / 18th–19th Centuries', in: *Encyclopaedia Iranica*.

¹¹ Kende Tamás, 'Oroszország keleten', in: *A megtalált örökség I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, szerk. Dobrovits Mihály, Dunaszerdahely, 2003, Lilium Aurum, 199–209.

¹² Hasonlított ehhez az esethez, amikor az angolok elfoglalták Egyiptomot. Korábban már a Szuezi-csatorna megszerzésével, a khedivének nyújtott hatalmas hitelekkel, a brit gazdasági, politikai érdekeket képviselő egyre nagyobb brit egyiptomi kolónia növekedésével a névleg az Oszmán Birodalomhoz tartozó térség egyre inkább az angol geopolitika érdekszférájába került, akik ezért érthető érzékenységgel viseltettek bármilyen, a hatalmi egyensúly megváltoztatására törekvő kísérlettel szemben. Amikor 1882-ben arab nacionalista lázadás tört ki, az angolok három dolog között választhattak: vagy hagyják folyni az eseményeket, kívárnak – ez azonban érdekeik feladásával járt volna. Vagy oszmán katonai beavatkozást erőszakolnak ki, ami azonban nem volt lehetséges, Abdülhamid ugyanis féltette hadseregét, félt bármilyen konfliktusba kerülni. Bár az egyiptomi felkelés hivatalosan a padisah ellen való lázadásnak, tehát oszmán belügynek számított, a 18. század vége óta azonban Egyiptomot a nyugati érdekek erős jelenléte miatt nem lehetett belügyként kezelni. A Brit Birodalom ugyan nem volt önálló jogi entitás, hiszen

hivatalosan pusztán a brit uralkodó személye tartotta össze, a terjeszkedéssel olyan automatizmusok voltak beleépítve, amelyek a további növekedés irányába mutattak. Hiába igyekeztek elvileg kerülni a területi terjeszkedést, az úton nem lehetett megállni, s ez óhatatlanul vezetett egyéb, hasonló úton járó nagyhatalommal való konfliktushoz. A britek tehát jelentős tapasztalatokkal rendelkeztek a hódítás mechanizmusait illetően.

¹³ Hasonló elemzéshez ld. George Nathaniel Curzon, *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Frontier Question*, London, 1889, 318–19. Köztes álláspontot foglalunk el, ha azt mondjuk, a nagyhatalmi mozgásokba mind a két lehetőség bele volt kódolva.

¹⁴ Ennek előképe volt, hogy az oroszok térnyeréséig a britek támogaták a térségbeli afgán érdekeket. Így kárpótolhatták őket azért, hogy Peshawar Brit Indiához került. Ugyanakkor, mivel így az Afganisztán többségét alkotó pastu népesség nagy része Afganisztánon kívül, brit területen maradt, egy csapásra két legyet is ütöttek: szomszédjukban egy tőlük anyagilag és fegyverutánpótlását tekintve kafilag is függő állam volt, mely etnikai megosztottsága miatt belső instabilitással küszködött. (Lee, xx.)

¹⁵ Bregel, i.m.

¹⁶ Pest, 1873, 1–2. köt.

¹⁷ *A nyugot kultúrája keleten*, Budapest, 1906, 120. Kiemelés az eredetiben.

¹⁸ I.m. 54.

¹⁹ I.m. 68.

²⁰ I.m. 126–127.

²¹ Vámbéry Ármin, *Reformképes-e a Kelet? Az országos ismeretterjesztő társulatnak az Uránia Színházban 1911. évi november hó 5-én tartott ülése*, Budapest, 1911, 9–10.

²² New York, 1979, Vintage Books (magyarul: *Orientalizmus*, Budapest, 2000, Európa Könyvkiadó, ford. Péri Benedek),

²³ 'A Political Retrospect', *The Nineteenth Century and After*, September 1905, No. 343, 501–504.

²⁴ Pont ezért válhatott kritika tárgyává újabban a nyugati szakirodalomban is. Pld. Touraj Atabegi, *Beyond Essentialism. Who Writes Whose Past in the Middle East and Central Asia?*, Amsterdam, 2003, Aksant, 6. A súlyos adók, a zsarnoki uralom elleni lázadásokat kiemelve Olivier Roy azért bírálja Vámbéryt és a hozzá hasonló nyugati utazókat, illetve a későbbi szovjet szakirodalmat, mivel azok a közép-ázsiai társadalmat mint a „keleti” türelemben élő, fatalista, önmagától a változásra képtelen tömeget ábrázolták (Olivier Roy, *The New Central Asia. The Crealion of Nations*, London, New York, 2000, I.B. Tauris, 58.).

²⁵ I.m. 403. Kiemelés az eredetiben.

²⁶ Ld. erről cikkeit: 'The Awakening of the Tatars,' *The Nineteenth Century* 52 (February 1905) 217–227; 'Japan and the Mahometan World,' *The Nineteenth Century and After*, 1905. április, No. 338, 573–576; 'Die Kultur Bestreitung der Tatárén,' *Deutsche Rundschau* 33, no. 10 (1907. július) 72–91; *Le Péril jaune*, Budapest, 1904, Gustave Ranschburg.

²⁷ Érdemes egy pillantást vetni egy megjegyzésére, melyet az oszmán törökök kapcsán tett: Az oszmánok „a Boszporusz portjain tényleg az összes törökség egyesítésére s így [sic!] a felettük való uralomra sohasem törekedtek; mi pedig oly hiba, melyet annál is inkább lehet kárhoztatni, ha fontolóra vesszük, hogy mennyivel hasznosabb lett volna, ha a keleti Európa feldulására [sic!] pazarolt erőt inkább egy nagy török hatalom consolidálására fordítják [sic!] vala, mely Khina belsejétől egészen a Balkánig terjedett volna. Hanem az ozmanlik ismeretes tunyosága daczára is a törökök nagy családjánál mindig is bizonyos szellemi összetartás volt észrevehető”. (Vámbéry Ármin, *Oroszország hatalmi állása Ázsiában. Történeti tanulmány*, Pest 1871, Athenaeum, 10–1 1.)

²⁸ Vámbéry, *Reformképes-e a Kelet?*, 14. A brit külügy számára írott egyik levelében hasonlóképpen fogalmaz: „Ó, jaj! Mohamedán Ázsia mély és veszedelmes sebet kapott, és a hatalmas vallási és társadalmi reformtól elválaszthatatlan gyógyulás sok türelmet és még több időt kíván. A mohamedán ázsiaiak nincsenek is híján a türelemnek, de hogy vajon a mi túlsúfolt, nyugtalan Európánk hajlandó vagy képes lesz-e megadni a szükséges haladékat, az már másik kérdés.” (Vámbéry jelentése Sir Philip Currie-nak, a külügyi államtitkárnak. Dátum hiányzik, de egészen biztosan 1890. június 8. és 10 között. Public Record Office, FO 800 32,88r–105r, a 104. lapon.)

²⁹ Vámbéry, *Reformképes-e a Kelet?*, 14.

³⁰ A vallási, illetve nyelvi-etnikai alapon való önmeghatározás sokáig nem jelentett dilemmát a muszlim reformerek számára Oroszországban. A kérdést elsőször az Oszmán Birodalom ifjútörökcjei vetik fel. Vámbéry a törökség számára egyértelműen az etnikai identitás kialakítását javasolta, de valószínűleg a már meglévő politikai határok megtartásával.

³¹ A Szovjetunió megalapítása együtt járt a közép-ázsiai függetlenségi törekvések elfojtásával. 1918-ban leverik az Azerbajdzsáni Köztársaságot, melyet Gandza fővárossal kiáltottak ki (Touraj Atabaki, *Azerbaijan. Ethnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran*, London and New York, British Academic Press, 1993, 19–20.). Elbukott az 1917 decembere és 1918 januárja között Kokandban létezett Turkesztáni Autonóm Tartomány és a főleg tradicionális közép-ázsiai-

ai elitek vezette *baszmacsi* felkelés is, mely inkább lokális felkelések sorozata volt és meg-megújulva az 1930-as évekig folyt.

³² Ennek újabb elemzése pl. Olivier Roy, *The New Central Asia. The Creation of Nations*, London, New York, 2000, LB. Tauris); Bert Fragner, 'Soviet Nationalism': An Ideological Legacy to the Independent Republics of Central Asia, in: *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World*, szerk. E. J. Zürcher és W. van Schendel, London, 2001, LB. Tauris, 13-33.

³³ Van olyan vélekedés is , mely szerint Vámbéry azért is helyezett nagy hangsúlyt hazafiságára, mivel így akarta kivédeni a brit politikai körökkel ápolat kapcsolatait illető kritikát. (Jacob M. Landau, 'Arminius Vámbéry: Identities in Conflict', in: *The Jewish Discovery of Islam Studies in Honour of Bernard Lewis*, ed. Martin Kramer, Tel Aviv, 1999, The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University, 95-102, a 99. oldalon)

VÁSÁRY ISTVÁN

VÁMBÉRY, ÖMER FERIDUN
ÉS A SZÓZAT TÖRÖKÜL

A török-magyar kulturális kapcsolatoknak egy érdekes és eddig kellően nem feltárt és ismert epizódjára szeretném felhívni a figyelmet jelen tanulmányomban. Ugyanis második nemzeti imánkat, Vörösmarty Szózat-át eddig kétszer is lefordították törökre. Mindkét fordítás az ismeretlenség homályában rejlik és mindkettő kapcsolódik valamilyen formában a felvidéki magyarsághoz. Az egyik fordítás, mely 1861-ben jelent meg, a dunaszerdahelyi Vámbéry Polgári Társulás nagy névadójának, Vámbéry Árminnak a munkája, erről halványan valamit tudtunk. A másik fordítás 1906-ban készült és a mai napig csak könyvnyomtatásban ismert könyvészeti ritkaság. A fordító Ömer Feridun pesti török nyelvtanár volt, aki Rákóczi Ferenc hamvainak haza-

szállítása alkalmából készítette el fordítását. A következőkben e két Szózat-fordítás létrejöttének körülményeit próbálom megvilágítani, majd magukat a fordításokat értékelem nyelvi, irodalmi és művelődéstörténeti szempontból.

Vámbéry a tizenkilenc és huszonöt éves kora közötti időben, 1851 és 1857 között hat évig nevelősködött Pesten, mielőtt Isztambulba utazott volna hosszú tanulmányútjára. Ő maga „A házi tanító” című fejezetben foglalta össze e korbeli élményeit önéletrajzi írásában a „Küzdelmeim”-ben (Vámbéry Ármin, *Küzdelmeim*. Budapest 1905: 67–101). Minden szegénysége és nyomorúsága ellenére ezek az évek igen formatívak voltak Vámbéry életében. Maga is úgy ítélte meg, hogy rengeteget tanult ez idő alatt, különféle nyelvekkel foglalkozott és szövegeket olvasott, de annak is tudatában volt, hogy a rendszeres tudományos képzést semmi sem pótolhatja, s ennek hiányát egy életen keresztül hordozta. Pest ekkor az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leveretése utáni dermedt évtized álmában volt, még mindig főleg német és zsidó polgársággal, de a magyar szellemi elit, írók, költők, értelmiségiek már ekkor az ország szellemi központjává kezdték avatni a várost. E periódusban ismerkedett meg Vámbéry egy sor híres emberrel, a korszak tudósaival és íróival. Köztük volt Garay János, „Az obsitos” jeles szerzője, aki foglalkozását tekintve az Egyetemi Könyvtár könyvtárosa volt. Ő mutatta be nagy költőnknek Vörösmarty Mihálynak. Vámbéry így emlékezik meg erről említett életrajzi művében:

„Garay jóindulatának köszönhettem egy másik, feledhetetlen ismeretséget. A dolog úgy történt, hogy egyszer kopogtatott rám valaki az Uri-utcai régi Pilvax-kávéház ablakából. Garay volt. Behívott a kávéházba s az ajtótól balra eső fülkéhez vezetett, hol rajta kívül még ketten ültek az asztalnál: Urházy György negyvennyolcas százados, a Pesti Napló munkatársa és egy hosszúszerű pipából füstölő komor képű öregúr: Vörösmarty Mihály, a Szózat költője. Garay e szókkal mutatott be Vörösmartynak:

– No látod, Marci, ez az a zsidó fiú, kiről beszéltem neked. – A nagy költő megszorította kezem. Leültetett maga mellé s kegyességének első jeléül egy pohár kávért rendelt számomra. Aztán beszélgetésbe ereszkedett velem. Érdeklődött keleti tanulmányaim iránt s kérdezte, tudom-e, hogy volt Magyarországnak egy híres török tudósa, Gévay? Aztán a szépirodalomról beszélt s mondotta, hogy különösen tetszik neki “A rózsza és a csalogány” című török költemény, melyet Hammer-Purgstall báró német fordításában olvasott.

A szegény Schönfeldné még szegényebb lakója így esett ismeretségbe Magyarország egyik legnagyobb költői lángelméjével. Boldogan emlékszem e nehéz napokra, de sokszor bizony véghetetlenül keserves volt, viselni nyomúságomat.” (Vámbéry Ármin, *Küzdelmeim*. Budapest 1905: 90).

Vörösmarty ekkor már a nemzet nagy költője, akinek epitheton ornans-a mint “a Szózat költője” állandósult már a hazai használatban, Vámbéry is így aposztrofálja őt. Hatalmas megtiszteltetés és élmény volt Vámbérynak találkozni a kor nagy emberével, és életének ezt az epizódját olyan fontosnak tartotta, hogy később, életrajzának angol kiadása szerkesztőjéhez, Balla Mihályhoz írt, 1905. február 18-án Budapesten kelt levelében külön kifogásolta, hogy a Vörösmartyval való ismeretsege kimaradt az angol változatból. Mint írja: “Tisztelt öcsém uram, a ma végzett korrekturában úgy találtam, hogy . . . c) Vörösmarty és Garai költőkkel való közlekedésem is kimaradt” (Kovács Sándor Iván (szerk.), *Batu kán pesti rokonai*. Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák. Kiadatlan írások és dokumentumok. Pozsony 2001: 311).

Ezek után nem csoda, hogy mikor Vámbéry négy év távollét után rövid időre hazajön Sztambulból, barátait és a magyar tudós társadalmat azzal örvendezteti meg, hogy lefordítja a *Szózat*-ot törökre. Vörösmarty már nem él ekkor, pár éve 1857-ben halt meg, s alakja legendás magas-

latokba emelkedett a magyar nemzeti tudatban: nem élő ember, ennél több, élő legenda és lelkesítő forrás a magyarok számára. Mi mást fordítana törökre egy romantikusan lelkes magyar fiatalember 1861-ben, mint a Szózat-ot. S ki más mutatná be az ekkor már nemcsak érzésében, de a Wamberger-Vámbéry metamorfózist követően nevében is magyarrá lett zsidó származású ifjú tudós és utazó munkáját a magyar publikumnak, mint az ekkor még jóbarát Budenz József, aki felnőtt fejjel jött Magyarországra Németországból, tökéletesen megtanult magyarul és a hazai finnugor nyelvészet egyik alapító atyja lett. A mai törpe korból ha visszatekintünk, mikor a fogyasztói társadalmak kulturális szecskáját terjesztő médiumok teljes gőzzel hirdetik a szellemi igénytelenséget, az amerikai blöddit, és sugallják a nemzeti leépülés üdvös voltát, igazán csodálkozva nézhetünk fel e korra, melyben zsidó és német versengett, hogy érzésben magyarrá váljék, vállalva és magukénak vallva a nemzeti történelmet és legendáriumot. Vámbéry Szózat-fordítása a Hunfalvy Pál szerkesztette Magyar Nyelvészet című folyóiratban jelenik meg (Magyar Nyelvészet VI, 1861: 198–204). A cikk először „Gajret-nâme” címen közli a Szózat arab írásos oszmánli nyelven készült fordítását, és mellette a latin betűs átírást adja meg. A vers fordításának végén az oszmánli költészeti szokásoknak megfelelően rövid, arabnyelvű kolofónt szerkesztett Vámbéry, melynek a Budenz által közölt, magyar nyelvű fordítása ugyan kissé suta, de jól visszaadja az eredetit: “Vétetett Vörösmary Mihály az ügyes és tökély-bíró költő — sülyessze az úristen az irgalom örvényébe — műveiből, és fordított a’ szegény és csonka tehetségű Resid által, ki az ‘Engerűsi’ (magyar) néven ismeretes.” (205) Vámbéry arab nyelvű kolofónja ugye- sen visszaadja mindazt, amit egy ilyen vers végén a korabeli oszmánli kultúrában elvártak: közli a költő nevét megfelelő dicsérő jelzők kíséretében, megfelelő áldó formulát mond neve után, a fordítót kellően szerény jelzőkkel kiseb- bíti és megfelelő származási jelzőt, ún. laqab-ot ad neki

(Engerúszí vagy Ungurúszí, tehát ‘magyarországi’), mely egyben a literátusok költői neveként (tahallus) is szolgált. A török szövegeket követik Budenz József kommentárjai, melyeket a következő szavakkal vezet be: “Ime a’ mi eddig még nem volt, – a’ magyar Szózat lélekemelő hangjai az eredeti költemény értelmét hiven festő, de azért a’ maga észjárási és iránybeli sajátosságait is szorosan megtartó törökséggel adva vissza. A Szózat e török fordítása, melyet a most köztünk ideiglen tartózkodó Vámbéry Ármin úrnak köszönünk, ki négy évig Stambulban tős gyökeres oszmanliak között nem csak a török nyelv ismeretét, de a török beszély és irány annak kelleti szerint való járását is sajátjává tette, – nem kell mondanom, hogy szabad fordítás, mert törökös; azért is, úgy hiszem, mind azok kik a török szöveget meg akarják érteni, mind azok kik csak annak sajátos törökös kifejezési járását szeretnék a magyar eredetivel egybevetetni, – szívesen fogják venni, ha Vámbéry úr szabad török fordításához megint ennek szó szerint való magyar fordítását csatlom hozzá.” (202) S ezután Budenz közli a Vámbéry-féle török fordításszöveg magyar fordítását, lábjegyzetekben pedig mint jó diák, „kipreparálja”, azaz kiszótározza és nyelvi és stilisztikai magyarázatokat fűz a szöveghez. Budenz úr láthatólag lelkesedik Vámbéry úr fordításáért, nem győzi azt dicsérni s egyben bámulatát fejezi ki nem egyszer a török nyelv szépségei iránt. Magyarázatai végén pedig egyenesen kiesik józan filológusi szerepköréből s rá nem jellemző lelkesültséggel mondja: „de hiába magyaráznám a’ török kifejezés szépségét; azt csak az eredeti értésével lehet érezni.” Ergo, vonja le a tanulságot az olvasó, s ezt már én mondom: tanulj magyar törökül, mert megéri!

Mit mondhatunk Vámbéry török Szózat-fordításáról mai szemmel? A fordítás kétségkívül elég hű, követi az eredetit, de nélkülöz minden költőiséget. Mind ritmusát, mind rímeit avagy inkább a rímek hiányát kezdetlegesnek tartjuk, s a költőiséget nem pótolja a pár versszak végén

monotonan ismétlődő “ey, Macar” felkiáltás sem. A két magyar történeti utalás közül a Hunyadiira való utalás Deli Yanko-val való fordítása jó, mert Hunyadi alakját belehelyezi a korabeli délszláv és oszmánli népének közébe. Ugyanez nem mondható el Árpád vezérnek “Arpad gazi”-ként való fordításáról, mivel a gazi szó annyira a muszlim hitleterjesztő harcost jelöli a törökben, hogy Árpádra nem lenne alkalmazható, inkább a bahadur vagy batur jött volna számításba. Végeredményben annyit mondhatunk a fordításról, hogy érdekes művelődéstörténeti kuriózum, mely Vámbéryről, a kor magyar tudományáról és tudósairól mond valamit, és a török-magyar kulturális kapcsolatokhoz tesz hozzá egy újabb adalékot.

A fordítást, úgy tűnik, Vámbéry megjelentette önálló kis füzetként is, Budenz magyarázatai nélkül. A füzetecske megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, maga Vámbéry ajándékozta a könyvtárnak a dedikált példányt. A dedikáció a címlap belső oldalán így olvasható: „A Széchényi országos könyvtárnak szentelő Vámbéry Armin. 1861. Julius 4-én”. (A füzetecskét teljes terjedelmében közölte fényképen Kovács Sándor Iván (szerk.) 2001: 105–111). A címlap a következő: „Gajret-nâme / vagyis / a magyar Szózat / török nyelvre fordítva / Vámbéry Ármin / által. / (Különnyomat a’ “Magyar Nyelvészet” VI. Évf. 3-ik füzetéből, hol némi / bővebb magyarázata is található). / Pest, / kiadja Osterlamm Károly. / 1861.” A füzetecske végére ajánlást is nyomtatott Vámbéry arab betűs török és magyar nyelven írva, ami a cikkben nincs meg. A magyar szöveg így hangzik: „Néhai Mehemmed resid Pasa, a’ török birodalom jeleseszü és nagy belátású Fővezíre, — nem különben az 1265 (= 1849)-dik évben az orosz-osztrák túlhatalom elől Törökhonba menekült magyarok nemes pártfogója és bátor védője szellemének tisztelet és hálaadatosság jeléül a fordító.” Az ajánlás révén tehát a munka a szabadságharc törökországi emigrációjához is kapcsolódik.

Ennyit tudunk a Szózat első, Vámbéry által készített fordításáról. És most egy hosszú, több mint negyven éves szünet következik, mikor 1906-ban a Szózat-nak egy új török fordítása lát napvilágot Budapesten. Vámbéry, aki fiatalkori hazafias felbuzdulásában lefordította a verset, már 74 éves, világhírnévnek örvendő öreg professzor, Budenz pedig, Vámbéry fiatalkori jóbarátja és Szózat-fordításának magyarázója már régóta halott. Az új fordító Ömer Feridun, az időközben megalakult pesti Keleti Akadémia török nyelvtanára, aki II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak Törökországból Magyarországra való hazaszállításának alkalmát használja fel, hogy a Szózat török fordítását elkészítse és nyomatos kis füzetben kiadja. Tudtommal eddig senki sem írt erről a kis munkáról, jómagam az 1984-ben elhunyt Rásonyi László turkológus professzor könyvtárának hagyatékában bukkantam rá a kis füzetre, amely feltehetőleg könyvészeti ritkaság. Mielőtt ezt a munkát ismertetném, pár szóval elevenítsük fel azt az eseményt, mely Ömer Feridunt a Szózat török fordítására ösztönözte.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem (1676–1735) hamvainak hazahozatalára 1906. októberében került sor, miután az Országgyűlés eltörölte az akkor még mindig jogerős 1715/49. törvénycikket, mely Rákóczit és társait hazaárulóknak bélyegezte. [Zárójelben jegyzem meg, szubjektív felhanggal. Gondoljunk csak bele, hogy még száz éve sincs és Magyarországon hivatalosan Rákóczi fejedelem hazaáruló, a Habsburgok ellen lázadó rebellis. Majd gondoljunk a két világháborúra, Trianonra, a Bécsi Békére, az országhatárok tologatására, a jobb és baloldali rendszerváltozásokra és a nyomukban jövő politikai kilengésekre! Csoda, ha a magyarság sem határon belül, sem határon kívül még a XXI. század elején sem tud magára találni?] A gondolat, hogy Rákócziék hamvait haza kell hozni, igen régi, de igazán aktívan 1862 óta él. Thaly Kálmán (1839–1909), a jeles történész, irodalomtörténész és függetlenségi politikus egész

életét a kuruc mozgalmak feltárásának és népszerűsítésének szentelte. Ahogyan ma Thökölyt, Rákóczit és a kuruc mozgalmakat látjuk és ismerjük, nagyrészt Thaly lelkes munkásságának köszönhető. Thaly 1862-től napilapokban és tudományos folyóiratokban propagálja Rákócziék hazahozatalának gondolatát. Sok-sok harc, felterjesztések és papírmunka után az áttörést a király, I. Ferenc József 1904. április 18-i leirata hozta. Ebben utasította a magyar miniszterelnököt, gróf Tisza Istvánt, hogy foglalkozzék II. Rákóczi Ferenc és társai hamvainak hazahozatalával. A király zöld jelzése gesztus volt a Habsburg dinasztia részéről a teljes nemzeti kiengesztelődés irányában. Ezután a kérdés már csak gyakorlati jellegű volt: mikor és hogyan bonyolítsák le az országos ünnepségeket. A miniszterelnök és munkatársai rövidesen kidolgozták a hazahozatal részleteit. Világossá vált, hogy Rákóczi hamvain kívül hazahozzák az ugyancsak a konstantinápolyi St. Benoit templom kápolnájában nyugvó édesanyja, Zrínyi Ilona, és a fejedelem fia Rákóczi József (1700–1738), valamint a rodostói görög templomban nyugvó Bercsényi Miklós, Esterházy Antal és Sibrik Miklós hamvait is. Thököly Imrének az izmiti (az egykori görög Nikomédeia) örmény temetőben nyugvó hamvai hazahozataláról is döntöttek. Ily módon az összes elhunyt hamvai a kassai dómban nyernének elhelyezést, míg Thököly hamvai egy felvidéki ágostai hitvallású evangélikus templomba kerülnének. Később dőlt el, Eperjes és Késmárk városának hosszú csatározása után, hogy Késmárk lesz a befogadó város. Tisza István a dús érdemű öregurat, Thaly Kálmánt és a tehetséges történészt és közös pénzügyminisztériumi köztisztviselőt, Thallóczy Lajost bízta meg az ügy lebonyolításával. Utóbbi két alkalommal utazott el Törökországba és a hamvak feltárását, elszállítatását és a török hatósági engedélyek beszerzését nagy körültekintéssel végezte el. Végül a hamvak hazaszállításával megbízott öttagú küldöttség 1906. október 14-én indult Budapestről Konstantinápolyba, s dolguk jártával ugyanazon hó 25-én

indultak hajóval visszafelé a romániai Constanța irányában. A magyar bizottságot hazautazásuk előtt legmagasabb szinten, maga Abdulhamid szultán fogadta. A fogadáson Thaly Kálmán beszélt, kifejezve a magyar nemzet köszönetét a szultáni fenségnek. A hazautazás pár nap alatt zajlott le, a hazai sajtó részletesen tudósított az eseményekről. Budapesti megállás után a hamvak 1906. október 28-én érkeztek Kassára és nyertek elhelyezést a Dómban.

E kis kitérő után lássuk hát a török fordítót és művét. Ömer Feridunról, nevén kívül, nem sokat tudunk. Csak az a biztos, hogy a 20. század elején török nyelvtenárként működött a budapesti Keleti Akadémián. Ahogyan maga írja művében. „’Omer Feridun török, persa, arab nyelvtenítő” avagy kora oszmán-török nyelven elsine-i şarkiyye muallimi, aza ‘a keleti nyelvek tanára.’ Levéltári kutatással, főleg az egykori Keleti Akadémia anyagait átnézve, talán meg tudható lenne egy s más róla. Addig is elsősorban a könyvmatos kiadás adataira támaszkodhatunk. A füzetecske 14, számozatlan negyedréte nagyságú ívből áll. A 28 oldalból mindössze 16-on van írás (1r, 2r, 3r, 4r, 5r, 6r, 7r, / 8r, 8v, 9r, 9v, / 10r, 11r, 12r, 13v, 14v), oly módon, hogy az első hét recto lapon latin betűs szöveg van, az utolsó öt verso lapon zömmel arab betűs oszmán-török szöveg áll, míg a középben levő két lap, recto-verso teleírva, magyar nyelven ismerteti az arab írás olvasási szabályait. A kiadás idejeként 1906. október 28-a, tehát a hamvak kassai elhelyezésének a napja van megadva. A magyar nyelvű szövegek között csak a Szózat-ról és Vörösmartyról történik említés és csak a török nyelvű szövegből tudjuk meg a fordítás létrejöttének okát. Az arabbetűs oszmánli versfordítás után ezt olvashatjuk: Hükümdar-i kadim ve tacdar-i azizimiz bulunmuş olan merhum Rakoçı efendimiz hazretelerine olan mukaddes hatıralara ihtiramen Tali Kalman efendi hazretelerine takdim olunmuştur. Mütercim: elsine-i şarkiyye muallimi, Ömer Feridun. Budapeşte fi 28 oktobr 1906 miladi. „Régi uralkodónk és kedves koronás főnk, boldogult Rá-

kóczi urunk őfelsége szent emléke iránt tisztelettel, Thaly Kálmán úr kegyelmességének ajánlja: a fordító, a keleti nyelvek tanára, Ömer Feridun. Budapesten, 1906 október 28.” (11r). Mindössze ennyit tudunk meg a fordítás körülményeiről. Ömer Feridun tehát valamilyen kapcsolatban lehetett Thaly Kálmánnal, ha neki ajánlja fordítását. Semmi nyoma annak, hogy Ömer Feridun ismerte-e a Vámbéry harmincnégy évvel azelőtt készített magyar fordítását, illetve, hogy Vámbéryvel volt-e valamilyen kapcsolata. E téren is csak a jövőendő kutatásoktól várhatunk eredményt. Szinte elképzelhetetlen, hogy Vámbéry nem ismerte volna Ömer beyt és hogy Vámbéry egy olyan országos eseményből, mint Rákóczi hamvainak Törökországból való hazaszállítása, kimaradt volna.

S most vessünk pillantást a török fordításra. A török szöveg meglehetősen szövegkövető, az eredeti gondolatát jól adja vissza. Ugyanakkor mind ritmusában, mind rímeiben próbál önálló lenni és elég sikeresen. A török fordítást elolvasva valóban a magyar eredeti szöveg és annak szelleme ötlük eszünkbe. Azt hiszem, hogy Ömer Feridun igen jó munkát végzett. Természetesen a török nyelv száz évvel ezelőtt egészen más volt, mint a mai. S itt nem csak a nyelvek természetes fejlődéséből adódó kisebb eltérésekre gondolok, melyek például a mai irodalmi nyelvet is megkülönböztetik egy 20. század eleji szövegtől. A török esetében az írott nyelv, az ún. oszmán-török nyelv oly mértékben eltért a beszélt nyelvtől, hogy bátran nevezhetnénk szinte külön nyelvnek. Úgy sohasem beszéltek, ahogyan írtak. Ugyanis az írott nyelv hemzsegett az arab és perzsa lexikai elemektől és nyelvtani szerkezetektől. Az írástudó műveltségét az mutatta, ha minél több arab és perzsa szót használt írásában. Ezen szavak jó része már használatuk idején sem volt igazán élő, majd az 1920-as években megindult nyelvi reform részeként teljesen el is tűnt vagy elavult, ritka szóvá változott vissza. Ha ilyen szempontból vesszük szemügyre

Ömer Feridun fordítását, akkor is érdekes képet kapunk. Kora költői szokásától eltérően, igen érthető formában fordított, s pár szó kivételével a mai török olvasó is teljesen megértheti a verset. Összeszámoltam, hogy a török fordításban összesen 46 arab és/vagy perzsa eredetű szó szerepel. Ezek közül nyolc darab nem szerepel a mai török értelmező szótár, a *Türkçe Sözlük* egyik legutóbbi, 1989-es ankarai kiadásában. Öt szó esetében a 'régí' vagy 'elavult' minősítést közli a szótár, míg a fennmaradó harmincharom szót normálisan regisztrálja, mint különböző stílusértékű, ma is élő és használható szavakat. Következésképpen a Szózat Ömer Feridun-féle fordítása ma is egészében jól érthető, igényes versfordítás, némileg archaikus mellékízzel. De hiszen ugyanez a helyzet az eredeti magyar Szózat-tal is: Az 1835–36-ban keletkezett vers nemesen érett, archaikus irodalmi szöveggé változott. Egy mai töröknek sokkal nehezebb lenne ilyen jó fordítást csinálni, mint Ömer beynek. Hadd utaljak itt két magyar példára. Az egyik a Károlyi-Biblia: akárhány új fordítás készülhet még, az 1596-os vizsolyi Biblia magyar zamatát egy sem múlhatja már felül. Avagy Puskin Anyegin-jének a 19. század közepi Bérczy Károly-féle fordítása jobb, eredetibb, szellemében közelebb áll az eredetihez mint a jóval nagyobb költő Áprily Lajos vagy nyolcvan évvel később készült fordítása. Egyszóval a 20. század elején egy fordító sokkal hitelesebben tudta visszaadni azt a hősies, patetikus, romantikus világerzést, mely Vörösmarty versét áthatja, mint azt egy mai török tudná. Szerencsére az anyanyelvi verseket nem kell újra írni vagy fordítani: azt hiszem a Szózat-ba a mai kor magyarjának beletörne a bicskája.

Összefoglalva a mondottakat: két kor, két fordítás. A Szózat-ot Vámbéry fiatalos, hazafias felbuzdulásból és török nyelgyakorlatként fordította le 1861-ben törökre. Kísérletét a kuriózumot megillető figyelemmel szemlélhetjük, de nem többel. Rá két emberöltővel 1906-ban egy

ismeretlen budapesti török nyelvtanár, Ömer Feridun tett kísérletet a 'második magyar himnusz' törökösítésére. S lám neki sikerült: hiteles, jól hangzó verstolmácsolásától ma sem tagadhatjuk meg csodálatunkat.

KOVÁCS NÁNDOR ERIK

KÜZDŐK ÖRÖKSÉGE

SZILÁGYI DÁNIEL, VÁMBÉRY ÁRMIN
ÉS IBRAHIM MÜTEFERRIKA EMLÉKEZETE
ÉS AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR KELETI
GYŰJTEMÉNYÉNEK TÖRÖK KINCSEI

A Magyar Tudományos Akadémia és az azon belül 1951 óta a magyar orientalisztika alapkönyvtáraként működő Keleti Gyűjtemény mintegy 820 török kéziratot¹ és 32 kötetnyi oszmán-török ősnymtatványt őriz. Ez az örökség nemcsak tágabb értelemben vett kulturális eredetét tekintve alkot egységet, hanem egymástól független pályát befutó származtatóinak, hagyományozóinak emlékét is őrzi.

Ez az orientalisták és művészettörténészek számára különösen értékes forrásanyag fizikai jelenvalóságában páratlan tartalmi, művészeti, történeti kincset jelent, ugyanakkor értékük meghatározásának másik, nem elhanyagolható aspektusa lehet előéletük és azon erőfeszítések, szándékok, kísérletek, történések, életutak és sorsok összessége, amely-

ről maguk a műtárgyak nem, vagy alig árulnak el valamit, amelyből a tudománytörténet hivatott minél többet feltárni. Ez a kollekción tehát saját eszmei értékén túl demonstrálja több hazánk szülöttének szakértelmét, hivatástudatát, akik nem csekély áldozatok árán jutottak arra a pályára, amelynek során többek között ezen írásos emlékekkel kapcsolatba kerültek.

Az MTA KIK (újabban Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ) Keleti Gyűjteményében található török kézirat és ősnymtatvány kollekción több kutató, utazó munkájának és erőfeszítésének köszönhetően került az Akadémia tulajdonába. Jelen írás keretein belül vázlatos áttekintést kívánunk nyújtani e kincsekről, s megkísérlünk rávilágítani a műtárgyak és a török gyűjtemény létrejöttében talán legjelentősebb szerepet játszó három személy viszonyára is.

Habár Vámbéry Ármin (1832–1913), Szilágyi Dániel (1830–1885) és a náluk mintegy másfél évszázaddal korábban élt Ibrahim Müteferrika (1674 k.–1747) a legkülönbébb szálakkal kapcsolódik ezen török írásos emlékekhez, a sorsuk közötti párhuzamok vagy éppen kontraszt legalább egy gondolati kísérlet erejéig érdekessé teszi őket arra, hogy jelen írás keretein belül – és a személyüket összekötő örökség apropóján – párhuzamosan tekintsük át és vessük össze életútjuk, munkásságuk néhány mozzanatát.

A török kéziratoknak megközelítőleg fele Szilágyi Dániel hagyatékából került az Akadémia birtokába.² Az 1849-ben elbukott szabadságharc emigránsaként Isztambulban új életet kezdő Szilágyi Dániel gyűjtő tevékenysége alapozta meg a török kézirat kollekción.³ 1855-től Isztambulban működött antikváriumában tekintélyes mennyiségű könyvet, kéziratot, folyóiratot gyűjtött a műértő igényességével. 1885-ben bekövetkezett halálát követően a hagyatékában lévő kéziratok Vámbéry Ármin erőfeszítéseinek köszönhetően kerültek Budapestre, s ugyancsak az ő közvetítésével zajlottak hagyaték megvásárlását célzó tárgyalások az örökösök, Szilágyi Béla és Árpád, illetve az Akadémia

közt. Bár Szilágyi egyértelmű (végrendeletben azonban nem rögzített) szándéka volt, hogy halála után gyűjteménye a magyar tudomány javát szolgálja, Vámbéry érdeme, hogy több külföldi megkeresés ellenére (Csorba-Sudár 2003b: 15) mégis keresztülvitte a hagyaték hazaszállítását, amelynek tartalmáról az 1886. október 25-i akadémiai ülés alkalmával, annak „futólagos átnézése” alapján adott tájékoztatást (AÉ, 1886, 203.). A kéziratok 1887-ben kerültek hivatalosan is az Akadémia birtokába, katalogizálásukra Vámbéry kapott felkérést, a munkát azonban végül Kúnos Ignác (1860–1945) végezte el. (Csorba-Sudár 2003a: 132; AÉ 1892/3: 20–27) Bár Vámbéry már a hagyaték ismertetésekor szorgalmazta a gyűjtemény katalogizálását (AÉ 1886: 203; AÉ 1892: 730–731.), a korszerű követelményeknek megfelelő, nyomtatott katalógus megjelenése mintegy 120 évet váratott magára. Egészen 2007 tavaszáig, a török kéziratok kodikológiai szempontból is teljes katalógusának megjelenéséig (Parlatır-Hazai, 2007) a két dobozban tárolt, meglehetősen vázlatos Kúnos-féle összeírás, majd a Kégl Sándor (1862–1920) által kibővített, szintén kézíratos formában őrzött katalógus volt a Keleti Gyűjtemény török kézíratainak egyetlen leírása.

E keretek közt csupán a Szilágyi hagyaték általánosabb ismertetésére vállalkozhatunk. Az igényesen válogatott átlomány tárgyi, műfaji szempontból igen változatos képet mutat. A kézíratos forrásanyag zöme a hódoltság korának – részint magyar érdekeltségű – török történeti emlékeiből kerül ki, például Ibráhím Pecsevı, Kücsük Nisándzsi krónikája, az ismeretlen szerzõtől származó *Tevárih-i Âl-i Oszmán* („Az Oszmán-ház története”), vagy Idrisz Bitliszi: *Hest bihist* („Nyolc mennyország”) című történeti műve stb). Ugyancsak nagyobb csoportot alkotnak a vallásjogi, teológiai írások, a szépirodalmi tárgykörű emlékek, de több szótár, misztikus szerzemény is ide tartozik. Egyedi darabnak számít Feridüddin Attár (1120?–1220?) perzsa művének, a *Tezkiret ül-evlijá* (Szentek története) címet viselő, misztikusok élettörténeteit feldolgozó alkotásának

legkorábbi ismert (1340–41) török változata (Ms Török F. 33).⁴ A Szilágyi-hagyaték másik kiemelkedő értékű eleme a *Szülejmánnáme* (tizennégy kéziratkötet: Ms Török F. 1–14). A kézirat a bibliai Salamon király történetét írja le, amelynek némely részei csak az Akadémián őrzött változatban találhatók meg. Mindezeket túl a természettudományok különböző területeit fedő alkotások, hadászati értekezések, sőt egy szakácskönyv is megtalálható Szilágyi hagyatékában.

Vámbéry természetesen nem csak a fent említett szálal kötődik a Keleti Gyűjtemény török kézirataihoz. Maga is szerzett részben Szilágyi útján, részben más módon török kéziratokat, amelyek végrendelkezésének megfelelően szintén az Akadémia könyvtárát gazdagították. A 660 nyomtatott könyvet illetve kéziratot tartalmazó állományhoz Vámbéry Rüsztlem jóvoltából jutott hozzá a Magyar Tudományos Akadémia (AÉ, 1916: 660–683). Vámbéry fedezte fel a gyűjtemény talán legbecsesebb, autográf kéziratát, az 1543 táján íródott *Tárik-i Ungurusz* („Magyarország története”) című oszmán-török krónikát, amely a Magyarországot hódoltató I. Szülejmán (1520–1566) szolgálatában álló Mahmúd Terdzsümán néven ismert német származású renegát tollából írja le Magyarország történetét.⁵

A *Feredzs bad es-sidde* című mesegyűjtemény az anatóliai muszlim-török folklór nyelvészeti szempontból is jelentős emlékei közé tartozik. A perzsa-arab előzményekre visszavezethető, az Ezeregyéjszaka meséire emlékeztető, különböző történeteket a cím által is sugallt közös üzenet, a konklúzió köti össze: a borúra derű jön, a nehézséget a fel szabadulás váltja fel. Vámbéry Ármin hagyatékából származik e mű török variánsai közül a ma ismert legrégebbi, 1451-ben, Edirnében készült kézirat (Ms Török F. 71).⁶

A Keleti Gyűjtemény török kéziratállományán belül a Vámbéry Ármintól származó kéziratok azonosítását gyakran megkönnyíti a tulajdonosi bélyegző, vagy bejegyzés.⁷ Másrészt a régi akadémiai levéltárban hozzáférhető a „Kézirattári szaporodások 1870-től fogva” címet viselő növedéki napló,

amelyben Vámbéry adományai és hagyatéka is tételesen szerepelnek. Ezen kívül az Akadémiai Értesítőben is tételes, ám jobbára csak a művek rövid címeit leíró jegyzékben adtak számot az ide került kéziratokról. Ez utóbbi lista néhány helyen pontosításra szorul. Például nyilvánvaló tévedésből egymás után kétszer vették számba Háfiz költeményét, illetve Nisándzsi történeti művének tévesen két példányát regisztrálták (Török O.376, és Török O.382), ám kiderült, hogy az utóbbi kötet valójában Mehmed Szubhí udvari történetíró 18. századi krónikája. Ezen kívül a perzsa kéziratok közé sorolták a Nán u halva című misztikus mesznevi egyik, Isztambulban 1852-ben megjelent könyvműves példányát, amelyet sokáig a Perzsa O. 48. számon tartottak nyilván (Apor 1971). A Vámbéry Ruzstem által átadott kéziratok hagyatéki anyag 10 perzsa, 2 arab, 43 keleti török, illetve oszmán-török tételből áll.

A török gyűjteményben emellett még két Vámbérytól származó kézirat is található, ezeket még életében ajándékozta az Akadémiának (Ms Török F.23; és a fent említett F.57). Ezen kívül a perzsa gyűjtemény Perzsa Qu. 5 jelzetű kézírata is Vámbéry letéteményeként maradt a könyvtárban. További három, az ő bélyegzőjét viselő tétel bekerülésének körülménye egyelőre tisztázatlan. Ezek európai kezek által másolt török nyelvű kivonatok tartalmazó kéziratok (Ms Török F.66 és F.67.) és egy latin-török mesegyűjtemény (Ms Török Qu.60.). A fenti adatok és az állomány szemrevételezése alapján a Keleti Gyűjteményben a következő kéziratok tulajdoníthatók Vámbéry Árminnak:

Török O.38, O.171, O.176, O.196, O.329, O.370–388, Török Qu.39, Qu.60, Qu.63–78,

Török F.23, F.57, F.66–67, F.70–71;

Perzsa O.43–47, O.49–50, O.52–53, Perzsa Qu.5, Perzsa F.14;

Arab O.4, Arab F.4.

Ez összesen 48 török, 11 perzsa és 2 arab, azaz 61 keleti kézirat. Vámbéry önéletírásában keleti kézíratairól „utazása legértékesebb zsákmányai”-ként emlékezik meg, ami

arra utal, hogy a keleti török nyelvű műveket közép-ázsiai útja során szerezte be.

A kéziratok némelyike az általában megtalálható kézzel írott poszesszori bejegyzésen túl rövid utalásokat is tartalmaz a kézirat megszerzésének körülményeire vonatkozóan. Az Ms Török Qu. 67-es számon őrzött kéziratának⁸ első lapján olvasható például: „Ezen érdekes, a XV. századból való ó-oszmánli költői elbeszélést (Dzsamaszp-nameh) Nedzsib Aaszim török tudós barátomtól 70. születési napomra ajándékkul kaptam. Vámbéry”

Ám voltak olyan kincsek is, amelyekhez távolról sem ilyen könnyen jutott hozzá. Talán nem túlzás azt állítani, hogy belső-ázsiai utazása során folyamatos életveszélynek volt kitéve, ennek ellenére sem habozott súlyosbítani helyzetét azzal a tétivel, amelyről egy másik kéziratában talált jegyzetében számol be higgadt tömörséggel: „Ezen kéziratot egy turkomán rabló csizmaszárából kivettem.”⁹

A Vámbéry Ármin hagyatékából származó nyomtatott könyvek közül három az első oszmán-török nyomda első terméséből származik és egyben az Oszmán Birodalom „reformkorának” hajnalára vonatkozóan jelentős művelődéstörténeti értékkel is bír. Az első török nyelvű kiadványokat terjesztő törökországi nyomda működése és alapítójának pályafutása a török és a magyar kultúrtörténetnek is fontos szeletét jelenti, ezért érdemesnek tartom néhány mondatban felidézni e rejtélyes újíto életének és tevékenységének néhány mozzanatát.

A másik kapocs, amely e nyomtatványokat Magyarországhoz köti, a nyomdaalapító személye. A Kolozsvárott született Ibrahim Müteferrika máig pontosan nem tisztázott körülmények között került az oszmán állam szolgálatába. Életére vonatkozóan csupán a II. Rákóczi Ferenc rodostói kíséretéhez csatlakozó svájci származású César de Saussure emlékirataiból (Thaly 1909: 192–195.), illetőleg vallási nézeteivel kapcsolatban az 1709-ben írt, *Riszále-i Iszlámíje* („Értekezés az iszlámról”) címen ismert vallási traktátusából szerezhetünk közvetlen adatokat (Necatioğlu 1982). A mű

egyebek mellett a bibliai próféciaik sajátos értelmezése útján, illetőleg a zsidó és keresztény vallási hagyomány meghamisított voltának bizonygatásával törekszik Mohamed próféta legitimitását igazolni, az iszlám diadalát megjövendőlni, egyúttal fontos és egyetlen hitelt érdemlő tükre Ibrahim Müteferrika hitéletének, világnézetének. Nemcsak a szerző törökországi letelepedésének pontos időpontja, iszlamizációjának körülményei tisztázatlanok, de még születési nevét is rejtély övezi. E munkájában megismerhető szemlélete (Szentháromság tagadása, stb.) alapján vonták le életének kutatói a következtetést, hogy eredetileg az unitárius vallás követője lehetett. Habsburg-ellenes megnyilvánulásai pedig tovább árnyalják a képet és tovább erősítik azt az életrajzára vonatkozó legközvetlenebb leírásoknak ellentmondó álláspontot, amely szerint nem fogolyként, kényszerből „vált törökké”, hanem a katolikus Habsburgok elől keresett menedéket az Oszmán Birodalomban és egy belső, tudatos folyamat eredményeként vált hithű muszlimmá.¹⁰

Tény azonban, hogy muszlim hitre tért és fenti írásának is köszönhetően megalapozta pályafutását. Ragadványnevet, a Müteferrikát - amelyen leginkább ismert - is udvari tisztsége után kapta.¹¹ 1715-ben Bécsben, 1716-ban Belgrádban töltött be fontos diplomáciai küldetéseket, 1717-től Rákóczi Ferenc állandó portai összekötője volt egészen a fejedelem haláláig (1735).

Tér- és időbeli egyezéseken alapul az a feltevés is, hogy Müteferrikára kolozsvári diákévei alatt hatással lehetett Kolozsvár unitárius püspöke, a kálvinista kollégium igazgatója, Szentiványi Dániel (1637–1689), olvashatta Serveus és Dávid Ferenc műveit és találkozhatott az Amszterdamban mesterré váló híres nyomdással, Misztótfalusi Kis Miklóssal (1650–1702) is.

A Müteferrika nyomdájában kiadott művek tárgykörét nemcsak az isztambuli ulemá rigorózus korlátozásai,¹² hanem saját természettudományos érdeklődése is messzeemenően meghatározta. Érdeklődésének, elhivatottságának közvetlen bizonyítékai a nyomtatott könyvekhez saját ke-

zúleg írt bevezetők vagy akár a saját maga által készített metszetek, illusztrációk. Témaválasztására jellemző, hogy Kátib Cselebi¹³ három munkáját, 1729-ben – a nyomda második kiadványaként – a tengeri hadviselés történetét, a *Tuhfet ül-kibár fi eszfár ül-bihár* című művét; 1732-ben földrajztudományi művét, a *Dzsihán-nümá*-t; egy évre rá történeti kronológiáját, a *Takvím üt-teváríh* című munkáját is megjelentette.

Nyomtatás iránti érdeklődése, szaktudása nyilvánvalóan még életének erdélyi korszakára vezethető vissza. Az a felkészültség és hivatástudat, amely megérlelte benne a nyomdaalapítás gondolatát, egyéb konkrét adatok hiányában is erősen valószínűsíti, hogy Müteferrika Kolozsvárott alaposan megmártózott a természettudományok és különösen a könyvnyomtatás iránt közismerten érdeklődő unitárius szellemi közegekben.

A nyomda Müteferrika életében összesen 17 nyelvi, földrajzi, történeti munka, illetőleg útleírás, politikafilozófiai értekezés megjelentetésével kísérelte meg felrázni a török társadalmat s korszerű ismeretek közvetítésével megalapozni a modernizálás útját. A kiadott könyvek közt találjuk Müteferrika két, egymás után megjelenő saját szerzeményét (*Uszúl ül-hikem fi nizám ül-ümem*; „A társadalom igazgatásának alapelvei”), egy traktátust, amely az oszmán állam hanyatlásának okaival foglalkozik és a kitörés lehetőségeit vázolja fel.¹⁴ Másik, saját munkája a *Fujúzá-i miknatiszije* („Mágneses hatások”) 1732-ben jelent meg.

A nyomda működésének első szakaszából (Müteferrika életéből, 1729–1742 között) származó 17 kiadvány közül 15 található meg a Keleti Gyűjteményben, illetőleg újabban a Müteferrika életét, munkásságát feldolgozó könyvtári honlapon is elérhetőek.

* * *

Három választott hősünk életútja közt szembeötlő párhuzam a kényszer motívuma. Müteferrikát és Szilágyi Dá-

nielt is közvetlenül politikai fenyegetettség készítette a haza elhagyására, ráadásul – amennyiben Müteferrika esetében elfogadjuk az emigrációs forгатókönyvet – mindkettejük a Habsburg hatalom üldözöttjeként, egy keresetlen fordulat következtében került az idegen országba. Vámbéry életében ez a kényszer nem egy hirtelen fordulathoz köthető, sokkal inkább távlati, zsidó származásával, ifjúkori nyomorúságával összefüggő folyamat epizódja. Mindhárman magukénak érezhették Kölcsey szavait: „Szerte nézett, s nem lelé / Honját a Hazában”.

Ugyancsak mindhárman kitűnően akklimatizálódtak a muszlim-török világban ugyanakkor eltérő mértékben asszimilálódtak. Alig vitatható Müteferrika felemás identitásváltása: muszlimmá és oszmánlivá vált, ám munkásságában megnyilvánult még Erdélyben szerzett szellemi tőkéjének, tudásvágyának, felvilágosultságának továbbélése. Vámbéry mesterfokon sajátította el az oszmán kultúra viselkedésformáit, amelyből belső-ázsiai útja során – azzal, hogy szerencsésen túlélte – sikeresen vizsgázott, ám minden csodálata ellenére belül sosem vált törökké, szemléletében mindvégig megőrizte az európai felvilágosodás alapján álló „felülnézeti helyzetet” s a Kelet megújítását is a felvilágosodás alapján tartotta megvalósíthatónak (Vámbéry 2007). Jóllehet, bizalmas kapcsolatba került II. Abdülhamid szultánnal, leveleiben magát – egyébként az ilyenkor általános fordulatokkal élve – a szultán szolgájaként, alattvalójaként (kul, bende) említi,¹⁵ Müteferrikával ellentétben sosem vált a török kormányzati apparátus belső emberévé, nem lépett az előtte is megnyíló hivatalnoki pályára. A legmagasabb szintű, mégis külső tanácsadó maradt. Szilágyi Dánielről tudjuk, hogy több volt tudós antikváriusnál, aktív részese volt és fontos irodalmi bázist nyújtott az új-oszmánli reformmozgalomnak, nem zárkózott el, de nem is oldódott fel teljesen új környezetében. Ismeretes, hogy kapcsolatban állt a török reformkörökkel (Csorba–Sudár 2003a: 125–127).¹⁶ A pályáját református teológusként kezdő Szilágyi lelki életéről, szemléletének, világképének fejlődéséről

azonban szinte semmit sem tudunk s ennek elsődleges oka talán éppen az írástól való idegenkedésében keresendő.¹⁷

Az oszmán államban való letelepedés, kulturális asszimiláció felveti a vallás kérdését is. Az életrajzát gazdagon dokumentáló Vámbéry, aki már fiatal korában vallástalanná vált, e kérdésben egyértelműen közli nézetét (Vámbéry 2001: 389.): *„A vallás változtatásának oka jobbra a vallás hiányában rejlik, és kinek semmije sincs, az semmit el nem cserélhet.”* Kijelentése nem feltétlenül bír általános érvénnyel, ha Müteferrika tudatos áttérését, meggyőződéses hitéletét állítjuk ellenpéldaként. Bizonyos, hogy a pályáját református teológusként kezdő Szilágyi Dániel karrierjét keresztülhúzta a szabadságharc, majd a törökországi emigráció, vallási meggyőződésének alakulására nincs egyértelmű adatunk.

Tevékenységi körükben is találunk átfedést: mindhárman tolmácskodtak török nyelven, Müteferrika és Szilágyi hivatásszerűen, Vámbéry alkalmilag. Mindhármuk nyelvteljesége kimagasló volt: Szilágyi apjától öröklött nyelvi adottságait kamatoztatva a görög, latin, és francia mellett tanult meg törökül, perzsául s talán arabul. Vámbéry beszámolója szerint megismerkedésük évében, 1857-ben Szilágyi „a török nyelv népies részét alaposan bírta” s amikor 1864-ben, belső-ázsiai útjáról visszatérően újra találkoztak, utóbbi már „alapos török fordítói hírnévnek örvendett.” (AÉ 1886: 203.). Vámbéry széleskörű nyelvismerete közismert, Müteferrika képességeit pedig nemcsak szerteágazó nyelvtudása (a görög és latin mellett bizonyosan tudott franciául, németül, a keleti nyelvek közül a perzsául és az arabul) hanem az oszmán-török irodalmi nyelv gyors és kifogástalan elsajátítása is minősíti.

Három olyan ember emlékéről igyekeztem letörölni a port, akiknek pályáját nem a kiszámítható jövőbe tekintő tudatos építkezés, hanem a kényszerek, váratlan fordulatok, törések határozták meg. E három férfi rokonságot mutat abban, hogy kitűnően feltalálták magukat merőben új környezetükben, s nem mostoha körülményeik áldozatai, hanem

adottságaiknak, nem lankadó érdeklődésüknek, küzdő szellemüknek köszönhetően az új közeg kiemelkedő, megbecsült tagjai lettek, abban új inspirációt nyertek. Életük a fent említett muszlim-török népi bölcsesség további, késői példáit adhatja: feredzs ba'd es-sidde, borúra derű.

E rövid írás aligha lehetett elégséges küzdelmes életű elődeink hagyatékának bemutatására, inkább csak megvillanthattuk vele azokat a rendkívüli értékeket, amelyeket Müteferrika munkásságának, Szilágyi Dániel kitűnő gyűjtői érzékének és Vámbéry önfeláldozó erőfeszítéseinek eredményeképpen ma a magyar orientalisztika relikviái és hasznos forrásmunkái között tudhatunk. A Könyvtár honlapjához kapcsolódóan megjelenő digitális feldolgozások révén egyre nagyobb számú kézirat válik minden korábbinál szélesebb körben könnyen hozzáférhetővé.

HIVATKOZÁSOK FEOLDÁSA

Adivar, A. (1970) *Osmanlı Türklerinde ilim*. İstanbul.

AE = Akadémiai Értesítő

Apor, É. (1971) *Persian manuscripts of the Vámbéry-bequest*. Budapest.

Baysal, J. (1980) Ibrahim Müteferrika, Rákóczi tolmácsa és az első nyomtatott oszmán-török könyvek: *Rákóczi-tanulmányok*, Köpeczi B. et al. (szerk.): 575–581. Budapest.

Berkes, N. (1962) İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği: *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 26 (1962): 715–737.

Csorba Gy. – Sudár B. (2003a) Egy magyar antikvárius Isztambulban: Szilágyi Dániel: *Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok*: 117–136. Budapest.

Csorba Gy. – Sudár B. (2003b) Szilágyi Dániel és a magyar orientalisztika: *Orientalista Nap 2003*, Birtalan Á. – Yamaji M. (szerk.): 10–21. Budapest.

EI = *Encyclopaedia of Islam*. Leiden–New York.

- Gerçek, S. N. (1939) *Türk Matbaacılığı*. İstanbul.
- Hazai, Gy. (1996) *Nagy Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája*. Budapest.
- Hazai, Gy. (2008) *Die altanatolisch-türkische Übersetzung des Tazkaratu l-Awliya von Fariduddin 'Attar*. Berlin.
- Hazai, Gy. (2009) *Die Geschichte der Ungarn in einer osmanischen Chronik des 16. Jahrhunderts: Tecümân Maḥmûds Târiḥ-i Ungurus*. Berlin.
- Hopp, L. (1975) İbrahim Müteferrika (1674/75?–1746): Fondateur de l'imprimerie turque: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1975): 107–113.
- Parlatır, İ. – Hazai, Gy. (2007) *Catalogue of the Turkish manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Budapest.
- Hazai, Gy.–Tietze A. (2006) *Ferec ba'd eş-şidde. "Freud nach Leid". Ein frühosmanisches Geschichtenbuch*. Berlin.
- Karácson, I. (1910) İbrahim Müteferrika: *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* 1 (1910–11), 178–185.
- Kovács, N. E. (2011) Mozaikok İbrahim Müteferrika szellemi hagyatékából: *A segítő kéznek ez a mesterfogása*. VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, Dobrovits M. (szerk.): 223–251. Dunaszerdahely.
- Sabev, O. (2006) *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa seriüveni (1726–1746)*. İstanbul.
- Thaly, K. (1909) *De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferencz fejedeleme udvari nemesének törökországi levelei 1730-39-ből és följegyzései 1740-ből*. Budapest.
- Vámbéry, Á. (2001) *Küzdelmeim*. Dunaszerdahely.
- Vámbéry, Á. (2007) *A nyugat kultúrája keleten*. Dunaszerdahely.

JEGYZETEK

¹ A Keleti Gyűjtemény legkiterjedtebb kéziratállománya a török gyűjtés.

² A hagyatékot számba vevő Kúnos Ignác 1892-ben a 491 kézirat közül 438-at tartott töröknek, ezek közt azonban perzsa és arab nyelvű tételek is voltak. Teljes bizonyossággal megállapítható azonban, hogy

415 török nyelvű kézirat Szilágyi hagyatékából való. A besorolás körüli nehézségekre vonatkozóan ld.: Csorba–Sudár 2003a: 132.

³ Szilágyi Dániel életrajzára és konstantinápolyi tevékenységére vonatkozóan ld.: Csorba–Sudár 2003a.

⁴ A forrás kiadására a közelmúltban került sor. Ld.: Hazai, 2008.

⁵ Ms Török F. 57. A kézirat nem a hagyatékból, hanem még Vámbéry életében, 1860-ban jutott az Akadémia tulajdonába. (Ismertetését ld.: AÉ 1860: 360–362.) A munka többek között a „Bécsi” Képes Krónika alapján készülhetett, amelyhez Székesfehérvár török meghódítása után férhetett hozzá a szerző. A mű kritikai kiadása is megjelent (Hazai 1996 és 2009).

⁶ Az edirnei kézirat modern szövegkiadása a közelmúltban jelent meg (Hazai –Tietze 2006). A *Feredzs* kéziratának ezen kívül 7 további, Szilágyi Dániel hagyatékából származó változata található az Akadémia birtokában: Ms Török O.6 és O.10 (eredetileg egy mű két részben, vö. Csorba–Sudár 2003a: 132.), O.33, Qu.3, Qu.4, Qu.5, F.48. Török Qu. 5.; F. 17.

⁷ A kézzel írott bejegyzések mellett több helyen fellelhető Vámbéry török bélyegzőjének lenyomata is, amelyen „álnevén” szerepel: *Resid*, 1274 (vagyis ~1857). A Török O. 386 számú kézirat az *Abuska lugati*, egy verses bevezetővel ellátott csagatáj szótár, amelynek elején Vámbéry saját arab írásos bejegyzését találjuk: „*Min kutub-i Resid al-Unguruszi*” (A magyarországi Resid könyvei közül). Ugyanez a bejegyzés több más kéziratában, könyvében is fellelhető.

⁸ A Keleti Gyűjtemény a *Dzsámaszp-náme* című kéziratnak három másolatát (Ms Török O. 70; O. 86; Qu. 67.) őrzi. A 15. században élt Músza Abdí klasszikus perzsa mesznevéjének török változata. A Qu. 67 jelzetű kézirat a 15. század végén íródott.

⁹ A Török O. 373-as számú kézirat egy keleti török verseket (gazel) tartalmazó kolligátum. A bejegyzést tartalmazó előlap elveszett, de Kégl Sándor még beszámol róla említett katalógusában.

¹⁰ Karácson Imre fenntartás nélkül elfogadta Saussure-nak Müteferrika fogságára, kényszerű áttérésére vonatkozó értesüléseit s a 20. század első felében (Karácson, 1910, 178–180), s a későbbi szerzők is sokáig ezt az álláspontot osztották (Gerçek 1939; Adıvar 1970, Hopp 1975; Baysal, 1980). Ezzel szemben a Müteferrika pályájának kutatásához új, kritikusabb, invenciózusabb szempontokat adó Niyazi Berkes Saussure beszámolójának ezt a részét valótlanságnak tartotta, Karácsont pedig apologetikus indítékokkal vádolta meg (Berkes, 1962). A Müteferrika életére és munkásságára vonatkozó kutatások újabb összegzését, értékelését Orlin Sabev nyújtotta (Sabev 2006). Müteferrika értekezéséről, életművéről részletesen ld. még: Kovács 2011.

¹¹ A müteferrikák (az arab *frq* gyökből képzett szó jelentése: kiválasztott, elkülönített; de a kifejezés utalhat a tisztséghez tartozó feladatkörök változatosságára, sokrétűségére) a szultán környezetében működő, a csausokéhoz hasonló, diplomáciai, különmegbízotti feladatokat ellátó egység tagjai voltak. A 18. század elején számuk 150 körül mozgott (EI 1993/7: 791).

¹² Müteferrika helyesen mérte fel, hogy a kormányzati reformerők támogatása mellett meg kell szereznie a közéletre óriási befolyással bíró vallásjogi csúcstestület, az ulemá hozzájárulását is. Ezt előkészítendő *Vesilet üt-tabá'at* (~ A nyomtatásban rejlő lehetőségek) címen folyamodványt írt a nagyvezírnek, amelyben ügyesen érvelt a nyomtatásnak többek között a vallási életre, a birodalom felemelkedésére való várható kedvező hatásairól. Az ulemá által kiadott fetva alapján a szulán engedélyezte a nyomda megnyitását, de a vallásjogi testület állásfoglalása szigorúan korlátozta a megjelentethető könyvek tárgykörét, amennyiben mindennemű vallási, vallásjogi munka nyomása továbbra is tilalom alá esett (Gerçek 1939, 50–51).

¹³ Más nevein: Musztafa bin 'Abdalláh, Hadzsi Halfa (1609–1657) oszmán-török tudós, polihisztor.

¹⁴ A mű a „Lále devri” (Tulipán-korszak) névvel fémjelzett, az európai orientáció kezdetét jelentő időszak fontos kritikai értekezése az állami élet és a morális válság számos kérdésére kitér de – a korban jellemzően – főként a hadsereg problémáira, reformjára helyezte a hangsúlyt, ami nem csoda, hiszen a visszaesés legerőteljesebben a területvesztések és a katonai vereségek formájában érezte hatását. E művében első alkalommal használja az Nizám-i dzsedid (új rend) fogalmát, amely csak a 18. század utolsó éveiben, III. Szelim szultán (1789–1807) haderőreformja idején kerül be az oszmán modernizálási folyamat szótárába.

¹⁵ Magyar Földrajzi Múzeum, Germanus Gyula hagyatéka, 31., 32. sz. levél. Utóbbi 1900 júniusában kelt, a szultánnak a liberális államformát ajánló levelének piszkozata, amelyben Törökországot második hazájának nevezi.

¹⁶ E tevékenységének emléke az elmúlt évben katalogizált folyóirat-állomány, amely hézagos voltában is páratlanul ritka eszmei- és forrásértéket képvisel. Ide tartozik többek között az első hivatalos török kormányzati napilap, a *Takvim-i vakai*, a *Ruznáme-i dzseride-i havadisiz*, az Ifjú Oszmánok lapja, a *Taszvîr-i efkâr* stb.

¹⁷ Vámbéry Ármin emlékiratában beszámol arról, hogy barátja, Szilágyi a publikálást pusztán a tudomány fitogtatásának tartotta (Vámbéry 2001, 101.). Azt a tényt, hogy az írás mennyire másodlagos helyet foglalt el munkásságában, érdekesen egészíti ki, hogy kifogástalan török, perzsa és – feltehetően – arab nyelvtudása ellenére, állítólag sosem sajátította el arab írást (Csorba-Sudár 2003a: 119.).

VÁMBÉRY IRÁNI KAPCSOLATAI

CSIRKÉS FERENC

VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS AZ IRÁNI POLITIKA

Vámbérynek mint külpolitikai szakértőnek a szolgálatait leginkább a brit külügy tudta hasznosítani. Az idős professzor hosszú évtizedekig járt vendégségbe a nagyhatalmak rivalizációját egymás ellen kijátszani szándékozó II. Abdülhamid udvarába, aki kétségbeesve próbálta kimenteni országát az egyre erősödő válság örvényéből. Vámbéry a szultánnal folytatott beszélgetéseiről hosszú jelentésekben tudósította a brit külügyet, melyért busás javadalma-zást kapott, sőt, élete végén felvették a külügy nyugdíjlistájára is. Ez és általában véve publicisztikai tevékenysége jól illeszkedett az általában csak *Keleti Kérdésként* aposztrofált történetbe, amely az egyre inkább meggyengülő Oszmán Birodalom további sorsával függ össze. Az Európa beteg emberének nevezett birodalom területén ébredő nacionalista mozgalmak miatt a birodalom gazdasági életét kézben

tartó európai nagyhatalmak joggal tartottak attól a destabilizációtól, melyhez a birodalom bukása vezethetett és folyamatosan vezetett is mind a Közel-Keleten, mind pedig a Balkánon. Az egyre erőteljesebben terjeszkedő oroszokkal szemben sokáig úgy tetszett, hogy az oszmán és az angol érdekek azonosak a Boszporusz partján, hiszen a briteknek mindennél fontosabb volt az Indiába vezető út biztonsága, melyet a Földközi-tenger keleti medencéjének stabilitása, így az oszmán területi integritás szavatolt. Ez csak a Szezei-csatorna megépülésével, Egyiptom 1882-es brit megszállásával s a brit Közel-Kelet-politika súlypontjának ebből következő eltolódásával változott meg, illetve azzal a sorozatos oszmán gazdasági, katonai kül- és belpolitikai válságok nyomán elhalófélben lévő reménnyel, hogy fenn lehet tartani az Oszmán Birodalmat. A brit külpolitika sokáig hezitált a kérdésben, és ebben a helyzetben különösen jól jöttek az akkorra már elismert, harcosan angolpárti, Közel-Kelet- és Közép-Ázsia-szakértő, Vámbéry Ármin szolgálata.

Úgynevezett kémtevékenységének és politikai elemzésének azonban volt egy kevésbé ismert területe, mely Iránhoz, vagy ahogy akkoriban még Nyugaton nevezték, Perzsiához kötődött. Ez a térség semmivel sem volt kevésbé fontos a brit birodalmi érdekek szempontjából, hiszen Irán az indiai brit birodalom térszomszédságában terült el. A terület érzékenysége már Napóleon is felhívta a figyelmet, aki – bár a terv logisztikailag hajmeresztőnek tűnik és gyakorlatilag kivitelezhetetlen lett volna – Egyiptom és a Közel-Kelet meghódítása után éppen Iránon óhajtott volna keresztülmaszírozni gránátosaival, hogy India kincseit megkaparintsa. Az angolok 1801-ben franciaellenes szövetséget ajánlottak a sahnak, aki boldogan el is fogadta a segítő kezét. Amikor azonban orosz csapatok jelentek meg a Kaukázusban és elfoglalták a Perzsiához tartozó Grúziát, majd 1804-ben Jerevánt, a sah hiába fordult az éppen

orosz-szövetséges angolok segítségéért. Napóleon, kihasználva a helyzetet, 1807-ben Finkensteinben angolelleses szövetséget kötött a sahhal. Az angolok számára azonban még rosszabb hírek is érkeztek, miszerint a Tilsitben békét kötő Sándor cár és Napóleon felosztották maguk közt a világot, és a baráti Perzsián át együtt szándékoznak elindulni India meghódítására. A sah a britek szerencséjére azonban jobban tartott az orosz közelségtől, mintsem hogy hagyja a britekkel való viszonyt végleg elmérgesedni, és sietett szövetséget kötni velük, akik a területét ért támadás eseteére katonai segítséget, illetve pénzügyi támogatást ígértek neki.¹ Az orosz előretörésnek ez azonban csupán a kezdetét jelentette. Az 1811 és 1813 között vívott orosz–perzsa háborút lezáró gulisztáni béke értelmében Perzsia elvesztette kaukázusi birtokainak java részét, így Bakut, Darbandot, Gandzsét Karabahot, Mugánt és Grúziát, s nem tarthatott többé hadiflottát a Kaszpi-tengeren sem; kénytelen volt egy számára kedvezőtlen vámegegyezményt elfogadni, és Oroszország beleszólást kapott a trónöröklés kérdésébe is, ami nem szolgált jó előjelül a továbbiakra nézve sem.² A perzsa revanskísérlet kudarcát, azaz az 1826–28-as orosz–perzsa háborút záró turkománcsáji békét követően Jereván és Nahcsiván került orosz kézre. A súlyos hadisarc fizetése mellett a sah kénytelen volt eltérni a cár jogát, hogy ott nevezzen ki konzulokat, ahol az orosz kereskedelmi érdekek diktálták. Az orosz kereskedők alig öt százalék vámot fizettek, és a részükre biztosított extraterritoriális jogok ahhoz vezettek, hogy más országok kereskedői is hasonló jogokat követeltek, igen hátrányos helyzetbe taszítva a perzsa kereskedőket. A turkománcsáji béke egyben a perzsa–brit kapcsolatokban is hatalmas változást jelentett, hiszen a britek nem teljesítették az 1807-es szerződésben vállalt kötelezettségeiket, így Perzsiában a britekkel szemben táplált bizalmatlanság növekedésével párhuzamosan egyre erősödött az orosz befolyás. A kettős befolyás belső szegregáció-

hoz is vezetett az országon bejűl: az orosz főleg a termékenyebb, sűrűbben lakott Észak-Íránban érvényesült, míg délen inkább a brit jelenlét volt érezhető.

Ez volt tehát az Irán történetét tulajdonképpen az elkövetkezendő évszázad során közvetlenül befolyásoló angol és orosz rivalizálás kezdete, mely szerves része volt a két nagyhatalom világpolitikai szintű versengésének.³ A brit külpolitika és Irán kapcsolata sok hasonlóságot mutat az oszmán–brit viszonyal, hiszen a britek leginkább indiai birtokaik biztonságát tartották szem előtt, ezért érdekeltek voltak az oda vezető úton elterülő államok szilárdságában, így az orosz földközi-tengeri jelenlétet akadályozó Oszmán Birodalom fenntartásában, illetve a Perzsa-öböl partján elterülő Perzsia stabilitásában és integritásában. Ezért többnyire (legalábbis elvi szinten) támogatták a perzsa politikai reformokat. Nagy-Britanniával ellentétben a Perzsiában komoly területi igényekkel fellépő Oroszország Perzsiára pont az ellenkező szemszögből tekintett: az oroszoknak Perzsia elsősorban az India és a Perzsa-öböl felé vezető út állomásaként lehetőséget biztosított, hogy nyomást gyakoroljanak a britekre. Mivel tehát nem állt érdekükben az erős és független Perzsia, általában elleneztek a reformokat. Természetesen a brit és az orosz katonai jelenlét a térségben nem volt összehasonlítható, és egy esetleges konfliktus valószínűleg orosz sikereket és következésképpen orosz dominanciát eredményezett volna, ezért a britek óvakodtak a közvetlen protektorátustól. Az oroszok azonban más területeken voltak sebezhetőek, illetve attól tartottak, hogy egy esetleges katonai konfliktus következtében a britek végleg elzárnák őket a Perzsa-öböltől, ezért a két nagyhatalom tulajdonképpen egymásra féltékenyen ügyelve, egymás mozdulatait kölcsönösen nyomon követve, sakkban tartotta a másikat. Mind a brit, mind az orosz Perzsia-politikát elsősorban nem a Perzsiához, hanem az egymáshoz való viszony határozta meg, és jelenlétük következtében a perzsa politikai elit orosz-, ill. angol-pártiakra bomlott.⁴

Irán uralkodói 1794 és 1925 között a türkmén eredetű Kádzsár-dinasztiából kerültek ki. Uralmuk végén az ország új történeti periódusba lépett, és a középkori iszlám monarchia átadta helyét az alkotmányos királyságnak, melyben megvoltak a parlamentáris rendszer külső formái.⁵ Kénytelenek voltak állandóan hadat viselni a határaikon megjelenő oszmánok, türkmének, üzbégek ellen, illetve ki voltak téve az erősödő angol és orosz befolyásnak. Belpolitikailag a legnagyobb problémák egyike a dinasztia katonai alapját is alkotó törzsek integrációja volt, illetve a centralizációval növekvő állami bürokrácia fizetése. A gyenge központi hatalom következtében az állam nem tudta kezelni ezeket a feszültségeket, és állandó volt a belpolitikai bizonytalanság. A világkereskedelemben való egyre intenzívebb bekapcsolódás, illetve az ennek következtében egyre erősödő nyugati befolyás hatására az iráni kézműipar válságba került, és a külkereskedelmi mérleg negatív lett, amihez hozzájárult, hogy a világpiacon hatalmasat esett az iráni pénz alapját képező ezüst ára, ugyanakkor a kereskedelmi egyezmények miatt nehéz volt az európaiaktól függetlenül kereskedni, vagy bármiféle protekcionista gazdaságpolitikát folytatni.⁶

A Kádzsárok egész uralmuk alatt népszerűtlenek voltak, s az orosz és angol támogatásnak tetemes része volt abban, hogy a 20. század eleiéig trónon maradhattak. Gyenge kormányzati rendszerük lehetőséget teremtett a külföldi tőkének, hogy különféle privilégiumokat szerezzen, így a befektetők országai érdekeltté váltak a dinasztia fennmaradásában; a britek akár mennyire is beszéltek az iráni reformok iránti vágyaikról, a dinasztiahoz kötötték őket gazdasági érdekeik, s nem voltak hajlandók egy igazán reformérdekelt, nacionalista mozgalmat támogatni, melynek célja a modernizáció mellett a pénzügyi függetlenség és gazdasági önrendelkezés lehetett volna. A Kádzsárok zsarnoki uralma, a külföldi beavatkozás és a társadalmi elégedetlenség kérdése tehát szorosan összefüggött. A más, nyugati

hatásnak kitett ázsiai országokhoz képest azonban Iránban rosszabb volt a helyzet, amennyiben a gazdasági-társadalmi változással járó nehézségeket nem kompenzálta a kormányzati reform, modernizáció vagy hatékonyság, s ahol mégis, ott a kizsákmányolás is hatékonyabban működött.⁷

A síizmust államvallássá tévő Szafavidákkal szemben – akiknek, mivel Músza al-Kázimtól származtatták magukat, vallási legitimációjuk volt – a Kádzsárok nem büszkélkedhettek ilyen legitimációval, miáltal élesen elvált egymástól a vallás intézménye és a politika világa. Kényes egyensúly volt ez: bár a síizmus szerint a Végítélet, illetve a Kor Imámjának – aki egyelőre rejtőzködik – eljöveteleig minden kormány eleve illegitim, az annak való engedelmességet mégis elfogadták, hiszen védelmet nyújtott a politikai instabilitásban rejlő veszélyek ellen, így amíg a síita papság és az uralkodó viszonya zavartalan volt, az uralom illegitim volta csupán teoretikus kérdés maradt.⁸ A növekvő nyugati befolyás és a társadalmi problémák hatására azonban egyre inkább előtérbe került, hogy az Imám eljöveteleig tulajdonképpen a mudzstahidoknak, azaz a legfőbb vallási vezetőknek kellene kormányozni. Ráadásul a legfőbb síita kegyhelyek, s így a legtekintélyesebb vallási vezetők is Irakban, tehát oszmán területen voltak, minek következtében az iráni kormányzat képtelen volt őket ellenőrizni. A síita papság ellenségesen szemlélte a külföldi befolyás növekedését, féltve a tömegek vallásosságát, de tartottak a gazdasági behatolást követő esetleges európai hódítástól is. Az ellenzék vezető rétege közülük került ki, illetve csak nekik volt erejük arra, hogy a tömegek szemében is legitim mozgalmat vezessenek.⁹

A reformok elkerülhetetlenek voltak, és Nászir al-Dín sah (1848–1896) uralmának kezdetén vettek némi lendületet. Megkísérelte a központosított, lojális hadsereg létrehozását, megalakítva az orosz tisztek vezette kozák brigádöt,¹⁰ illetve 1851-ben megnyitotta a *Dár al-funúnt*, az első főiskolát, hogy a Nyugatról verbuvált oktatót gárda segítségével lojális tisztikart képezzen a modernizálandó hadsereg

élére. Bár az itt végzettek közül kevesen lettek tiszték, a világi tudományok oktatása nagyban hozzájárult a modern perzsa értelmiség kialakulásához. A belső instabilitás azonban fokozódott, és a törzsi lázongásokat most már a vallási mozgalmak, a bábik és a baháik is tetézték. Az 1853–54-es krími háború során feléledő perzsa irredenta remények a terület-visszaszerzésre hiúnak bizonyultak, mivel a britek inkább az oszmánokkal keresték a szövetséget, illetve az 1855-ös pesávári egyezményrel Doszt Muhammedet és afgánjait vették védnökség alá, nem bízva abban, hogy egy esetleges India elleni orosz fenyegetéssel szemben a gyenge Perzsia elegendőnek bizonyul. A perzsák mégis megpróbálták Herátot visszaszerezni, minek következtében 1856–57 során Angliával keveredtek háborúba, amely féltette az India és a potenciális orosz-szövetségesnek felfogott Perzsia között elterülő Afganisztán létét.¹¹ A súlyos tehertételnek bizonyuló háború népszerűtlen volt, és a perzsa értelmiség soraiban egyre inkább gyökeret vert az a meggyőződés, hogy a nyugati fölény oka a magasabb rendű kormányzati rendszerben rejlik. Ehhez hozzájárultak az erősödő kapcsolatok Európával, például a hatékonyabb központosítást is lehetővé tevő távíró segítségével. 1871-ben így a nagyvezír, Mirza Huszejn Kán vezetésével létrejött az első kormány, miniszterekkel, mely azonban egyelőre pusztán konzultatív jogkörökkel bírt.

A közép-ázsiai orosz előretörés nyomán, melynek során az oroszok a britek számára aggasztó módon egyre közelebb kerültek Afganisztánhoz és Indiához, Nászir al-Dín előtt is világossá vált, hogy országára a legnagyobb veszélyt az orosz expanzió jelenti. Ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy a briteket lehetetlen lenne rávennie aktív, mondjuk katonai támogatásra, ezért arra az álláspontra jutott, hogy érdekeltté kell tenni a nagyhatalmakat, főleg Nagy-Britanniát a perzsa gazdaságban. Az első ilyen kísérlet az 1872-ben az angol alattvaló Reuter bárónak juttatott koncesszió volt, mely a vasút- és útépitést, öntözést és egy perzsa nemzeti bank megalapítását foglalta magában, de a sah orosz

nyomásra azt visszavonni kényszerült. Sőt, 1887-ben abba is beleegyezett, hogy az orosz cárral való előzetes konzultáció nélkül nem ad ki külföldi cégnek vasút vagy vízi út építésére vonatkozó koncessziót. Az orosz-angol gazdasági befolyás története tehát az ezt követő néhány évtizedben a következő minta alapján rajzolódott ki: az egyik fél előretörése, illetve egy-egy koncesszió megszerzése élénk tiltakozást váltott ki a másiktól, és annak visszavonását vagy kompenzációt követelt. Természetesen a gazdasági kedvezmények, koncessziók és monopóliumok megszerzésének elengedhetetlen eleme volt a perzsa politikai döntéshozó elit tagjainak, a nagyvezírnek vagy akár a sahnak a megvesztegetése.

Vámbery jól ismerte az iráni viszonyokat. Már 1862–63 során, világhírű közép-ázsiai útja előtt is hosszabb látogatást tett Iránban, melynek részletes történetét *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*¹² című könyvében örökítette meg. Itt-tartózkodása során megismerkedik Nászir al-Dín sahkal – aki érdemrenddel látta el –, illetve fiával, az akkor még trónörökös Muzaffar al-Dín Mírzával, és tanúja volt annak is, amikor ez utóbbit kílencesztendősen tebrízi kormányzóvá avatták. Mindkét ismeretség több mint negyedszázad múltán bizonyul igazán hasznosnak, amikor az európai útjuk során Budapestre is ellátogató sahek – egyébként ők az első iráni uralkodók, akik így cselekszenek – 1889-ben az apa (akinek ez a második európai útja), 1900-ban pedig a fia mellett mint a magyar kormány által kinevezett idegenvezető-tolmács teljesít szolgálatot.¹³ Mindkét sah látogatásáról azonban a brit külügy számára is jelentéseket készített. Álljon itt egy részlet az elsőből:

A Dunán lefelé hajóztunk egy kirándulás során, hogy megtekinthessük a város Környékét. A sah elkülönült a miniszterek és előkelőségek csoportjától, akik József főherceggel és velem utaztak együtt. Mivel az előbbi többnyire hallgatásba burkolózott, összevettem a Duna és a Kárun szélességét, e szavakat intézve a sahhoz:

„Felséged bizonyára tudja, hogy a Kárun Ahváz mellett, ahol a vízesések kezdődnek, éppen olyan széles, mint erre a Duna, mivel nagyon fontos annak tisztázása, vajon a Császári Felséged által oly nagylelkűen adományozott koncesszió teljes mértékben használható lesz-e a nyugati kereskedelem számára, és az Ön népének jólétét fogja-e szolgálni” A sah ehhez a következő megjegyzést fűzte: „Úgy hiszem, a Kárun Ahváz mellett olyan széles, mint itt a Duna, de sokkal mélyebb, mivel nagyobb és nehezebb hajók közlekednek rajta, mint azok, amelyeket itt látok, és ama folyó megnyitása nagyban elősegíti majd a Perzsia és Európa közti kereskedelmet.” Erre félig tréfálkozva a következőket mondtam: „Van egy arab mondás - *al-ihzán bi-l itmám*, azaz ‘Csak a tökéletes jótett az áldás’ - és ha Felséged nem egészíti ki kegyét egy iszfaháni és komi vasúti koncesszióval, a Kárun-folyó megnyitása aligha fog megfelelni e várakozásainak. Ekkor észrevette a csapdát, amelyet állítottam neki. szúrósan a szemembe nézett, és egy rövid Insaallah-hal válasz gyanánt ejtette a témát és valami másról kezdett beszélni. Hiába próbálkoztam, nem sikerült határozott politikai nyilatkozatot előhívnom belőle, de áltatásban megjegyeztem, hogy nagy örömet leli Angliában és hogy az említett ország irányában táplált érzései felerősödtek, ezért ha Önök megmaradnak aktív és erőteljes teheráni politikájuknál, szinte biztosra vehető, hogy Anglia felülkerekedik, és Oroszország nem lesz képes céljait elérni sem Horászán, sem a tervezett Rast-Teherán vasúti összeköttetés vonatkozásában.”¹⁴

Az angolok hajózási koncessziója a Kárun folyón nagy siker volt, s ezt követte a fentebb már említett brit alattvaló Reuter bárónak adott perzsa állami bank alapítására vonatkozó engedély, melyet az oroszok a vasútépítésre vonatkozó ötéves moratórium kicsikarásával igyekeztek kompenzálni.¹⁵

1890-ben az angolok azonban hibát követtek el. Sir Henry Drummond Wolffnak, a teheráni brit követnek az volt a meg-

győződése, hogy a brit befolyást Iránban a gazdasági jelenléttel lehet biztosítani, ezért 1890-ben ötven évre megszerzte egy Gerald F. Talbot nevű őrnagy számára az iráni a dohánymonopóliumot. Mivel azonban az iráni társadalomban igen sokan függtek a dohánytermeléstől, a monopólium óriási elégedetlenséget váltott ki. Vámbéry, aki tisztában volt a helyzet súlyosságával, ekképp figyelmeztette Sir Philip Currie-t, a külügyi államtitkárt 1890. július 12-én kelt levelében:

„Perzsia különféle részeiből, nevezetesen Tebrizből, Iszfahánból és Sírázból származó információim¹⁶ a dolgok olyan állását mutatják, melyben Nagy-Britannia keleti érdekeire való súlyos veszélyt látok, ami mellett nem [mehetek el] szó nélkül, feltételezve, hogy az Önök hivatalos szervei az említett országban vagy nincsenek tisztában az ügy fontosságával, vagy pedig az ő megítélésük teljes mértékben különbözik az enyémtől.

Köztudott, hogy azóta, hogy Sir Henry Drummond-Wolf kapott kinevezést a teheráni brit követség élére, Nagy-Britannia gyakorolja a legfőbb hatást az említett ország gazdasági életére, és mivel nagyban elősegíti a kereskedelem és ipar fejlődését, egyben javította a teheráni udvarnál az angol politikai pozíciókat. Természetesen hatás ellenhatást gerjeszt, és a Királynő képviselője által szerzett koncessziók felélesztették az orosz követ féltékenységét és aktivitását, akinek eltökéltsége és energikussága az utóbbi időben nagyban nőtt, és aki előnyöket tudott kicsikarni, melyek ugyan kisebbek az Anglia által szerzettekénél, de mindenesetre nagy fontossággal bírnak a jövőt illető orosz tervekre Észak-Perzsia vonatkozásában. A brit tevékenység következményei aligha lettek volna elkerülhetők. A korábbi Laisser aller [hagyni elmenni] politikájának megváltozása sürgető szükségszerűséggé vált, és a Lord Salisbury által vett irány rendkívül üdvöztető volt az Önök országának érdekeire nézve. Az angol tőkebefektetések Perzsiában, a Birodalmi Bank működése, az útépítés, a bánya- és fakitermelés, és az országban lévő egyre több brit

*alattvaló nagyon örvendetes és jó garanciát kínál a jövőbeli rivalizálás során.*¹⁷

A brit tőkebefektetések már bizonyos múltra tekinthetnek vissza, s Sir Henry Drummond Wolffban megvolt a naiv viktoriánus elképzelés, hogy Irán megnyitása a külföldi kereskedelem és ipar előtt meghozza a reformot és a fejlődést – tulajdonképpen ezért támogatta a koncessziószerzést –, ugyanakkor így akarta kivédeni Irán esetleges teljes orosz befolyás alá kerülését, illetve az oroszokat így szerette volna belekényszeríteni egy Iránnal kapcsolatos angol–orosz egyezménybe. Ez azonban már 1890 előtt is nagy elégedetlenséget szült. Wolff teheráni szolgálata idején nyílt meg a Kárun-folyó a hajózás számára, illetve alakult meg a brit tulajdonú Imperial Bank of Persia, mely ugyanakkor 70 évre megkapta a Reuter-koncesszióban már meglevő bányamonopóliumot (kivéve a arany, ezüst és drágakő kitermelésére).¹⁹ A Reuter-koncesszió egyben a perzsa politikai elit kísérlete is volt arra, hogy az ország pénzügyi helyzetét megszilárdítva elkerülhetővé tegyék az alapvető közigazgatási és pénzügyi reformokat.²⁰ Összességében tehát 1890-ig a brit befolyás hatékonyan tudta ellensúlyozni az orosz hegemon törekvéseket Teheránban.

Eddig nem is lehetett semmilyen kifogást emelni, ha nem lenne az ebben az irányban mutatott troy de zôle, és ha Anglia neve nem kerülne összefüggésbe olyan vállalkozásokkal, melyek rendkívül gyűlöletesek Perzsia lakóinak szemében, nagyfokú elégedetlenséget szülnek és a sah és miniszterei ellen forradalmi tüzet szítanak. Engedtessek meg nekem, hogy utaljak a Perzsa Bank által bérbe vett dohánymonopólium bevezetésére, melyet országszerte angolok fognak felügyelni. Figyelembe véve, hogy Keleten – különösen Perzsiában – a dohány a kenyérnél és a víznél is nélkülözhetetlenebb, és hogy az efféle megszorítás jobban rá fog nehezedni az emberek vállaira, mint a legdrágább törvény, nem szolgál örömmre, hogy Anglia is részt vesz az ügyben, aggodalommal tölt el az angol részvétel eme igen ízléstelen ügyletben,

és legyen szabad javasolnom, hogy a teheráni brit követség – amennyire csak lehetséges – tartózkodjék mindenfajta beavatkozástól.

Lehet persze mondani, hogy Angliának semmi köze nincs állampolgárai vállalkozásaihoz, továbbá hogy az angol kormány és egy privát üzletember két teljesen különálló fogalom. Nos, ezzel nincs is semmi baj Nyugaton, csakhogy Keleten azonosítják ezt a két fogalmat, és a perzsák gyűlölete és averziója az angol monopolista ellen általában véve az egész angol nemzet ellen fog fordulni és nagyban gátolja majd az Önök iráni politikáját. Amennyire csak ismerem Perzsia lakóit, attól tartok, ez az innováció egyáltalán nem fog olyan könnyedén végbemenni, mint azt az Önök teheráni tisztviselői képzelik, és a fanatizmus kitörései, melyek már számos városban előfordultak, egyáltalán nem cáfolnak rá aggodalmaimra. Amit Törökország már évek óta gyakorol, nem lehet példa Perzsia előtt. A török jó természetű, őszinte, tunya és engedelmes, míg a perzsa ravaszságáról, fanatizmusáról, lázadó szelleméről és kormánya ellen táplált gyűlöletéről nevezetes.

Rendkívül szánom a sahot, aki nagy tehetségű uralkodó, de mivel én mindenekfelett Anglia érdekeit tartom szemem előtt, ez az a szempont, melyből megkockáztatom azt mondani, hogy az [...] eseményeket figyelembe véve nem szabad megbántanunk a perzsa nép érzéseit, és kénytelenek vagyunk ellensúlyozni az angolelleses érzéseket szító orosz terveket. Megbízható forrásból tudom, hogy egy török–perzsa nyelvű újság fog indulni Ashabadban, nyilvánvalóan nem az írástudatlan türkmének számára, hanem Észak-Perzsia lakóinak, akikre Transzkaszipi tartományából szándékosan hatást gyakorolni és szeretnék őket Oroszország szellemi befolyása alá vonni, pontosan azon a módon, ahogy a 115 esztendővel ezelőtt Taskentben elindított Szárt nevű újság általában véve hozzájárult az orosz nézetek terjesztéséhez.

Egyszóval esedezem, hogy a Külügyminisztérium tartsa a szemét Perzsián, hogy ne ériék meglepetésként a készülődő

események, melyek részben a most bevezetett innovációnak köszönhetőek, részben pedig a nagyvezírnek, Emin esz-Sz[ultánnak], a sah ügyes és hűséges szolgájának, akinek határtalan ambíciói rengeteg ellenséget szereztek neki és veszélyeztetik gazdája helyzetét.”²¹

Sir Philip, a külügyi államtitkár a tevéihez csupán a következő megjegyzést fűzte: „Legutóbbi értesüléseink alapján valószínűleg lenyugszik a dohánymonopóliummal a szembenállás.” Tévedett. A dohánymonopólium gyakorlatilag egyesítette a perzsa ellenzékét: a kereskedők egzisztenciájukat, a mollák, a vallási értelmiségiek a növekvő nyugati, nem-muszlim befolyást nézték ellenséges szemmel. A koncessziót kijáró Wolff, a Dohánytársaság vezetői, de maga a sah és a szintén megvesztegetett Amín al-Szultán, a nagyvezír sem értette meg, hogy ezúttal nem a nincstelen és szavát hallatni képtelen iráni parasztság, hanem a társadalmi hierarchiában előkelőbb helyet elfoglaló dohánykereskedők, tágabb értelemben a bazar kereskedőrétegének érdekeit sértették meg, akiknek igen jó kapcsolataik voltak a gyakran szintén kereskedőtevékenységet is folytató siíta klérussal.²² Külföldről az egyik legnagyobb hatású reformer gondolkodó, a muszlimok egyesítését programul kitűző Dzsamál al-Dín Afgáni szította a lázadás tüzét, akiről valószínű, hogy korábbi két iráni tartózkodása alatt titkos társaságot hozott létre Iránban a sah ellen.²³ A külföldön megjelenő liberális perzsa ellenzéki újságok, melyeket Iránba is becsempészttek, szintén éles kritikával illették a koncessziót.²⁴ Iszfahánban fetva, azaz kötelező érvényű vallási döntés jelent meg, melyet állítólag az iraki Szamarrában tartózkodó legnagyobb tekintélyű mudzstahid hozott. Ennek értelmében a dohányfogyasztás a Kor Imámja elleni háborúval egyenértékű, ezért üldözendő. A dohányzást szinte az egész társadalom, még a sah közvetlen környezete, sőt, a keresztények és a zsidók is abbahagyták, és féltő volt, hogy az országos megmozdulás fegyveres felkelésbe torkollik. Vámbéry ezt nem hagyhatta szó nélkül:

„Szomorúan látom, hogy a perzsiai dohánymonopóliummal kapcsolatos aggodalmaim, melyeknek június [valójában: július - Cs.F.] 12-i levelemben adtam hangot, teljes mértékben beigazolódtak. A perzsák távolról sem nyugodtak bele ebbe a fiskális intézkedésbe, mindenütt nagy nyugtalanság jeleit adják, és az ország számos részében súlyos zavargások törtek ki, melyek szükségessé tették a kormányzat fegyveres beavatkozását. Megengedve, hogy a megmozdulás jórészt az angol vállalkozó szellem erőfeszítéseit megghiúsítani akaró titkos orosz machinációknak tudható be, aligha tagadható, hogy a nyugtalanság legfőbb oka magában a gyűlöletes intézkedésben rejlik, és kérek engedélyt, hogy megismételjem, amit a tárgyról az első levelemben írtam, miszerint az angol külügynek nem kéne akkora támogatást nyújtania az abban a vállalkozásban részt vevő brit alattvalóknak. Privát forrásból származó személyes információim szerint, melyek alapvetően különbözhetnek az Önök képviselőinek jelentéseitől, a dohánymonopóliummal szemben táplált ellenséges érzület aligha csitul el, sőt, csak növekszik és veszélyezteti Perzsia békéjét, ahol pedig egyéb, nem kevésbé fontos brit érdekek forognak kockán. A koncesszió nyilvánvalóan a Szindikátust és a sahot fogja gazdagítani, és nem Perzsia népét, továbbá az is világos, hogy egyáltalán nem ajánlatos összefüggésbe hozni Anglia nevét egy olyan intézkedéssel, mely mindig ki fogja hívni egy olyan ország és lakosság gyűlöletét, melynek érzései nem lehetnek közömbösek Anglia számára. Tekintetbe véve riválisunk következetes földalatti munkáját az ország északi határa mentén, [nem] titkolhatjuk el] azt a benyomásunkat, hogy az Anglia által az [utóbbi időben] gyakorolt gazdasági kampány Perzsiában kissé túlbuzgó volt. Oroszország gyanakvása és tevékenysége elkerülhetetlenül megélenkült a kereskedelemben és iparban mutatott [angol] mohóság nyomán.”²⁵

Vámbéry jól érzékelte a dohánymonopólium elleni lázadás mögött felsejlő orosz támogatást is, akik buzgón támogatták az angolpárti Amín al-Szultán

miniszterelnök ellenlábasait, a lázadások idején kapcsolatban álltak a síita papság egyes tagjaival, sőt, korábbi, Oroszországban tett látogatásai során Dzsmál al-Dín Afgáni is kapcsolatba került velük.²⁶

„Ami a dohánymonopóliumot illeti, mely [kudarcot vallott, miután milliókat költöttek az előkészületekre, érdemes megjegyezni, hogy Mirza Haszant, a kerbelai főpapot, akinek befolyása egész Perzsiában érezhető, közvetve befolyásolták az oroszországi Transzkaukázia tartományból érkezett vagy egyenesen [ezért] küldött ügynökök, és a perzsa fővárosban még az illető orosz megbízottak neve is ismert.”²⁷

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a reformer ellenzék és a síita papság összefogása sikeres¹⁸, s egy megfontoltabb gazdasági behatolás hasznosabb lett volna a brit érdekekre nézve:

„Egy csöndesebb és fokozatosabb fejlődés jobban szolgált volna céljainkat, és ha tevékenységünket az ország déli, illetve délnyugati részére korlátoztuk volna, céljainkat könnyebben megvalósíthattuk volna. Ezért én úgy találom, hogy a Birodalmi Perzsa Bank és Kárun-koncesszióval megnyíló új [szállítási] útvonal hasznára válik az országnak, és a lakosság mint illető üdvözli azt. Angliának az ország déli részére kellene korlátoznia tevékenységét, ahol befolyása már régóta meghatározó és ahol nem kerül összeütközésbe Oroszországgal. Eltekintve az Oroszország által Perzsia északi részén élvezett hatalmas előnyöktől, nem szabad elfelejteni, hogy az oroszok pozíciói a transzkaszpiai tartományban nagyban megváltoztatták a helyzetet, és ez különösen igaz a jelenlegi körülmények között, amikor egy olyan [fő]tiszt áll az ügyek élén, mint Komarov, akinek jól ismert eltökéltsége és energikus alkata. A jelenlegi állás szerint félő, hogy a dohány-monopóliumból eredő komplikációk Emin esz-Szultán, a jelenlegi nagyvezír bukásához vezetnek, átadva helyét Yahya kánnak, akinek hangsúlyosan orosz érzelmei véget vethetnek a teheráni udvarnál jelenleg domináló angol befolyásnak. Egy ilyen fordulat nyomán előálló károk maguktól

értedődően felülmúlják a perzsiai gazdasági versengés terén nyert valamennyi előnyt.”²⁹

A kudarcot fokozatosan belátó brit külügy, illetve az azt is irányító miniszterelnök, Lord Salisbury szerint ez a memorandum már „esedékes” volt. A britek megpróbálták megmenteni a koncesszió körül bábáskodó Amin al-Szultán helyzetét, nemcsak annak britpártisága miatt, hanem mert attól tartottak, „egy népszerű és sikeres miniszter bukása, csak azért, mert segítette a brit vállalkozókat, a lehető legrosszabb hatást tenné Angliában, és veszélyesen felbátorítaná Orországot. Egy ilyen győzelmet követően szövetség jönne létre Oroszország és a mollák között, mely gyakorlatilag kivenné az országot a sah kezéből,”³⁰ azaz végzetesen meggyengítené a britek helyzetét Iránban. A dohánymonopóliumot a sah végül 1892. január 26-án visszavonta, s a Dohánykonzorciumnak fizetendő kártérítéshez a brit tulajdonú Imperial Bank of Persia adott hitelt. Ez sem bizonyult azonban elegendőnek ahhoz, hogy a következő évtizedben képesek legyenek ellensúlyozni az orosz befolyást a teheráni udvarnál. Egy ilyen fordulat lehetőségére Vámbéryt a perzsa királyi család egy általa meg nem nevezett tagja figyelmeztette levélben, melynek kivonatát ő nem is késlekedett a brit külügynek megküldeni:

„Nem fárasztom Önt a részletekkel, de néhány dolog elég lesz ahhoz, hogy megmutassam, a dolgok nem tűnnek olyan reménykeltőnek, mint azt hirdetik, és hogy az angol befolyás és presztízs Perzsiában nagy veszélyben van.

Kezdve az Ázsiai Birodalmi Bankkal, nem hagyhatjuk szó nélkül a most alapított és az orosz kormányzat által aktívan támogatott Orosz Bankot, mely elkerülhetetlenül megnyomorítja az angol vállalkozásokat nemcsak északon, ahol számos fiókot terveznek nyitni, hanem délen is; és amíg a brit pénzügyi vállalkozás nagy kinnlevőségekkel és súlyos veszteségekkel indult, az orosz csöndesebben és sikerre esélyesebben működik.

*A Teherán–Ahváz Útépítő Társaság a rendelkezésekre álló forrásoknak majdnem a felét elköltötte, miközben alig-ha teljesítette a feladat felét, azaz az út könnyebbik felének [megépítését], ugyanakkor a nehezebb rész még hátravan, és súlyosabb összegeket tesz majd szükségessé. A M[...] Vállalat működésében is ugyanaz a tökehiány vehető észre, ahol sok pénzt költöttek minden kézzelfogható ok nélkül.*³¹

Az angol befolyás visszaszorulása Teheránban lassan, de biztosan érezhetővé vált, amihez hozzájárult, hogy az apja helyére lépő új sah, Muzaffar al-Dín (1896–1907), ez a gyenge, súlyosan beteges ember uralkodása idején a politikai irányítást az ekkor már teljesen oroszpárti Amín al-Szultán gyakorolta. Mikor a sah európai útja során apjához asonlóan Magyarországra is ellátogatott, a fogadóbizottságban a kormány képviselői és József főherceg mellett Vámbéryt is ott találjuk mint tolmácsot. Az udvarban uralkodó viszonyokról ekképp tudósította a brit külügyet:

*„Jelenleg a nagyvezír [Amín al-Szultán] az, ki uralja az országot és akinek a kezében összefutnak a más országokkal való diplomáciai kapcsolatok szálai. [Oroszországgal] való kapcsolatait illetően nagyon jellemző, hogy az ő első titkára és legbizalmasabb beosztottja Musír al-[...], egy Oroszországban tanult és oroszul meglehetősen jól beszélő és író huszonhat esztendő fiatalember. A Teherán és Szent Pétervár közötti bizalmas levelezés erre a fiatalemberre van bízva. Szerencsére azonban a nagyvezírnek van egy hatalmas és veszélyes ellenfele Nászir al-Mulk Abd al-Kászim Kán személyében, aki Cambridge-ben tanult, ahol megszerezte az M. A. fokozatot, s mivel ebből következően egy teljes mértékben felvilágosult ember és angolszimpatizáns - már amennyire egy perzsa az lehet - megígérte nekem, hogy ha a körülmények törekvéseire nézve kedvezővé válnak, olyan politikát fog követni, ami által Anglia tűzön-vízen át Perzsiával fog tartani és nem fogja elhanyagolni birodalmi érdekeit a mohamedán Keleten, mint azt jelenleg teszi.”*³²

Felújítva a régi ismeretséget, illetve mivel bizonyára jó benyomást tett a sahra folyékony perzsatudásával, Vámbéry megpróbálta a beszélgetést az orosz befolyás erősödésére, illetve az orosz kölcsönre terelni, mire a sah így szólt:

„Örömmel részesítettünk volna előnyben egy angol kölcsönt, de nem sikerült, mert az angol kormány nem volt hajlandó megadni a szükséges garanciát; és mivel súlyos pénzügyi nehézségeink voltak, kénytelenek voltunk elfogadni a Szent Pétervárról nyújtott segítséget.”³³

A sahnak részben igaza volt. A hitelre valóban égető szüksége volt, és mint hitelezők – tudván, hogy az államközi hitel a politikai befolyás gyakorlásának hatásos eszköze – természetesen ezúttal is a britek és az oroszok szálltak egymással versenybe.³⁴ A britek pozícióinak egyik gyengesége Oroszországgal szemben abban állott, hogy míg az orosz kereskedelmi és pénzügyi tranzakciók alá voltak rendelve politikai megfontolásoknak, addig a brit tőkések csak akkor voltak hajlandók befektetni bárhol, így Perzsiában is, ha az pénzügyileg kedvezőnek tűnt.³⁵ A hitelt végül – Amín al-Szultán hathatós közreműködésével – Oroszország folyósította, s az erre vonatkozó egyezmény előírta, hogy a kapott hitelből Iránnak vissza kell fizetnie eddigi tartozásait (így a brit tulajdonú Perzsa Birodalmi Banknak is), és hogy orosz beleegyezés nélkül a hitel visszafizetéséig nem vehet fel további kölcsönt. A tranzakció tehát orosz diadal volt, hiszen egy évtizedre orosz kézbe helyezte az ország pénzügyeit.³⁶

Mivel nem az iráni események voltak tevékenységének homlokterében, a brit külügyhöz írt jelentéseiben Vámbéry csak időnként foglalkozott ilyen ügyekkel. Tudósított a pán-iszlám gondolatkörben fogant, bár kudarcot vallott török–perzsa közeledési kísérletekről, így például Abdülhamid oszmán szultán és Muzaffar al-Dín sah isztambuli találkozásáról,³⁷ illetve arról, hogy a sah és az afgán emír rendszeres levelezésben állnak egymással.³⁸ Azt a különös és naiv javaslatot tette, hogy amennyiben a Kádzsárok túl-

ságosan oroszpártiakká válnának, akkor Irán korábbi urait, a Zendeket kell támogatni helyettük. Kapcsolatainak szer-
teágazó voltára jellemző, hogy az Iránból távozni kény-
szerült és magát angol pártfogás alá helyezni szándékozó
Hádzsi Muhammad Mírza Kásif, a sah egyik unokatestvé-
re, tőle kért Lord Salisburynek, a brit miniszterelnöknek
címezett ajánlólevelet.³⁹

A világ politikai színterén közben az erőviszonyok ala-
posan megváltoztak. Nagy-Britannia ipara mindinkább
lemaradt mind az Egyesült Államok, mind Németország
mögött. A búr háború kezdeti kudarcainak idején félő volt,
hogy a britek teljesen kiszolgáltatottá válnak: diplomácia-
ilag el voltak szigetelve, és a külpolitikai vezetés már azon
kezdte törni a fejét, mit tehetnek az oroszok iráni katonai
előretörésének esetén.⁴⁰ Ez azonban nem következett be,
elsősorban talán azért, mert a cár inkább a Távol-Kelet
felé tekingetett, ahol viszont Japánnal került összeütkö-
zésbe. Ez vezetett az 1902-ben oroszellenes éllel létrejött
angol-japán egyezményhez. Az orosz-japán háború és az
orosz katonai és haditengerészeti katasztrófa, az 1905-ös
oroszországi forradalom már meggyengítette az oroszokat
annyira, hogy 1907-ben Nagy-Britannia, rendezve Orosz-
országgal való viszonyát és megegyezve Tibet és Perzsia
vonatkozásában, csatlakozott az orosz–francia antanthoz.
Irán területét befolyási övezetekre osztották fel, tulajdon-
képpen konszolidálva és legitimálva a már fennálló viszo-
nyokat: az ország északi területe orosz, a déli brit befolyási
övezet lett, míg középen egy semleges zóna maradt. Irán-
ban 1905–1906 során alkotmányos forradalom zajlott le;
1906-ban a sah összehívta az első parlamentet, s Irán al-
kotmányos monarchia lett.

Vámbéry, aki – a magyar politikai elit többi tagjához ha-
sonlóan – élesen oroszellenes nézeteket vallott, 1907. ok-
tóber 20-án kelt levelében elkeseredett kritikával illette az
egyezményt:

„Ön meg fog lepődni, hogy visszatartom az angol-orosz kapcsolatot illető véleményemet. Nos, egyáltalán nem tesz nekem. Önök az átmeneti békesség kedvéért túlságosan magas árat fizettek, mert erről van szó, és az elszenvedett megaláztatás nem fogja emelni a brit presztízst Ázsiában. Túlzott óvatosságot mutattak egy beteg ellenféllel szemben, bár Angliának egyáltalán nem volt erre szüksége.”⁴¹

Hogy mi volt az oka a keserű hangvételnek? Úgy tűnik, Vámbéry politikai írásaiban elsősorban a magyar és a brit érdekek képviseletéért ragadott tollat. Sokáig úgy tetszett, ezek az érdekek megegyeznek a Közel-Keleten, a bomló Oszmán Birodalom jelentette probléma kezelésében. Ez nyilvánvalóan oroszellenességet jelentett, melyet csak megerősítettek az 1848/49-es magyar tapasztalatok, miszerint az orosz külpolitika veszélyes lehet a magyar államiságra, melyet ezért elsősorban a Monarchia politikai keretein belül képzeltek el. Az angol érdekek védelme Iránban ezért nyugodtan részét képezhette egy olyan világpolgár magyar hazafi külpolitikai elképzeléseinek, mint amilyen Vámbéry Ármin volt. A brit birodalmi törekvésekben ő Irán vonatkozásában is a civilizáció, a társadalmi haladás előretörését látta, ugyanakkor a kialakuló szövetségi rendszereket szemlélve nyilvánvalóan aggodalommal töltötte el saját hazájának a központi hatalmak táborához való csatlakozása.

JEGYZETEK

¹ Peter Hopkirk, *The Great Game. On Secret-Service in High Asia*, 1990, Oxford University Press, 22–43.

² Firuz Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia 1864-1914*, New Haven and London, 1968, Yale University Press, 5.

³ Itt most nem térünk ki részletesen az oroszok közép-ázsiai expanziójára, melynek következtében *de jure* iráni területek is a hatalmukba kerültek, és közvetlen közlől fenyegethették Horászánt.

⁴ Ann K. S. Lambton, „Persia: The Breakdown of Society”, in: *The Cambridge History of Islam*, 1/A, eds. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, Cambridge 1971, 441–442.

⁵ u.o. 430.

⁶ Nikkie R. Keddie, *Roots of Revolution. An Interpretive History of Modern Iran (with a section by Yann Richard)*, New Haven and London, 1981., Yale University Press, 63.

⁷ Nikkie R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran. The Tobacco Protest of 1891–1892*, Frank Cass & Co. Ltd., 1966., 2–3.

⁸ Ann K. S. Lambton, ‘Social Change in Persia in the Nineteenth Century’, Ann K. S. Lambton, *Qajar Persia*, London 1987, I. B. Tauris & Co. Ltd., 194–222.; 197 (A tanulmány eredeti megjelenése: *Asian and African Studies*, XV (1981), i, 123–48).

⁹ Keddie, *Religion and Rebellion*, 10–11.

¹⁰ Az is igaz persze, hogy az egész országban gyakorlatilag ez volt az egyetlen igazán ütőképessé alakulat, míg a hadsereg jelentős része gyakorlatilag csupán papíron létezett.

¹¹Erről összefoglaló: J. F. Standish, „The Persian War of 1856–1857”, *Middle Eastern Studies* 3 (1966), 18–45.

¹² Pest, 1867.

¹³ A sahk látogatásait nyomon követte a korabeli sajtó is, és részletesen beszámolt arról, a két keleti despota milyen módon törte meg az etikettet. A *Küzdelmeim* lapjain Vámbéry is megemlékezik egy-egy ilyen esetről, például arról, amikor a Marlborough hercegénél rendezett vacsoránál a sah maga mögé hajigálta az aszparágusz-csonkokat, s a többi illusztris vendég, nem akarván zavarba hozni az excentrikus uralkodót, maga is hasonlóképp cselekedett. Általában véve azonban Vámbéry valami személyes szimpátiát érzett irányukban, Muzaffar al-Dínt pedig szánta is gyenge egészségi állapota miatt.

¹⁴ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1889. augusztus 30., PRO (Public Record Office, London), FO 800 32, 48r–51r.

¹⁵ Az 1887-ben aláírt titkos orosz–perzsa egyezmény értelmében a cárral való konzultáció előtt a sah tartózkodott vasúti, vízi úti koncessziók kiadásától más kormányok számára, 1890-ben pedig egy olyan egyezményt írtak alá, mely 10 éves moratóriumot hirdetett a vasútépítésre. A Kádzsár-kor végére néhány kilométertől eltekintve gyakorlatilag nem volt vasút Iránban, mely nagyban megnehezítette a közlekedést, a kereskedelmet, illetve a központi hatalom érvényesítését a tartományokban. 1889-ben még mindig csak két hosszabb, teherszállításra alkalmas út volt az országban. (Ann K. S. Lambton, „The Qajar Dynasty”, in: *Qajar Persia*, London 1987, I. B. Tauris &

Co. Ltd., 1–32, a 27. lapon, (ugyanaz eredetileg: ‘Kadjar’, *The Encyclopaedia of Islam*, new edititon, IV, E. J. Brill, Leiden 1978, 387–99.)

¹⁶ Vámbéry nem túlzott hírforrásaira vonatkozóan, bár ezeket egyelőre nem ismerjük. A nyugati sajtóban először az 1891. március 7-i Financial Standard és a február 28-i Revue Diplomatique figyelmeztet a veszélyekre, melyek az orosz tiltakozásra vonatkozó értesüléseiket valószínűleg az Oxfordban tanult Nászir al-Mulktól vehették (Keddie, *Religion and Rebellion*, 50–51).

¹⁷ Vámbéry levele Sir Philip Currie-nak, 1891. július 12., PRO, FO 800 32, 143r–146v

¹⁸ Keddie, *Religion and Rebellion*, 14.

¹⁹ Ibid., 9.

²⁰ Ann K. S. Lambton, „The Tobacco Régié: Prelude to Revolution”, *Studia Islamica* ²² (1965), 119–57, és 23 (1966), 71–90; 119 (A tanulmány megjelent még: Ann K. S. Lambton, *Qajar Persia*, London 1987, I. B. Tauris & Co. Ltd., 223–300.

²¹ Vámbéry levele Sir Philip Currie-nak, 1 891. július 1 2., PRO, FO 800 32, 143r–146v.

²² A külföldön megjelenő perzsa újságokból számukra világossá válhatott, hogy a perzsa dohánykoncesszió az oszmánnal összehasonlítva sokkal kedvezőtlenebb feltételeket tartalmazott az azt kiadó országra nézve. (Keddie, *Religion and Rebellion* 44).

²³ Az ő nevéhez fűződik a nyugati hatások ellen az iszlám világ öszszefogását célzó pán-izlám mozgalom megalakítása. 1896-ban az ő egyik tanítványa, Mírzá Rezá Kirmání gyilkolta meg Nászir al-Dín sahot.

²⁴ Az egyik nem sokkal előbb az iráni lottó-koncesszió körüli skandallum miatt menesztett londoni perzsa követ, a hirtelen ellenzékivé avanzsáló Mirza Malkom Kán Názim al-Mulk szerkesztette londoni megjelenésű Qánún volt, a másik pedig a Mírzá Aga Kán Kirmání által Isztambulban szerkesztett Akhtar. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy Vámbéry ismerte és forgatta ezeket a lapokat.

²⁵ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1891. december 19., PRO, FO 800 32, 160r–162r.

²⁶ Keddie, *Religion and Rebellion*, 14. A sah biztosan megbánta, hogy 1891 során kiutasította Afgánít az országból, mert így többé már nem volt képes ellenőrzése alatt tartani lázító tevékenységét, (ibid., 46–47).

²⁷ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1892. január 16., PRO, FO 800 32, 165r–168v.

²⁸ Tulajdonképpen ez lesz majd a modell a későbbi iráni forradalmak alkalmával is.

²⁹ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1891. december 19., PRO, FO 800 32, 160r–162r.

³⁰ (Salisbury Frank Lascales-nek, a Wolff-ot felváltó iráni követnek, 1891. december 24.), idézi: Lambton, „The Tobacco Régié” 149. Jellemző a kádzsár politikai vezetés tagjaira, hogy az incidenst követően a nagyvezír oroszpartivá vált. Malkom Kán hízlgő bókokkal teli levélben kéri Vámbéryt, hogy segítse Perzsiában megbuktatni Amín asz-Szultánt, a nagyvezírt; Vámbéry elutasítja őt, ekkor még joggal angolpártinak tudva: „A volt nagykövet [ti. Malkom Kán] elég naiv ahhoz, hogy feltételezze, nem tudom, hogy a nagyvezír az egyetlen ember Teheránban, akinek nyugodtan bízhatunk angol érzelmeiben, és ha ártanánk neki, azzal csak saját magunk alatt vágnánk a fát.” (Vámbéry levele Sir Philip Currie-nek, 1892. március 5., PRO, FO 800 32, 177v.)

³¹ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1892. január 16., PRO, FO 800 32, 165r–168v.

³² Vámbéry levele a külügyi titkárnak, 1900. szeptember 28., FO 800 33, 211r–217v, a 214v–215r lapon.

³³ Ibid., 212r.

³⁴ Mindenki mást lesöpörtek a szintérről,

³⁵ Lambton, „The Tobacco Régié” II. 77.

³⁶ Kazemzadeh, 322–326. A d’Arcy-féle brit olaj koncesszióról akkor még nem lehetett tudni, hogy a 20. századi Közel-Kelet történelmének egyik legfontosabb egyezménye.

³⁷ „A két fél nagy eltökéltsége ellenére a találkozó nem eredményezett írásos egyezséget vagy kötelezettségvállalást, kivéve, hogy mindkét uralkodó utasította és [a továbbiakban is] utasítani fogja a papságot, hogy bizottságokat alakítva, s ha kell, személyes találkozók során vitassák meg a vallási kérdéseket. Persze ez is egy jelentős lépés az egyetértés felé, de tapasztalatom szerint sok időbe bele fog még telni, amíg a kívánt eredmény láthatóvá válik. A két félben lévő gyűlölet és fanatizmus túlságosan is nagy ahhoz, hogy lehetővé tegyen egy ilyen gyors közeledést. A kísérlet mégis érdemes a [brit] Kormány Figyelmére, én pedig éberem nyomon fogom követni és időről időre jelentést ieszek róla, mivel az egész művelet kétségkívül Oroszország és Anglia ellen irányul.” (Vámbéry a külügyi titkárnak, 1900. október 12., PRO, FO 800 33, 219v–220r|.

Sokkal több lényegeset nem tudunk a találkozóról, de biztosan felmerült az Irakban már évtizedek óta egyre erősödő siíta propaganda, mely joggal nyugtalanította a szultánt, aki egyben a szunnita világ kalifája is volt. (Kemal Karpat, *The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, faith and Community in the late Ottoman State*,

2001, Oxford University Press, 200–205.) Vámbéry egyik levelében felhívta a figyelmet arra is, hogy perzsa diákok tanulnak oszmán iskolákban (PRO, FO 800 33, 221 r–224r, 1901. április 14.), amiről egyelőre más adat nincs, csupán néhány iraki sííta diák isztambuli oktatásáról (Selim Deringil, „The Struggle against Shiism in Hamidian Turkey”, *Die Welt des Islams* 30 (1990), 45–62, az 58. oldalon.)

³⁸ Vámbéry levele a külügyi titkárnak, 1900. szeptember 28., PRO, FO 800 33, 211r–217v.

³⁹ Vámbéry levele Sir Thomas Sandersonnak, 1896. január 5., PRO, FO 800 33, 37r–38v.

⁴⁰ Kazemzadeh, 397–407.

⁴¹ Vámbéry a külügyi titkárnak, PRO, FO 800 33, 391 r–392v.

SÁRKÖZY MIKLÓS

**MAGYAROK PERSEPOLISBAN
– VÁMBÉRY ÉS KORTÁRSAINAK
EMLÉKEI AZ ACHAIMENIDA
PALOTAVÁROS ÁRNYÉKÁBAN
A 19. SZÁZADBAN**

I. BEVEZETÉS¹

Persepolis² – egy név, mely sokak fantáziáját, gondolatait megmozgatta és megmozgatja. Az egykori Óperzsa Birodalom ragyogó palotaközpontja, az Achaimenida-dinasztia (Kr. e. 559 – Kr.e. 330) fényes rezidenciái, annak dicsősége kétezeröttszáz év múltán is bámultba ejti az oda látogatót, a gigantikus oszlopok, domborművek, hatalmas lépcsősorok és királysírok megragadják, rabul ejtik a mai ember fantáziáját: *„örökre felejthetetlen számomra a perc, midőn holdfényes éjszakán Perzepolisz romjai közé értem, hol órák hosszáig álltam néma csodálkozással a hajdani mű-*

veltség gigászi emlékei közt” – írta Vámbéry a *Küzdelmeimben* a 20. század elején³, megemlékezve közel ötven évvel korábban Dél-Iránban tett látogatásáról.

A dél-iráni nagyváros, Síráz közelében, a marvdašti síkság északi peremén emelkedő, a görögül Persepolisnek nevezett palotaváros (óperzsául Pārsa) keletkezése az Óperzsa Birodalomhoz köthető. Eredeti funkciójára nézve az Achaimenidák által kiépített palotaegyüttest nem tekinthetjük igazi fővárosnak. Minden valószínűség szerint az óperzsa királyi udvar évente csupán rövid időszakokat, főleg az un Mitrakāna (Mehregān) és Nouruz, vagyis a nagy Mitra-ünnep (szeptember 21.) és az újév (március 21.) körüli periódust tölthette Persepolisban, amikor fogadták az Industól a Dunáig és Kyrénaikáig nyúló állam különböző tartományaiból érkező követségeket, hogy átvegyék azok fényes ajándékait. Az etióp okapitól a baktriai kétpúpú tevéken át a kilikiai kosokig mindenféle ajándékok egész sora kigyózik az Apadāna (I. Dareios fogadócsarnoka) domborművein.

Persepolis másik fontos funkciója a kiterjedt óperzsa adók thesaurálása (felhalmozása) volt. Ennek mértékéről a palotaváros pusztulását leíró antik forrásokból van tudomásunk. Ezek szerint a több mint 1 747 200 kg (120 000 euoboiái talanton) súlyú ezüst és arany kirablása az ókor valaha volt legnagyobb inflációját idézte elő Nagy Sándor makedón-görög hordájának a Kr. e. 331-es pusztítását köszönhetően.⁴

Nem tudjuk a hely kiválasztásának okát, arra sincs még semmilyen régészeti és írásos bizonyíték, hogy az óperzsa kor előtt (Kr. e. 6-4. század) más település, rezidencia állt volna a helyén. A teraszra emelt palotaegyüttes építéséhez valószínűleg I. Dareios (Kr. e. 522 - 486) alatt kezdtek, az ő uralkodásakor, valamint fia és utóda, I. Xerxés (Kr. e. 486 - 465) idején készült el az itteni paloták java része, de voltaképpen egészen a birodalom bukásáig folyamatosan bővítették az épületkomplexumot, amint azt III. Artaxer-

xés (Kr. e. 358 - 338) kései palotájának romjai és III. Dareiosnak, az utolsó óperzsa uralkodónak (Kr. e. 336 - 330), a terasztól nem messze található félbehagyott sírja is tanúsítja. Ismert a közelben, Kuh-e rahmatnál levő kőfejtő is, az itt talált félbehagyott oszlopok, félig kifaragott kőelemek utalnak a makedón-görög hódítás bekövetkeztéig zajló folyamatos munkára.

A persepolisi terasz mintegy 450 méter hosszú és 300 méter széles. Alapterülete a környező romokkal együtt mintegy 125 000 m². Ha egy képzeletbeli sétát teszünk, akkor a terasz nyugati részén lévő kettős lépcsősoron juthatunk fel a paloták szintjére, ahonnan az ún. Xerxés-kapun vagy más néven Népek-kapuján át jutunk be a palotaegyüttes közvetlen előterébe. Jobbra fordulva egy rövid csarnokon át érhetett az egykori látogató az Apadāna, I. Dareios reprezentációs célokat szolgáló palotájának előterébe. Itt a palota északi és keleti oldalán vezettek fel díszes, domborművekkel ékesített lépcsők az óriási, belső részében 36, egyenként 19,6 méter magas oszlop által tartott palotába. Az apadāna után dél felé sétálva érünk el a tačarahoz, I. Dareios magánpalotájához, majd a nem messze levő hadišhoz, I. Xerxés magánrezidenciájának bejáratához. Itt áll, Dareios palotájától délnyugatra, a terasz peremén III. Artaxerxés igen rossz állapotban fennmaradt kisebb palotája is. Ettől keletre található az ún. „hárem” (ismeretlen funkciójú palota, melyet egyetlenként az itteni épületek közül az 1930-as években Erich Schmidt restaurált), körötte-mögötte pedig az egykor volt gigantikus persepolisi kincstár hült helye áll. A „hárem” előtt áll a kicsi, de annál gyönyörűbb Tripylon vagy Háromkapus csarnok, ez minden valószínűség szerint egykoron tanácssteremként funkcionálhatott. Itt szinte visszakanyarodtunk az Apadāna sarkához, és csakhamar belépünk I. Dareios fia és utóda, I. Xerxés monumentális, de az Apadānához képest kevésbé szerencsés állapotban fennmaradt Százoszlopos Palotájába. E mögött, egy kisebb udvar, valamint egy

befejezetlen palota romjai, a terasz keleti peremén pedig kiszolgálóhelyiségek maradványai állnak. Fent, a Persepolist övező domboldalon, a terasz fölött magasodik II. és III. Artaxerxés sírja, és délre a terasztól, a tőle szomszédos völgykatlanban találhatjuk az utolsó óperzsa uralkodó, III. Dareios befejezetlen síremlékét.⁵

Most, rövid persepolisi „túránk” után tekintsük át a terület kora újkori és modernkori kutatástörténetét!

II. PERSEPOLIS UTÓÉLETE

Persepolis sokáig ismeretlen volt az ókori világ számára (is), ismertségéhez egyben politikai jelentőségének vége vezetett, ameddig ugyanis Nagy Sándor Kr. e. 331-ben el nem foglalta és előbb el nem pusztította palotaegyüttest, Persepolis neve ismeretlen volt az antik irodalomban. Persepolis ugyanis zárt város volt, és magas rangú külföldiek az évi két alkalmon túl nagy valószínűséggel nem tehettek be lábukat Persepolisba. A legjelentősebb leírást Diodóros Sikeliótésnél és Strabónnál olvashatjuk Persepolisról. Diodóros Sikeliótés⁶ és Strabón egyben „itinerariumnak” is bizonyult a későbbi újkori európai Persepolis-utazóknak.⁷

Az utókort persze még romjaiban is foglalkoztatta az impozáns zárt város sorsa. Egyrészt kimutatható közvetlen továbbélés, sőt hozzáépítés is a Seleukida és párthus időszakban Persepolisban (görög votív feliratok és az ún. frataraka paloták), de úgyszólván minden későbbi periódus „megtisztelte” emlékeivel és felirataival Persepolist. Ide tartoznak a korai sāsánida korból származó apró rajzok, „graffityk”, a „hárem” falán több helyen is, melyeken Pāpag, I. Ardaxšir apja valamint idősebb fia, az Ardaxšir által megbuktatott Šāhpuhr látszanak. De ismeretes két, a Kr. u. 4. negyedik század első felére datált sasanida felirat is, melyekben Šāhpuhr Sakānšāh, a gyermek II. Šāhpuhr (309-379) azonos nevű bátyja 311-ben és mintegy húsz év-

vel később egy Saluk (Seleukos?) nevű iráni előkelő tesznek említést „Satistünban”, vagyis a „Százoszloposban” (I. Xerxés itt található hasonló nevű palotájával) és szűkebb értelemben I. Dareios palotájában, a tačarában tett látogatásukról annak falán.⁸ De ugyanitt fontos említést tenni a híres buyida uralkodó ʿA^aod od-doule bujida fejedelem 10. századi arab feliratairól a tačara falán, melyekben hódításai és címei mellett beszámol arról, hogyan olvastatta el az előbbi középperzsa szövegeket egy istakhri zoroasztriánussal! Későbbről terjedelmes, főleg safavida és qājār emlékek is ismertek újfent Dareios palotájából.

Ami Európát, illetve a klasszikus antikvitást illeti, a Persepolishoz fűződő utolsó közvetlen tapasztalatainak újrafelfedezése előtt a Kr. e. 2. századból származhattak, amikor is a Seleukida Birodalom végleg alulmaradva a párthusokkal szemben kiszorult az iráni fennsík területéről. Ettől kezdve – ha a rendelkezésünkre álló adatokat áttekintjük – egészen 1316-ig nem járt európai ember Persepolisban! Az első ismert európai, aki talán járt itt, az itáliai Oderico Pordenone szerzetes volt.⁹ Máig bizonytalan azonban, hogy pontosan mit és hol látott, mindenesetre útleírásában nem említi Persepolist *expressis verbis*, de egy Síráz környéki romleírása nagyjából ráillik.¹⁰ Korábban például Marco Polo sem ismerte, nem járt itt és nem is említette az óperzsa emlékhelyet. Ettől kezdve azonban lassan, de biztosan egymást követték a különböző követségek, akik egyre gyarapodó ismeretekkel rendelkezve adtak hírt az egykori világcsodáról. A különböző politikai, gazdasági kapcsolatok fellendülésével, különösen pedig a nagy földrajzi felfedezéseknek köszönhetően megszorodtak az utazások Persepolis környékén is.

Ezt az első korszakot, körülbelül a 15 - 18. század közötti időszakot, a türkmén dinasztiák és a safavidák korát tekinthetjük Persepolis európai újrafelfedezése korának. Erre a periódusra jellemző, hogy a korabeli utazók csak elvétve tarthatóak képzett tudósoknak, többségük diplomaták, angol, holland és itáliai kereskedelmi társaságok, követségek

műkedvelő, kíváncsi tagjai voltak, de mellettük kalandorok, szerencselovagok is látogatják Persepolis romjait.¹¹

A teljesség igényétől eltekintve emeljünk ki néhány fontosabb utazót. Az itáliai Josafat Barbaro és Pietro della Valle, a francia Jean Chardin és Jean-Baptiste Tavernier tudósításai és több, a safavidák szolgálatában álló holland festőművész vázlatai jelentik az első részletes beszámolókat Persepolisról a 15-17. századból. Ha össze akarjuk foglalni az első korszak utazóinak jelentőségét, akkor két szempontból értékelhetjük tevékenységüket. Az első, hogy Persepolis végre „térképre került”, vagyis világosan és egyértelműen sikerült meghatározni annak elhelyezkedését. Másrészt viszont ezek az első beszámolók szolgáltaták az első metszeteket, rajzokat Persepolis romjairól (igaz, a gyakorta másodkézből kapott információk alapján dolgozó európai rajzolókat az eredetitől meglehetősen elrugaszkodott elképzelésekkel álltak elő, mint Sebastiano Serlio *De Architectura*-ja (1540), vagy a holland Jan Struys (1676) amúgy igen fantáziadús metszetei, vajmi kevés autentikus részlettel...).¹²

A 17. század végétől aztán megjelenik egy talán már tudományosabb szemlélet, melyet elsőként a holland De Bruijn¹³ és a német Engelbert Kaempfer¹⁴ metszetei sugallnak. Bár a korábbi utazókhöz hasonlóan gyakorta naiv vagy a biblikus műveltségükből eredő magyarázatokat fűztek a dél-iráni romokhoz, mérnöki precizitással készült rajzaik, a persepolisi és a naqs-e rostami ó- és középperzsa műemlékekről, köztük óperzsa ékírással és feliratos középperzsa feliratokról készült rajzaik sokat segítettek a későbbi századok utazóinak a helyi viszonyokban való tájékozódásban.

A 18 – 19. század azután meghozta az igazi áttörést a persepolisi kutatásokban. A 18. század hatvanas éveiben a német Carsten Niebuhr munkássága tekinthető az első komoly tudományos értékű beszámolónak Persepolisról. Számos újabb ékírással felirat publikálásával nagyban megkönnyítette az ékírással szövegek megfejtését. Az ő másolatait használta fel Grotefend, amikor sikerült megfejtenie

néhány ékjelet a 19. század elején, ezzel megnyitva az utat a hatalmas ékírásos irodalmakhoz.¹⁵

A 19. század elején az amúgy az *Iszfaháni Hadzsi Baba*¹⁶ szerzőjeként is ismert jeles angol utazó, James Morier nevét kell kiemelnünk, aki két angol küldöttség tolmácsa és kísérlőjeként járt Dél-Iránban. Morier volt az első, aki meglátogatta Bišāpur romjait és sikeresen azonosította Nagy Kyros sírját Pasargadaiban. Persepolisi beszámolójában újabb óperzsa feliratok előkerüléséről tudósít. Második útján útitársa volt a kitűnő tudós, William Ouseley, aki a klasszikus arab és perzsa forrásokat gyűjtötte össze Persepolisról.

Ezt követően azután megsokasodtak a különböző expedíciók, utazások Persepolisba, persze nem mai szemmel nézve. Curzon a *The Persia and the Persian Question*¹⁷ c. munkájában a 19. század végén nem kevesebb mint százkilencvenhét európai utazót sorol fel, akik Iránban jártak, közülük nem egy Persepolist is megjárta, mint Morier, Dieulafoy, Layard és Vámbéry¹⁸, hogy csak a leghíresebbeket vegyük sorba. Mivel írásunk témája nem a persepolisi kutatások tudománytörténeti feldolgozása, eltekintünk eme utazók részletes bemutatásától. Mindenesetre ez a század már többségében felfedte azokat a rejtélyeket, melyek Persepolist körüllepték, megfejtették az óperzsa ékírást és megszülettek az egykor volt palotaváros első rekonstrukciós kísérletei, vázlatai. Mindazonáltal szisztematikus régészeti feltárására csupán a 20. században, a két világháború között, Ernst Herzfeld és Erich Schmidt vezetésével kerülhetett sor.¹⁹

A 19. század második feltől aztán megjelent egy új típusú nyugati látogató, akit jobb híján a modern turista előfutárának nevezhetünk. A földrajzi ismeretek szélesebb elterjedésének köszönhetően immáron Perzsia sem számított *terra incognitának* az egyszerű halandó számára, és ha a kalandra vágyó laikusnak kellő pénze is volt, akkor kiterjedt, igaz, nem teljesen veszélytelen útja során felkereshette Perzsiát is. Persepolis egyfajta ázsiai „*grand tour*” része lett, olyan látványosság, melyhez hasonlóak csak a 17-18. század európai arisztokratáinak antik itáliai régiségeket felke-

reső utazásai lehettek. Az ebbe csoportba tartozó módos látogatók nem voltak az ókori Irán szakértői, pusztán az utazást passzióból művelő személyek, akik eléggé hullámzó, olykor hézagos ismeretekkel rendelkeztek útjuk állomásairól. Tisztelet a kivételnek persze...

III. MAGYAROK PERSEPOLISBAN

– MARÓTHY, VÁMBÉRY, GRÓF SZÉCHENYI ANDOR

1. MARÓTHY ISTVÁN

Persepolis első magyar vendégeiről nem rendelkezünk adatokkal, nem tudni, hogy ki, mikor járt először az Akhaimenida palotavárosban honfitársaink közül. Hogy ezzel együtt mégis vannak szórványos információink, azt egy igen érdekes „forráscsoportnak” köszönhetjük, a persepolisi falfirkáknak! A 19. században, a 20. század elején megszorodó külföldi, nyugati látogatókat még semmilyen törvény nem korlátozta abban, hogy névjegyüket otthagyják egy-egy ókori műemlék falán. Persepolisban sem volt másképp, a paloták, oszlopok különböző részein számos egykori graffity díszleg, általában az illető nevét, esetleg országát, rangját adva meg. Bár teljes statisztika nem áll rendelkezésre az ilyen látogatók „névjegyeiről”, első pillantásra elég széles a skála, Moriértől, a *New York Herald Tribune*-ön át egykori orosz cári tisztek bejegyzéseiig... Ha figyelmesen szemléljük a romterületet, akkor találhatunk egypár magyar bejegyzést is, melyek kíváncsisággal töltik el a ma Persepolisba látogató magyar utazót: kik jártak itt honfitársaink közül a 19. században?

Ha fellapozzuk Vámbérynek Perzsiáról írott naplóját, akkor érdekes beszámolót olvashatunk az 1862. év őszén tett persepolisi látogatásáról. Vámbéry sok tekintetben pionírnak számított, de ami Persepolist illeti, itt bizony már bizonyíthatóan járt előtte is egy magyar honfitársunk. Őt Maróthy Istvánnak hívták.

Ki is volt Maróthy István, ez a mára elfeledett, Keletre vetődött magyar utazó és milyen kapcsolat fűzte Persepolishoz?

Sajnos, Maróthy Istvánnal elég mostohán bánt az utókor, nagyon csekély számban csörgedeznek az életéről szóló információk, mivel nem hagyott tekintélyes mennyiségű emlékiratot maga után, és a róla szóló egyéb források is elenyészőek, így a számunkra legizgalmasabb részletek, Maróthy perzsiai, azon belül persepolisi látogatása meglehetősen homályban marad. Ez különösen annak fényében érint kellemetlenül bennünket, amit életéről tudunk, hiszen az sok regényes és a magyar-perzsa kapcsolatok szempontjából sem lényegtelen részlettel rendelkezik.

Maróthy István 1799. május 20-án született Szegeden, fiatal éveiben egyszerre folytatott orvosi és bölcsészeti tanulmányokat részben Pesten, részben pedig Aradon. Pesti éve alatt jó barátja lett a fiatal Vörösmartynak. Emellett magánúton számos modern nyelvvel is megismerkedett. A Maróthyról nekrológot író Toldy Ferenc szerint célja az volt, hogy Keletre utazva a magyarság eredetét és nyelvét kutassa.²⁰ Fiatalkora óta ennek rendelt alá mindent, ezért tanult törökül, és orvosi tanulmányokat is csupán azért folytatott, hogy *„hasznos szolgálatja által magát keresetté és tiszteltté tehesse, személyét biztosíthassa, és hogy nemcsak a szegénység kalibái, hanem a fejedelmek palotái is megnyílnak előtte,”*²¹ A lánglelkű hazafi 1824 augusztusában indult több mint húsz éves keleti bolyongására. Elutazta előtt Vörösmartytól Kisfaludy Sándor egyik kötetét kapta útravalóul, melyet mindvégig magánál tartott és haza is hozott később.²² Maróthy 1824 és 1833 között az Oszmán Birodalom szolgálatában állt. Előbb rövid ideig Belgrádban, majd később Isztambulban praktizált, ahol elég komoly hírnévre tehetett szert a „magyar orvos”, mivel 1828-ban Maróthy tanárnak kérték fel egy Isztambul-közei kórházban, valamint egy Isztambul szellemi fogyatékosait ellátó intézményt is vezetésére bíztak. Maróthy ezalatt sem hanyagolta el titkolt célkitűzését, és ha hihetünk Toldy beszámolójá-

nak, Maróthy szorgalmasan folytatta keleti stúdiumait, arabul, perzsául és örményül tanult. Mindezt alátámasztják Maróthynak az 1830-as évek elején rokonainak írott levelei is, melyekben a magyar nyelv keleti, közelebbről iráni rokonsága mellett tört lándzsát. „*A perzsákkal a legnagyobb társalkodásban volt a magyar, a török ámbár 150 évig osztályozott a Magyaron, mégis tudtomra egy szavát se fogadta el ezen utálatos ellenségnek... [...] inkább a törökök kölcsönözték hajdan az ázsiai magyaroktól és a régi perzsáktól, minthogy ezen szavak a régi zend és pehlevi nyelvekben mind megvannak. Így kell venni a többi rokon értelmű szláv és egyéb szarmata fajta szavakat is, minthogy ezek is ezektől származtak el.*”²³ Ezt követően Maróthy számos magyar köz- és helynevet sorol fel, mint a magyar-perzsa nyelvrokonság feltétlen bizonyítékát, így például meg tudhatjuk, hogy Abád a perzsa – *ābād* helynévképzővel, Battonya pedig „*Ēk-batanával*” rokon, míg Csongrád és Belgrád valójában Csongerd és Belgerd lett volna, és „*hát a Béla királyok a tótoktól kapták neveiket?*”²⁴ A nyilvánvalóan megmosolyogtató, délibábos, elképzelések tükrözik, hogy Maróthy már Perzsiába érkezése előtt elkötelezetten vallotta a magyarság iráni, közelebbről perzsiai eredetét. Ez a levél egyúttal arra is rávilágít, hogy Maróthy nemcsak újperzsa, hanem középperzsa ismereteket is elsajátíthatott már isztambuli tartózkodása idején vagy korábban, egyetem évei alatt, ennek forrásáról, hogy kitől mikor és milyen munkákra támaszkodva tette mindezt, azonban nem áll rendelkezésünkre pontos forrás.

Maróthy isztambuli tevékenysége váratlanul szakad meg, 1833-ban háború tört ki Mohamed Ali és az oszmán állam közt, és a Boszporusznál leégett oszmán éléstár pusztulását kapcsolatba hozták egy Maróthy által beajánlott, Egyiptomból jött magyar orvos tevékenységével. A gyanúba keveredett Maróthy okosabbnak látta távozni Isztambulból, ám jó érzéssel evickélt ki a bajból, és csakhamar Perzsiában bukkant fel. 1833 szeptemberében orosz, osztrák és perzsa ajánlólevelekkel (mely talán arra utalhat, hogy

már Isztambulban kötött perzsa ismeretségeket), Maróthy előbb Szmirnába, majd onnan egy karavánhoz csatlakozva 1834 januárjában a már iráni területre eső Tebrizbe érkezett. Maróthy közel hétéves perzsiai ottlétéről sajnos meg lehetőségen kevés adattal rendelkezünk.

Tebrizben az orosz követ pártfogását elnyerve egyben a tebrizi várórség orvosa lett alig öt nappal megérkezése után. Maróthy szakértelme és buzgósága nagy hatást gyakorolt a helyi Qājār kormányzóra, Feridun Mirzára is.

Maróthy nagyjából egy és háromnegyed évet töltött Tebrizben, erről az időszakról jóformán semmit sem tudunk. 1835 végén a Qājār kormányzat Dél-Iránba, Sírázba rendelte Maróthyt, ami aligha lehetett ellenére a tudósi babérokra pályázó magyar orvosnak. Honfitársunk itt szintén orvoslást tanított, ezt vagy két évig tehetette, mivel - nyilván tekintélyének és szaktudásának is köszönhetően – csatlakoznia kellett a Herāt (Nyugat-Afganisztán) elfoglalására törő perzsiai királyi sereghez, s ha hihetünk Toldy adatainak, Maróthy volt a sereg főorvosa. *„Ezen hivatalában járta össze az egész perzsa birodalmat és Afghanistánt a’ Himalája alatt levő Kabulig, hol Körösi Csoma Sándornak Ladákban történt halálát egy angol missionariustól tudta meg, ki egy agár kutyáért adatván el, ott mint rabszolga tengődött.”*²⁵

Maróthy a herāti expedíció után Khorāsānon keresztül Teheránba ment, ahol a trónörökös, a gyermek Nā’Öer od-Din orvosa lett Toldy szerint. Ám a korábbi herāti expedíciós évek erősen megviselték egészségét, így 1840 májusában elhagyta Iránt, és néhány éves törökországi kitérőt követően 1842 júniusában újra magyar földre lépett, felkereste régi barátját, Vörösmartyt, akinek visszaadta Kisfaludy kötetét. Egészségi állapota azonban rohamosan hanyatlott, és egy rövid isztambuli kitérőt követően 1845 július 20-án Szegeden meghalt.

Maróthy neve azért érdekes számunkra, mert ő az első magyar, aki bizonyítottan járt Persepolisban, mivel nevét belekarcolta a tačara, I. Dareios palotájának egyik ablakába. Sajnos, túl sok mindent nem tudunk iráni tevékeny-

ségéről, mivel nem hagyott hátra semmiféle beszámolót. Toldy szerint Maróthy széles körű orvosi elfoglaltsága akadályozta ebben. Csupán néhány levél, egy-két klasszikus perzsa szöveg, egy általa, valószínűleg saját használatra írt rövid perzsa nyelvtani összefoglaló és szótár maradtak utána a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában és a Keleti Gyűjteményben.

Még két rövid megjegyzést kell fűznünk Toldy életrajzához. Kizárt, hogy Maróthy afgán földön értesült Kőrösi Csoma haláláról, hiszen az 1842-ben elhunyt jeles magyar Kelet-kutató halálakor Maróthy már rég elhagyta Perzsiát (1840-ben). Másrészt ha 1839-ben tért haza Afganisztánból Teheránba, akkor miért szerepel a persepolisi névjegye mellett az 1839-es dátum? Az egész csupán úgy lehetne magyarázható, hogy Maróthy az afgán háborút követően még visszatért Sírázba, és utána ment Teheránba. Talán búcsúképpen hagyta nevét Dareios palotáján? Erre azonban nincs adatunk, minthogy arra sem, hogy Maróthy hol tanult „*ópersául vagyis zendül*”, ami valószínűleg óperzsa és pehlevi stúdiumokat jelenthet. Toldy szerint Maróthy Sírázban folytatott ilyen jellegű tanulmányokat, ami felettébb kérdéses, hiszen már egy isztambuli levélben célozgat ilyesmikre. Vagy az egész Toldy-féle kronológia alapjaiban rossz? Nem tudjuk. Mindenesetre nagy veszteség ez a magyar tudománytörténetnek, hogy szinte semmi fogódzópontunk sincs Toldy rövid életrajzán kívül Maróthyról. Persepolisi névjegyével azonban örökre beírta nevét a magyar utazók közé.

Összefoglalva, Maróthy a korábban említett műkedvelők, amatőr, de lelkes persepolisi utazók első csoportjával hozhatjuk kapcsolatba.

2. VÁMBÉRY PERSEPOLISBAN

Második persepolisi látogatónk maga Vámbéry. Vámbéry 1862-ben, részben kényszerűségből is várakozva jutott arra az elhatározásra, hogy mielőtt kalandos közép-ázsiai útjára indulna, dél felé veszi az irányt, melynek során meg-

ismerkedhet a klasszikus és az antik Perzsia számos műemlékével, tájaival és népcsoportjaival. Jóllehet, nem ez volt élete legnehezebb és megmaradandóbb tudományos élményekkel kecsegtető útja, mégis érdemes kiemelni persepolisi látogatását, melyről a legbővebben a *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában* című, 1867-ben megjelent népszerűsítő munkájában számol be.²⁶

Miután sorra látogatta Qomot, Kasant, Iszfahánt és elidőzött Pasargadai óperzsa romjainál, 1862 őszén érkezett meg Persepolis területére. *„Október másodika volt, midőn útra keltem, hogy Perzsiában tett minden állomásaim legérdekesebikére induljak. A karaván ugyanis Kenare felé tartott, mely ide négy ferszakh távolságra van, Kenare felé, melynek közelében Persepolis híres romjai fekszenek.”* Amikor megpillantotta a hajnali szürkületben az első romokat, Vámbéry leplezetlen csodálattal szemlélte azokat, *„Alig haladtam egy óranegyedet, s ím a legelső regkorányban magas, igen magas alakok tűntek fel, egyszerre szemeim előtt, melyek mindannyi kísértet gyanánt az első pillanatban borzalomra gerjesztettek...nem tagadhatom, hogy a híres lépcsőfeljártnál leírhatatlan meghatottsággal állottam meg néhány perzig, mielőtt tovább haladni merészeltem volna.”*²⁷

Vámbéry elragadtatott leírása cseppet sem higgadt ezután sem, hiszen több alkalommal 4000 évesre becsüli a romokat, mely nyilvánvaló túlzás és tévedés.

Vámbéry Persepolis-leírása két részre osztható. Egyrészt saját szubjektív, lelkesedéssel áthatott, ám kevés konkrétumot tartalmazó sorai törnek újra és újra elő, másrészt a szerző jól ismeri a korábbi utazók munkáit, többeket (Morier, Texier, Niebuhr, Ker Porter) meg is említ művében, és saját beszámolója helyett inkább Fraser korában jól ismert útinaplóját idézi, ezt aztán rugalmasan bele is illeszti *„tourista-művébe”*.²⁸

Legérdekesebb kommentárjai nem is magukhoz a romokhoz kötődnek, hanem a környékbeli népcsoportokhoz, hitvilághoz kapcsolódnak. Az egyik legérdekesebb leírása megőrökíti Vámbéry háromnapos persepolisi vendégeske-

dése alatt qašqā'i törökökkel való találkozását. A qašqā'ik mindmáig Persepolis, Naqš-e Rostam, Siráz környékének nomád törzsszövetsége. Abban az időben, amikor Vámbéry arra járt, éppen befolyásuk csúcspontján voltak. A vagy a seljuq vagy az ilkhánida (mongol) időben Dél-Iránba került oguz török nyelvet beszélő qašqā'ik máig Persepolis mellett vándorolnak nyájaikkal, ahogy ezt jelen szerző is több alkalommal megtapasztalta az elmúlt években. „Törökök voltak, tehát incognito szerepem törzsrokonai, s bárha szunnitaságot el nem titkolám is, mégis a legbarátságosabban fogadtak. Farszban nem nagyon otthonos a török nyelv, s ezen jóembereknek valóságos élvezet volt a velem való társalgás.”²⁹ Az azerihez viszonylag közel álló qašqā'i török nyelvet Vámbéry viszonylag jól értette, és el tudott beszélgetni vendéglátóival. Érdekesség, hogy Vámbéry nem ismeri a qašqā'i népelnevezést, egyszer sem használja itt sem, máshol művében, mégis jó érzékkel „szeldzsuk seregnek maradványainak” nevezi őket.

Másik említésre érdemes epizódja a persepolisi domborművek megrongálásához kötődik. A Vámbéry által feljegyzett helyi népi hagyomány szerint „az arabok, ezek a szunnita ebek, kik a síitáktól irigyelték a remek épületeket, eljöttek, az alakokat megcsonkíták, a szobrokat, oszlopokat ledöntögeték s a pusztulás nyomait hagyták hátra mindenütt”.³⁰ Az ismeretlen persepolisi forrásból eredő legenda nagyon érdekes, hiszen keveredik benne a preiszlám-Irán iránti nosztalgia, az arab hódítóknak és egyáltalán az araboknak mint népcsoportnak Iránban amúgy máig komoly hagyományokkal rendelkező lenézése, valamint a szunnita - síita ellentét, mely a 16. század óta a síita Irán esetében fontos nemzeti identitásképző elem lett a tőle nyugatra élőkkel, ismét főként arabokkal szemben. Érdekes viszont, hogy forrásaink vannak arra, a persepolisi domborműveket nem elsősorban a 7. századi hódítók rongálták meg, hanem az egyre szaporodó külföldi követjárások megfékezésére a safavida I. Šāfi korában (1629-1641) a sírázi kor-

mányzó tudatosan csúfítottatott el jó néhány dél-iráni achaimenida és sāsānida domborművet.³¹

Harmadik érdekes epizódunk a persepólisi falfirkákhoz kapcsolódik. Vámbéry éles szemmel figyelt fel a Persepolisban levő különböző feliratokra, bár túlzó megállapításoktól éppenséggel itt sem mentes leírása, amikor a zsidók babiloni fogságának idejéből származó héber feliratokat vél felfedezni a persepólisi romokon.³² Emellett a korabeli utazók emlékeit is szívesen böngészte, s tudatosan keresett-kutatott magyar emlékeket. Mivel azonban három nap alatt sem talált egyetlen magyar nevet, már-már abban a hitben ringatta magát, hogy ő az első magyar utazó az óperzsa romok közt. *„Én volnék tehát a legelső nemzetem fiai közül, ki e romokat s nevezetes vidéket meglátogattam – gondolám magamban; - de a midőn harmadnapon, épen azon rész alatt ögyelegnék, mely fekete márványból van, nagy öröömre egy ablakmélyedésben ezen szavakra akadtam: „Maróthi (sic!) István 1839””* Gyermekedd örömmel vizsgáltam földimnek írását, s bárha ő elrabolta is tőlem azon jogot, hogy magamat azon első magyarnak nevezhessem, ki Persepolist meglátogatta: meg nem állhatám, hogy neve alá egy „éljen”-t ne véssek, s hogy a jövőendőben ne állana oly egészen egyedül, az én nevemet is társul jegyzém oda. Az egészet vastag vonallal vettem körül s fölsibe szavakat véstem: „éljen a magyar!”³³ Vámbéry tehát rálelt Maróthy 23 évvel korábbi névjegyére I. Dareios palotájának egyik ablakában, s hazafias lelkesedésében íziben odavészte nevét és az „éljen a magyar” feliratot Maróthy neve alá. Ezt a ma Persepolisba látogató magyar turisták is megcsodálhatják.

Vámbéry háromnapos persepólisi tartózkodás után Sírázba utazott, ahol összeismerkedett egy ott dolgozó svéd orvossal, dr. Fagergreennel és nejével. Velük indult vissza Sírázból, és Naqš-e Rostam felé haladva újfent megálltak egy éjjelre Persepolis romjainál. Ma már, az Iránban is szigorú múzeumi törvények korában, aligha lehetne elképzelni olyan vidám mulatozást, melyet Persepolisban csaptak

Vámbéryék, jókedvű evés-ivással búcsúzva a romoktól! „A míg egyik oldalon javában állt a sütés-főzés, az oszlopcsarnok felől zene és dal hangozának. Persepolis úgy látszik, megelevenült, s azokat az ízletes étkezéseket, azon boldog percek, melyeket ott tölténk, soká, soká nem fogom elfeledni.”³⁴

Vámbéry ezt követően visszatért északra, és nekifogott világhírű közép-ázsiai utazásának. Dél-iráni utazását a kényszer szülte, mégis számos élménnyel gazdagodott. És ha nem is teljesen tőle származik, de mégis neki köszönhetjük a kor színvonalán az első szisztematikus, helyenként szubjektív elemekkel fűszerezett leírást Persepolisról. Így mindenképpen a fent említett második csoportba, a képzett kutatók közé sorolhatjuk őt, bár az akkor már igen jól ismert Persepolis nem tartozott fő kutatási területei közé sem akkor, sem később.

3. EGY MAGYAR ARISZTOKRATA PERSEPOLISBAN - GRÓF SZÉCHENYI ANDOR

A műkedvelő, tehetős arisztokraták világkörüli *grand tour*-jaiba a 19. századtól kezdve számos magyar előkelő is bekapcsolódott. A Széchenyi család a 19. és 20. század során több kivételes, egzotikus tájak iránt érdeklődő személyiséget adott a magyarságnak. Ismert, hogy a legnagyobb magyar, gróf Széchenyi István fiai, Béla és Ödön is tapasztalt utazók voltak, különösen Béla jeleskedett e téren, akinek Lóczy Lajossal és Bálint Gáborral együtt tett turkesztáni expedíciója komoly hírnevet szerzett neki.

A család egy kevésbé ismert tagja, Széchenyi Andor (1865-1907), Széchenyi Ödön fia, örökölte apja és nagybátyja utazókedvét. Az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején több távoli helyen járt, bejárta az Indiai-óceánt, Szomáliát, 1892-1893-ban pedig Oroszországon, Perzsián és Indián keresztül Kínába látogatott.

Széchenyi Andor 1892 december 3-án ért el Persepolis romjaihoz, ahol a Xerxés kapu bal szárnyának hátsó részé-

be véste bele névjegyét. Utazásairól később a bécsi Földrajzi Társulat kiadványában jelentetett meg rövid beszámolót.³⁵

Széchenyi Andor gróf testesíti meg tehát harmadik kategóriát, amit gazdag, műkedvelő arisztokraták csoportjának tarthatunk – a mai luxusturisták közvetlen előfutárának.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

A földrajzi- történeti régiségek hőskora ma már múlté. Nem érhet bennünket olyan meglepetés, nincs olyan váratlan esemény, mely Persepolishoz hasonló grandiózus felfedezéseket tartogatna a mai utazónak. Persepolis ma már jól látogatható, kiépített múzeumként üzemel, tömegek látogatták és látogatják ma is. Mint magyarnak és iranistának egyik legszebb élményeim egyike, amikor Iszfahánból Síráz felé autózva Naqš-e Rostam után bal felé nézve végre feltűnnek Persepolis oszlopai.

Belépve a romok közé, az egyszerű magyar ember nem feledheti, hogy a nagy előd, Vámbéry nyomdokain járhat itt is.

JEGYZETEK

¹ Ezúton szeretném megköszönni kollégámnak és barátomnak, dr. Dobrovits Mihálynak, hogy kényszerű távollétem idején felolvasta e dolgozatot a 2005 őszén Dunaszerdahelyen megrendezett Nemzetközi Vámbéry konferencián.

² A klasszikus, ókori nevek átírásakor a tudományos, főleg klasszikus görög alakokat használom, az iráni neveknél is igyekszem a tudományos átírást előnyben részesíteni, ez alól néhány közismert és a magyarban elterjedt forma (pl. Iszfahán) jelent kivételt.

³ Vámbéry Á. *Küzdelmeim*, Dunaszerdahely 2001. 153.

⁴ Diodóros Sikeliótés XVII. 7. vö. Dandamev, M. A., Lukonin, V. G. *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*, Cambridge 1989. 207.

⁵ Persepolishoz, az ottani palotákhoz l. Apor É. *Perszepolisz*, Budapest 1974. ill. Matheson, S. A. *Persien, Ein archäologischer Führer*, Tehran 2003. 299-314.

⁶ Diodóros Sikeliótés XVII. 71. 3.

⁷ Strabón *Geographika* XV. 3. 6.

⁸ Akbarzāde, D. *Katibehāye pahlavi, sang-e negāre, sekke, mohr, at-har-e mohr, arf-e nebešte* (Pehlevi feliratok, sziklafeliratok, érmék, pecsétek, pecsétlenyomatok, feliratos tálak), Tehrān 1381. (2001/2002), 38-43. ‘Oriān S. *Rāhnāmā-ye katibehāye irāni-ye miāne, pahlavi – pārti* (Középiráni feliratok, pehlevi-párthus, kézikönyve), Tehrān 1382 (2002/2003), 149-160.; Megjegyzendő, hogy a középperzsa „sat” „száz” használata inkább a számos oszlop és oszloptöredék népies elnevezése lehetett, ami azok sokaságára és nem a pontos számukra vagy egy palota oszlopainak számára utal. Hasonló jelenséggel találkozunk Persepolis középkori és újkori muszlim nevénel, az óperzsa romterületet a környékbeli népnyelv „čehel manār”-nak „negyven minaretnek” hívta, itt a negyven a máshonnan is ismert „sok, heted-hét, kismillió” jelentést vette fel, vagyis a „sok minaret” fordítás szerencsésebb, gondoljunk itt csak az iszfaháni és qazvini „čehel sotun” „negyvenoszlopos” palotákra, ahol a čehel (negyven) a persepolis-hoz hasonlóan a sokaság szinonímája. Persepolis mai iráni (perzsa eredetű) elnevezése Takht-e Jamšid, vagyis „Jamšid trónja”, mely az iráni mitológia első királyára, Jamšidra utal.

⁹ Az iráni régiségek és így Persepolis valamint az európai felfedezők kapcsolataihoz l. Sancisi-Weerdenburg, H. Drijvers, J. W. (eds.) *Achaemenid History VII, Through Travellers' Eyes, European Travellers on the Iranian Monuments*, Leiden 1991.

¹⁰ „a paloták még épen állnak, csak lakóik hiányzanak” Hermann, G. *Perzsa reneszánsz*, Budapest 1988. Ezek alapján azonban hiba lenne teljes mértékben igazolva látni, hogy ez az adat pontosn ráillene Persepolisra, ilyen alapon a Síráz környéki szaszanida palotákra (Firuzābād, Bišāpur, Sarvestān) is igaz lehet a fenti megállapítás. Lásd még: Sancisi-Weerdenburg, H. Introduction. *Through travellers' eyes: the Persian monuments as seen by European travellers*, Sancisi-Weerdenburg, Drijvers, 1991. 3.

¹¹ Persepolis felfedezésének és kutatásának jó áttekintését találhatjuk meg. Sancisi-Weerdenburg, H. 1991. 1-35.

¹² Sancisi-Weerdenburg, H. 1991. 7.

¹³ Drijvers, J. W. Cornelis de Bruijn and Gijsbert Cuper. A skilled artist and a learned discussion, Sancisi-Weerdenburg, Drijvers, 1991. 89-107.

¹⁴ Wiesehöfer, J. Engelbert Kaempfer in Naqs-i Rostam und Persepolis, Sancisi-Weerdenburg, Drijvers, 1991. 71-87.

¹⁵ Steiner, G. Eine zeitgenössische Würdigung der Entzifferungsarbeit von Georg Friedrich Grotefend, Sancisi-Weerdenburg, Drijvers, 1991. 109-121.

¹⁶ Morier, J. *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan*, London 1959.

¹⁷ Curzon, G. N. *Persia and Persian Question I*. London 1966. 16-18.

¹⁸ Érdekesség és egyben hiba, hogy Sancisi-Weerdenburg Vámbéryt, akiről amúgy meglehetősen szűkszavúan emlékezik meg, „artist”-nak vagyis művésznek határozza meg foglalkozását tekintve! Sancisi-Weerdenburg, H. 1991. 32. (*On the whole, however, enthusiasm for the beauties of the Achaemenid sites prevailed, as testified by the Hungarian artist (sic!) Vámbéry who in Pasargadae had to endure a plague of insects – which, according to the amused natives, only attacked foreigners – in order to have a good look at the monuments. – Mégis azonban összességében az Achaimenida romterületek szépségei iránti lelkesedés kerekedett felül, ahogy azt a magyar művész (sic!) Vámbéry is tanúsítja, akinek Pasargadaiban el kellett tűrnie rovarok kínozását, hogy jó rátekintést nyerhessen a műemlékekre – melyek a vidám helyiek szerint csak külföldieket támadtak meg.*)

¹⁹ Balcer, J. M. Erich Friedrich Schmidt, 13 September 1897 – 3 October 1964, Sancisi-Weerdenburg, Drijvers, 1991. 147-172.

²⁰ Maróthy életéről l. Toldy F. Magyar Akadémiai Értesítő, *Társalkodó*, 1848. május 1. 21. sz. 167-168.; Danielik, J. *Magyar írók, Második az elsőt kiegészítő kötet*, Pest 1858. 190.; Szinnyi J. *Magyar írók élete és munkái*. 8.k. Löbl – Minnich, Budapest 1902. 689.

²¹ Toldy 1848. 168.

²² Vörösmarty esetében Staud Gézánál találunk adatokat keleti, főleg perzsa irodalmi témák iránti vonzalmára, ám Toldy visszaemlékezésén kívül mást nemigen tudunk Vörösmarty és Maróthy kapcsolatáról, vö. Staud G. *Az orientalizmus a magyar romantikában*, Budapest 1999. 130-133.

²³ MTAKK (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye) Maróthy István Történelmi Napló 8 r. 10. sz.

²⁴ MTAKK (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye) Maróthy István Történelmi Napló 8-10. 1. levél

²⁵ Toldy 1848. 168.

²⁶ Vámbéry Á. *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*. Dunaszerdahely 2005.

²⁷ Vámbéry 2005. 224-225, 235.

²⁸ Fraser, J. B. *An historical and descriptive account of Persia, from the earliest ages to the present time*, Edinburgh 1834.

²⁹ Vámbéry 2005. 235.

³⁰ Vámbéry 2005. 239-240.

³¹ Herrmann 1988. 12.

³² Vámbéry 2005. 237.

³³ Vámbéry 2005. 237-238.

³⁴ Vámbéry 2005. 256.

³⁵ Révai Nagy Lexikona, XVII. k. Sodoma-Tarján, Budapest 1925. 419.

Vámbéry és Maróthy István persepolisi graffitije (a szerző felvétele)

SÁRKÖZY MIKLÓS

NÁSZER AL-DÍN PERZSA SAH ÚTINAPLÓJA MAGYARORSZÁGRÓL

BEVEZETŐ TANULMÁNY

A 19. századi Perzsia egyik fő jellemvonása a külföld felé mutatott nyitottsága volt. Eladdig nem látott nagy számban jelentek meg európaiak a katonailag egyre hanyatló Qádzsár kori Perzsiában; soha annyi útirajz, pamflet, avatott vagy épp műkedvelő utazó által hátrahagyott beszámoló nem látott napvilágot a korabeli Iránról, mint a 19. században. Perzsia fogalma még mindig varázsos és ismeretlen világokat jelent e korban, de az ország már korántsem *terra incognita*, szemben a korban még sokkal kevésbé feltérképezett, jóval zártabb közép-ázsiai kánságokkal vagy Afganisztánnal.

Perzsia nyitottságának bizonyítéka azonban az is, hogy nem csupán nyugatiak látogattak nagy számban ide, de

a szórványos követjárásokon túl a 19. század második felétől egyre sűrűbben utaztak irániak is a félelemmel vegyes kíváncsisággal méregetett Európába. Diplomataik, egyetemisták és ellenzékiek mellett ki kell emelnünk, hogy maguk az iráni uralkodók is viszonylag sűrűn tűntek fel az 1870-es évektől kontinensünkön. Némi maliciával úgy is fogalmazhatnánk, hogy I. Xerxész Kr.e. 480-479-es görögországi hadjárata óta perzsa uralkodó nem tette a lábát Európába. Ám szemben a görög anyaországot leigázni igyekvő óperzsa nagykirállyal, a 19. századi iráni uralkodók merőben más motivációkkal és célokkal kerekedtek fel európai utazásaikra. Ezen utazások távlati célja – minden aktuálpolitikai ízük ellenére – az önálló iráni állami lét felmutatása volt a művelt európai közvélemény előtt, mely révén a sahok Perzsia állami létét vélték megóvni.

Az elsőként európai körutat tevő Nászer al-Dín sah (1848-1896) egyben hagyományt is teremtett, hiszen az őt követő qádzsár uralkodók, Mozaffar al-Dín (1896-1907), Mohammad ‘Alí (1907-1909) és az utolsó qádzsár sah, Ahmad (1909-1925) is mind jártak Európában.

Az első Európába utazó iráni uralkodó, Nászer al-Dín sah három alkalommal, 1873-ban, 1878-ban és végül 1889-ben tett nagyszabású európai körutat. *‘Az utazás, úgy látszik, szenvedélyei közé tartozik, mert három európai körútján kívül otthon keleten is nagyobb utazásokat tett. Minden útjáról, a belföldiről úgy mint a külföldről pontos naplót vezet.’* Ezekkel a sorokkal jellemzi Kégl Sándor magyar orientalista Nászer al-Dín sah európai útinaplójának bevezetőjében a legjelentősebb qádzsár fejedelem kedvelt szórakozását.¹

Kégl megjegyzése találó, Nászer al-Dín szeretett utazni. Igaz, ebben Nászer al-Dín kora uralkodói hagyományát követte, és nem valamilyen különcködésről van esetében szó. Ha Kamál al-Molk, a kor híres iráni festőművészeinek némely tájképét vagy 19. századi fotókat veszünk szemügyre egy-egy iráni múzeumban, láthatjuk, hogy a qádzsár sah afféle *primus inter pares*ként hatalmas sátoortáborával rend-

szeresen járta országát és így próbálta ellenőrizni az egymással rivalizáló, szinte teljesen független vidéki törzseket. Így volt ez már Nászer al-Dín előtt is, és közvetlen utódai is hasonló módon járták az iráni vidéket. Hol még lóháton, hol már autóval. Az uralkodása alatt végig a modernizáció felé kacsingató, ám annak útjára teljes szívvel sohasem lépő Nászer al-Dín azonban meghaladta ezt a perzsi belső vándorlást, mert első iráni uralkodóként országán kívül is nagy utazásokat tett. Ennek kettős oka volt. Egyfelől, 1870 táján Nászer al-Dín ellátogatott a nagy rivális oszmán kézben lévő síita dél-iraki zarándokhelyekre és Bagdadba, ahol láthatta az iráninál magasabb és hatékonyabb fokan működő oszmán kormányzat hatékonyságát. Másfelől Nászer al-Dín sah 1872-ben óriási gazdasági koncessziót adományozott a brit Reuter bárónak². Reuter és köre kihasználva a sah utazási mániáját, abban reménykedtek, hogy a Londonba vágyakozó, minden nyugati látványosság iránt fogékony sah ott újabb koncessziókat engedélyez nekik majd. Ezért igen nagy buzgalommal ösztökölték a sahot európai útjára.³

Ami Nászer al-Dín naplóinak történetét illeti, a perzsa uralkodó mindhárom európai útjáról bőséges és terjedelmes írásos beszámolót készített. Illetve részben készítettet, mivel rendre környezetében tüsténkedett egy minden szavát leső írnok, aki az uralkodónak lejegyezte minden szavát és időről-időre összefoglalókat készített egy-egy országról az adott területről, melyet az meglátogatott. Nászer al-Dín emellett egyéb útjairól is naplókat hagyott hátra, hiszen ismereteselek iráni belföldi túráiról készült beszámolóí, Khorászánból és Észak-Iránból, csakúgy mint az oszmán kézen levő dél-iraki síita zarándokhelyekről.

Áttekintve ezeket az utakat, kijelenthető, hogy a sah európai túrázása nem indult jól. Első útja során 1873-ben a kaukázusi orosz területre belépő uralkodónak először is háremét kellett hazaküldenie, mivel a nem muszlim területen nem lehetett teljesen garantálni a háremhölgyek olyan immunitását, mint Perzsiában. De nemcsak ez volt

az egyetlen kellemetlenség, amely a sahot érte első útja során. Szentpétervárott igen hűvös volt fogadtatása és II. Sándor cár érzékeltette neheztelését az előző évi nagyvonalú brit koncessziók miatt. Emellett az újabb brit koncessziós tervek sem értek célt, hiszen Reuter tevékenysége komoly gondokat okozott a brit diplomáciának az ütközőzónának számító Perzsiában bel- és külpolitikai téren egyaránt. A brit diplomácia kínosnak érezte a brit politikai ambíciókat megnehezítő Reuter gazdasági tevékenységét, és úgy vélték Reuter túl gyorsan akar túl nagy haszonra szert tenni Perzsiában, és ezzel azt az oroszok karjába löki.

Ha Nászer al-Dín sah első európai útjának másik oldalát nézzük, látható, hogy a nehézségek ellenére első európai útja során számos érdekes és vidám epizód színesítette az itteni etikettel épphogy csak ismerkedő sah útját. A sah még háreme nélkül is igen nagy létszámú, nagy feltűnést keltő, közel nyolcvan fős kísérettel utazgatott Európában.⁴ Útitársai között megtalálhatjuk közvetlen rokonait, valamint udvari orvosokat, csillagjósokat, költőket, szakácsokat és a sah minden szavát leső írnokot⁵ is, aki a későbbi útinapló jegyzeteit készítette el. A népes kíséret ellátása igen komoly terheket rótt az iráni államra, de az őket fogadó európaiakra is.⁶ Szentpétervárról Berlinbe, onnan a Majna menti Frankfurtba, Brüsszelbe majd Angliába vezetett a sah útja, aki visszafelé menet útba ejtette Bécsét is. Bécsből pedig Oroszországon keresztül a Kaszpi-tengeren lehajózva tért vissza Perzsiába 1873 végén.

Ha fellapozzuk a korabeli sajtót, láthatjuk, hogy az európai lapok élvezettel tárgyalták a nagyszámú iráni küldöttség baklövéseit és esetlenségeit. Az európai szokásokkal nehezen barátkozó, egyszerre tiszteletet követelő és egyben európai uralkodó kollégáit otromba viccekkel traktáló Nászer al-Dín sah és egzotikus kísérete igazi 'médiaszár' lett.⁷ Vége-hossza nincs a sah botlásairól szóló történeteknek a korabeli sajtóban. A walesi herceg londoni lakomáján Nászer al-Dín sah a háta mögé a padlóra hajította a spárge csutkját, mire a sah vendéglátói is így tettek, nem óhajt-

ván megbántani magas rangú vendégüket.⁸ Az európai sajtó pedig élvezettel élcelődött a sahnak Augusztá német császárné számára nem túl vonzó külsejére tett nyilvános megjegyzésén, melyet az iráni uralkodó épp a császárné jelenlétében a német császárnak fejtett ki...⁹

Hogy Nászer al-Dín nem röstellte az európai uralkodók feleségeit nyilvánosan koronás férjük előtt értékelni, arra bécsi tartózkodásának híres története is utal. Szemben a kissé már idős német császárnéval, a sah Bécsben kifejezetten élvezte Erzsébet „Sissy” szépségét. A korabeli bécsi udvari pletykák szerint a Ferenc József mellett egyre jobban unatkozó Sissyt kifejezetten szórakoztatta, semmint boszszantotta Nászer al-Dín meghökkentő viselkedése 1873-as találkozásukkor.¹⁰ Nászer al-Dín sem ekkor, sem 1878-as második európai körútja során nem érintette Budapestet.¹¹

Az európai kultúra iránt egyre jobban érdeklődő sah másodjára 1878-ban látogatott el a vén kontinensre. Útjának fő motivációja az első úton szerzett kellemes benyomások megismétlése volt. Eme útját már kevesebb bulvárízű történet övezte, ahogy a *Vasárnapi Újság* diszkrét megjegyzése is utalt rá: „*Nasser-Eddin 1873 óta sokat civilizálódott.*”¹² Második útja során a korábban megismert fővárosok mellett a sah nagy figyelmet szentelt Párizsnak, ahol meglátogatta a párizsi világkiállításon felállított impozáns perzsa pavilont.¹³ Mindez ügyes diplomáciai húzás is volt részéről. Igaz, a republikánus berendezkedés egyáltalán nem vonzotta, de Szentpétervár mellett a Párizsban megismert balettelőadások szerfelett szórakoztatták a sahot, aki innentől fogva kedvenc háremhölgyeit is szívesen látta balettruhában, nagy divatot csinálva a tütűnek a nemes hölgyektől az utcalányokig a korabeli Teheránban. Bécsben ismét felkereste régi cimboráját, Ferenc Józsefet, itt a *Vasárnapi Újság* szerint óriási mennyiségű ajándékot vett nagyszámú otthoni rokonságának.¹⁴

Nászer al-Dín harmadik és egyben utolsó európai körútjára 1889-ben került sor. A már jól ismert helyszíneken túl európai körútján nagy hatást gyakorolt a sahra Essenben,

a Krupp hadiipari központban tett látogatása, az uralkodót legalább annyira lenyűgözték a gigantikus német ágyúk, mint a később Hollandiában látott teltkarcsú hölgyek.¹⁵

Utolsó európai útja során a sah Budapestet is érintette. Mielőtt visszaindult volna Krakkón át Oroszországba, az iráni uralkodó 1889. augusztus 26. és 29. között időzött Budapesten. A magyar sajtó egzotikus csemegeként tálalta fel olvasóinak Nászer al-Dín sah látogatását. A kíváncsisággal és a sah időnkénti botlásai feletti elsikló jótékony mosollyal vegyes udvariasság jellemezte a korabeli magyar beszámolókat: „*Kelet érdekes fejedelmét, ki a nyugati civilizáció intézményeit tanulmányozni most már harmadszor járt Európában, a magyar főváros szívesen fogadta.*”¹⁶ írja a Vasárnapi Újság. Hogy miért pont ekkor kereste fel hazánkat és korábbi útjain miért nem, csak találgathatjuk a választ. Erre vonatkozóan nincsen meghatározó adatunk, és a sah sem ír semmit erről naplójában. Talán Magyarország konszolidálódó helyzete és Budapest látványos fejlődése a Monarchián belül, talán személyes olvasmányai sarkallták arra a sahot, hogy ezúttal ne csak Bécsset, hanem a magyar fővárost is felkeresse. A Budapesti sajtóban elterjedt vélemény volt, hogy korábbi útjain a hűvös oszmán-iráni viszony miatt kerülte el Budapestet, nehogy Isztambulon keresztül kelljen hazautaznia. Ennek a feltételezésnek ellentmond, hogy Nászer al-Dín 1889-ben sem Isztambulon, hanem Galicián és Oroszországon át utazott haza Iránba.

A sah magyarországi tartózkodásáról szóló első részleteket Kégl Sándor adta közre 1895-ben a *Budapesti Szemlében*. Igaz, összehasonlítva az eredeti napló perzsa szövegével, Kégl munkája korántsem szószerinti teljes fordítás, hanem meglehetősen meghúzott, tömör és ’kigyomlált’ verzió, mely hol összefoglalja, hol szó szerint idézi az eredeti naplót. Ennek nem Kégl hanyagsága az oka, hiszen nála alaposabb perzsa filológust aligha látott akkoriban a magyar tudomány, sokkal inkább a sah naplójának néhány, közszereplőkre, magyar notabilitásokra tett politikailag nem korrekt megjegyzése és az ebből fakadó esetleges bonyodalmak elkerülése vezethette sajátos irányba fordítónk kezét.

A sah hasonlóan korábbi állomásaihoz útinaplójában részletesen beszámol magyar földre lépéséről a Dévényi-kaputól kezdve. Esztergom és Visegrád rövid leírásán keresztül jut el a parádés budapesti fogadtatásig. Nászer al-Dín gőzhajón érkezett Bécsből Budapestre 1889 augusztus 26-án. A sah Bécsből egész kíséretével az *Írisz* nevű gőzhajóra szállt.¹⁷ Bécsből elindulva a perzsa sahot meglepte a dunai vizimalmok nagy száma. A magyar határt Dévény-nél érte el, ahol megemlíti az ott látott várromot, mely a sah szerint az oszmán háborúk korából való. Majd pedig továbbhajózva a sah Esztergomot írja le. A továbbiakban a sah röviden megemlíti Párkányt, az Esztergommal szembeni várost, közölve, hogy Párkánynak körülbelül hatezer lakosa van. A sah elé táruló következő látványosság Visegrád, ahol kiemeli a romos fellegvár látványát.

Innen még aznap este befutott a sah Budapestre. A pesti rakparton Tisza Kálmán miniszterelnök távollétében Habsburg József főherceg, és Baross Gábor közlekedési miniszter fogadta a sahot, akit az azóta lebontott, a pesti rakparton álló *Angol Királynő* hotelben szállásoltak el. A szállodába a sahkal tartott szűkebb kísérete is, köztük fiúszerezője és kegyence, ‘Azíz al-Szoltán is, akit az uralkodó nem röstellt mindenhova magával vinni. Kégl egyébként szemernyi kétséget sem hagyott a sah és a kurdisztáni parasztfű viszonyáról a napló fordítása előszavában, szemben más kényes részlettel, ezt nem kendőzte el úri közönsége előtt.

Másnap, augusztus 27-én csak délután egykor jelent meg a nyilvánosság előtt, ennek talán a fárasztó hajóút lehetett az oka. Mindenesetre naplójában e nap reggelén a sah hosszan méltatja az akkor már álló három budapesti hidat. Különösen a hoteléből is látható Lánchíd ragadta meg az uralkodó fantáziáját, és hosszan ecsetelte annak szépségét.

A sah csak délután egykor jelenik meg a nyilvánosság előtt az eredetileg tervezett reggel kilenc előtt. Délután egykor a Magyar Tudományos Akadémia épületében fogadják őt a kormány és az MTA képviselői (József főherceg, Werkerle Sándor, Jókai Mór, Vámbéry Ármin, Gyulai Pál aka-

démiai főtitkár). A sahot Vámbéry köszöntötte perzsául, ami jókora meglepetést okozott neki.

A sahot láthatóan ámulatba ejtette Vámbéry váratlan kifinomult perzsa köszöntője, aki innentől fogva az uralkodó budapesti tartózkodása alatt vele tartott és később segítségére volt útinaplója magyar adataiban is. Utána a sah időt szakított rá, hogy szót váltson perzsául Molla Izsákkal, Vámbéry Khivából magával hozott szolgájával, akit megdicsért muszlim hite megtartásáért. A sah az akadémián keleti kézirat kiállítást tekintett meg. Majd kocsira szállt és éljenző tömegek kísérete mellett nyitott hintón a Nemzeti Múzeumba hajtatott, miközben azon évődött, hogy milyen csúnyán elferdíti az ember száját az 'éljen' szó kiejtése magyarul. A Nemzeti Múzeumban magyar festészeti kiállítást tekintett meg, és a legfontosabb magyar festők neveit naplójában is feljegyezte Munkácsytól, Székely Bertalanon át Barabás Miklósig.

Némi pihenő után a késő délután során a sah hajóra szállt és Habsburg József 'királyfi', ahogy őt nevezi, kíséretében a Margitszigetre hajózott, ahol a sah tiszteletére ismét hatalmas tömeg verődött össze. A Margitszigeten a sah meglátogatta az azóta lebontott nádori nyaralót és megkóstolta a helyi forrás meglehetősen sós vizét. A szigeti gyógyforrás meglátogatása után Nászer al-Dín uzsonnáját cigányzene mellett költötte el egy igazi békebeli vendéglőben. A sahnak olyannyira megtetszett a hajókirándulás, hogy a Dunán rövid hajókirándulást tett dél felé. Hogy miért errefelé? Nos, naplója szerint szerette volna látni Budapest déli részét. A napló szerint a sah járt Budafokig hajózott, ahol hajója fedélzetéről egy helyi piacot tekintett meg.

Tartalmas programja végén, augusztus 27-én este a Nászer al-Dín sah számára tetszetős Andrassy úton keresztül hajtatva Pest új büszkeségét, az Operaházat látogatta meg, ahol kedvencében, egy balettelőadásban lelhetett örömét. Az Andrassy út egészen elbűvölte a sahot, talán túlontúl is, hiszen személyes megjegyzése szerint az Andrassy út hossza kétezeröttszáz kilométer volt. Valószínűleg a fáradság

okozhatta ezt a szarvashibát vagy az európai mértékegységek nem kellő ismerete, hiszen a sah máshol csak meglehetősen ritkán használ európai mértékegységeket. A hibát ezzel együtt észrevette, igaz ekkor már külföldön járt és naplója relatíve szerkesztetlenségének jeleként az eredeti helyet később sem korrigálta.

Az Operaházban a sah tiszteletére díszelőadást tartottak, mely során főleg balettdarabokat mutattak be. A Sah és kegyence, vagy ahogy a Vasárnapi Újság udvariasan nevezte a „sah szerencse gyermeke” ‘Azíz al-Szoltán az uralkodói páholyból nézte a különböző balettdarabokat. Az uralkodót főleg a táncosok ruházata kötötte le, míg kegyence a süteményeket majszolta az előadás alatt.

A sah budapesti tartózkodásának utolsó napján augusztus 28-án délelőtt idejét ismét pihenéssel töltötte, illetve Vámbéryt hívatta magához, hogy Budapestről faggassa. Csak délután mozdult ki az *Angol Királynő* hotelből, hogy hivatalos látogatást tegyen vendéglátójánál Habsburg József főhercegnél. Nász al-Dín elég különös véleménynyel volt vendéglátójáról, Habsburg József főhercegről (1833-1905), József nádor ifjabbik fiáról. Budapestre érkezésekor naplójában elég kritikus leírást ad a főherceg szerinte nem túl daliás kinézetéről és egészségéről, nemes egyszerűséggel teheráni ópiumszívókhöz, alvilági figurákhoz és gengszterekhez (!) hasonlítva magas rangú budapesti házigazdáját! Nem is véletlen, hogy Kégl Sándor kihagyta ezeket az akkor még élő Habsburg főhercegre vonatkozó kínos részleteket 1895-ös magyar fordításából.

A látogatás után a főherceggel együtt a sah megtekintette az épülő Szent István Bazilika emelkedő kupoláját és a környező panorámát a budai vár magaslatáról. Ezt követően könnyed kocsikázás következett a Tabánban. A délután folyamán a sah meglátogatott egy huszár laktanyát és egy cirkuszt is. A kerepesi út végén levő huszár laktanyában Pejácsevich Miklós gróf köszöntötte a sahot, akinek látványos huszárparádéval kedveskedtek valamint egy mives kardot is adtak neki, melyet az uralkodó nagy szakérte-

lemmel forgatott. Igaz, a huszároktól mint lovaskatonáktól – tetszik, nem tetszik – a napló szerint korántsem volt elragadtatva a sah. Második napjának programja cirkuszi mulatsággal ért véget a Városligetben, ahol a nagycirkuszban vidám programmal szórakoztatták az erre fogékony perzsa sahot.

Vélhetően fárasztó programja ellenére Nászer al-Dín sah szívélyes közvetlenséggel fogadta a magyar közönség közeledését, amint erre Vámbéry is utal a Küzdelmeiben: „*a perzsák királya sokkal szabadabban érezte magát Európában, mint saját országában: Budapesten pedig megesett vele a következő eset. Egy munkásnő egészen a közelébe furakodott, hogy alaposan megbámulhassa a köntösén csillogó nagy gyémántokat. Intettem az asszonyak, hogy térjen ki az újtárból, de a király így szólt hozzám: Engedd hozzám, mert közlelről akarja látni drágaköveimet. Még meg is állt egynehány pillanatra, hogy kedve szerint megcsodáltathassa magát az asszonnyal.*”¹⁸

A sah augusztus 28-án este intett búcsút a magyar fővárosnak és vasúton indult el Galícia felé. A Keleti pályaudvarnál ismét magas méltóságok búcsúztatták Nászer al-Dínt, aki jó másfél órás késéssel este nyolc helyett kilenc körül szállt vonatra, oly soká tartott ünneplése. Nászer al-Dín utolsó óráiban magyar területen megemlékezik a Kárpátok ’paradicsomi’ vonulatairól és az ott kapott hatalmas zivatarról.

Nászer al-Dín sah magyarországi tartózkodása nem nyúlt túlságosan hosszúra, mindössze három és fél napot töltött magyar földön ha érkezését és elutazását is beleszámoljuk. Mégis, rövidsége ellenére ez volt az első magasrangú iráni uralkodói látogatás hazánkban és egyben az első hivatalos iráni delegáció is, amely hazánkba érkezett. Ekként történelmi kuriózum és értékes kordokumentumként is felfogható a sah útinaplója, mely Kégl Sándor rövid összefoglalásától eltekintve eddig nem volt elérhető magyarul. Jelen szerény forrásközlés ezt a hiányt igyekszik pótolni.

Nászer al-Dín magyarországi utazása, budapesti élményei elválaszthatatlanok Vámbéry Ármintól. A napló magyar részeinek megírásában a nagy magyar orientalista hatása igen jelentős, hiszen Nászer al-Dín számos történelmi, vallási, nyelvészeti adatát világosan vissza tudjuk vezetni Vámbéryre, aki – nem túlzás – szinte idegenvezetője volt a sahnak Budapesten két napon keresztül. Vámbéry szerepe egyedi, hiszen a sah más európai útja során helyi orientalisták nem csatlakoztak a sahhoz és egyáltalán nem gyakoroltak hatást a napló megírására. Vámbéry talán valamilyen elégtételt is érezhetett, hiszen a monarchia hatóságai – minden kiváló keleti, oszmán és iráni kapcsolata ellenére – tudatosan mellőzték őt az iszlám világgal fenn tartott kapcsolataikban (például Bosznia 1878-as okkupációja során).

Nászer al-Dín műve műfaját tekintve kötetlen stílusú útinapló, hol komolyabb, hol személyesebb magánfeljegyzések halmaza. Hasonlóan korábban írt műveihez, az 1889-es útinapló tartalmi értelemben magánfeljegyzések időnként rendezett, időnként kusza halmaza, melyet részben a sah írt, részben pedig tollba mondott egy mindig vele levő írnokának. Nem látni különösebb logikus szerkesztés nyomait a szövegben. Időnként minden átmenet nélkül utal korábbi eseményekre, felnagyít jelentéktelen, de az uralkodó számára szórakoztató részleteket, máshol pedig más forrásokból ismert lényeges, a sahhal történt epizódokat foglal össze dióhéjban. Tartalmi szempontból erős szubjektivitás járja át a napló minden ízét, mely ezáltal igen izgalmas és színes olvasmánnyá is válik. A számos meghökkenítő sőt durva megjegyzés, szarkasztikus, obszcén vagy éppen erotikus részletek, a sah környezetének permanens kifigurázása kaput nyitnak a 19. század második fele vezető iráni államférfijának egyéniségéhez és gondolataihoz. Pszichológiai aranybánya e szöveg, és a premodern Irán utolsó nagy uralkodójának ellentmondásokkal terhelt különös világa tárul ki előttünk, ahogy Perzsia ura az irigységgel félt Európára rátekint újra és újra.

A sah ellentmondásos egyéniségének újabb bizonyítéka az is, hogy egyáltalán nem félt kiadni naplóját néhány évvel megírása után. Nem félt benne hagyni vezető európai koronás főkre és családjukra, befolyásos államférfiakra tett lekezelő, kifigurázó vagy épp viszolygástól terhes megjegyzéseit. Nem félt kiadni ezt a naplót azzal együtt, hogy az őt fogadó Habsburg József főherceg Budapesten egész emberi és fizikális valójában taszította és mindezt a legutószélibb szavakkal – és tegyük hozzá – mélyen igaztalanul írta le nagyműveltségű vendéglátójáról. De a sort hosszan lehetne folytatni. Bizonyos, hogy az időződő sah eme kétes megjegyzései nem váltak Nászer al-Dín sah javára európai megítélésének sem akkor, sem a későbbiekben.

A tartalmi különlegesség, a magánnapló sajátosságai generálja a napló stiláris karakterét. E napló nyelvileg furcsa keveréke a hivatalos formális standard perzsának és a legegyszerűbb 19. század végi teheráni utcanyelvnek. A naplóban nagyon fontos perzsa nyelvtörténeti mozzanat a modern perzsa kollokvialis nyelv írásos megjelenése. Ez az útinapló a kollokvialis perzsa nyelv írott (igaz eredendően magánhasználatra szánt) használatának egyik legelső példája. Mind a szókincs, mind a nyelvtan és mind a mondattan terén a sah kedveli az addig írott formában egyáltalán nem használt kollokvialis alakok használatát. A különböző nyelvváltozatok témától, helyszíntől függően keverednek a naplóban. Mindez 1889-ben nagy de talán nem tudatos újítás, amikor még éppenséggel nem beszélhetünk kollokvialis perzsa irodalmi elemek beszűremléséről a perzsa irodalomba. Amikor Irán még épphogy megindult a modernizáció rögzös útján, mely idővel magával hozta a 'nyugatos' irodalmi formákat, műfajokat, valamint az addig csak beszélt, de le nem írt modern perzsa kollokvialis dialektusokkal való irodalmi kísérleteket. Nyelvészeti szempontból Nászer al-Dín sah útinaplója fontos nyelvtörténeti mérföldkőnek számít.

A stílus pedig az egész napló helyzetére mutat rá: a pre-modern és modern Irán határán állunk. A régi Perzsia alul-

marad a hódító nyugattal szemben és kényszerből, félszívvvel a modernizáció útjára tér. Mindennek első bizonytalan lépései Nászer al-Dín korában zajlottak le, inkább kevesebb mint több sikerrel. A sah európai utazásai is ezt a célt szolgálták, megismerni a Nyugattal és egyben megismertetni magát a Nyugattal. Ha több nem is lett ebből, de a nyugati sajtóban felbukkanó színes iráni küldöttség valamilyen készséget reprezentált, hogy Perzsia bekapcsolódjon a modern világba megőrizve önálló identitását. Mindez nem volt egyszerű a folyamatosan terjeszkedő brit és orosz hatalom között. Gyarmatosító érdekek összecsapó hullámai között evickélni sem akkor, sem most nem könnyű.

Nászer al-Dín személyiségének minden szórakoztató és színes epizódja, és bizonyos emberekre tett pikírt megjegyzései ellenére szórakoztató olvasmány a Magyarországról szóló rövid fejezet. A sah nálunk sem jobban, sem rosszabbul nem érezhette magát más európai városoknál. Volt, ami lelkesítette, de volt olyan program is, mely nem nyerte el a 'császári fenség' tetszését. A sah egyértelmű és őszinte elragadtatással írt az Andrássy útról, az Operaházról és a Margitszigetről. Ezzel szemben a huszárparádé és a cirkuszi előadás nem tett rá különösebb benyomást. Attitűdje tipikusan iráni és tipikusan turisztikai, azon a tényen túl, hogy az első magasrangú iráni delegációról van szó, különösebb politikai motivációt nem lehet észrevenni a magyarországi útinaplót olvasva. A sahot Budapesten az kötötte le igazán, amit máshol nem látott, vagy amiben Budapest látványosabb volt más általa korábban látott helyekhez képest. A főváros új büszkeségei, a frissen megépített Andrássy út és a szintén nemrég elkészült, ragyogó Operaház különösen megragadta a minden csillogás és monumentalitás iránt fogékony perzsa sahot. A Margitsziget és a dunai hajózás is ugyancsak lelkesítő hatással volt rá. Hiszen Iránban egyetlen nagyobb hajózható folyó nincs, eltekintve néhány határfolyótól, melyek azonban az ország peremén vannak és nem teljesen iráni felségterületen. Az

pedig, hogy egy ekkora folyó közepén, mint a Duna egy ilyen hatalmas és gyönyörű sziget legyen, Perzsiában akkor is és most is példa nélkül áll. A lelkesültség mai napig kiül a Budapestre látogató iráni turistákra, akiknek az egyik legezotikusabb program a dunai hajókirándulás és a margitszigeti séta. Jelen sorok írója úgyis mint gyakorló iráni idegenvezető jópárszor tapasztalta, hogy az iráni lélekre ezek a vizes programok igen jelentős hatást gyakorolnak. Az ember külföldön mindig az egzotikumot, a különlegeset keresi, az otthonitól eltérő élményekre vágyik.

Nászér al-Dín naplójával hagyományt is teremtett, hiszen jó tizenegy év múlva fia, Mozaffar al-Dín sah is meglátogatja a magyar fővárost 1900-ban, aki szintén naplót vezetett utazásáról, és apja naplójának ismeretében, tudatosan felkereste apja kedvenc budapesti épületeit és szinte lemásolta apja utazását.

Nászér al-Dín és Mozaffar al-Dín sah és más perzsa utazók magyarországi útinaplói érdekes kultúrtörténeti csemegék, ritkaságok, melyek a magyar művelődéstörténet számára is érdekes kútforrások lehetnek. Az alább közreadott forrás egyedi kortörténeti dokumentum, a magyar-iráni kapcsolatok érdekes és színes epizódja. De nem az egyetlen hazánkról szóló korabeli perzsa útinapló. Remélhetőleg a közeljövőben közreadhatom pontos magyar fordításban az összes hazánkról írt perzsa útinaplót is.

NÁSZÉR AL-DÍN SAH ÚTINAPLÓJA MAGYARORSZÁGRÓL¹⁹:

HÉTFŐ, DZU'L-HIDZSA NAVÁNAK 28. NAPJA²⁰:

Ma Budapestre kell mennünk a Duna folyón hajóval, hétkor nagyon fáradtan és rosszkedvűen ébredtem fel, nagyon fáradt voltam, felöltöztem, nagyon piszkosan és fáradtan megborotvtam a szakállam, ittam egy pocsék teát, egy árva lélek nincs ebben a városban (ti. Bécsben), min-

denki alszik még, aztán lassan előkerültek az emberek, Amín al-Doule jött hozzám lábadozva azzal, hogy szabadságra megy és elutazik Marienbadba (*Mariambād*) Mo[‘]ín al-Molkhoz, Mo[‘]ín al-Molk nincs jól és neki kell ápolni, és valóban nincsen jól. Amín al-Doule megcsókolta lábunkat szeme alja könnyel telt meg, elment. Mehdí Khán szegény nincsen jól, fáj a lába, titokban láza is van, nincsen jól ő sem, tegnap Szadíq al-Szaltane elvitte őt az orvoshoz, az orvos azt mondta, hogy „figyelmesen meg kell néznom őt és receptet kell neki adnom. Szadíq al-Szaltane ma és ma éjjel Bécsben maradt, hogy az orvos Mehdí Khánt figyelmesen pőrére vetköztesse és neki receptet adjon és holnap jöjjön Budapestre vonattal. Megjött a trónörökös²¹, a rózsaszín rendjelet, melyet korábban neki adtunk, feltűzte magára, örült neki, együtt lemenve felszálltuk a hintóba és a Dunapartra hajtottunk, elhaladtunk a régi színház, a múzeum és a közpark mellett, melynek vasból készült fedett része van, elhaladtunk néhány iskola előtt. Elhaladtunk egy kaszárnya előtt is, mely az előbbi közparkkal szemben áll, elhaladtunk a Práter parkjában álló rotunda²² mellett is, ez a rotunda első utam alkalmával, amikor Bécsbe jöttem a bécsi (világ)kiállítás (*ekspusisiun*) területének közepén helyezkedett el. Majd, amikor a kiállítást lerombolták, ez a rotunda a helyén maradt, és az emberek a Práterbe kirándulnak, és a Práter hasonló párizsi Bois de Boulogne-hoz. Nos tehát áthajtottunk ezeken és megérkeztünk a Dunapartra. Ott előkészítették a Dunán járó gőzhajót, építettek egy nagyon szép fahídat is. A fahídon át beléptünk a hajóra, a hajó neve *Írisz* volt. E hajó közelében van egy nagy vashíd, melynek négy nagy áterese emelkedik a folyó felett, a híd neve: Reichstrasse Brücke. A trónörökös elbúcsúzott és elment. Narímán Khán²³ és Dzsahángír Khán Budapestig jönnek és onnan visszatérnek ide. Dzsahángír Khán egy hónapig kúrálja magát Bécsben is és akkor majd Teheránba jön. A hajó is elindult, az összes iráni és útítársaink is elfoglalták helyüket, a polgármester mellett, Studach²⁴ is itt van, akit itt találtunk és viszünk a feleségének és a gye-

rekének szuvenírt. Mírzá Mohammad doktor is ma itt, úgy fest, velünk tart és most éppen a hajón aludt. Végül a hajó elindult és mi a víz folyásában haladtunk. Ez a folyó a Duna, szélessége néha kicsi, néha sok, ott, ahol szélessége kicsi, akkora, mint a Satt-e Baghdad (Tigris)²⁵. E Duna folyó két partján kevés falu és település található, egészen apró falvakat láttunk, a folyó két partján sok fűzfa, fehérnyárfa, nyárfa stb. van. A folyó két oldalán és a folyón sok malmot is láttunk ebben a formában: két hajót állítanak a víz színére, a nagyobbik hajóra egy faszobát építenek, és ez tartalmazza a malomkövet. Annak a szobának a közepén volt a forgó fedett rész, abból a nagyobb szobából egy nagy fatengely húzódott kifelé, melynek közepéből nagy lapátkerekek emelkedtek ki, a tengely végét a kisebbik hajóhoz erősítették. A víz folyása ezeket a lapátkerekeket hozza mozgásba. Úgy forog ez mint a (hagyományos) malom²⁶. Nagyon hasonló ez ahhoz az almához, amelybe a gyerekek köröskörül kicsi faszárnyakat szúrnak bele és azt vízimalomnak elkészítik és azzal játszanak. A szobánk elég jó a hajón. Két óra hajóutat követően megálltunk ebédelni. Ebéd előtt haladtunk át Theben (Dévény) helységen, mely a határtelepülés Ausztria és Magyarország között. Itt egy völgy fekszik, annak két oldalán pedig egy-egy hegy van. Az egyik hegy tetején, amely a folyóra néz, egy vár áll, melyet régen építettek és az igen ősi vár, mely a dévényi völgy közepén van. Ezek a várak az oszmán uralom korától a mai állam idejére leromlottak, de most is hátramaradtak romjaik. Néhány római kori rom alapzatának kövei is látszottak a Duna mentén. A Duna mellett bal felé mindenhol egy vasúti pálya fut, mely Budapestet köti össze Béccsel. Egy bizonyos távolságot megtéve elérkeztünk egy Gran nevű városhoz. Ez a Gran (Esztergom) nevű város jobb felé látszik, nem város, hanem egy nagyobb falu egy domb tetején, ott egy igen nagy és ijesztő templomot építettek arra, amelynek a környékén fehér oszlopok vannak, nagy kupolája is van, mely fekete, ez egy óriási nagy templom. Ez a templom és domb a Duna folyóra néznek.²⁷ E domb alatt és a környező

völgyekben elszórt apró fehér épületecskéket emeltek, melyek távolról egy sátoztábornak tündek, ahol sátrat vernek. Ebben a városban van egy befolyásos pap, az érsek (*arševék*), akit a pápa nevez ki, ő egy nagyon befolyásos érsek. Amikor az oszmánok (*osmānluhā*) hatalomra kerültek Magyarországon és elfoglalták Budapestet, birodalmuk határa ez a Gran volt. Ennek a Grannak tizenötezer lakosa van, Magyarország kardinálisának és prímásának a székhelye. A prímás-kardinális neve Szimor Zsanusz (sic!)²⁸. E városnak nagy katedrális van, mely itáliai formában épült, és e város Ausztria és az oszmánok határa volt. Első István (*Etienne*²⁹) magyar király itt született. Grannal szemben van egy hely, melyet Párkánynak hívnak. Itt Párkányban mértek a magyarok vereséget az oszmánokra, amikor az oszmánok 1683-ban Bécs ostromából épp visszatérőben voltak. Gran városa után Visegrád városát láttuk meg. Amikor ideértünk napnyugta volt. Visegrád a Duna jobb oldalán fekszik. Anjou Róbert építette meg ezt a helyet 1310-ben és Visegrád magyar királyi székhely volt. Az oszmánok ezt a helyet 1526-ban lerombolták. Visegrád most Magyarország királyának birtoka, a király gyakran jön ide muflonra vadászni. Esztergomtól Visegrádig sok volt a távolság. Én felmentem és a hajó fedélzetén leültem, a környező vidéket és a folyót nézegettem. A hajó hol balra, hol jobbra, a part mentén, néha meg a folyó közepén haladt. Egyetlen helyen sem haladt egyenesen, most hogy Gran és Visegrád közt megyünk a környék hegyei nagyok és erdővel borítottak lesznek, de a hegyeken csak kevés erdő van és úgy tűnik, hogy a folyó egy völgy közepén halad keresztül és ez a folyó mint a kígyó kanyarodik és ez a folyókanyar ezidőtájt, amikor késő délután van ragyogással és tökélyteljes. Nagyon hideg van, a megfázásom is még megmaradt, a hideg ellenére a fedélzeten álldogáltam. Visegrád és ősi vára egy dombon helyezkedik el, mely vár most romos és e domb előtt egészen a folyópartig építmény és épület állt, de ez is most romos. A visegrádiak egy szép falut építettek nyári szállásnak, mely csinos. Ez a Visegrád kis falu,

az osztrák császár gyakran jön ide, ezekben a kis vadászházakban lakik domb alatti lakosság. A vár mögötti, sűrű erdővel borított területen sok a muflon egészen Budapestig és a császár ott szokott vadászni. Amikor megérkeztünk Visegrádra naplemente volt. Egy kereskedelmi vonat délután felé tőlünk balra haladt el Bécs felé a Duna partján, hetven vagon volt rajta összekapcsolva. Nagyon látványos volt. Amikor besötétedett, lejtöttünk a fedélzetről. Amín al-Szoltán és a többi útítárs sőt még Fakhr al-Atbá' is üldögéltek és vacsoráztak. Az üveg mögül láttam őket, mind mint a szamarak vetették rá magukat az ételre és eszegettek. Aztán a szobánkba jöttünk és finom vacsorát ettünk. Vacsora után, ahogy az ablakból kitekintettem, láttam, hogy a nap sugarai még megvillannak a folyón, tökéletes, nagyon szép és kellemes látvány volt. Errefelé a folyó menti dombok végül elfogytak, újra fűzfák, fehérnyárfák és nyárfák tűntek elő a folyó két partján. Sokat nézelődtem az ablakon át. Besötétedett az idő, feljöttek a csillagok és segítettek a folyó ragyogásának. Néha messziről a fásor mögött néhány lámpás és tűz mint a sebesen vágató paripák tűntek elő, ahol tüzet gyújtottak. És a tűz és a lámpás lángjai távolról a hatalmas Duna folyón a szellemvilág egész szépségét hordozták. Visegrádon volt egy híd, olyan, mint a bagdadi híd, amely csónakokkal záródott. Ezt a hidat megnyitották, úgyhogy a hajónk átment azon. Végül is ahogy haladtunk, lassan-lassan Budapest közelébe értünk és feltűntek Budapest városának fényei. Felöltözvén felmentünk az első hajó fedélzetére. Áthaladtunk egy vashídon, melynek két pillére, egyik errefelé, a másik arrafelé a folyóban a part közelében ereszkedett a vízbe, majd pedig elejétől végéig egy vasboltív testet emeltek a pillérekre. Ez egy hatalmas híd volt. Majd egy másik híd alatt haladtunk át, amely olyan volt mint egy függőágy felfüggesztve, a nyugatiak azt *souspendu* (*suspendu*) hídnak³⁰ nevezik. Jobboldalra tőlünk Buda³¹ városa volt, bal felé pedig Pest városa volt. Szállásunk Budán volt, és ezt a két várost a Duna választja el egymástól. Budán kell kiszállnunk, a hajó megérkezett a kikötőbe. Padlózatot tettek elé és ki-

szálltunk, nagyon jó város ez, jól kivilágították már. Nagy tömeg férfi és nő állt ott és a legnagyobb udvariassággal és illedelmességgel hurráztak. Sok katona, zenész és lovas sorakozott föl mindkét oldalról. Megérkeztünk a királyfihoz, az ő neve József főherceg³², kezet fogtunk vele, ő először előadta, hogy 'én az Ön fogadására és vendégül látására érkeztem'. De valahogy a szófoszlányokat rágicsálva, magába elnyelve beszélt, hebegett-habogott, úgyhogy semmit sem értettem abból, amit mondott. Ez a királyfi nagyon magas termetű de rossz testfelépítésű, úgy ki van fordulva mint egy törött málháskosár. A fején egy nagy és magas, kutyá- vagy medvebőrből készült süveg volt, nagyon széles. Mivel ez a süveg laza és széles volt, emiatt a királyfi feje állandóan csúszkált benne. A süveg hol a szemébe csúszott, hol felfelé mozdult. Ez a süveg állandóan mozgott a királyfi fején. Egy valami ... a süvege csúcsán volt³³. A hercegnek volt egy piszkos ruhája és egy rövid ujjatlan mentéje a ruháján, melynek perembélése kutyabőrből volt és a királyfi hátára vetette azt. Vörös inge és nadrágja, koszos csizmája volt, ez volt a királyfi ruhája, az ábrázata pedig: keskeny, sárga, sovány és hosszúkás arca volt, csúnya formájú hosszú orra, furán néző szemei, olyan szavajárása, hogy senki sem tud úgy beszélni, az orrhangjában pedig valami furcsa láрма hallatszott folyamatosan. Ennyire értettem meg, ahogy ő elmondta, hogy 'engem huszonkét éve küldtek ide, hogy szervezzem meg az itteni határvédelmi erőket'. Nagyon szutykos, ostoba és mocskos hercegnek tűnt ez.³⁴ A hercegnek van itt egy királyi palotája, abban van neki szállása, a hercegnek sem kormányzói sem parancsnoki titulusa nincsen, csak királyfi. Ide a kikötőbe tiszteletből jött. Bemutatott nekem három-négy ott megjelent minisztert és néhány tábornokot, majd egy csoport katona előtt elhaladva én, a királyfi és Amín al-Szoltán hintóba ülve a szállásra hajtottunk. A királyfi megjelenése hasonló volt egy koszos teheráni szeszfüggő, kenderszívó, hasisszívó, ópiumszívó, drogfüggő zsványhoz, vén kártyáshoz, szerencsejátékos, minden hájjal megkent bajkeverőhöz, akinek a fogai az égett szesztől és a kábítószerből már kihullottak, szemei

az erős részegségtől fennakadtak, szifilisz és ezer más nyavalyája van neki és már teljesen képtelen a beszédre. Ez a királyfi teljesen olyan mint egy vécépucoló és igen hasonlít az elvetemült Hádzsi Haszan Bíghez.

Végül elhajtattunk a szállásra, amely egy hotel. Nem uralkodói palotában szálltunk meg, itt nincs jó palota. A hotel neve: *Angol királynő*³⁵, Budapest nagyon szép város, ötszintes palotái vannak, a házaknak nagyon magas tetőzetük van, úgyhogy amikor az ember odanéz a süvege leesik. Az út két oldalán katonák és lovasok álltak, nagy területen álltak férfiak és nők csoportjai, hurráztak, nagyon illedelmesen. Mentünk egy távolságot amíg meg nem érkeztünk a hotelig. A hotel két-három szintes volt, nagyszerű épülete volt. Bementünk a szobánkba, a herceg a korábbi állapotában is bejött, egy keveset még udvariaskodott, majd elment. ^cAziz al-Szoltán³⁶ minden útítársa is szétszéledt, nagyon fáradt voltam. Álmos voltam, elaludtam.

Habár ezek a fejezetek már leírásra kerültek, ezt a pársort is még ideírom. Öt és fél óra múlt el dél óta, amikor Granba érkeztünk, melyet magyarul Esztergomnak hívnak. Ez a város a Duna jobb partján fekszik, vele szemben a folyó bal partján Párkány városa található. Párkány városának körülbelül hatezer lakosa van, 1849-ben a magyarországi felkelés idején, a magyar felkelők e város közelében vereséget mértek az osztrák hadseregére. E városban van néhány gőzmalom. Gran városának körülbelül tizenhat-ezer lakosa van, e város a magyarországi érsek lakóhelye, a jelenlegi érsek neve Simor, és magyar nyelven az érseket prímásnak hívják. Van egy nagyon nagy templom a városban, melynek építése körülbelül harminc éve fejeződött be.

A magyarországi király után az érsek az első ember és az érsek a koronát Budapest városában teszi a király fejére. A Garam (Gran) folyó e város közelében ömlik a Dunába és e város emiatt neveztetett Grannak. E város kétszázötven kilométer távolságra van Bécstől és a folyó folyása Bécstől eddig a városig nagyon lejtős és gyors, és ezért van, hogy a hajó haladása és sebessége ezen a távolságon nagyon gyors és sebes. És Grantól Budapestig negyvenhat

kilométer a távolság. A keresztények 1300. évében az oszmánok elfoglalták ezt a várost a magyaroktól és ötven évig II. Mohammad szultán és Ebráhim szultán és Szoleimán szultán idejében ebben a városban kormányoztak, míg nem a keresztények 1350. évében osztrák és magyar seregek újra visszavették e várost (ti. Esztergomot) az oszmánoktól.³⁷

A templom vallási alapítványainak bevétele, mely évente az érseknek jut körülbelül egymillió forint.

KEDD, DZU 'L-HIDZSA HAVÁNAK 29. NAPJA

Reggel a budapesti városában levő Angol Királynő hotelben fölkeltem az alvásból, tegnap éjjel hála Istennek jól aludtam. Tegnap, mivel este érkezünk meg, a hidak jellegét és ezeket nem írtam le jól. Most helyesen leírom. Ennek a városnak három vashídja van. Van egy vashídja, amit *souspendu*-nek hívnak, ennek ilyen a jellege: két nagy kőtornyot építettek a folyó egyik és másik oldalán. A vízben, mely közel volt a folyóparthoz, akkoriban ettől az alapzattól attól az alapzatig, melyek között sok a távolság, egy vashidat húztak. Mivel ez a vashíd nagyon hosszú és rendelkezik a szükséges erővel, ezért ezekről az alapzatokról láncsal és más eszközökkel azt megerősítve ezt a hidat stabilizálták. A városnak van egy másik hídja is, mely nem felfüggesztett típusú, hanem egyenes vasépítménynek vetették meg az alapját és ez egy hatalmas híd.³⁸ Nyolc pillére van. Van még egy nagy vashíd a város végén arrafelé, amerre a víz folyik és nagy távolságra van ettől a két hídtól. Az egy hatalmas nagy híd, az innen Bécsbe vezető vasúti sín áthalad azon a hídon és az egy nagyon szilárd híd. Korábban írtam, hogy a szállásunk Budán van, nos, ezzel pont ellentétben: szállásunk és hotelünk Pesten van. A város, a lakott területek zöme Pesten van, Buda semmiféle városi jelleggel nem rendelkezik. Budán csak a királyi palota van egy domb tetején, melynek nagyon szép kilátása, és ott egy vár is van egy másik, Dunára néző domb tetején, ez utóbbi domb szemben van a királyi palotával Budán. A többi épület, a tekintélyes üzletek és a jó utcák Pesten vannak. Gül Baba sírja is Bu-

dán van. A királyi palota környékét fák és erdő borítja, az épület néhány emeletes és nagyon ragyogó. Ablakait zöld színűre festették. A királyi palota már messziről nagyon fénylett. Minden alkalommal, ha a császár idejön, a királyi palotában száll meg. Ezt az épületet most felújítják. Megállapodás szerint holnap megyünk oda és megtekintjük azt. Az a vár, melyet régi terv szerint építettek és négy fala van és sarkaiban tornyai vannak azon a dombon van, mely a Duna közelében magasra emelkedett, ám királyi palotához képest sokkal alacsonyabban fekszik, és azzal szemben látható. Ez a Gül Baba egy lahore-i dervis volt³⁹, amikor az oszmánok itt uralkodtak Gül Baba itt tartózkodott és az oszmánok közül sokan tisztelték őt. Amikor Gül Baba meghalt, neki itt síremléket emeltek és az osztrák-oszmán békeegyezményben is írásba foglalták, hogy ezt a síremléket az osztrákok tiszteljék és tegyék rendbe. A síremlék a királyi palota mögött található, de azt nem láttuk. Buda valójában egy hegyes-völgyes területen fekszik. A peremén egy magas domb áll, melyen a vár emelkedik, a Duna felőli oldalán, amikor ez a domb a Dunához ér nagy sziklák és kövek magasodnak, melyekben aprócska házakat építettek. Az egész dombot az aljáig házak borítják, és a Duna felé és a domb más peremét szintén végig házak borítják. A királyi palota környékét és peremét is házak veszik körül és ez a Buda nevű város végig hegyes-völgyes terepen fekszik. Pest városának is van néhány apró hegye és völgye, de nagyon kevés. Itt Pesten sok üzlet van, de ezek kisebbek más városok üzleteihez képest, a konflisai is kisebbek más városok konflisaihoz képest, az itteni villamosok is kisebbek. Az emberek itt keleties megjelenésűek, és egyáltalán nem hasonlítanak a nyugatiakra, kinézetük és arcuk nagyon hasonlít a turkománokéra⁴⁰, a turkománokkal közös eredetűek. A ruházatuk is gyakorta piszkos, néha szegényes, néha jó ruhát viselnek, de többségüké piszkos. Az itteniek nyelve teljesen magyar, melynek semmi kapcsolata a némettel vagy más nyelvekkel, más jellegű és nagyon hasonló a mi törökjeink nyelvéhez.⁴¹ Például ezek itt az almát 'almának'

(*ālmā*) mondják, a törökök is almának mondják és ugyanígy sok szavuk van, mely hasonló a törökökéhez⁴².

Nos hát reggel álmunkból felébredve felöltöztünk. Ebéd előtt az itteni angol képviselőt vezetőjével Nickelmann-nal⁴³ jött hozzám találkozni. Ő korábban egy ideig Teheránban volt és most itt van kiküldetésben. Vele korábban összebarátkoztam és ismertem őt. Egy ideig beszélgettem vele, ő tanult valamennyit perzsául Teheránban, de mostanra teljesen elfelejtette, vagyis keveset tud. Sokat beszélgettünk franciául, Amín al-Szoltán is jelen volt. Nickelmann szállása az Andrássy úton van. Andrássy korábban a császár kancellárja volt és sokat láttuk őt. Most már nem kancellár, betegeskedik, otthon él. Most Nickelmann él Andrássy utcájában.⁴⁴

Végül megebédeltünk és délután egy órákor hintóra szállva elmentünk az akadémiára.⁴⁵ Az Akadémia tagjai mind jelen voltak, megláttam ott egy férfit, aki alacsony termetű, kicsi, szűk szemű, sárgásbarna szakállú, vörös, ráncos arcú, és nagy orrú volt, ő elénk állt. Azt vártuk, hogy ez a férfi jelenlétünkben köszöntőt fog mondani németül vagy osztrákul (sic!), amikor is egyszerre láttuk, hogy ez a férfi a helyes perzsa nyelven a legtökéletesebb ékesszólással és retorikai tudással, ahogy egyetlen udvari ember vagy szónok Iránban nem tud beszélni, emelkedett tökéletes iráni szónoklatra, nagyon jó és tartalmas beszédet tartott perzsául. A legnagyobb csodálkozással megkérdeztük: 'Ez ki'? Mondták, hogy ez a híres Vámbéry. Ekkor felismertem Vámbéryt és udvariasan köszöntöttem⁴⁶. Most ez a Vámbéry ennek az akadémiának az elnöke⁴⁷. Vámbéry harminc évvel ezelőtt indult el a turkománok közül Torkesztán és Szamarkand és egész Torkesztán és Bukhara és az ottani helyek beutazására. Először, mivel ő nyugati volt, sokat zaklatták és kínozták, de lassan-lassan Vámbéry elkezdett Koránt olvasni. Éjjel-nappal a turkománok sátrában imádkozott és leborult és olyannyira elhitette, hogy muszlim, hogy végül kedvesen is bántak vele és beutazta egész Torkesztánt és Szamarkandot és onnan vissza jött Khorászánba

Hoszám al-Szaltanéhoz, akkor Hoszám al-Szaltane Kho-rászán kormányzója volt. Onnan Teheránba jött, amikor őt láttuk és megismerkedtünk vele. Vámbéry könyvet is írt saját útjáról és utazásáról, mely könyv címe: *Faux dervich*, vagyis a áldervis és most egy ideje, hogy Vámbéry itt az Akadémia elnöke. Láttunk egy nagy bajszerű és sárgás színű embert is, aki magyar ruhát öltött és perzsául beszélt. Megkérdeztük Vámbéryt, ki ez? Vámbéry így szólt: 'ez a férfi a Kongrátok törzséből származik, khívai. Amikor ebben a Khívában jártam, ez elém jött és magammal hoztam ide.' Molla Izsáknak hívják, németül is jól megtanult. Magam is beszéltem Molla Izsákkal, nagyon jól beszélt perzsául velem. Molla Izsák mondta: 'A vallásomat nem változtattam meg.' Mondtam: 'Jól van, hogy a vallásodat nem változtatod meg. Ramadán havában böjtölsz is?' Mondta: 'Nem.' Mondtam: 'Imádkozol is?' Mondta: mindig. Mondtam: 'Koránt is olvasol?' Mondta: 'Elvégre muszlim vallású vagyok'.⁴⁸ Nos, miután megtudtuk, hogy ő Vámbéry, felmentünk a lépcsőn, hogy megtekintsük az akadémiát. Az akadémia igen kiváló épület. Először a könyvtárba léptünk be. Ez egy nagy szoba, és sok oldalcsarnoka van, ahol a polcok mögött könyveket gyűjtöttek össze. Néhány kéziratot és nyomtatványt, melyeket perzsául írtak az asztalra kigyűjtöttek. Ezek közül például egy nyomtatott Háfizt, *naszta'líq* írással⁴⁹, nyomtatott Korán kommentárt, kézzel írt *Királyok Könyvét*⁵⁰ és ilyen típusú könyveket tekintettünk meg. Majd a festmények termébe érkeztünk, itt festmények vannak. Ezek a képek Esterházytól származtak, amikor ez az Esterházy egy ideig Isztambulban követ volt. Esterházy gazdag ember volt, milliomos, amikor meghalt, az állam Esterházy fiaitól és rokonaitól ezeket a festményeket megvásárolta. Ezek jó festmények, egyáltalán nem is nagyméretűek, nagy és kis festmény vegyesen van itt. Mondták, hogy ennek az Esterházynak a vagyonát elherdálták, nem tudni, mi is történt azzal. Nos, mivel időnk nem volt, a képeket gyorsan megnéztük. Volt még egy festmény galéria, azokat is megnéztük. Néhány márvány és gipsz mellszo-

bor magyar uralkodókról és nagy magyar államférfiakról itt sok volt (sic!)⁵¹. Majd lementünk és hintónkba szállva múzeumba mentünk. Nagy tömeg gyűlt össze itt a helyi lakosságból és bennünket éltettek, a helyi éltetés ilyen: azt mondják 'e, e' vagyis 'éljen!', és ennek az 'éljen'-nek az értelme magyarul az hogy 'vivát' (*zende bād*). Nagyon rossz formában ejtik ki ezt a szót, az ember száját elcsámpásítják, hogyan tudnak emberi fizimiskát vágni? Azt mondják: 'je, je'. Ezek tehát ugyanígy elcsámpásítják a szájukat. Végül megérkeztünk egy térre, bementünk a múzeumba, leszálltunk hintónkról. Elénk jött e múzeum igazgatója⁵². E férfi szakállát leborotválta, magyar ruhát viselt. Süvegére tollat tűzött és türkíz kitűzőt, türkíz berakásos övet és nyakláncot viselt, báránybőr mentéje volt, egész ruhája magyar volt⁵³. Bemutatkozott és bemutatott néhány jelen lévő vezetőt, elismert festőt és tudóst és élünkre állt. Bementünk, beléptünk a múzeumba, nagyszerű épület, alagsora és emelete is van. Ebben a múzeumban remek és kitűnő magyar festmények, magyar és más festők munkái vannak. Ásványok és kagylók, némely régi dolog, mint például egy elhunyt koporsója volt még látható, ezen elhunytat ugyanitt találták meg és régi korból származik, sírja a földdel összekeveredett, a csontjának szaga van. Mindent megnéztünk, mivel kevés időnk van, haza kell mennünk, és odajön a királyfi is, hogy elmenjünk a szigetre. A múzeumi látogatás nem tartott tovább fél óránál. Gyorsan visszatértünk szállásunkra. A múzeum képei nagyon jók, kiváló és igen értékes képek voltak, és a festmények nagy része ugyanezen Magyarországnak történelmi képei közé tartoztak. A híres magyar festők nevei, azoké, akik elhunytak és azoké, akik élnek, a következő:

Ezek az élők:

Ligeti (Ligheti), a festészeti részleg vezetője

Madarász, magyarországi történelmi események festője

Than, tudományos dolgok festője

Székely, történelmi események festője

Zichy, most orosz szolgálatban van
Munkácsy, a leghíresebb magyar festő
Barabás, portréfestő
Benczúr, úgyszintén

Ez a két ember elhunyt:
Markó, híres festő volt harminc évvel ezelőtt
Brocky, úgyszintén

Pulszky, a múzeum igazgatója nem volt jelen, az ő megbízottja a múzeumigazgató megbízott helyettese, aki magyar ruhát viselt:

Szalay,
Hampel, az antik tárgyak igazgatója⁵⁴

Végül a szállásunkra értünk. A királyfi megjelent ott, mintegy tíz percig a királyfitól elnézést kértem, hogy a szobámba jöhessek és a szobámban pihenhessek. A királyfi a folyosón álldogált, én pedig a szobámba jöttem. ‘Azíz al-Szoltán mindenhol velünk volt, a múzeumban, az akadémián. Amikor bejöttünk a szobába, azt mondta: ‘adjon nekem pénzt, hadd menjek a bazárba vásárolni. Nem jövök magával.’ Mondtam neki: nagyon jó, öt-hat imperiált adtam neki. A kísérei nem voltak ott, Abú’l-Haszan Khánnak és Áqá Besáratnak is szoltam, hogy figyeljenek ‘Azíz al-Szoltánra. Magunk pihenve tehát, kezet fogván a királyfival, lementünk, felszálltunk a hintóra és a szigethez hajtottunk. Ugyanazon az úton mentünk, amin tegnap este érkeztünk, az emberek ismét összegyűltek, ‘e, e’-eztek folyamatosan. Ugyanahhoz a kikötőhöz értünk, ahol tegnap kiszálltunk. Ugyanaz a virág, díszítés és felszerelés a helyükön voltak, ugyanaz a tegnapi *Írisz* nevű hajó jelent meg. Felszálltunk a hajóra, Amín al-Szoltán, Madzsd al-Doule és Dzsúdzse⁵⁵ voltak jelen, más nem. Nyugatiak is voltak. Tegnaphoz képest, amikor a víz sodrásában haladtunk, most a víz tetejét szeljük. Áthaladtunk a két vashíd alatt. Ez a sziget közel van, Buda városa végén található, e sziget

neve: Margit. Ez a sziget e királyfi atyjának tulajdona volt, most magáé a királyfié lett. Nem volt rajta semmilyen lakott település, ez a királyfi tette lakottá. E sziget közepén van egy bővizű ásványokkal teli hőforrás, a királyfi e forrás kútjához fürdőt építtetett, és így a lakosság odajár és ott fürdőzik. És egészen rendkívüli, hogy az édesvizű Duna folyó közepén egy sós vizű forrás fakad. A sziget nagyon közel van, ám mivel a hajó nem tud közel jönni, meg kell kerülnünk a szigetet, hogy a hajó stabil helyhez érjen, ahol ki kell szállni. Így aztán tíz-tizenöt percig elhúzódott, amíg a hajó megkerülte a szigetet és megérkeztünk a sziget kikötőjébe. Ott egy nagyon kellemes fahidat építettek, virágokkal is díszítették és vörösre festették azt. Nagy tömeg férfi és nő gyűlt össze ott a híd elején a látásunkra. Leszálltunk a hajóról és átmentünk a tömegen keresztül. Az itteni emberek valahogy nagyon furcsák. Mind a nők, mind a férfiak ránézésre alacsony termetűek. Itt sehol nincsenek olyanok mint nyugaton, ahol megtermett, vörös és fehér bőrű emberek élnek. Mindegyik alacsony és olyanok, mint a turkománok, mivel az itteni nép korábban Torkesztánból és környékéről származott ide és idejövén ugyanígy turkománok maradtak. Keskeny sárga arcuk van. Néhányuknak zöld színű az arca, nagyon hasonlóak a keleti országok és Teherán lakosságához. Sok alacsony, görnyedt hátú asszonyt láttam, sok olyan embert is láttam, akiknek szemfájása volt és vakik voltak.⁵⁶ Az összes itteni nő alacsony termetű, a férfiak ugyanígy. Nem láttam egyetlen nőt vagy lányt, aki csinos lett volna. Láttam három-négy alacsony nagytestű öregasszonyt, ők mind hasonlóak voltak Dzsúni Dzsúni Mádar Sírázi Kúcsakéhoz⁵⁷. Továbbmentünk megérkeztünk a fürdő bejáratához, lementünk a lépcsőn, ott erős kénzag áradt, nem lehetett volna ott maradni, de mégis valamenynyit ott maradtunk. Átmentünk néhány oldalfülke és medence mellett és megtekintettük azokat. Jól megépítették a fürdőt, a királyfi maga építtette és pénzt szed azoktól, akik a fürdőbe jönnek. Hasonlóan építették Baden Badenhez. A víz alá tartottuk a kezünket, meleg volt a vize. E víz

eredeti forrása nincs a fürdőben, e víz forrása egy dombban ered, mely a Duna folyó mellett van. A víz ott kifolyik és ott egy vízesést építettek, hogy ez a víz a folyóba folyjék és onnan tovább ebbe a vízforrásba. Ennél építették a fürdő medencéit. Végül kijöttünk a fürdőből, ettől a fürdőtől az eredeti forrásig mintegy kétszáz lépés távolság van. A fürdőből kilépve elmentünk az eredeti forrásához. Ott egy földalatti folyosó volt, melynek volt egy vízcsapja, itt egy öregasszony álldogált, aki megnyitva a csapot, abból vizet szokott tölteni apró poharakba, amelyeket ott tartanak és oda szokta adni az embereknek, amit azok megisznak. Az öregasszony teletöltött egy poharat vízzel és nekem adta, én megittam. Jóféle víz volt, nem volt rossz íze, olyan jó volt mint a meleg forrásvizeké. Onnan kilépve fel akartunk menni a domb tetejére, ahonnan a forrás fakad. Mivel sok lépcsője volt, nem mentünk oda fel, helyette a lóvasútra szálltunk fel, melyet a királyfi külön e sziget kedvéért csináltatott. A lóvasútra felszállnak a fürdőből kijövő emberek és kávéházba és étterembe mennek, melyek a sziget végén találhatóak és ott valamit fogyasztanak. Mi is felszálltunk rá és elhajtattunk, ez a lóvasút nagyon kellemes dolog. Száz embert egy ló vontat. Lóvasúttal hajtattunk körbe a szigeten, gyalogosan egy órába telik, amíg az ember a szigetet körbejárja. E szigeten van erdő, tisztás és zöld füves rétek, a királyfi szép virágágyást készíttetett e fürdő elé. Nos végül megérkeztünk a kávéházba, ott is nagy tömeg gyűlt össze. Ismét sok alacsony és görnyedthátú nőt láttam, akik a szemnek fájdalom voltak. Ezek a magyarok erővel lettek nyugatiak, semmiben sem hasonlítanak a nyugatiakra, ők maguk egy másik fajta ország, erővel tették magukat nyugativá. Keleti népekre hajaznak, de az itteniek közti csinos nők, és csinos emberek nagyon híresek és jó természetűek, és hasonlatosak a jó turkomán ágyasokhoz. Itt láttunk néhány ilyen személyt majd beléptünk a kávéházba, ott számos asztalt terítettek meg, és előkészítették az uzsonnát. Asztalhoz ültünk és hozzáláttunk az uzsonnához.⁵⁸ A hivatalnokok és útitársaink leültek. Volt ott egy erkély, mely

erre a kávéházra nézett. Az erkélyen sok nő és leány gyűlt össze, bennünket nézegettek. Egy ideig uzsonnáztunk, majd kijöttünk a kávéházból. Újra tömeg fogott közre bennünket, ezúttal egy nagyon közeli úton, melynek nem kapcsolódik a korábbi úthoz, vittek végig bennünket mintegy háromszáz méteren át. Az út nagyon közel volt a kikötőhöz, ott egy másik kikötő volt, nagyon szép fahidat készítettek és odahozták a hajónkat is. Ott hajóra szálltunk, ez a szigeti út és a kikötő nagyon közel volt egymáshoz. A vasút közelében szálltunk hajóra. A város felé hajóztunk, mivel még volt időnk és még nem volt késő színházba menni, azt mondtuk, hogy menjünk a város végéig, nézzük meg azokat a helyeket, amelyeket egyáltalán nem láttunk. És nekivágtunk, elhaladtunk Buda városa, a királyi palota és a régi vár és a régi vár széle mellett, melynek köveire apró házakat építettek egyenként. Buda városa jobb kéz felé esett, bal felől elhaladtunk Pest városa és a saját szállodánk előtt. Eljutottunk egy olyan helyre, ahol mintegy ezer *zar*⁵⁹ hosszúságban tekintélyes és kemény kőfalat húztak, hogy azt a víz ne borítsa el. Elhaladtunk ezen ezer *zar*'nyi távolság mellett, újabb ezer *zar*'nyi területet lépcsőkővel borítottak és azokon a lépcsőkön sátrakat állították fel egyenként mint az esernyőket. A sátrak alatt falusi lakosság árulta portékáit, gyümölcsöt és néhány más dolgot. Mivel ezeket a gyümölcsöket és zöldségeket más városokból hozzák, ezeket hajóval hozzák ide a rakpartra és a lépcsőkön felviszik és ezek a falusi lakosok itt árulják azokat. E piac mellett is elhaladtunk és Pest városa mellett is elhaladtunk, Pest városa tekintélyes város, kiépült és minden Pesten van. Buda hegyes-völgyes és egyáltalán nincs városias jellege. Végül a város végére értünk és elhaladtunk azalatt a híd alatt, amelyen áthalad a vasúti sín. Elértünk egy Budalok⁶⁰ nevű faluig, ez a falu a folyó jobb oldalán már messziről látható volt. Budalok falu másik oldalán Hamzsabég⁶¹ falva van, mely név e falun az oszmánok uralmától fogva mostanáig megmaradt. Majd visszatérvén, szállodánkba jöttünk, görögdinnyét ettünk, lepihentünk. Fél nyolckor felkelve

a királyfival hintóba ülve színházba mentünk. Az Andrássy úton mentünk végig, ez az Andrássy út az egyik legszebb út itt, egész Nyugaton másik ilyen út nincs is. Szélessége kétszáz *zar'*, hosszúsága kétezer ötszáz kilométer⁶², igazán nagyszerű út ez. Az Andrássy út környékén nagyon magas, több emeletes kiváló házak vannak, és jó lámpák is vannak ezen az úton, és nagyon jól felmosott, tiszta út ez. Pest utcáinak nagy része széles és tágas, különösen ez az Andrássy út, mely igen híres. Mintegy huszonötezer ember állt az út szélén és folyamatosan 'e-e'-eztek. Végül megérkeztünk a színházhoz, a színház előtt van egy szép tér, ott kiszálltunk. Igen kiváló színház, egy tömbből faragott márvány lépcsői, és kitűnő márvány korlátai vannak. Nagyszerű lépcsőháza van, melyhez fogható lépcsőháza egyetlen nyugati színháznak sincsen. Felmentünk és beléptünk a színházba. Micsoda egy színház ez! Mint a jó párizsi, angol vagy orosz színházak, de ez azoknál is tisztább és szebb és jobb! A színházban belül minden nagyon szépen, kifinomultan és gyönyörűen aranyozott volt, minden csillár, falilámpa gázzal működik. A színházi páholyokban nagyon csinos és szép nők ültek. Nagy tömeg volt a színházban. Felment két-három függöny, a színháznak jó táncosai, jó, elegáns öltözékű, kiváló színészei voltak, akik nagyon szép ruhát viseltek és jól táncoltak. Volt egy olaszországi táncos, aki habár nem volt csinos, de nagyon mókás, jó kiállítású és ügyes és a tánc művészetében jártas volt. Évi hatezer tománért szerződtették, hogy itt táncoljon. Nagyon szép darabokat adtak elő. Amikor a függönyök leereszkedtek, a felvonások közt kimentünk és valamilyen fagyaltot eszegettünk, majd visszatértünk újra a színházba.⁶³ Végül a darabok véget értek, felkelvén szállásunkra mentünk. Amín al-Szoltán, 'Azíz al-Szoltán és a többiek mind a színházban voltak, kivéve Majd al-Doulét és Mírzá Moham-mad Khánt. Jaj be szép ez a királyfi, micsoda királyfi ez! Ma új ismeretekre tettem szert a királyfiról. A fején egyáltalán nincs haj, kis szakálla van, mert azt ollóval nyírja, szakálla barnás-őszes. A királyfi orra, szája és arca mind ferde. Be-

széde pedig igen egzotikus, amikor beszélni akar, egy órába telik, mire tíz szavát kiejti és minden szavát végigrágja.⁶⁴

Mehdí Khán megérkezett Bécsből, mire mi visszajöttünk a színházból, sápadt volt, de jobban lett. Előadta az orvost, a saját maga ügyeit és egy iráni érkezéséről is beszámolt, akit ott, Bécsben látott, ez az iráni Studach embere volt, Studach hozta Iránból, és itt magára hagyta őt. Ő meg fogta a batyuját és elindult, hogy valahova eljusson. Előadta a teljes történetét, és tíz imperiált is költött erre az iránira. Mi megadtuk neki azt a pénzt. Este, amikor a *Salzburgból* olyan gyorsan akartunk jönni, és gyorsan le kell feküdnünk, és hogy kora reggel, órára pontosan fölébredve menjünk tovább, idejött egy iráni bűvész. 'Azíz al-Szoltán kérelt engem, hogy hadd jöjjön be és hadd bűvészkedjen. A vacsora utáni forgatagban Amín al-Szoltán és a többiek összegyűltek, a bűvész belépett. E fiút Gholámhossze-innek hívták és iszfaháni volt, ez egy nagy lóköető, züllött és szószátyár senkiházi volt. Fekete bajsza van és szakállát borotválja. Fekete szeme és szemöldöke van, először mondtam neki, meséld el, mi járatban vagy. Az artista elkezdett beszélni: 'a gróf szakácsa voltam, a gróf lánya egy éjjel arra vágyott, hogy én⁶⁵ a gróf megértette, és megharagudott rám és engem lecsukatott. Majd megszöktem, elmentem és más nyugatiak szakácsa lettem, egy ideig ott voltam. De a gróf megint ellenem intrikált és engem megint lecsukatott. Megint megszöktem. Most öt éve, hogy nyugaton élek. A bűvész jól tud németül, angolul, oroszul és franciául is. Nász al-Molkkal angolul beszélt, majd utána néhány remek bűvészmutatványt csinált és eltávozott. Kapott tizenöt imperiál baksist is. Nagyon sötét alak volt⁶⁶. Végül megvacsoráztunk és lefeküdtünk.

Magyarország lakosságának vallása az alábbiak szerint van:
Katolikus tizenöt millió

Protestáns három millió

Zsidó hatszázezer

Budapest lakossága négyszázezer fő, és ebből nyolcvankétezer zsidó.

József főherceg

Ez a József főherceg a korábbi József főherceg, Magyarországnádora fia volt. A nádor titulus az alkirálynál magasabb rang, jelenleg ezt a titulust betiltották. E főherceg atyja harminckét éve halt meg.⁶⁷

Pejácsevich gróf lovastábornok, egész Magyarország hadseregének parancsnoka.

Baross (Barusz) Gábor kereskedelmi miniszter

Wekerle pénzügyminiszter

Teleki gróf belügyminiszter.⁶⁸

SZERDA, 1307 MUHARRAM HAVÁNAK ELSŐ NAPJA

Ma reggel felkeltem, beköszöntött az 1307. esztendő. Ma, ha Isten is úgy akarja, este kilenckor vonatra kell szállnunk, hogy Volocsiszka menjünk, mely Ausztria és Oroszország alsó határa és Lengyelország földjén fekszik. Azok, akik szolgálatban voltak: Amín al-Szoltán, Madzsd al-Doule, Adíb al-Molk, Narímán Khán⁶⁹. A tegnapi feljegyzésemben írtam, hogy az Andrássy út kétszáz *zar'* szélességű, ezzel pont ellentétesen van, nem szélesebb mint húsz *zar'*⁷⁰. De többet nem is éri meg erről írni, az Andrássy szép utca. És az is, amit írtunk, hogy Buda városának nincsenek tekintélyes szép utcái, ez is pont ellentétes, szép és széles utcái és útjai, több emeletes magas palotái vannak és Buda városának nagy része a Duna folyó mellé esik.⁷¹

A dombok fölött és a dombok mögött nincs számottevő palota, ott kis házak vannak. Az ebédet a szállodában fogyasztottuk el. Délután egy órakor mennünk kell meglátogatni a királyfit. Délután hintóra szálltunk a felfüggesztett hídon áthaladva a királyfi szállására mentünk. A királyfi szállása Budán van. Ha az ember jobb felé fordul, akkor egyenesen egy alagúthoz ér. Ezt az alagutat régi időkben ásták ki és az alagút felett van a királyfi palotája és Buda városának néhány háza. Ez nagyon tekintélyes alagút, ezen alagútnak hatszáz *zar'* a hossza, az alagút szélessége körülbelül tíz *zar'*, magassága is körülbelül tíz *zar'*. Az alagút boltívet is arányosan mérték ki a végéig. Az alagút vége Buda

városának peremvidéken fekvő negyedéig ér el. Minden az alagútba belépőtől és azon átmenőtől pénzt szednek. Egy ember szokott állni áll az alagút ezen, és egy másik a másik oldalánál, akik az emberektől pénzt szednek. Bármennyi pénzt szednek is, az a városi költségekre megy el. Évente mintegy húszezer forint bevétele van ebből az ügyletből a városnak. Végül nem mentünk át az alagúton. Egy másik, azon az oldalon levő, kanyarokkal teli úton mentünk fel a királyfi palotájához. Megérkeztünk egy térre, ahol sok ház volt ott, azon áthaladva jutottunk el a királyfi palotájának ajtajához. A királyfi palotája közel van a királyi palotához. A magyar hadügyminisztérium palotája is a királyi palota mellett közelében van⁷². A királyfi palotája bejárata mellett leszállva hintónkról felmentünk a lépcsőkhöz.⁷³ A királyfi palotája kicsi és apró, de szép épület. Szép bútorai és berendezési tárgyai vannak. Én és a királyfi bementünk a szobába, a szobában egyedül, kettesben leültünk. Senki nem volt ott velünk, sem Amín al-Szoltán, sem Narímán Khán nem volt, hívtam Madzsd al-Doulét, ő bejött és leült elénk. Egy ideig beszélgettünk a királyfival. Megkérdeztük: 'Van feleséged?' Mondta: 'Igen.' Mondtam: 'Hol van?' Mondta: 'Elment a hegyvidékre a nyári szállására és a gyerekeinket is magával vitte.' Világos hát, hogy a királyfi felesége a királyfi mocskossága miatt megundorodott tőle és otthagya királyfit és maga indult szórakozni. Megkérdeztem a királyfit: 'Nem mész a feleséged után?' Mondta: 'Nem.' Két-három nap múlva a hadsereg egy vitéz regimentjéhez kell csatlakoznom. Láttam ma a királyfi egyik hüvelykujját, amely csonkolt volt, mivel az utolsó osztrák-porosz háborúban a királyfi a csatátér elején volt és egy golyó találta el a kezét és a hüvelykujja roncsolódott. A királyfi köhög is, világos, hogy a királyfi tuberkolózis közeli állapotban van, és nem sok van neki hátra, hogy tuberkolózisos legyen⁷⁴. Ma erősen figyeltem: a királyfi szemöldöke és szemgolyója nagyon hasonló volt Hádzsí Mohammad Hoszein Bíg Gene Genehez. Végül aztán láttuk, hogy itt nagyon be vagyunk zárva. Fölkeltünk és lejöttünk a királyi palota előtti kertbe,

amit a nyugatiak 'terasznak' (*terasz*) hívnak. Ott elkezdünk sétálni. Ennek a terasznak nagyon szép kilátása van. Egyik oldalról a Margit-szigetre néz, ahova tegnap mentünk, és a Duna folyóra, egyik oldalról a Duna folyóra néz, a folyón közlekedő gőzhajókkal. Egy másik oldalról Pest városára néz, az ottani kertekre és a városi házakra és a Pest mögötti hegyekre, nagyon szép kilátása van⁷⁵. Amikor így nézelődünk egy templom került a szemünk elé, mely igen nagyszerű és hatalmas templom és van neki két nagy minarete, melyet körbe fa állványzattal fedtek be és azok építésével foglalatostkodtak éppen. A királyfi azt mondta, hogy tizenkét évvel ezelőtt kezdték építeni ezt a templomot és még nem készült el⁷⁶. E terasznak kertje, virágágyása és fái is vannak, a királyi palota, mely e terasz közepén egy dombon áll, nagyon nagy, több emeletes, messzire látszó hatalmas palota. Erről az oldalról, mely a Dunára néz, a palota fala kellemes látvány és két bejáratú csarnoka van. Egyik oldaláról két előreugró oldala van, igen nagyszerű palota. Úgy tűnik, hogy szép bútora és berendezési tárgyai nincsenek és a palotát épp tatarozzák, mivel hiába szeretnénk volna bemenni, tőlünk elnézést kértek. A királyfi a bajszát egy gyógykenőccsel mint... az egér fényesíti⁷⁷. Körbesétáltuk a palotát és egy hosszú oldalcsarnokon is áthaladtunk, amelyet farácsoszáttal borítottak. A palota és a kilátó azon oldalára mentünk, amely egy völgyre néz, ahol a köznép házai vannak és ott egy hatalmas negyed helyezkedik el, odanéztünk, azt mondták, az egy szerb negyed. Amikor az oszmánok a szerbek felett uralkodtak, ezek a szerbek onnan ide menekültek és itt egy negyedet építettek maguknak és máig a szerb a nyelvük és csak szerbül beszélnek⁷⁸. Van egy másik negyed is annál a szerb negyednél, melynek a neve Krisztin(aváros), és ez a németek negyede és a német a nyelvük, melynek semmi kapcsolata nincs a magyar nyelvvel. Gül Baba sírja is messziről látszott egy dombtetőn, mint egy emámzáde, melyből Teheránban sok van⁷⁹. Aztán onnan lejöve hintóra szálltunk, lejöttünk a dombról és bementünk az alagútba. Az alagút végéig mentünk

és a másik oldalán kijöttünk. Majd visszatérve átjöttünk a felfüggesztett hídon. Visszajöttünk Pestre, és a huszárezredektől a laktanyájához hajtottunk, mely Pest város végén található. Áthaladtunk az Andrássy úton, az Oktogon téren, melynek jelentése 'nyolc oldalas', is áthaladtunk. Amikor kijöttünk a királyi házból kijöttünk egy nagyszerű ház ajtaja előtt haladtunk el. Megkérdeztük a királyfítól: ez kinek a háza? Mondta, hogy ez Lónyay gróf háza, aki igen gazdag ember és Erdélyben és más helyeken sok birtoka és palotája van. Lónyay gróf most Erdélybe ment. Át és áthajtottunk a városon és áthaladtunk annak utolsó negyedein és a közparkba (Városligetbe) érkeztünk, mely nagy park, olyan mint a Bois de Boulogne. Tava van, a tó közepéről szökőkút tör fel és a tó környékén is szökőkutak vannak, melyek a medencére néznek. A parknak nagy, hosszú és széles utcái vannak, nagyon nagy park ez. A parkon áthaladva egy erdőbe értünk, melynek minden fája vastag platánfa volt. A platánerdőn is áthaladva sokat kocsikáztunk mire egy mezőre értünk, a laktanyához. Ott leszálltunk, ottani beosztottak jöttek elénk, bemutatkoztak. Pest városának városparancsnoka is ott volt. Bejöttünk a laktanya közepébe, amelynek környékén a lovaspályák vannak. Ez egy nagy tér, amikor annak a közepére álltunk megfűjták a trombitákat. Az oldalfülkékből kijött vagy négyszázötven lovas és elhaladtak előttünk és gyakorlatoztak. Egy ideig gyakorlatoztak, majd mondtam, hogy futassák meg lovaikat. De véleményem szerint ez a huszár értelem nélküli lovasféle. Elsőként azért, mert az a mente, amit magukra öltöttek nehéz súlyú és ezek a menték megakadályozzák, hogy a pisztolyukat gyorsan kihúzzák a tokjából és elsüssék azt. Másodszor pedig a szablyaikat is tompának láttuk. Szabljájuk nagyon nehéz és hasznavehetetlen és sehol sem éles. Az elülső éle is olyan mint a hátsó éle, és a kardjaik hegye sem éles. Megkérdeztük: 'Mit csinálnak háború idején?' Mondta: 'Este, amikor háborúznunk kell, aznap este megélezzük a szablyaikat.' Mondtam: 'A pisztolyokkal mit csináltsz?' Mondta: 'Lovagolva nem sütjük el a pisztolyt, le

kell szállnunk a lóról, hogy a pisztolyt elsüssük.' Mondtam: 'A lovatok elszalad.' Mondta: 'Időben megfogjuk lovainkat kezünkkel, a másik kezünkkel pedig elsütjük pisztolyunkat.' Akkor tehát a másik kezünkkel sütik el a pisztolyt. Nos, ez a huszár szerintem értelmetlen és haszontalan lovasfajta.⁸⁰

Végül mivel mennünk kell a cirkuszba és este el kell utaznunk, a lovasok díszszemlén vonultak el előttünk, majd hintóba szálltunk és a szállásunkra mentünk. A laktanyai beosztottak és azon személyek nevei, akiket ott láttunk az alábbi rend szerint volt:

Pejácsevich tábornok, idős férfi, hosszú bajsza volt, és a jobb keze töből hiányzott, az utolsó háborúban Sadovában a keze leszakadt a poroszok ágyúgolyójától.⁸¹

Dzsemeri (Gyömöri?) tábornok:

Ezredparancsnok, aki a lovaglást parancsba szokta adni, tehetséges szakembernek tűnt

Illés ezredes

Bene kapitány

A Duna menti szőlőt és szőlőültetvényeket Magyarországon egy betegség tönkre tette. A szőlő felhasználásától, amelyből bort szoktak készíteni, tartózkodtak. A Duna menti szőlőtermelő helyet, melyet Budapestre érkezésem napján láttam, elveszítették.⁸²

Nagyon sok gőzhajó dolgozik a Dunán, utasokat hoznak-visznek. Néhány csomagszállító hajót hozzákapcsolnak egy gőzhajóhoz és így haladnak.

Budapest városában mindig mintegy száz hajó horgonyoz.

Ugyanonnan, ahol a laktanya véget ért nem mentünk vissza a szállásunkra, egyenesen a cirkuszba mentünk. A cirkusz is a laktanya közelében, a közpark tava mellett található. Három-négy évvel ezelőtt ebben a közparkban egy kiállítást szerveztek, mindenféle dolgokat hoztak ide. Még most is áll néhány épület a kiállításból, mint például egy ku-

pola és néhány más palota. Végül megérkeztünk a cirkuszba. Leszálltunk és befordultunk a cirkusz felé és a székünkhöz mentünk, amely a cirkusz közepének fémlépcsőjénél volt. Ott leültünk. Volt ott két alacsony asztal, olyanok mint az én teás asztalom, óvatosan odajöttem és leültem a székemre, a mögöttem jövő királyfinak viszont beakadt a lába azokba az alacsony asztalokba és elesett. Én magam fogtam meg a királyfi kezét és segítettem fel őt. Az emberek jól nevettek, a királyfi erősen köznevetség tárgya lett, aztán viszont nyugodtan és rendben helyet foglalt. A cirkuszt kicsi, fadeszkákkal fedték be felül, kerek alakú, olyan mint a többi cirkusz. A cirkusz személyzetének ruházata szegényesebb a többi cirkuszéhoz képest. A cirkuszban elkezdtek játszani, lovat hoztak be és azzal gyakorlatoztak. Ugyanazokat a játékokat adták elő itt is, mint amit a többi cirkuszban szoktak. Volt egy sötétbarna ló, a sörénye és a farka fekete volt, amelyről a királyfi azt mondta, hogy: ez az én lovam volt. Én pedig e cirkusz igazgatójának gratuláltam, hogy ez nagyon jó ló volt és szép gyakorlatokat mutatott be. Ezt a lovat úgy idomították, mint egy embert és a ló úgy is játszott, nagyon intelligens ló volt, nagyon sok akrobatikus ugrást mutatott be. Mintegy tíz *zar'nyi* távolságot is megugrott⁸³. Nagyon okos ló volt. Aztán volt egy fekete medve is, mely úgy volt fölöltöztetve, mint egy ember. Miként egy ember gyakorlatozik a ló hátán, és a karikákon ugrik át, a ló hátáról leszáll majd ugrik vissza oda, ez a medve is ugyanígy a ló hátán gyakorlatozott, leszállt a ló hátáról, majd visszaugrott oda és karikákon ugrott keresztül. A medve hang nélkül és teljes tökélytel játszadozott. Nagyon érdekes és látványos volt. Végül aztán egy fabotot adtak a medve mancsába és az két lábra emelkedve kiment a porondról. Aztán még néhány gyakorlat váltakozott. Végül felkeltünk és egyenesen a szállásunkra mentünk. Imádkoztunk, *bácsinak*⁸⁴ mondtam, készítsen bárány és csirke kebabot, hogy este azt együnk. Mivel nekünk rossz, tisztátalan ételeket adtak, megettük azokat és elgyengültünk. Mondtam *bátyusnak*, hogy csináljon kebabot, amit nyugodtan megehetünk. Amikor a szállásunkra

értünk, *bátyusnak* azt mondtam: 'Habozás nélkül menjél a hotel konyhájába, készítsd el a kebabokat, és hozd elénk!' *Bátyus* bement, finom kebabot készített, idehozta, leültünk és jó étvágygal, jókedvűen megvacsoráztunk, hálát adtunk Istennek. Kilenc órakor hintónkba szálltunk, elmentünk a pályaudvarra, hogy Volocsiszka⁸⁵, Ausztria és Oroszország határára utazzunk, mely Galíciában van az ausztriai Lengyelország részeként.

A királyfi rendben feljött элем, együtt lementünk és beülve a lovashintóba elhajtattunk. Este van, nagy tömeg állt az út két oldalán, az igen messze levő pályaudvarig folyamatosan kiáltoztak, míg meg nem érkeztünk a pályaudvarra. Katonák sorfala előtt elvonulva tértünk vissza a vonathoz, felszálltunk a vonatra, mindenki megjött és szétszóródott a vonaton. Alig valamicskével több mint tíz perc várakozás után útnak indultunk. Valamennyit ücsörögtünk, 'Azíz al-Szoltán beszélgetett, Mehdi Khán és a többiek is ott voltak, beszélgettünk. Aztán elmentünk aludni a rekamiénkon. Két órát aludtam, három állomáson, ahol megálltunk, ott ébren voltam. Aztán elaludtam, hála Istennek jól aludtam.

CŠÜTÖRTÖK, MUHARRAMHAVÁNAK MÁSODIK NAPJA

Éjfél után nyolc órakor felébredtem, még a Magyarországi államában vagyunk, valamennyit mentünk és Volocz állomásához értünk, valójában itt ébredtünk fel.⁸⁶ Kinéztem a síkságra és a hegyre, láttuk, hogy mintha ez egy paradicsom lenne, völgy, domb, hegy, víz, forrás, virág, üde zöld rét, magas hegyek. A völgyön keresztül megyünk, hidakon kelünk át, melyet a völgy fölött építettek, áthaladtunk néhány hosszú alagúton is, vagyis négy alagúton, egyiken hét percig tartott, mire kiértünk belőle. Az összes hegyet cipruserdő borítja, május van, felhő, sokat esik az eső is. Valóban mintha a paradicsommá vált volna a táj. A helyiek nagyon piszkosak, a helyi szegény lakosság rozszul öltözött és piszkos. A nők mint az iráni falusi asz-

szonyok, ugyanazt a fajta fejkötőt viselik még színére is. A férfiak olyanok mint a japánok, alacsony fejűek és vállúak, fejfedőjük, nadrágjuk, ruházatuk szegényes. Ezek gyakorta zsidók voltak⁸⁷, a nők itt nem csinosak, arcuk fehér és olyanok mint a turkománok. Nagyon sokáig mindenhol hegy és völgy és magas hegyek és igencsak elragadó völgyek voltak, míg megérkeztünk az ausztriai Lengyelország Galícia tartományába. Itt véget értek a hegyek és ezek a hegyek a határ Magyarország és Galícia között. Galícia sík és alacsony fekvésű lett, kancák, tehén, fehér libák legelnek a zöld mezőn. A disznókondák nagyon vidám látványt nyújtottak. Magyarország és az itteni területek természetét nemrég takarították be⁸⁸. Galícia klímája hideg. A vonaton ebédeltem, 'Azíz al-Szoltán velem együtt ebédelt, de milyen ebédet, nagyon rosszat.

JEGYZETEK

¹ Kégl S. Naszreddin sah úti naplója 1889-ből, *Budapesti Szemle* 217 (1895) 118.

² A korabeli európai, főként brit gazdasági terjeszkedéshez Iránban: Isawi, Ch. *European Economic Penetration 1872-1921*. P. N. Avery, G. R. G. Hambly, Ch. Melville (szerk.) *The Cambridge History of Iran* vol. 7. Cambridge 1991. 590-608. Ettehadieh, M. Emtiāzāt in the Qājār Period, *Encyclopaedia Iranica Online*, Volume 8, EBN 'AYYĀŠ – E' TEZĀD-AL-SALTANA, 1998. <http://www.iranicaonline.org/articles/concessions#pt2>

³ Keddie, N. *Iran under the later Qajars, 1848-1922* P. N. Avery, G. R. G. Hambly, Ch. Melville (szerk.) *The Cambridge History of Iran* vol. 7. Cambridge 1991. 188-189.

⁴ *Vasárnapi Újság* 25. évf. 29. sz. (1878) 464. Természetesen mindezek csak becslések, de Nászér al-Dín első európai útja volt a legfeltűnőbb mind kinézetében, mind a delegáció tagjainak lélekszámában. Később mindez mérséklődött. Mozaffar al-Dín 1900-as budapesti látogatása idején a *Vasárnapi Újság* már alig 25 főre teszi a Budapestre látogató „Ezeregyéj kalifája” kíséretének számát. *Vasárnapi Újság* 47. évf. 39. sz. (1900) 629.

⁵ A sah kíséretének tagja volt mindhárom útján E'temád al-Szaltane, ismert qádzsár kori író, politikus, aki igen jelentős útinaplót írt maga is a sah ezen európai útjairól.

⁶ Nászer al-Dín szorgalmas naplóíró illetve naplódiktáló volt, hiszen mindhárom európai útjáról közzétett naplóiin túl, Iránon belüli útjáról és dél-iraki zarándokútjairól is részletes beszámolókat publikált. Igaz, eme naplók látható sietséggel készültek és stilisztikai értelemben elég egyszerűen fogalmazottak, ami a kifinomult perzsa prózairodalom tradícióit tekintve legalábbis szokatlan, ahogy Kégl fogalmaz: „naplóit minden fölösleges szóvirág mellőzésével egyszerű, keresetlen, úgy szólván pongyola irányban írja.” Kégl 118. Nászer al-Dín sah naplóihoz ásd még: Storey, C. A. *Persian Literature. A Bio-Bibliographical Survey*, London 1927-39 vol. I. 340-342.

⁷ Hogy milyen hatást kelthetett egy iráni küldöttség a korabeli Európában, arról érdemes felidézni Zell al-Szoltán Qádzsár előkelő 1905-ös bécsi színházi látogatásáról írt tapasztalatait: „amikor mi, irániak, öten, akármelyik soron mentünk keresztül, és bárhova is ültünk le, a hölgyek, urak, katonatisztek tekintete felénk fordult. Előhúzták távcsöveiket és megmutattak bennünket egymásnak. A testhelyzetünk is majdnem, hogy második színházzá változott az emberek számára. A fejünkön viselt iráni fejfedőink miatt igen különösen néztünk ki.” Zell al-Szoltán: *Szafarnáme-je Farangesztán (Európai útinapló)*, idézi: Nyitrai I. Irán története a muszlim hódítástól napjainkig, Jeremiás É. (szerk) *Iráni föld – Perzsa kultúra*, Avicenna Közel-Keleti Kutatószok Intézete, Piliscsaba 2007. 225.

⁸ Vámbéry ezzel együtt védelmébe veszi az iráni uralkodót, amikor az európai etikettekben bukdácsoló sahról így ír: „Pedig az, hogy néhanapján vétett az etikett ellen, csak eléggé természetes, mert hol van az az európai fejedelem vagy herceg, ki épp olyan hibákba ne esnék a keleti udvaroknál tett látogatásai közben, mint Naszreddin sah minálunk?” Vámbéry Á. *Küzdélmeim* Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2001. 367.

⁹ *Vasárnapi Újság* 25. évf. 29. sz. (1878) 464.

¹⁰ „Laxenburg 1873. augusztus 5. Végre volt szerencsém megismerkedni a császárnéval. Minden kétséget kizárólag ő a leggyönyörűbb asszony, akivel az európai udvarokban eddig találkoztam. Csodás fehér bőre van és ciprushoz hasonló sudár termete, fenséges hajkoronája derekáig ér...Megjelenése valóságos felüdülést jelent a szemnek ebben az udvarban, amelyet amúgy a sors nem igen áldott meg szépséges hölgyekkel. Véleményemet elmondtam a mellettem álló császárnak is. Azt hiszem, módfelett megörvendeztették szavaim.” Praschl-Bichler, G. Cachée, J. »...*fáradtan teszem le esténként koronám...*« *Erzsébet királyné magánélete*, Gabo, Budapest 1998. 34-35.

Az idézet eredetije Nászer al-Dín sah első európai útjának naplójából származik.

¹¹ Ennek állítólag a korban hűvös oszmán-iráni viszony volt az oka. Budapestről vonattal könnyen elérhető lett volna Isztambul, de Nászer al-Dín sah valóban került Isztambult mindhárom európai útja során.

¹² *Vasárnapi Újság* 25. évf. 29. sz. (1878) 464.

¹³ ibidem

¹⁴ ibidem

¹⁵ Kégl 124

¹⁶ *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567-568.

¹⁷ Adataink szerint Nászer al-Dín sah 141 fős kísérettel utazgatott Európában, de naplójában csak alig néhány embert említ meg. Nászer al-Dín Sáh vol. 3. XLIV-XLV.

¹⁸ Vámbéry 368.

¹⁹ A magyar fordítás az alábbi szövegkiadás alapján készült: Nászer al-Dín Sáh Qádzsár: *Rúznáme-je Kháterát-e Nászer al-Dín Sáh dar szafar-e szevvom-e Farangesztán* (Nászer al-Dín sah visszaemlékezéseinek naplója harmadik európai útján). Ed. E. Rezvání- F. Qázíhá, Teherán 1995. vol. 2. 330-335. vol. 3. 4-22.

²⁰ Nászer al-Dín sah 1889 augusztus 26. és 29. közt tartózkodott Magyarországon.

²¹ A trónörökös alatt Károly Lajos főherceget (1833-1896), Ferenc József öccsét kell érteni, Ferenc Ferdinánd apját, aki 1889 januárja, Rudolf főherceg öngyilkossága óta töltötte be ezt a posztot.

²² Az 1873-as bécsi világkiállításra emelt híres, óriási koralakú épület, mely a bécsi Práterben állt 1937-ig, amikor is tűzvészben elpusztult.

²³ Narímán Khán az Osztrák-Magyar Monarchiába kinevezett perzsiai követ volt ezidőtájt.

²⁴ Korábbi Teheránban szolgált osztrák arisztokrata és diplomata vélhetőleg.

²⁵ Nászer al-Dín sah első európai körútját (1873) megelőzően járt az oszmán igazgatás alatt álló Irakban, és ekkor járt Bagdadban is 1871-ben.

²⁶ Nászer al-Dín sah útinaplójában minden bizonnyal egy un. hajómalmost örökít meg. A ma már muzeális ritkaságnak számító malomtípusból annak idején számos volt használatban a Dunán.

²⁷ Az esztergomi bazilika.

²⁸ Simor János bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek (1813-1891). Simor 1866 és 1891 között volt esztergomi érsek.

²⁹ Nászer al-Dín sah valamennyire megtanult franciául, és francia olvasmányainak köszönhetően általában francia alakokat használ

perzsa átírásban a perzsában ismeretlen terminusok és idegen nevek visszaadásakor (archeveque, Etienne stb.).

A sah francia nyelvtudására Vámbéry is utal: 'Naszreddin sah első volt a perzsa fejedelmek közt, ki a francia nyelvet félig-meddig megtanulta, és ámbár kissé feltűnően hivalkodott e tudományával, mert voltaképpen csak megértette, mint beszélte ezt a nyelvet.' Vámbéry 363.

³⁰ Suspendu franciául: felfüggesztett. Nász al-Dín itt a Lánchidat írja le. Nász al-Dín sah látogatása idején, 1889 augusztusában Budapestnek három állandó hídja volt: a Lánchíd, a Margit-híd és az Összekötő Vasúti Híd.

³¹ Nász al-Dín folyamatosan 'Bud' alakot használ Buda helyett naplójában, míg Pestet 'Pesztnak' hívja.

³² Habsburg József Károly Lajos főherceg (1833-1905), József nádor fia, István nádor féltestvére, 1868 és 1905 közt a Magyar Királyi Honvédség megszervezője és haláláig főparancsnoka, nagyműveltségű és népszerű arisztokrata, botanikai és cigány nyelvészeti tanulmányok szerzője, több rangos tudományos testület tagja. Vö. Oroszi A. 100 éve hunyt el József főherceg, a Magyar Honvédség első főparancsnoka, <http://www.zmne.hu/Forum/05negyedek/foherceg.htm>

³³ Hiányzó vagy kitörölt szövegrészlet az eredeti naplóból.

³⁴ Eme meghökkenítő és helyenként megdöbbentően személyeskedő részlet szerint Nász al-Dín nagyon negatív véleményt alkotott az őt fogadó Habsburg József főhercegről (1833-1905), József nádor ifjabbik fiáról. Később is több helyen gúnyolódik és élcelődik a Habsburg főherceg kinézetén, nem riadva a nyers és durva megjegyzésektől sem. Nász al-Dín esetében azonban ezen nincs mit csodálkozni, szabados stílusban írt naplójában leplezetlenül formál véleményt bármilyen közjogi méltóság, nő és férfi előnyös vagy előnytelen fizikai vagy jellembeli tulajdonságairól. Bécsben például az osztrák főhercegnők szerint nem túl esztétikus kinézetét vette górcső alá valamint az emigráns szerb király feslett erkölcsait ecsetelte látható élvezettel 1889-es naplójában. Nem is véletlen, hogy Kégl Sándor kihagyta ezeket az akkor még élő Habsburg főhercegre vonatkozó, korántsem hízogó részleteket 1895-ös erősen kivonatolt magyar fordításából és összefoglalásából. Vö. Kégl 118-134.

³⁵ Magyarul: Angol királynő, mára már lebontott egykori elegáns hotel a pesti Dunaparton.

³⁶ 'Azíz al-Szoltán ('a szultán kedvence'), eredeti nevén Gholám 'Alí Khán (1879-1940), másik ragadványnevén Malídzsak (időnként Manídzsak is, kurdul: 'kis veréb'), Nász al-Dín sah kurd származású kegyence és fiúszerezője, akit harmadik európai útjára is magával vitt. 'Perzsa kíséretéből a legkedvesebb a sápadt, sárga arcú, igénytelen

külsejű kurd fiúcska, a már említett Ghulám Ali Khán vagy ismertebb nevén Manidsak (kurd nyelven annyi mint veréb) volt, kit a királyok királya Azíz esz-Szultán, a szultán kedvence, dísnévvel tüntetett ki. Nem tudni miért, annyira belebolondult a sah ebbe a kis kurd parasztyerekbe, hogy még saját fiainál is szívesebben látta őt maga körül. Szörnyen bántotta a perzsa előkelőket, hogy ez előtt a semmiből lett kegyencz előtt hódolatteljesen meg kellett hajolniok. Oly nagy kegyben volt a sahnál, hogy a perzsa minisztereknek az ő hathatós közbenjárását kellett előbb magoknak megnyerniök, ha az uralkodónál valamit ki akartak vinni.³⁷ Kégl 130. Az időződő Nászer al-Dín szinte örülten rajongott ezért a kisfiúért, aki teljesen szabad mozgást és befolyást kapott az udvarban és a háremben és aki szexuális kicsapongásairól is hírhedett volt. Lásd még: Amanat, A. 'Azíz al-Soltán, *Encyclopaedia Iranica Online* vol. 3, ÁTAŠ-BEYHAQI, 1989. <http://www.iranicaonline.org/articles/aziz-al-soltan-golam-ali-khan>

³⁷ Nászer al-Dín sah láthatóan nehezen birkózik meg az európai kalendárium adataival és meglehetősen zavarosan adja meg Esztergom történetének valahol általa olvasott vagy hallott részleteit.

³⁸ Margit híd.

³⁹ Az 1541-ben Budán elhunyt Gül Baba nem Lahore-ból, hanem Anatóliából, Sivas környékéről, Merzifonból származott.

⁴⁰ A perzsa 'torkemán' kifejezést többféle módon lefordítani. Lehet türkménnek, akik Észak-kelet Iránban élnek, de talán az Iránban több helyen felbukkanó nomád turkomán népcsoportra jobban ráillik az összehasonlítás.

⁴¹ Összehasonlítva Kégl Nászer al-Dín útinaplójáról készített kivonatolt értelmezését, úgy tűnik, hogy a Kégl által használt perzsa szövegkiadás több ponton eltért az általunk használttól. Kégl ugyanis itt-ott átírásban közöl néhány sort az általa használt szövegből. A magyar és a török nyelvek közös szókinccse kapcsán Nászer al-Dín Kégl által használt útinaplója így fogalmaz: '*kheilí sabíh aszt be zabán torkí-je ázerbajdzsání*', vagyis '(a magyar szókinccse) 'nagyon hasonló az azerbajdzsáni törökhöz'(Kégl 132). Ezzel szemben a rendelkezésünkre álló Rezvání-Qázíhá-féle szövegkiadás ugyanezen a helyen már mellőzi az azerbajdzsáni jelzőt: '*kheilí sabíh aszt be zabán-e torkhá-je khodemán*' vagyis: 'nagyon hasonló a mi törökjeink nyelvéhez'. Nászer al-Dín Šāh Qājār: *Rúznáme-jye Kháterát-e Nászer al-Dín Sah dar szafar-e szevvom-e Farangesztān* (Nászer al-Dín sah visszaemlékezéseinek naplója harmadik európai útján). Nászer al-Dín Teherán 1995. 5.

⁴² Mivel Nászer al-Dínnak nem volt magyar tolmácsa Vámbéryn kívül budapesti útja során, így vélhetően itt is Vámbéry hívhatta fel a sah figyelmét a magyarban levő török jövevényszavakra. A sahnak

ez nem okozott nehézséget, hiszen közismert az iráni azeri török hátterű Qádzsár dinasztia kétnyelvűsége, azeri török-perzsa jellege.

⁴³ Kéglnél Nicholson. Vö. Kégl 132.

⁴⁴ Nászer al-Dín itt azt hiszi, hogy a magyar külügyminiszter, akit ő kancellárnak címez, valóban birtokosa volt az Andrássy útnak.

⁴⁵ Nászer al-Dín sah az angol diplomata fogadásával alighanem alaposan átrendezte vendéglátói aznapi programját azok nem kis bosszúságára, hiszen az akadémián már reggel kilenc óra várták az uralkodót, aki azonban csak délután egy órakor érkezett meg oda. Az Akadémián a sahot fogadó ünnepélyes társaságban helyet kapott többek között Wekerle Sándor pénzügyminiszter, Jókai Mór és Vámbéry Ármin is. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

⁴⁶ A *Vasárnapi Újság* megőrizte számunkra Vámbéry sahot köszöntő beszédének rövid kivonatát, amely a következőképpen hangzott: 'Az akadémiai elnökök távollétében nekem jutott a szerencse császári felségedet a magyar tudomány e csarnokában üdvözölni. Teszem ezt annál nagyobb örömmel, mert tudjuk és tudja az egész világ, hogy fölséged mily nagy pártfogója a tudományoknak és a művészeteknek, és mennyit tett eddigelé már saját birodalma és nemzete művelődésére. Az isten sokáig éltesse fölségedet.' *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

Vámbéry utóbb enyhe malíciával és öniróniával emlékezett vissza a *Küzdelmeimben* az általa csak 'sirázi dialektusban' jellemzett beszéde kiváltotta reakcióra és Nászer al-Dín sah ezzel kapcsolatos naplójegyzeteire: 'Némiképpen feltűnőnek csak naplójában tett azt a megjegyzését találtam, hogy Perzsiában is ritka szónok állná ki velem a versenyt a beszéd választékossága és fordulatossága tekintetében; ami kétségtelenül nevezetes komplementum a perzsa király ajkáról.' Vámbéry 363.

⁴⁷ Vámbéry az MTA rendes tagja volt, de nem elnöke.

⁴⁸ Az akadémiai találkozón Vámbéry khívai szolgája, Molla Izsák mellett a sahnak bemutatta kamasz fiát, Vámbéry Rusztemet is. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567. Vámbéry innentől fogva folyamatosan ott tartózkodik a sah környezetében tolmácsként és fontos információs forrásként.

⁴⁹ Elterjedt, lendületes és könnyen olvasható kalligráfia típus az arab írást használó kultúrákban.

⁵⁰ A *Királyok Könyve (Sáhnáme)* Abú'l-qászim Manszúr Firdauszi perzsa eposzköltő (nagyjából Kr.u. 940-1020) híres, mintegy hetven-ezer párversből álló eposza, a perzsa hősepika legnagyobb alkotása.

⁵¹ Nászer al-Dín laza szövésszerű naplóírására, időnként zavaros, ismétléseket tartalmazó fogalmazására, 'pongyola irányára' jó példa ez a mondat.

⁵² Nemzeti Múzeum

⁵³ A sahot nem a múzeum távollevő igazgatója, Pulszky Ferenc, hanem Szalay Imre nemzeti múzeumi osztálytanácsos köszöntötte, az ő ünnepi díszmagyar viselete a magyar híradások szerint is nagy benyomást tett a minden ragyogó és csillogó iránt heves vonzalmat mutató Nászer al-Dín sahra a Nemzeti Múzeum előcsarnokában: *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

⁵⁴ A festőkre és a múzeumi vezetőkre vonatkozó adatokat Vámbéry szolgáltatta a sahnak. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567. Ha hihetünk Vámbérynek, akadémiai találkozásuk után folyamatosan ellátta a perzsa uralkodót információval a budapesti látnivalókról. Vámbéry nem várt és gazdag információforrássá vált az iráni uralkodónak, mivel a *Vasárnapi Újság* szerint a sah látogatásának harmadik napján délelőtt magához hívatta Vámbéryt, akit hosszan faggatott a magyar viszonyokról. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 568. Vámbéry utólag nem a legkellemesebb emlékei közé sorolta ezt a délelőtti vizitációt: 'Nagyvezérje néha órák hosszáig állott előtte, de éppúgy elnézte azt is, hogy én, kitől felvilágosítást kívánt egy és más dologra nézve, minden fáradt voltom ellenére ott állok és veszteglek előtte, és keményen a szemem közé nézett, valahányszor merészkedtem kifejezést adni felfogásával ellenkező nézetemnek.' Vámbéry 365.

⁵⁵ Dzsúdzse perzsául csirke. Nem tudni, kire vonatkozik a megjegyzés a sah kíséretében, nyilván gúnynévről van szó.

⁵⁶ Nászer al-Dín itt a Margitszigeti termálfürdő gyógyulásra vágyó idősebb vendégeit írhatta le

⁵⁷ Dzsúni Dzsúni Mádar Sírázi Kúcsake, hivatalos nevén Qamar-e Szoltán ('A szultán holdja') Nászer al-Dín sah egyik háremhölgye volt. Nászer al-Dín Vol. 3. 10.

⁵⁸ A fagyaltból, édességekből és dinnyéből álló margitszigeti uzsonnához József főherceg családi arany-ezüst étkészletével terítettek meg, miközben kiváló cigányzenekar húzta a sahnak és kíséretének, többek között egy 'persa indulót' is. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

⁵⁹ 1 zar' = 104 cm.

⁶⁰ 'A sah folyvást a fedélzeten volt, távcsövével mindenfelé nézegetve, sűrűn kérdezősködve' – nyilván Vámbérytól. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

Itt vélhetően elírás vagy elhallás lehet, és a sah Budafokot olvashatta vagy hallhatta félre Budaloknak. A *Vasárnapi Újság* is Promontort, azaz Budafokot jelöli meg a hajókirándulás legdélebbi pontjának. Budafok földrajzilag is tökéletesen megfelel a dél-budai hajókiránduláson résztvevő Nászer al-Dín sah leírásában, Érd (Hamzsabég) szomszédságában.

⁶¹ Ez az információ, Hamzsabég török háttere, vélhetőleg ismét Vámbérytól származhat.

⁶² Nászer al-Dín láthatóan bizonytalankodik az európai mértékegységek leírásával is, hiszen itt méter helyett kilométert használ az Andrássy út leírására. Annál meglepőbb, hogy az iráni *zar'* (1 *zar'*=104 cm) számolásával is gondja akad, hiszen az Andrássy út szélessége aligha kétszáz méter! A sah tévédésére maga is rájön, hiszen még budapesti naplóbejegyzései között helyesbít néhány oldallal később, megjegyezvén, hogy az Andrássy út szélessége nem kétszáz, hanem csak húsz *zar'*, mely adat már közelebb áll a valósághoz.

⁶³ A 'színház' nem volt egyéb mint a csak nemrég megnyílt Operaház. Az egykori program szerint három egyfelvonásos balettet adtak a sah látogatása tiszteletére, a 'Nailát, az 'Új Rómeót' és a 'Rokokót', miközben az igazi látványosság az iráni uralkodó és kísérete volt: 'minden látcső a gyémántokkal dúsan megrakott persa uralkodó felé irányult'. *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

A programba nyilván nem véletlenül került be a Naila, mely valójában Delibes 1866-ban írt keleti, arab szerelmi témát feldolgozó '*La source*' c. balettje volt.

A balettek között pedig fürtökben csüngtek az emberek a lépcsőházban, hogy a királyi páholy előterében édességet falatozó sahot megpillantsák. 'Általános volt az érdeklődés a kis Azíz szultán iránt is, ki a második szünet alatt nekilátott a czukrárszatóból hozott süteményekhez.' *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 567.

⁶⁴ Eme rövid jellemzés ismét Habsburg József főhercegre vonatkozik.

⁶⁵ Itt ismét egy talán még a sahnak is túl sikamlós részlet állhatott, melyet nem akart megosztani az utókorral...

⁶⁶ A naplóba ékelt iráni bűvész története Nászer al-Dín anekdotázó stílusának tipikus példája. A szűkszavúan előadott történet háttere homályos, az biztos, hogy ez az eset még Bécsben történt meg, amire a Salzburból érkezés utal, és bár a szöveg narratívája is töredezett, de bizonyos, hogy ezt Mehdi Khán mesélte Budapestre érkezve a sahnak, hiszen a szöveg szerint a sah ezután elment vacsorázni, miközben az epizód, és a grófkiaszony elcsábításának leírása már 'vacsora után' történt meg.

⁶⁷ József nádor valójában negyvenkét évvel korábban, 1847-ben halt meg.

⁶⁸ Nászer al-Dínnek a magyar politikai és közéleti méltóságokra vonatkozó adatai ismét valószínűleg a vele tartó bécsi perzsa követől, Narímán Khántól és a hozzá látogatása második napján csatlakozó Vámbéry Ármintól származnak. A sah adatgyűjtő buzgalmáról maga Vámbéry számol be a *Küzdelmeim*-ben: 'Naszreddin sah soha el nem mulasztotta, hogy pontos tájékozódást szerezzen amaz országok szo-

kásairól, melyekben megfordult, s tőlem is nemegyszer kért útbaigazítást a legkisebb részletekről is.' Vámbéry 367-368.

⁶⁹ E mondat a szöveg margójára van írva. Vö. Nászer al-Dín vol. 3. 15.

⁷⁰ Lásd 30. jegyzet.

⁷¹ E korrekciókat talán Vámbéry hatására hajthatta végre e nap reggelén, hiszen az egész délelőtt folyamán a sah Vámbéryt faggatta szál-lásán.

⁷² Habsburg József palotája a budai várnegyedben állt, szinte szemben a mai köztársasági elnöki palotával (Sándor palota), a második világháborúban súlyos károk érték, és a hatvanas években sajnálatos módon lebontották romjait.

⁷³ A sah József főhercegnél vizitálva az alábbi viseletben jelent meg: 'Fényesen volt öltözve, barna ruhába. Hosszú kabátját arany pászománt díszítette, melyhez felette jól illettek a csillogó hatalmas smaragd gombok. Magas süvegén az arany oroszlán mellé négy gyémántból összetűzött kócsag volt tűzve, míg aranyos kardjának markolatáról hatalmas briliáns fénylett. Kardöve, melyet vállán vetett végig, gyémántokkal és drága kövekkel kirakva, míg mellén a persa csillogó naprendet és az osztrák Lipótrend nagykeresztjét viselte.' *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 568.

⁷⁴ Nászer al-Dín gonoszkodó megjegyzései, melyeket József főherceg egészségére tett, itt helytállóak: József főherceg tüdőbajos volt, és orvosi tanácsra Dalmáciában töltötte teleit, az ottani enyhe klíma miatt. Vö. <http://www.zmne.hu/Forum/05negyedik/foherceg.htm>

⁷⁵ Itt ismét zavaros a napló, a sah – csakúgy mint korábban – összekeveri Budát Pesttel. Hiszen a budai várból a perzsa uralkodó aligha nézhetett volna a 'Pest mögötti hegyekre.'

⁷⁶ A leírás jól ráillik az épülő és véglegesen 1905-ben felszentelt Szent István Bazilikára. A sah adataival szemben a bazilikát már 1865-ben elkezdték építeni, tehát jó 24 évvel a sah látogatása előtt.

⁷⁷ A kihagyott részek a naplóban áthúzott és olvashatatlan részre utalnak.

⁷⁸ Nászer al-Dín sah itt a Vár alatti Tabán negyedet írja, melynek közismert szerb kulturális, nyelvi kötődése.

⁷⁹ *Emámzáde*: síita vallási zarándokhely, ahova a 12 síita imám leszármazottait temették a néphit szerint, népszerű vallási intézmény Iránban.

⁸⁰ A sahot a *Vasárnapi Újság* szerint is érdekelte a huszárlaktanya, ám a sah utólagos negatív véleménye ekkor még nem vált ismertté: 'A sah figyelemmel nézte a kirukkolt huszárságot. Apróra megvizsgálta Bene százados egyenruháját. Kért egy altiszti kardot és azzal próbavágásokat tett. A huszárság egy rohamot mutatott be.' *Vasárnapi Újság* 36. évf. (1889) 35. sz. 568.

⁸¹ Pejácsevich Miklós gróf, lovassági dandártábornok (1833-1890), a 2. dragonos ezred parancsnoka, Ferenc József főhadsegéde 1871-től, számos magas katonai és civil kitüntetés, többek között a perzsa nap és oroszlánrend birtokosa, melyet valószínűleg e lovasparádé után kaphatott az iráni uralkodótól. 1866-ban valóban amputálni kellett egyik karját a porosz-osztrák háború során.

⁸² Itt Nászer al-Dín kétségtelenül a filoxéra szőlővészre utal, mely 1875 és 1897 között érintette Magyarországot.

⁸³ Közel tíz és fél méter.

⁸⁴ Perázsul *Áqá Dáji*, ami szó szerint 'nagybácsi úr'. Nászer al-Dín kíséretének tagja, akit bizalmaskodva eredeti nevét mellőzve említ a szöveg.

⁸⁵ Nászer al-Dín Sah Kárpátalján és Galícián, Lemberg érintésével lépett ki az Osztrák-Magyar Monarchia területéről. Volocsiszk volt a határállomás Oroszország és a Monarchia között Lemberg-től keletre.

⁸⁶ Nászer al-Dín Volócnál (ma Volovec, Ukrajna), a Liptói-havasok környékén hagyta el Nagy-Magyarország területét. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a munkácsi vasúti fővonalon keresztül utazott át Észak-Magyarországon, Kárpátalján. Vö. http://ballal.gofree.hu/G/Fali/Osztrak_Magyar_Monarchia_1890_v5.jpg

⁸⁷ Itt talán kárpátaljai ortodox zsidókra utalhat.

⁸⁸ Nászer al-Dín sah közlése helytálló, hiszen 1889 augusztus 29-én hagyta el Magyarországot, az aratási szezon után.

APOR ÉVA

VÁMBÉRY ÉS A QÁJÁROK ADALÉKOK

Egy éve bűbájos kiállítás nyílt Budapesten az Iparművészeti Múzeumban *Két korszak határán – Perzsa művészet a Qádzsár-korban (1796-1925)*¹ címmel, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy betekintést adjon a modern kor kapujához érkezett Perzsia művészetének egészéről, s ez által bepillantassunk egy számunkra alig ismert, hatalmas változások előtt/alatt álló ország ízlésvilágába is. A bemutatott tárgyak, kerámiák, ötvösmunkák, kalligráfiák, textilek, faragások, festmények között találjuk a könyvművészet néhány kiemelkedő alkotását, – amelyen természetesen *kéziratokat* kell értenünk. A kéziratok egyike a *Majma ' -ye Mahmud* címet viseli, mely Vámbéry Ármin hagyatékából került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába². Ennek kapcsán a továbbiakban két kérdésben igyekszem összefoglalni a legfontosabb tudnivalókat, s ezek 1/ a kézirat formai és tartalmi bemutatása, 2/ mit tudunk a kézirat

szerzőjéről. Végezetül 3/ röviden szólok a kézirat Budapestre kerüléséről.

1/ A KÉZIRAT FORMAI ÉS TARTALMI BEMUTATÁSA

Címe: *Majma 'ye Mahmud*
Szerzője: Mahmud Mirza Qájár
Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára,zeti Gyűjtemény (a továbbiakban MTAK KGy)
Jelzete: Pe. F. 14.
Terjedelme: 411 lap, 31,5 x 20,5 cm. Saját lapszámozása nincs, a folyamatosságot kusztoszok biztosítják.

Anyaga: fehér papír, tojásfehérjével fényezve
Kötése: eredeti festett bőr (*nem* füleskötés), az első és a hátsó táblán egyaránt a Qájár-kor jellegzetes pompás színes virágaival, zöld levelekkel arany mezőben, kettős arany vonalú margó keretezi, a kettős margó vonalai közt bíbor mezőben folyondár díszítéssel. A két táblabelsőt ugyanazzal a festés technikával felhordott lakkrétegzésű nárcisz díszíti, bíbor mezőben. A lapokat kettős arany vonalú margó keretezi.

Tükör mérete: 23 x 14 cm. A verses anyag ezen belül négy hasábra van osztva arany vonal elválasztással, a prózai szöveg folyamatos. A 371. fóliótól kezdve a margó-köz is be van írva, címekkel, kiemelésekkel. A szöveget fekete tintával, a címek, kiemelések, a margóközök szövegét nagyrészt vörös tintával írták. Az egyes művek kezdetét díszes *onván* jelzi.

Írástípus: nesta'liq
Másolás ideje: H 1244/1829

A másolók: A kéziratot két írnok másolta, 'Abd al-Qoli Jolfáni és Mohammad Hasan Ibn Ni'matollah Giláni, egyikük

kezde a kéziratot majd írta le annak nagy részét, másikkal a *Dorar al-Mahmud* c. művet másolta.

Állapot: A kézirat állapota rendezett, 1964-ben restaurálták, ennek során új gerincet és színes oromszegést kapott.

A kézirat Mahmud Mirza Qájár, Fath 'Ali sah Qájár (1797-1834) tizennegyedik (vagy tizenötödik?) fia irodalmi munkáinak eddig ismert legteljesebb gyűjteménye, az MTA KGY legértékesebb perzsa kézírata.

A kor, a 19. század dereka, egy majd ezeréves művészeti ág, a kéziratok végnapjait is jelenti Perzsiában. 1812-ben ugyanis Azerbajdzsán kormányzója, a trónörökös Abbás Mirza Qájár – szerzőnk féltestvére – kezdeményezésére megjelenik Perzsiában is a könyvnyomtatás egy tabrizi betűnyomdával, majd nem sokkal később a litográfia is. Ez magyarázza azt az európai számára talán különösnek tűnő helyzetet, hogy a perzsa ősnymtatványok mindössze a 19. századból valók. De meg kell említenünk azt a tény is, hogy a karmelita misszió páterei Iszfahánban már a 17. században rövid ideig működtettek egy arab betűs nyomdát, azonban ez a kezdeményezés elhalt minden folytatás nélkül. Ugyanígy a 17. században az örmények is létrehoztak az iszfaháni Dzsolfában egy örmény nyomdát, ennek maradványai ma is láthatók a dzsolfai múzeumban. Ezért is nyer külön fontosságot egy 1829-ben másolt kézirat formai ismertetése, hiszen ettől a műfajtól hamarosan el kell búcsúznunk.

A gyűjtemény Mahmud Mirza tizenhárom irodalmi alkotását tartalmazza, költői, prózai műveket³. Ezek legtekintélyesebb darabja – már csak terjedelmét tekintve is – a *Safinat al-Mahmud* c. munka (3v-125v.)⁴, és minden bizonnyal a legbecsesebb is. Miért? Mert egy olyan hagyományos antológiával (*tazkira*) van dolgunk, mely teljességre törekvő áttekintést ad Fath 'Ali sah korának irodalmi életéről, költőiről. Röviden bemutatja a költők életét és szemelvényeket közöl alkotásaikból. Az antológia fejezetekre (*majlis*) bontva taglalja legelőször a sah és a királyi

hercegek költészetét (1. majlis, 4v-11v.), a nagyvezíreket (2. majlis, 11v-22v.), majd ezt követi a 3. majlis (22v-115r.), mely a kortárs iráni poétákat mutatja be geográfiai elrendezésben: 'Irág, Fárs, Khorásán, Gilán-Tabaristán és Ázerbájdzsán sorrendben, megadva jobbra a tartományok főbb településeit, városait is. Ezt követi a 4. majlis (115v-125v.), mely szerzőnk önéletrajzát tartalmazza, műveiből vett szemelvényekkel. Mindezek után azonban ne gondoljuk, hogy akár Fath 'Ali sah, vagy nagyvezírei, vagy akár maga Mahmud Mirza kiváló költők lettek volna. Túlzás lenne ezt állítani. Ez a kor irodalmi életének lenyomata, annak az irodalmi életnek, mely udvari szinten zajlott a Qájároknál – réges-régi hagyományokra támaszkodva. Ez azt jelenti, hogy a sah maga köré az udvarba gyűjtötte kora jelentősebb költőit, akik verseikben örökítették meg és dicsőítették az uralkodó nemes cselekedeteit, hogy az udvarban költői versenyeket rendeztek, vagyis a költészet – vagy sokkal inkább nevezhetnénk verselésnek – a művelt udvari ember viselkedési formája, megjelenési formája volt. A Fath 'Ali sah köré szerveződött/szervezett költői kör volt az *Anjoman-e Kháqán* ⁵ vagyis a Kháqán társasága, ahol a *Kháqán* nem egyéb, mint Fath 'Ali sah költői neve, *takhallosa*. S mit tekintett irodalmi előképének, példájának ez a kor? Természetesen a klasszikus perzsa irodalmat, Firdausit, a *Sháhnámét*. – Ezért nevezik a kor irodalmi irányzatát *bázgesht*-nek, ami *visszatérést* jelent, visszatérést a klasszikusokhoz (például verses eposz is született a Sháhnáme formájában.) – Ezt azért is érdemes hangsúlyoznunk, mert mint tudjuk, a Qájárok a török qájár törzsből nőttek fel Perzsia trónjára, s tették magukévá a perzsa irodalmat és kultúrát s lettek annak aktív művelői és mecénásai. Ez az irodalmi élet azután leképződött a tartományi hercegi udvarok szintjére, így Mahmud Mirzának is voltak udvari költői nihávendi kormányzó korában.

A további művek között vannak történetek a szerelemről, a mitikus királyokról, a Próféta-ról, a moszlim szentek életéről, összeállítások korábbi és kortárs költőnők versei-

ből. Saját verseit mutatja be a *Dorar al-Mahmud* c. munka (126v-224r.), mely önéletrajzi adatokat is tartalmaz.

Kiemelésre kívánczik a *Maqsud-e Jahán* (309r-320r.) c. prózai mű, mely egy loresztáni utazás emlékeit őrzi, s itt mutatkozik meg valójában Mahmud Mirza írói tehetsége: prózája színes, egyszerű, élvezetes, szép és pontos leírásokat ad Loresztán lakóiról, épületeiről, a tartomány gazdag növény- és állatvilágáról, már-már szociográfiai szinten. A címadó *Jahán* nem más, mint Jahánsáh Mirza, Mahmud Mirza legkisebbik édestestvére, aki tíz évvel fiatalabb nála, akinek kedvére írta ezt a művet.

2/ MAHMUD MIRZA QÁJÁR, A SZERZŐ

Ha megkíséreljük összerakni a különféle Mahmud Mirza önéletírások⁶ és a Mahmud Mirzára vonatkozó források⁷ adatait, nagy vonalakban kirajzolódik egy igencsak művelt és tehetséges férfi képe, akit kellő önérettel és jókora érzékenységgel áldott meg a sors.

Mahmud herceg, a második Qájár uralkodó, Fath 'Ali sah tizennegyedik (tizenötödik?) fia 1214. safar 12-én vagyis 1799. július 16-án született, az Izráel törzséhez tartozó szépséges Maryam első gyermekeként. Öt édestestvére volt, három fiú és két leány. Alig négyéves koráig élvezte anyja közelségét, akkor, az udvari szokásoknak megfelelően a nagyvezír, Mirza Mohammad Shafi' udvarába került, ahol tizenkét évet töltött, jórészt Fársz tartományban. A nagyvezír felügyelete alatt a herceg a kor szellemének megfelelő legmagasabb szintű nevelésben részesült. Oktatói a kor kiváló tudósai voltak, köztük is az első a hama-dáni *shayk al-islám*-ok leszármazottja, Mirza Yusof Toráb, (maga is költő, a *Safinat*-ban Toráb címszó alatt szerepel 'Irák költői közt). A verselemzés, a klasszikus perzsa költők memorizálása volt az egyik legfőbb tantárgy. De megtanul-

ta a *ta'liq* írást is a kiváló kalligráfus, Lárijáni vezetésével. „Idegen” tudományokat tanult, így Alisher Nevá'i és más török költők verseit olvasta. Prozódia, verstan, asztroláb, isteni tudományok, Korán-olvasás, Korán-értelmezés, a jellem nemessége vagyis az etika, az euklideszi matematika, a grammatika is a tananyag részét képezte. Prózában, ékesszólásban a kancellária vezetője, Nashát volt a mestere, ő írta az állam hivatalos leveleit, az uralkodó különleges és magánleveleit, a császári család testamentumait. A fizikai nevelés szigorúan beletartozott a mindennapok rendjébe, ennek részét képezte a lovaglás, bajvívás, nyíllövés, vadászat-solymászat. Mahmud kiváló lovas és bajvívó lett, meszerien kezelte a harci szerszámokat, pontos nyíllövő volt.

Hasonló nevelést kaptak a hercegek valamennyien, jó részt a nagyvezír házában. Mahmud édestestvérei is mind tanultak, a nála két évvel ifjabb Homáyun Mirza szintén a nagyvezír neveltje volt, így a két fiú együtt tölthette gyermek éveit. Hatalmas könyvtár állt rendelkezésükre, a nevelő hétszáz kötetes könyvtára. Négy évvel fiatalabb öccse, Ahmad 'Ali Mirza is Fársz tartományban töltötte fiatal éveit, de ő a *farmánfarma* sirázi udvarában.

A királyi hercegnők is jobbra mind megtanultak írni, olvasni, némelyikük híres volt szép írásáról, ismerték a klasszikus perzsa költészetet, jól verseltek. Mahmud Mirza külön művet szentel a „költőnőknek” a *Noql-i Majlis*⁸ formájában. Hercegünk mindkét édes lánytestvére igen gondos nevelésben részesült. „Sultán, a szűzi tisztaságú leány, Maryam szépséges gyümölcse... tizenennyolc éves koráig az én irányításom alatt folytatta tanulmányait” ... járatos a verselésben, a *shikasta*-írásban, „tőlem tanulta az episztola stílusát... A padisah úgy kívánta, hogy Mahdi Qoli Khán, a nagy qájár törzs beglerbégeének jegyese legyen” (275v). Fiatalon elhunyt, de a másik leány, Sháhbegom hercegnő a hárem meghatározó egyénisége lett: „Ziya' a felséges uralkodó udvarának legfőbb ékessége... Maryam szülötte, a hárem rózsáskertjének legszebbik virága, aki kiváló az uralkodó szolgálatában, ő háztartásának legfőbb

és páratlan intézője... gyakorlott a Korán értelmezésében, a verselésben, mindenféle művészetekben, a himzésben, festészetben” (275v).

Mahmud ifjúkorában több nagyobb utazást tett felsőleges atyja kíséretében. Többször eljutott Tabrizba, két-három alkalommal is Szoltániye mezejére, de megfordult Kho-rászánban is.

H. 1229/1813-14-ben atyja akaratából Nihávand kormányzója lett, mindössze tizenöt évesen. „A sah parancsára Nihávend városába kerültem, melynek nemes eleganciája, de csekély fontossága van” (115v). Komoly építkezésekbe fogott, ám ez a jelentéktelen hivatal nem töltötte el boldogsággal, többre tartotta magát képesnek.

Nevelőjével, a nagyvezír Mirza Mohammad Shafi'-val bensőséges kapcsolatokat ápolt. 1234/1818-19-ben azonban a nagyvezír, úton Teheránból Szoltániyéba, megbetegedett, s Qazvinba érve meghalt. Halálával elszálltak Mahmud azon reményei is, hogy esetleg a környező területeket sikerülne befolyása alá vonnia. Katonáskodással nem tudott kiemelkedni a testvérek és híveik közül. Ezek után adta a fejét a kalligráfia művelésére. A ta'liq írás tudományát tökélyre fejlesztette, majd a csillagok vizsgálata és az orvoslás foglalkoztatta. Ezután fordult az irodalom felé.

„Arra vágytam, hogy hasznos könyveket alkossak, versben és prózában, negyvenezer párverset írtam, emlékezettől, de láttam, semmi hatása” írja csalódottan a *Safinat*-ban (116r).

„Idén, az 1240. esztendőben, hogy Szoltániye-nál az uralkodó színe elé járultam, ő határozott óhaját fejezte ki, hogy összeállítsak egy könyvet, mely a kortárs költők életét és költészetét tartalmazza. Két-három alkalommal is kifejezte ebbéli óhaját.” – Így jött létre pár hónap múlva a *Safinat al-Mahmud* c. tazkira, Fath 'Ali sah kifejezett kívánságára.

A *Safinat* után nagyobb lélegzetű önéletírás nem került elő. A későbbi tazkirák, vegyes történeti munkák mozaikszerű adatokkal szolgálnak szerzőnkről. Sipih'r Kásháni

például, a kor történetírója, Mohammad sah (1834-1848) és Násereddin sah (1848-1896) udvari tudósa, korábban Mahmud nihávendi udvarához tartozott, és dívánt állított össze Mahmud Mirza tiszteletére 1241/1825-ben⁹. Mahmud Mirzát még ebben az évben Lolesztán kormányzásával bízták meg és Sipihir Kásháni is vele tartott Khorramábádba¹⁰. Egy év múlva Mahmudot visszahelyezték Nihávendba. 1245/1829-ben azonban fellángoltak az elfojtott ellenségeskedések Mahmud és féltestvére, Mohammad Taqi Mirza között, s a történetíró átpártolt az ellenfélhez, aki Lolesztánban maradt, Mahmud pedig Khorramábádban „házi őrizetbe” került¹¹.

Fath ‘Ali sah 1250/1834-ben elhunyt, halálát követően Mahmud Mirzát több fivérével együtt Ardabil városában, majd pedig Tabrizben tartották őrizetben. Halála pontos idejét nem ismerjük, Áqá Bozorg Tehráni 1271/1854-55-re teszi.¹²

Az egyértelmű a történeti forrásokból, hogy Mahmud Mirza, kiváló képességei és minden igyekezete ellenére kiszorult a politika fő vonulatából, – nem is volt benne soha, – édestestvéreivel együtt. Erre valójában csakis azoknak a hercegeknek volt esélyük, akiknek anyja a qájár vagy valamelyik rokon törzs-ből származott. Mahmud anyja, a zsidó Maryam bár szépséges volt, és a sah minden bizonnyal kedvelte, nem tartozott a legfontosabb feleségek sorába. A zsidó közösségek társadalmilag és gazdaságilag egyaránt súlytalanok voltak a korabeli Perzsiában. A sah házasságai pedig legtöbb esetben a családi-törzsi kapcsolatok erősítését célozták. A dinasztia alapítója, az 1796-ban megkoronázott Aqa Mohammad Khán minden igyekezetével azon volt, hogy a qájárok két nagy, egymást gyilkoló ágát, a qoyunlu és a devehlu ágat lecsillapítsa, és házasságokkal alapozza meg a Qájárok, mint dinasztia létét. Így kapta feleségül Fath ‘Ali sah a devehlu ágba tartozó Fath ‘Ali Khán Qájár Devehlu lányát, aki a trónörököst, a hagyományosan tabrizi kormányzót, ‘Abbás Mirzát szülte. A dinasztikus qájár vonalat

kizárólag qájár anyja biztosította. Így mikor a trónörökös meghalt, nem egyik féltestvére lépett elő a sorban, hanem az ő elsőszülött fia, a későbbi Mohammad sah, kinek anyja a fenti Fath 'Ali Khán Qájár Devehlu unokája volt.

Mahmudnak tehát, ha érvényesülésre vágyott, nem nagyon maradt más terület, mint az irodalom. És bár költőként nem is tarthatjuk kiemelkedő nagyságnak, kora színvonalán megállta helyét, irodalmárként, az irodalom és irodalmi élet szervezőjeként pedig mindenképpen maradandót alkotott.

3/ A KÉZIRAT ÚTJA

A fol.2r-n Vámbéry Ármin bejegyzése olvasható:

„Ezen Feth Ali Sah idejéből való vegyes tartalmú, költészet, irodalmi történet és történelmi munkákból álló – kéziratot Wagner tábornok Persia szolgálatában lévő hontársamtól kaptam. Budapest, Dec. 25. 1889.”

Ugyancsak itt találjuk a „Vámbéry Á. Budapest” szövegű pecsétet, az Akadémia tulajdonbélyegzőjét, valamint egy perzsa pecsétet, melynek szövegéből csak *Mahmud 'Ali* olvasható.

Ki volt vajon az említett Persia szolgálatában álló Wagner tábornok, akitől Vámbéry Ármin a kéziratot kapta?

Nem tudunk róla sokat. A *Révai Nagylexikon*ban így szerepel:

„Wagner Károly, (wetterstädti), perzsa tábornok, szül. Nagy-Szebenben 1840., megh. u.o.1902. szept. 30. Osztrák tűzértiszt volt. 1864-67-ben Miksa császár oldalán harcolt Mexikóban; 1869. magyar testőrtiszt lett. 1878-ban a sah meghívására Perzsiába ment s ott csekély megszakítással 1900-ig működött, mint a perzsa sereg, különösen a tűzéség ujjászervezője.”

A „meghívás” alighanem némi túlzás, hiszen miért hívtak volna meg a perzsa uralkodó személyesen egy testőrtisztet. Curzon szerint az osztrák-magyar tisztek megjelenése Teheránban Násereddin sah második bécsi látogatásával (1878) áll kapcsolatban: a sah Bécsben elámul a hivatalos udvari fogadások katonai pompáján, s megelégedésének eredménye egy megállapodás lett, melynek értelmében nagyszámú polgári és tiszti stábot bocsátottak rendelkezésére három évre, a perzsa közszolgálat mindkét ágának újjászervezésére. 1879. januárban tizenegy tiszt érkezett Teheránba hét zászlóalj (zászlóaljanként nyolcszáz fő, összesen tehát ötezerhatszáz fő) megszervezésére Irák tartományban, Szoltánábád főhadiszállással, hogy majdan egy év leteltével a csapatok rendben bemutattassanak az uralkodónak. A terv azonban nem vált valóra. – „Az osztrák tisztek – nem lévén valami nagy jellemek, – csekély erőfeszítést sem tettek, hogy a nyelvet megtanulják, civakodtak egymással és a perzsa kormányval, nagy részük pedig viszolyogva vonult vissza. Eltűnésük után néhány tiszthelyettest szerződtettek kiképzőtisztnek a perzsa gyalogsághoz és a tüzérséghez”¹³. Wagner tábornok természetesen nem szerepel név szerint. – Ez, valljuk be, nem valami hízelgő vélemény, de feltehetően van némi alapja, és nem csak a nagy gyarmatbirodalom Keleten is otthonosan mozgó tudósítójának ellenérzése szól az újonnan érkezők irányában¹⁴.

Az nem vitatható, hogy Wagner Károly Perzsiában szerezhette/kaphatta Mahmud Mirza gyűjteményes munkáját, majd az elismert szakértőnek, Vámbéry Árminnak ajándékozta azt.

A perzsiái osztrák-magyar katonai jelenlét kérdése érdekesnek ígérkezik, részleteinek kiderítése további vizsgálatokat igényel.

JEGYZETEK

¹ A kiállítás címe pontosításra szorul, ugyanis a *Magyarországon* feltehető Qájár kori műkincsekből készült - értelemszerűen - a kis kiállítás. Kurátorok Kelényi Béla és Szántó Iván. (Látogatható volt 2011. január 28 – szeptember 18.)

² A kézirat 1914-ben került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába Vámbéry Ármin hagyatékából, tíz másik perzsa, kettő arab és negyvenhárom török kézirattal együtt. Vámbéry Ármin, az MTA levelező tagja, 1913. szeptember 15-én hunyt el. Halála után fia, Vámbéry Ruzstem az Akadémia könyvtárának adta atyja hagyatékát. Ld. *Keleti kéziratok és könyvek Vámbéry könyvtárából* = Akadémiai Értesítő 1916:660-683. A hagyaték perzsa kéziratairól ld. APOR Eva: *The Persian Manuscripts of the Vámbéry-bequest*. Budapest 1971. (Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae.62.)

³ A kézirat részletes feldolgozását, a benne szereplő művek bemutatását és értékelését ld. APOR Éva: *A perzsa felvilágosodás előestjén: Mahmud Mirza Qájár és budapesti kézírata*. Kandidátusi értekezés. Budapest 1991.

⁴ Kritikai kiadása: MAHMUD MIRZA QÁJÁR: *Safinat al-Mahmud*. Ed. A. Khayyámpur, 2 vols. Tabriz 1346/1968.

⁵ *Anjoman-e Kháqán* címmel állított össze egyébként antológiát Fath ‘Ali sah hivatásos udvari költője, Mohammad Fázil Khán Garrusi, költői néven Rávi H 1234/1818-19-ben. A kéziratnak számos példánya ismert, főként Teheránból, de egy szép másolat van az MTAK KGy-ben is. Pe.F.9. jelzetten H 1254/1838-39-ből. Négy fejezetben tárgyalja 1/ az uralkodó, 2/ a királyi hercegek és más Qájár nagyságok, 3/ a királyi udvar költőinek és 4/ a különböző tartományok költőinek irodalmi munkásságát.

⁶ Ilyen a *Safinat al-Mahmud* 4. majlis (115v-116r.), a kézirat harmadik műve, a *Golshan-e Mahmud* c. családi tazkira, amely H 1236/1820-ban készült, s negyvennyolc Qájár herceg féltestvére élete és „költészete” után saját magát mutatja be utolsóként.

⁷ Szerzőnkre vonatkozó források legjobb összefoglalóját a *Safinat* kritikai kiadásában adja Khayyámpur, ld. 4. jegyzet. Ezek közt talán a legfontosabb a már említett *Anjoman-e Kháqán* és néhány későbbi tazkira.

⁸ Pe. F.14. 273v-281v.

⁹ *Mahmudat al-qasá'id*.

¹⁰ *Maqsud-e Jahán* 314r, *Biyán al-Mahmud* 410r, etc.

¹¹ ÁRYÁNPUR, Yahya: *Az Saba ta Nima*. 2 vols. Tehrán 1350/1971-72. I:189.

GOLCIN-MA'ÁNI, A.: *Tárikh-e tazkerehá-ye fársi*. 2 vols. Tehrán 1348-50/1969-72. etc.

¹² Ld. 4. jegyzet xii.p.

¹³ Curzon a *Times* tudósítójaként tartózkodott Perzsiában 1889-90-ben, s ő így látta az osztrák tisztek helyzetét, ld. CURZON G.N.: *Persia and the Persian question*. 2 vols. London 1892.

I:586-588. Hasonlóképp vélekedik LAMBTON, A.K.S.: *Qajar Persia*. London 1987. p.205.

¹⁴ Angol és orosz katonai szakértők jelenléte ekkorra megszokott volt a perzsa udvarnál. – Az osztrák császár korábban, 1852-ben már küldött négy tisztet, egy orvost, egy vegyészt egy ásványtan-szakértőt a sahnak az első európai mintára szervezett politechnikum, az 1851-ben nyílt *Dár al-fonun* oktatói karába.

SÁRKÖZY MIKLÓS

**MOZAFFAR AL-DÍN IRÁNI SAH
MAGYARORSZÁGI UTAZÁSA
ÉS NAPLÓJA 1900-BAN**

MOZAFFAR AL-DÍN SAH ÉS BUDAPEST

Mai, még nem teljesen pontos ismereteink szerint legalább négy-öt perzsa nyelvű forrás ismeretes, melyek különböző iráni uralkodók, arisztokraták európai útjait örökítik meg 1900 táján és élményeik közül Magyarország leírása sem hiányzik. Az Osztrák-Magyar Monarchia létrejöttével, Budapest modern nagyvárossá emelkedésével hazánk is több vonzerőt jelentett távoli országok képviselőinek. Ebben a keretben kell szemlélni azokat az előkelő iráni utazókat, akik közel 100 éve keresték fel hazánkat és később útinaplókban rögzítették élményeiket. Mindezek a Magyarországról szóló iráni útinaplók máig kiadatlanok és jórészt ismeretlen forrásai a magyar-iráni kapcsolatoknak.

Az elsőként európai körutat tevő Nászer al-Dín (1848-1896) sah utazásaival hagyományt teremtett, hiszen az őt követő kádzsár uralkodók, Mozaffar al-Dín (1896-1907),

Mohammad ‘Alí (1907-1909) és az utolsó kádzsár sah, Ahmad (1909-1925) is mind jártak Európában. Az iráni uralkodók utazásainak okai személyenként merőben eltérőek voltak és sokszor a kényszer is szülte őket, ám egyben megegyeztek: a sahok személyes megjelenése egyben az iráni államiság folyamatos jelenlétét reprezentálta az európai közvélemény és politikai vezetőik, valamint az európai királyi házak számára.

Nászer al-Dín 1896-os meggyilkolását követően fia, Mozaffar al-Dín (1896-1907) is folytatta apja európai útjait. Mozaffar al-Dín sahot a különböző nagyhatalmi játszmák és apja példájának feltétlen követése mellett gyöngye egészségi állapota is európai túrákra sarkallta. Ami Mozaffar al-Dín útinaplóit illeti, jelenleg kettőről van tudomásunk. Az egyik az uralkodó, Mozaffar al-Dín által diktált és utólag a neve alatt kiadott *Szafarnáme-je mobáarak-e sáhansáhi* ('A királyok királyának áldott útinaplója' Teherán 1901), mely első, 1900-as útjáról szól. A másik Mozaffar al-Dín sah egyik kísérőjének naplója: Mírzá ‘Alí Khán Amín al-Doule *Szafarnáme* ('Útinapló' szerk. H. Farmayān, Teherán 1962) c. műve. Dolgozatunkban az első útinapló adatait használtuk, melynek egyetlen magyarországi példánya a Budapesti Iparművészeti Múzeum tulajdonát képezi.

Ellentétben a mindvégig jó egészségnek örvendő Nászer al-Dín sahkal, Mozaffar al-Dín sahot súlyos vesebajok, máj-problémák és idült köszvény kínozta időről időre.¹ A betegeskedő és szerény szellemi képességű kádzsár fejedelem elhatalmasodó bajaira ismert európai gyógyfürdőkben Contrexéville-ben, Marienbadban és Karlsbadban² igyekezett enyhülést nyerni a századforduló után több alkalommal is. Szemben apjával, a jelentősebb európai államokat és államfőket egymás után felkereső Nászer al-Dín sahkal, Mozaffar al-Dín sah ide-oda cikázott Európában, néha irracionális vargabetűket iktatva be útvonalaiba. Mozaffar al-Dín összesen háromszor járt Európában 1900-ban, 1902-ben és 1903-ban, ami rövid tízéves uralkodását figye-

lembe véve nem kis időt és távollétet jelentett a problémákkal terhelt Perzsiától távol.

Míg Nászér al-Dín sahnál minden komikus díszlet és mögöttes külső szándék ellenére a sah egyénisége és megjelenése garantált egyfajta tekintélyt küldöttsége számára, addig Mozaffar al-Dín sah esetében az európai utazás inkább már egyfajta menekülés a nagybeteg sah számára nyűgös államférfiúi teendői elől, idilli állapot, melyért bármire hajlandó volt az uralkodó. Akár még az éves iráni vámbevételt is útiköltséggént erre költeni, mint 1902-ben tette, amivel országos zavargásokat okozott Perzsiában. Vagy éppen európai udvarokban kölcsönököért sóvárogni, melyeket szintén költséges útjaira és vele tartó udvaroncaira szórt el Mozaffar al-Dín. Az „európai fürdőkúra” fogalma ezáltal sajátos értelmet nyert Mozaffar al-Dín sah esetében: az egyre kiszolgáltatottabb Perzsia ura folyamatosan cél nélkül bolyongott Európában, fürdőket látogatva, élvezeteket hajhászva, pénzt szórva és mit sem törődve káoszba süllyedő országával.

Mozaffar al-Dín utazásai során első útja alkalmával 1900-ban Budapestet több alkalommal is érintette. Hogy miért ejthette útba a sah Budapestet, csak találgathatunk: talán a magyar főváros ekkorra már híressé vált gyógyfürdői vagy apja idekapcsolódó naplójegyzetei vonzhatták ide. Mozaffar al-Dín sah első alkalommal 1900. szeptember 22. és szeptember 29. között tett Budapesten hivatalos látogatást. Budapesten a sahot a Hungária Hotelben szállásolták el. A Bécsből vonattal érkező uralkodóval kapcsolatban a korabeli magyar sajtó nem mulasztotta megemlíteni az uralkodó szemlátomást betegségektől elgyötört megjelenését. A sah programja ráadásul balszerencsésen is kezdődött, mivel érkezése másnapján kínzó fogfájás ébresztette fel.

Mozaffar al-Dín hivatalos látogatásának programja csaknem megegyezett apjával. Mind a helyszínek, mind az őt fogadó méltóságok között sok volt a közös, bár a sah ittlé-

te hosszabbra nyúlt apjáénál. Mindez talán nem véletlen, hiszen Mozaffar al-Dínnak részleteket olvastak fel apja, a *pádesáh-e sahíd*, a mártír király, az 1896-ban meggyilkolt Nászer al-Dín magyarországi naplójából Budapest felé menet. Erre Vámbéry is utal a *Küzdelmeim*-ben, hogy Mozaffar al-Dín sah szorgalmasan tanulmányozta apja európai úti naplóit³. A sah itteni látogatása során ugyanúgy meglátogatta a Margitszigetet, részt vett az Operaházban a tiszteletére tartott és naplója szerint figyelmét különösen megragadó reprezentatív ünnepi előadáson (jellemző módon a program látványos, színes szökökútjait, és a táncosnők „virágos” tánccát méltatta leginkább naplójában). Emellett természetesen gyógyfürdőkúra, katonai parádék színesítették a programot, valamint a sahot különösen lenyűgöző, a naplóban teljes inkognitóban maradt magyar fegyvergyáros termékbemutatója.⁴

A napló külön érdekessége, hogy Mozaffar al-Dín emellett meglátogatta az épülő Parlamentet is, melyekről szuperlatívuszokban szólt naplójában: *„Délután felé konflikt rendeltünk, felszálltunk és először a magyarországi parlamenti épületéhez mentünk, melyet még építenek, még nem fejezték be és dolgoznak rajta. Felmentünk százegy lépcsőn, ez igen kiváló és nagyszerű palota, melynél palota és épület jobb nem lehet, e palota minden oszlopa zöldes márványból van, melynek bányája magában Budapesten található. A szobák padlózata szép színes mozaikból készült.”*⁵

Mozaffar al-Dín Budapestről vonattal utazott tovább Isztambulba, de néhány nappal később október 7-én váratlanul visszatért Budapestre az oszmán fővárosból. Visszatértének okai mindmáig rejtélyesek, de áttekintve meglehetősen zilált európai útjait, az azokon ejtett vargabetűket, egyáltalán nem volt szokatlan, hogy egy-egy helyre visszavágyott a szeszélyes uralkodó. Budapest újult buzgalommal igyekezett elhalmozni kedvességével az iráni sahot.

Mozaffar al-Dín sah második budapesti tartózkodása alatt október 9-én Budapesten ünnepelte 47. születésnapját,

mely alkalomból harsonazenével kedveskedtek neki a Hungária Hotel balkonja alatt, este pedig a sah részt vett az Operaházban a tiszteletére tartott ünnepi előadáson, ahol megjelent Széll Kálmán miniszterelnök és Jókai Mór is. Aznap este Jókai *'Szigetvári vértanúk'* c. drámájának első felvonását adták elő, máskülönben második budapesti programja alatt főleg balett előadásokat láthatott a sah, és az Operaház is átszabta fenséges vendég kedvéért heti programját, mivel Mozaffar al-Dín sah majd minden este könnyed, színes, táncos darabokat óhajtott látni. ⁶ A születésnap előadás során *Vasárnapi Újság* szerint Vámbéry a királyi páholyban a sah mellett ülve egyenként mutatta be az iráni uralkodónak a szomszédos páholyokban ülő közéleti személyiségeket, köztük Jókai Mórt és családját, akiket 'a sah nagy érdeklődéssel szemlélt' a magyar hetilap szerint.⁷

Áttekintve második –magánlátogatásnak minősülő – útját, megállapíthatjuk, hogy Mozaffar al-Dín sah programja nem tért el túlságosan néhány héttel korábbi első – hivatalos – útjától. Eltekintve a születésnapját övező ünnepségektől, az iráni uralkodó – amennyire egészségi állapota megengedte, teljesen elmerült a korabeli Budapest kínálta szórakozási lehetőségekben. Szinte minden este az Operaházban fejezte be programját, melynek színes táncai különösen lekötötték a minden látványos dologhoz vonzó dó perzsa uralkodó figyelmét. Amikor pedig nem találta elég vonzónak az előadást, szinte kisgyermeki daccal írta meg naplójában elmarasztaló véleményét.

Mindemellett a sah ismét meglátogatta a Margitszigetet és a budai vár körüli parkokat is több alkalommal felkereste. Lapidáris stílusú naplóját tovább szürkítette gépies és monoton mondatainak sora, melyek rutinszerűen sorolják fel újra és újra e helyszíneket. A sah október 12-én délelőtt 11 órakor utazott el Budapestről.

A születésnap ünnepségek mellett a második budapesti vizit másik figyelemreméltó részlete a fegyvergyár megtekintése volt. Gyanúnk szerint itt ugyanarról a fegyvergyár-

ról van szó, melynek igazgatója rövid termékbemutatót rendezett a sah első budapesti látogatása során a Hungária hotelben. A fegyvergyár hosszú, ám ismét sematikus leírása tekintélyes részt tesz ki a második budapesti látogatás eseményei között. Ám – ahogy másutt is- Mozaffar al-Dín sah és írnoka(i) itt is adósak maradnak a nevekkal; szemben apjával, a minden fontosabb és néha kevéssé jelentősebb személy nevét, kinézetét szorgalmasan felíró Nászer al-Dín sahkal, Mozaffar al-Dín korántsem volt olyan kiváló memoriter, ami az európai és köztük a magyar nevek feljegyzését illeti.

Mozaffar al-Dín budapesti kísérete mintegy huszonöt főből állt a *Vasárnapi Újság* közlése szerint⁸, mely létszám szinte eltörpül a majdnem nyolcvan fős udvarával 1873-ban Európában megjelent Nászer al-Dínéhoz képest⁹. E kíséret többnyire Európában szolgálatot teljesítő iráni nagykövetekből és diplomatákból, valamint a korabeli iráni szóhasználatban a miniszterelnöknek megfelelő nagyvezírből és más iráni miniszterekből (a király személye körüli és udvari miniszterekből) állt. Mozaffar al-Dín naplójának lineáris vezetése, monotóniába csapó és közhelyekkel terhelt szövege teljesen elfedi a sah és környezetének konfliktusait. Vámbéry hívja fel a figyelmet e torzsalkodásokra, aki szerint a testileg és szellemileg gyengélkedő Mozaffar al-Dín sah szabályosan túsza volt határozott és erőszakos nagyvezírének, ‘Alí Aszghar Khán Amín al-Szoltánnak, aki többször is szabályosan rárivallt Budapesten az uralkodóra és távol tartotta tőle egyéb udvaroncait. A korabeli Perzsia legbefolyásosabb figurájaként ismert ‘Alí Aszghar Khán (1858-1907) három iráni sahot is kiszolgált nagyvezírként és éppen Mozaffar al-Dín uralma első felében állt hatalma csúcsán.¹⁰ *’Úgy viselkedett mintha szolgál volna, de valósággal mégis ő volt urának ura és Perzsiának parancsolója’* – írja ‘Alí Aszghar Khánról rosszállóan Vámbéry a *Küzdelmeim*-ben.¹¹

A zömében iráni kíséreten kívül lehettek más nemzetiségű, de részben iráni szolgálatban álló európaiak is lehettek Mozaffar al-Dín sah kíséretében. Erre utal a napló végén felsorolt nevek közt található 'comte (perzsául *kont*) Antoin Khan' elnevezés, mely mögött talán Antoine Sevruguin grúz-örmény származású, élete java részét Iránban töltő fotóművész rejlik, ő ismereteink szerint 1900 körül a perzsiai állampolgárságot is megkapta és magát büszkén iráninak tekintette.¹² Az egyetlen gond a *comte* tehát gróf arisztokrata titulus, mely bizonytalanná teszi, hogy valóban Antoin Sevruguin-ról van szó, bár az is tény, hogy Sevruguin apját nemesi származásának említi a szakirodalom.¹³ Sevruguin budapesti, európai jelenlétét Mozaffar al-Dín sah kíséretében valószínűsíti az a tény is, hogy 1900-ban a fotóművész díjat nyert egy párizsi fotókiállításon.¹⁴ Mozaffar al-Dín naplójában említ egy kíséretéhez tartozó brit állampolgárt is, aki egy magyar kancát ment megvásárolni valahol két órai vonatútra Budapesttől.

A NAPLÓ STÍLUSA

Stílusát tekintve Mozaffar al-Dín sah naplója a klasszikus perzsa próza egyszerű nyelvezetű alkotása, mely azonban teljesen mentes azoktól a kollokvialis elemektől, népnyelvi fordulatoktól, melyek apja, Nászer al-Dín sah naplóját oly jól jellemzik. Elegáns, de nem barokkos prózája jól követi a korabeli perzsa útirajz irodalom toposzait, könnyen olvasható, a klasszikus perzsa írott nyelvtanának jellegzetességeit mutatja. Mozaffar al-Dín naplójának nyelvezete így jóval konzervatívabb a modern perzsa nyelvtan számos jegyét magán viselő Nászer al-Dín sah-féle naplókhoz képest.

Tartalmi téren az olvasó számára azonban némileg csaldást kelthet a napló szövegének szürkésege és helyenként kimondottan unalmas stílusa. Mozaffar al-Dín sah apjához

képest kevés ismerettel rendelkezett Európáról, trónörökösként elszigetelve élt 1896 előtt Tebrizben és ez bizony nyomot hagy e naplón is. Az uralkodó csak éppen hogy elkezdte tanulni azt a fogalmat, amelyet Európának hívtak. Ennek látványos jele, hogy alig említ neveket, városokat naplójában, mivel ezeket vagy nem tartotta érdekesnek vagy egyszerűen nem jegyezte fel őket. Ha pedig itt-ott említ egy-egy nevet, az bizony néha igencsak nehéz felismerni, mert a sah láthatóan csekély földrajzi ismerettel rendelkezett arról, hogy merre is járt, és a neveket csak hallomásból jegyezte fel. Másfelől pedig a naplót inkább diktálta, mint írta, erre több adatunk is van, és ez ismét a szövegromlást növelte.

A pontatlanságot növelte a sah félénk, betegségekkel terhelt és a korabeli közvélekedés szerint gyenge intellektusa, mely pontos ellentéte volt apja agilis és már-már hiperaktív természetének. Naplójában szinte alig vannak párbeszéddek, hiányoznak az izgalmas vagy akár meghökkentő kalandok, mintha minden idilli és mozdulatlan volna, a zárkózott sah szinte teljesen kizárja a külvilágot történeteiből.

Apja, Nászer al-Dín naplója¹⁵ a legnagyobb szabadsággal beszél nőkről, Habsburg József főherceg előnytelen külsejét hosszú sorokon keresztül ecseteli a trágárságtól sem mentesen, ezzel szemben Mozaffar al-Dín naplója erősen formális és tartózkodó, és semmi váratlan nem éri az olvasót. Mozaffar al-Dín visszaemlékezésének fonala csak ritkán lép ki e mederből, amikor ez a koravén, megfáradt uralkodó az átlagosnál több érdeklődést mutat olyan számára egzotikumnak tűnő dolgok iránt, mint az épülő Országház vagy egy fegyvergyár. A legtöbb helyen azonban idill után sóvárgó, iskolás stílusú, szabályos, de sokszor ismétlődő formulák uralják a narratívát, gépiesen és egykedvűen írva le egy – egy eseményt. *Le style c'est l'homme.*

VÁMBÉRY ÉS MOZAFFAR AL-DÍN SAH

Mozaffar al-Dín sah tolmácsa és bizalmasa az idősödő Vámbéry Ármin volt első és második budapesti tartózkodása alatt. A *Küzdelmeim*-ben Vámbéry szerint Mozaffar al-Dín már első szavával őt kereste, és már Bécs és Budapest között az iránt érdeklődött a vonaton, vajon Vámbéry életben van-e még? Amikor pedig a sah Budapesten vonatjáról leszállt, a „Vámbéry kodzsá-szt?” („Hol van Vámbéry?”) kérdést szögezte vendéglátóinak, mire a *Küzdelmeim* szerint Vámbéry tüstént előkerült a pályaudvaron.¹⁶

Ezzel szemben Mozaffar al-Dín beszámolójában ez a rész teljesen hiányzik, az iráni uralkodó egyáltalán nem említi Vámbéryt az őt fogadók közt, és a vonatút alatt sem tesz Vámbéryre célzást. Sőt, a sah szerint Vámbéry csak a sah szállásán, a Hungária hotelben tűnt először fel érkezése másnapján és Mozaffar al-Dín elsőre fel sem ismeri benne a régi ismerőst Vámbéry állításával szemben. Ezért el is küldi az ebédidőben érkező, váratlanul beállító Vámbéryt későbbre halasztva a vele való első beszélgetést. Ezzel együtt, amikor Vámbéry visszatért a hotelbe, a kissé nehézkiesen eszmélő, betegeskedő iráni uralkodót csakhamar felvilágosítják a *‘szajjáh-e ma‘rúf’* a ’híres utazó’, *‘Monsieur Vámbéry’* kilétéről és innentől fogva valóban barátinak tűnik kettejük budapesti érintkezése.¹⁷

Vámbéry és Mozaffar al-Dín sah összes négy alkalommal találkozott a sah első, hivatalos budapesti tartózkodása idején Budapesten, de Vámbéry a sahkal tartott a második „nem hivatalos” alkalommal is, melynek Vámbéryvel kapcsolatos eseményeiről a sah útinaplója mélyen hallgat (ám Vámbéry jelenlétét és a sahnak nyújtott fontos segítségét a *Vasárnapi Újság* ez alkalommal is megemlíti).¹⁸

Egy évtizeddel később Vámbéry is beszámol Mozaffar al-Dín budapesti útjáról a *Küzdelmeim*-ben. A két forrás nem minden ponton egyezik, a sah inkább a hivatalos találkozások alkalmával említi tolmácsként Vámbéryt, akinek első

budapesti útja végén egy gyémánt gyűrűt adott emlékül. Míg Vámbéry beszámolója ezzel szemben kettejük bizalmas viszonyát helyezi előtérbe, kiemelve, hogy Mozaffar al-Dín sokkal nyitottabban és nyájasabban viselkedett vele, mint atyja, 'a perzsa Bismarckot adó' Nászer al-Dín sah. Emellett Vámbéry *Küzdelmeim*-ben a sah politikai realitás-érzékére is utal, némiképp javítva a vele kapcsolatos közvélekedést, kiemelve, hogy a súlyos beteg uralkodó minden problémája ellenére tisztában volt a korabeli Perzsiára nehezedő kettős orosz-brit nyomással.

A *Vasárnapi Újság* is megemlékezik a sah és Vámbéry bizalmas baráti viszonyáról egy adomával toldva megkettejük viszonyát, mely hűen bemutatja a meglehetősen egyszerű lelkivilágú iráni uralkodót. Egy alkalommal látogatása során megkérdezte az uralkodó Vámbérytől, hogy soroljon fel közös szavakat a perzsa és magyar nyelvben. Vámbéry emlékeztette a sahot, hogy azeri török anyanyelvüként több közös elemet talál saját anyanyelvében a magyarral a perzsához képest. Erre a kissé naív Mozaffar al-Dín sah így kiáltott fel: 'Qádzsár – madzsár!'¹⁹ A sah és Vámbéry bizalmasra fordult viszonyára utal az is, hogy második budapesti útja végén megkérte Vámbéryt, hogy számoljon be neki a magyar sajtó reakcióiról útjával kapcsolatban.²⁰

Vámbéry a *Küzdelmeim*-ben így emlékszik vissza a Mozaffar al-Dín sahkal töltött napokról: „*Contréxeville és Marienbad, hol gyógyulását kereste, nem sokat enyhítettek súlyos baján, s a betegségek arcáról lerívó nyomai félreérthetetlenül beszéltek lelki tusájáról és kétségbeeséséről. Jobb sorsot érdemelt volna ez a szegény fejedelem. Amúgy félénk és bátortalan lévén, minden határozottságtól megfosztotta a szigorú nevelés, melyben atya részesítette. Legjobban szeretete a nyugodt szemlélődést és gyermekiesen egyszerű lényével valóban a legkevésbé volt alkalmas arra, hogy oly zilált helyzetben levő országon uralkodjék, mint Perzsia.*”²¹

Mozaffar al-Dín nálunk tett látogatását Ady Endre is röviden említi a Nagyváradi Napló munkatársaként egy szarkasztikus karcolatában:

*„Annak idején íródott e lapban egy kegyetlen hangú kis hír. Arról szólott, hogy a perzsa sah Európába készül, s e célból töméntelen mennyiségű rendjelet készíttetett. S úgy szólott a hír, hogy mivel vagyunk mi különbek a kongói vadaknál? Ezeket néhány üveg kalárral meg lehet nyerni. Minket pedig egy rendjel a boldogság kéjével tölt el. Úgy mondják, hogy távozóban még sok nevet jegyzett ceruzájával a mandzsettájára a sah. Ezek még mind rendjelet fognak kapni. Ha ez igaz: Magyarországon a perctől fogva becsülete lesz a piszkos mandzsettának.”*²²

Végezetül érdemes figyelni Mozaffar al-Dín sah második budapesti útjának bevezető és befejező motívumaira. A sah, amikor kilép Szerbiából, megjegyzi, hogy Magyarországon és Európában minden szebb, zöldebb, mint otthon. Budapestről távoztakor a Kárpátok vonulatai közt pedig a beköszöntő őszi leírásának borongós képei tűnnek elénk, megjegyezve, hogy tegnapig, amíg a magyar fővárosban volt, nyoma sem volt az ősznek. Mindebből a zilált iráni belviszonyok elől menekülő, uralma tíz évének csaknem felét Európában utazgatásokkal eltöltő sah sóvárgása olvasható ki az általa idillinek vélt európai kontinens iránt. E motívum azóta sem szűnt meg és talán ekkortájt erősödik meg az irániak tudatában az egyszerre félt és irigyelt Európa képe. A nem is oly távoli Európa iránti sóvárgás pedig még több iránit ösztönzött ideutazásra és naplóírássra. Ha másért nem, ezért mindenképp érdemes elolvasni Mozaffar al-Dín sah útinaplójának magyar témájú feljegyzéseit.

A napló szövegének használatában nyújtott támogatásért ezúton szeretném megköszönni a Budapesti Iparművészeti Múzeum és személyesen Kelényi Béla segítségét.

MOZAFFAR AL-DÍN SAH MAGYARORSZÁGI ÚTINAPLÓJA 1900-BÓL:

AZ ELSŐ ÚT ²³

HÉTFŐ, DZSUMÁDA I HUSZONNYOLCADIK NAPJA

Ma, hogyha a Magasságos Isten is akarja, el kell indulnunk Bécsből Budapest és Eszlámbul²⁴ felé kell mennünk. Reggel felkeltünk, imádkoztunk és épp teáztunk, amikor Száni al-Szaltane megérkezett Párizsból, elénk lépett és világossá vált, hogy a megrendeléseinket és óhajainkat jól és helyesen elvégezte korábban és ide érkezett. Vele egy keveset beszélgettünk és kérdeztük a párizsi viszonyokról és dolgokról, majd pontosan fél tízkor hivatalos öltözetünket felvéve útrakészek voltunk. Közölték, hogy őfelsége a császár is elénk jön, hogy együtt menjünk ki a pályaudvarra. Fogadtuk a császárt és fölszálltunk a hintóba és vele együtt a pályaudvarra mentünk, őfelségével, a császárral együtt a vezírelnök, a császár személye körüli vezír és a protokoll-vezír is jelen voltak. A pályaudvaron az egész hadsereg és a bécsi garnizonok parancsnokai jelen voltak, egy kis időt a pályaudvaron töltöttünk, majd elbúcsúztunk őfelségétől, a császártól és szomorúak voltunk a tőle elválás miatt és kifejeztük hálánkat vendégszeretetéért és kedvességéért. Őfelsége a császár is a legnagyobb melegséggel és személyességgel vett búcsút tőlünk. Amíg fel nem szálltunk a vonatra, addig ott állt a pályaudvaron. Azután elindult a vonat és kis idő múlva előrehaladva kiért Bécs városából, egy zöldellő, sűrű erdővel teli mezőre jutottunk. Elhaladtunk egy város mellett, amelyet Pozsonynak (perzsául: *Presburgh*) neveztek. Majd a vonat áthaladt a Duna folyó felett, mely felett széles vasúti hidat emeltek. A Duna folyó szélessége itt mintegy háromszáz méter. Egy idő után megérkeztünk Eszkujgardba²⁵, amely két órányi útra van Budapesttől. Itt ismét változik a táj, az éghajlat, a hegy, az erdőség jellege és

formája és némileg hasonlít a keleti tájakra. A vasútállomás előtt a helyi kormányzat, a katonai parancsnokok a helyi katonai egységekkel megjelentek a fogadásunkra és a magyar lakosságból is egy csoport összegyűlt a látásunkra. A vendéglátó tábornok ugyanitt bemutatta a kormányzót és a katonai parancsnokokat nekünk. Ebédünket a vasúti kocsinkban költöttük el, útitársaink is a vonat általános kocsijában ebédeltek. Mindenhol a Duna mellett haladunk, ez a folyó igen nagy és sok területen folyik át. Ez a folyó hatalmas területeket öntöz és olyan mély és hatalmas, hogy gőzhajó is közlekedik rajta. Az uralkodó személye körüli vezír előadta, hogy amikor a mártír fejedelemmel²⁶ – legyen illatozó a sírja – a korábbi útján ide Európába idejött, a mártír király utazását Bécsből Budapestig hajóval a Dunán tette meg. És mi is, ha Isten is úgy akarja, a következő úton Európába jönnénk, ugyanígy hajóval fogunk jönni. Végül lassacskán besötétedett, este hétkor, háromnegyed órával sötétedés után megérkeztünk Budapestre. Magyarország legfőbb parancsnoka és helytartója József Ágost főherceg²⁷, a miniszterelnök, a többi vezírek, a polgármester, előkelőségek, és minden katonai és helyi parancsnok megjelentek a pályaudvaron. Kezet fogtunk a királyfival, aki bemutatta minden megjelent társát nekünk. Felszálltunk hintónkra és szállásunkra mentünk. Először egy hosszú és széles és nagyon szép úton hajtottunk keresztül, amelynek mindkét oldalon a helyi lakosság állt. Mivel sötét volt, felkapcsolták a lámpákat, de nem láttak bennünket rendesen. De folyamatosan azt kiabálták, hogy *ilya, ilya*,²⁸ és ez a kifejezés magyar nyelven gratulációt és fohászkodást fejez ki, miként a hurra franciául és oroszul. A hintóban a királyfival beszélgettünk, míg meg nem érkeztünk hotelünkbe, melyet Hungária hotelnek hívnak és szobánkat barátságosan előkészítették nekünk. A hotel a Duna partján fekszik és nagyszerű jó szálloda. A királyfi elbúcsúzott tőlünk és mi a hotelszobánkban megvacsorázva lepihentünk. Segítőink is elfoglalták szállásukat. ^cAlá al-Molk isztambuli

nagykövet, aki Contréxeville-ből Isztambulba jött, most ide érkezett, hogy isztambuli érkezésünk formai egyezményét a nagyságos nagyvezír vele egyeztesse.

KEDD, DZSUMÁDA I 29. NAPJA

Ma Budapesten tartózkodunk, reggel, amikor felkeltem, a fogam fájt némileg, pontosabban a beültetett fogam helye fájt, miután keményítőt vettünk a szánkba, elmentünk egy fürdőbe, mely ugyanebben a szállásunkként szolgáló hotelben volt. E hotel fürdője sokkal jobb más helyek fürdőihöz képest, ahol eddig jártunk. Mind meleg volt, mind a vize jó volt, amikor kijöttünk a fürdőből, doktor Adkák érkezett, megnézte a fogunkat és egy érzéstelenítő gyógyszer adott be. Azután Öexcellenciája, a nagyvezír érkezett, kicsit beszélgettünk, majd ebédhez ültünk. Akkor megérkezett a Bien Monsieur (perzsául: *Bien Mosiu*) Vámbéry, a híres utazó, aki az Áldervis (perzsául *Foderviš*)²⁹ című könyvet írta. Elénk akart járulni, mivel éppen ebédeltünk, más időpontra halasztottuk ezt. Ebéd után aludtunk keveset, majd délután három-négy felé kocsiba szálltunk és városnézésre, körutazásra indultunk. Budapest valóban csodálatra méltó szép és tágas város. Európai utazásom során az európai fővárosokon kívül, melyek nagyon díszesek és nagyszerűek voltak, három város, Varsó, Budapest és Köln tetszett nekünk. A Duna folyó keresztülszeli Budapestet és a város két felét néhány híd köti össze. Egy nagy Duna-hídon mi is átkeltünk, és ahogy korábban mondták, a hossza hatszáz zar³⁰ volt, és az egész hidat acélból építették. A konflisok útja a híd közepén fut, kétoldalt pedig gyalogsjárdák vannak, ahol az emberek a legnagyobb könnyedséggel és nyugalommal tudnak közlekedni és haladnak. Elmentünk Magyarország parancsnokának hercegi házáig, letettük névjegykártyánkat, majd eljöttünk onnan, széles sugárutakon hajtottunk keresztül amelyeket építettek, ott sok ember gyűlt össze a mi látásunkra és megtekintésünkre mindkét oldalon és hurráztak. Így haladtunk el itt, míg

egy tágas parkhoz és területhez nem értünk, ahol megérkeztünk a lóversenypálya épületéhez. Miután felmentünk a lépcsőkhöz, a tribünön egy ideig üldögéltünk, amikor a lóverseny befejeződött, a nézők lent állodogáltak az épület aljánál és ott üdítőt fogyasztottak. Miután fél órát ott üldögéltünk, visszatértünk szállásunkra. Monsieur Vámbéry a híres utazó érkezett meg és vele találkoztunk. Nagyon jól beszél perzsául, a mártír királlyal is ugyanitt találkozott korábban. Kérdezősködtünk az Iránba, Turkesztánba és más helyekre tett utazásairól és ő válaszolt kérdéseinkre. Vámbéry nagyon jó, értelmes és nagyszerű ember, édesen beszél perzsául. Amikor ‘Azídzsán főparancsnok a nevelőnk volt Tebrizben, Vámbéry odaérkezett Tebrizbe, és ő ott akkor látott bennünket. Akkor mi tizenkét évesek voltunk, nagyon sokat beszélgettünk Vámbéryvel és tetszést arattak nálunk a történetei.³¹ Mivel ma este ugyanebben a Hungária hotelben vacsorázunk, amely a szállásunk volt, a királyfinak, Magyarország kormányzójának a vendégei vagyunk. Napnyugta körül megérkezett a királyfi, azokat a kitüntetések, melyeket korábban neki adományoztunk, feltűzték rá és mi is feltűztük a legfőbb osztrák állami kitüntetést. Azután elmentünk együtt vacsorázni együtt a főherceggel. A mi vezíreink és Ausztria-Magyarország vezető személyiségei is jelen voltunk, elköltöttük a vacsorát. Vacsora közben magyar zenét játszottak, nagyon jó volt és fülnknek tetszetős zene volt, és hasonlított az iráni zenéhez. Vacsora után a királyfival, Öexcellenciájával a nagyvezírral, az udvari ügyekben illetékes vezírral, a katonai főparancsnokkal, Nászer al-Molkkal, Movasszaq al-Douléval és a király személye körüli vezíremmel elmentünk a budapesti Operába. Az operának nagyon szép a nézőtere, virágtáncot adtak elő, a táncoslányoknak virágcsokraik voltak, és amint elhaladtak egymás mellett a virágcsokrokat meglengették és a csokor bármerre is lendült, egyedi színe volt. Nagyjából kétszáz lány táncolt a színpadon a virágcsokrokkal és egyikőjüket körbevették, aki legjobban táncolt

aközülük. Végig együtt táncoltak, majd lehullott a függöny. Amikor pedig újra felemelkedett a színpad közepén egy nagy medence és néhány magas szökőkút látszott, mind-egyik szökőkút öt-hat zar^c magasra emelkedett fel és különböző színes elektronikus fénysugarak révén oly módon lépett működésbe, hogy a fénysugarak révén a szökőkutak különböző színűek, zöldek sárgák, pirosak és így tovább lettek. S bárhog is szeretnénk leírni, hogy milyen volt a tánc és a látvány az operában, mindezt képtelenség teljesen leírni és elmondani. A budapesti opera valóban az egyik legnagyobb Európában, este fél tízkor visszatértünk szállásunkra és lepihentünk.

SZERDA, DZSUMÁDA II HAVÁNAK ELSŐ NAPJA.

Ma reggel imádkozás és teázás után közölték velünk, hogy a vendéglátó tábornok³² szeretne élénk hozni néhány budapesti lakost. Megparancsoltunk, hogy hozzák élénk őket. Volt egy ember, aki egy fegyvergyár igazgatója volt, aki egy puskát és egy kardot ajándékozott nekünk. Ennek a kardnak az az újdonsága, hogy bármikor, ha kihúzzuk a lapját a kardhüvelyből, a kardmarkolat összehúzódik és amikor a kardhüvely előtűnik a kard méretére tágu ki a kardmarkolat. Ebből a kadból több példányt rendeltünk, hogy készítesek le és hozzák el nekünk. Azután megérkezett Monsieur Vámbéry, egy ideig vele beszélgettünk, az ember nagyon élvezi édes beszédét. Utána meg szerettük volna nézni a budapesti szötteket, szerettük volna látni, hogy ugyanúgy, ahogy Magyarország mindenben előrehaladt, a szöttek terén milyen a helyzete. Láttuk, hogy nagyon jól állnak e téren is. Vettünk is belőle valamennyit, majd megebédeltünk és lepihentünk. Délután felé konflikt rendeltünk, felszálltunk és először a magyarországi parlamenti épületéhez mentünk, melyet még építenek, még nem fejezték be és dolgoznak rajta. Felmentünk százegy lépcsőn, ez egy igen kiváló és nagyszerű palota, melynél palota és épület jobb nem lehet, e palota minden oszlópa zöldes márványból van, melynek bányája magában Buda-

pesten található. A szobák padlózata szép színes mozaikból készült. Láttunk egy nagy termet is, bár nem kérdeztük meg annak hosszát és szélességét, de körülbelül harmincnégy *zar*-nyinak tűnt nekünk a hosszúsága. A parlamentnek nagyon szép erkélyzete is van, ahonnan kilátás nyílik Budapest városára és a Duna folyóra. Nagyon megragadó és szép látványt nyújt. Az ezekről az épületekről megfigyelhető tökéletes építészet, amely ebben a városban látható, a lakosoknak okos gondolkodására utal, s azt, hogy az milyen fokra jutott. Onnan lejöttünk és egy szigetet mentünk megtekinteni, mely Budapesten a Duna folyó közepén fekszik. Ez a földdarab, amely a Duna folyó közepén található, másfélszer akkora, mint a teheráni királyi kert, és ez a sziget Magyarország főkormányzójának, az itteni hercegnek apjához tartozott egykor³³. A szigetet nagyon szépre és tisztára alkották meg, tökéletesen tágas térelrendezésű, amelyet teljesen körbejártunk. A városi lakosságból kisebb csoportok gyűltek össze a mi meglátásukra és megtekintésünkre. Magyarul (Hungāri) folyamatosan *ilyá*-t kiáltottak., ami azt jelenti, hogy éljen. E sziget és a Duna folyó valamint környékének formája nagyon hasonlít az Arasz folyóra, mely a Moghán síkságon halad keresztül. Láttuk, hogy ugyanúgy különálló erdei, zöld rétjei és szép tágas helyei vannak. Bármennyit is íránk e hely hírességéről, kevés lenne. Utána visszamentünk a szállásunkra, mivel este a palotában a kormány vendégei voltunk. Délután hat óra körül félig hivatalos ruhában elmentünk oda, Őfőméltósága a főkormányzó királyfi, Magyarország vezírei és útítársaim többsége a vacsoraasztalnál velünk voltak. Vacsora után eme palota erkélyén, mely félkör alakúra építettek szép lámpákat kapcsoltak fel. A fejünk felett az elektromos lámpákat reflektorszerűen a városra és a fákra vetették. Mindez szép látványt nyújtott. A szobában volt egy asztal rajta egy telefonkészülékkel, melyet az operával kapcsoltak össze. Bárki a jelenlevők közül, ha a telefonkagylóhoz tette a fejét, az opera hangszereit és dallamait hallgatta. Vacsora után nem hivatalosan volt egy megállónk egy ideig, elmentünk

az operába, ott egy ideig maradtunk, a mai program nem különbözött a tegnaptól, így korábban szállásunkra mentünk és lepihentünk.

CSÜTÖRTÖK, DZSUMÁDA II MÁSODIK NAPJA

Ma el kell indulnunk Budapestről az Oszmán Birodalom és Eszlámbul³⁴ felé. Reggel, éjfél után tíz órával, amikor mintegy négy óra telik el a napfelkeltét követően, felöltöttünk, magunkra tűztük az osztrák állami kitüntetését és felvettük a szalagot is. Elénk vezették Őexcellenciáját, a miniszterelnököt, Monseieur Vámbéryt és néhány budapesti lakost. Mindegyiküknek kifejeztük köszönetünket és Monsieur Vámbérynek emlékül saját gyűrűnket adtuk. Fél tízkor megérkeztek Őfőméltósága, a kormányzó herceg és Magyarország miniszterelnöke és állami vezetők és együtt a pályaudvarra vittek bennünket. A pályaudvarig az utcák környékén az utcákat mindenhol tömeg – nők és férfiak – töltötték meg és folyamatosan azt mondogatták: 'éljen a sah'. Valóban nagyon szépen kísérték és vendégelték itt meg bennünket, kifejezték szeretetüket és kedvességüket. A pályaudvaron köszönetünket fejeztük ki a főkormányzó herceg Őfőméltóságának és Magyarország vezireinek, majd felszálltunk vonatunkra és Szerbia felé indultunk. Legtöbb helyen a Duna folyó mentén haladtunk, a Duna nagyon nagy és tekintélyt parancsoló folyó, ezen a folyón a hajók az egész világot összekötve közlekednek. Az út elején egy völgyön, egy dombon és egy hegyen haladtunk át, majd egy tágas síkságra, rónaságra érkeztünk, ahol a legtöbb területet kukoricás és búzaföld borít. Teljesen síkságon fekvő utunkból körülbelül harminc-negyven farszangnyi³⁵ ezen a termelőterületen át vezetett. Közben közölték velünk, hogy a búzából lisztet majd kenyeret készítenek, és azt megeszik, a búza szárát pedig a birkáknak és marháknak adják. Nagy mennyiségű kukorica is van ezen a termelőterületen, ugyanúgy, ahogy Németországban és Ausztriában cukorrépa, fokhagyma és burgonya, melyet az ottani területeken sokat vetnek. Budapeستől Ausztria-Magyaror-

szág határáig, ahol az Szerbia földjére lép, számos állomáson és településen haladtunk át. Amikor megérkeztünk egy városba vagy állomásra, az ottani katonaság, a tisztségviselők és lakosság tisztelgésre megjelent és mi is leszálltunk a vonatról, elvonultunk a katonai sorfal végéig elsétáltunk, majd visszatértünk a vonatra, a megjelentektől érdeklődtünk helyzetükről és kifejeztük szimpátiánkat irántuk. Este nyolc óra negyven perckor Szerbia határára érkeztünk. Szerbiába való belépésünkkor egy nagy felszerelt vonat jelent meg, rajta ‘Alá al-Molkkal isztambuli nagykövetünkkel, és az oszmán valamint a szerb kormány vendéglátóival. Itt a három kormány képviselői és hivatalnokai találkoztak egymással. Az egyik csoport az osztrák tábornok és mások, akik innentől fogva mentesülnek a munka alól, a második egy csoport szerb vendéglátó, akik bennünket az oszmán határig visznek, és egy harmadik egy csoport tiszteletreméltó oszmán vendéglátó³⁶, akik bennünket a fővárosukba kell vigyenek. Először osztrák vendéglátóinknak szerettük volna kifejezni teljes elégedettségünket, örömünket, hogy osztrák földön nagyon jól éreztük magunkat. Megkértük az osztrákokat, és el is mondtuk nekik, hogy külön köszönetünket vigyék hírül Őfelségének, az osztrák császárnak és minden osztrák hivatalnok iránt kifejeztük kegyességünket és elbocsájtottuk őket.

A MÁSODIK BUDAPESTI ÚT³⁷

VASÁRNAP, DZSUMÁDA II 12. NAPJA

Ma reggel napkeltekor elindult a vonat. A síkság és az utak állapota ugyanolyan, mint amikor Magyarországról távoztunkkor leírtuk. A sík vidék minél inkább arcát fordítja Magyarországra felé, és mi minél inkább közelebb érünk Európához, komfortosabb és zöldebb, erdei és fái pedig számosabbak lesznek. Az út két oldalán hosszú farszangokon keresztül búza- és kukoricamezők terülnek el. Ebédünket aztán a vonaton költöttük el és két órával nap-

nyugta előtt érkeztünk meg Budapestre. Ahogy korábban írtuk, Budapest tökéletesen monumentális város és egyre csak növekszik épületeinek és palotáinak száma. A vonat ténylegesen egy órán át haladt keresztül Budapesten, míg a pályaudvarra nem értünk, ott leszálltunk a vonatról. Habár e látogatásunk nem volt hivatalos, de oly sok lakos és városvezető tisztelgett nekünk, hogy ez rendkívüli volt. Kiváló konflisok a városháza nem hivatalos ruhát viselő inasaival, és protokollból tisztelgő lovasőrség mindenféle jelen voltak. Felszálltunk a hintóra és ugyanabba a Hungária hotelbe mentünk, ahol korábban a szállásunk volt. Az utcák és utak mellett nők és férfiak álltak végig és éljeneztek. Fél órával naplemente előtt érkeztünk meg a hotelünkbe és láttuk, hogy a szobánkból zongoraszó hallatszik. Azt képzeltük, hogy valaki a szobában zongorázik, bementünk a szobába és láttuk, hogy a négy szoba lámpái fel vannak kapcsolva és a zongorát pedig előre beprogramozták, mely szép iráni melódiát játszik. Egy keveset pihentünk, majd elmentünk az operaházba, ahol az utolsó felvonásig maradtunk. A darab története egy lányról szólt, akit a közvélemény megvádolt, hogy megölte a fivérét. Jó darab volt. A legérdekesebb dolog, amit a darabhoz készítettek, egy műhatyú volt, mely egy kocsit húzott és annyira hasonló volt egy igazi hatyúhoz, hogy egyáltalán nem lehetett megkülönböztetni attól, nagyon különleges volt. Ezután szállásunkra mentünk, megvacsoráztunk és lepihentünk.

HÉTFŐ, DZSUMÁDA II 13. NAPJA

Ma reggel, egy órával felkelésünk után hintóval egy kert megtekintésére mentünk, mely egy budapesti hegyen, a palota, és a régi erőd környékén terül el. Az uralkodó személye körüli vezír aki korábban a mártír király kíséretében jött ide korábban és azt a kertet látta, előadta ama kert ki-nézetét. De ma nem volt itt velem, Movasszaq al-doule és Amír Bahádor Dzsang, Qavám al-Szaltane és Amír Hazrat tartottak velem. Odamentünk, egy ideig nézelődtünk, nagyon szép hely volt, továbbhaladva egy térre érkeztünk,

ahol körülbelül kétszáz sátrat vertek le és minden sátor alatt egy üzlet volt, ahol vagy zöldséget, vagy rövidárut vagy gyümölcsöt árultak, nagyon nagy és széles piac volt és minden portékát, élelmiszert és gyümölcsöt rendben és gondosan válogattak ki. Ezután visszamentünk szállásunkra, ebédeltünk és egy keveset aludtunk. Alvás után hajóval elmentünk annak a szigetnek a megtekintésére, mely a Duna folyó közepén feküdt, és a sziget jellemzése ugyanaz, melyet korábban leírtunk. A szigeten egy ideig villamosra szálltunk, visszaúton konflissal mentünk szállásunkra. Miután elhagytuk Szerbia földjét, táviratot küldünk, melyben kifejeztünk köszönetünket, őfelsége Szerbia királya fáradozásaiért. Most erre megjött a szerb válasz, mely az alábbiakban olvasható:

*'Őfelségének kedves táviratát, melyet hozzánk címzett, elküldte nekünk, ez kivételes hatást tett rám és a királynőre. A legnagyobb örömünkre szolgált, hogy őfelsége, a királyok királya néhány kivételes órát fővárosunkban töltött, melynek emléke és hatása számunkra örökre emlékezetes fog maradni és sosem fogjuk elfelejteni. Sándor'*³⁸

Ma este van a születésnapunk előestéje és hál'Istennek teljes egészségben vagyunk Budapesten. Most jött telegráf Hádzseb al-Doulétól a tegnap írt levelünkre, mivel Hádzseb al-Doule hírül adta, hogy Tebrizben sokat havazik és esik az eső. Ha Isten is úgy akarja, a dolgok is jóra és könnyebbre fordulnak. Távirata másolatát pontosan idemásoljuk útinaplónkba.

'Hétfőn napnyugtakor a Fenség áldott kezeírása megérkezett, az Ön áldott személye iránti áldozat által élek. A hegyet hó fődte és két napja, hogy esik az eső városban, sokat megnydörög és villámlik. Gholám Mosztafa.'

E távirat érkezte nagyon megörvendeztetett bennünket, és megparancsoltuk, hogy küldjenek hintót, majd pedig színházba mentünk. A hintóban velünk volt nagyvezírünk őexcellenciája, 'Alá al-Molk és az uralkodó személye körüli vezír. A színházban a színpadhoz legközelebb fekvő páholyba ültünk le. Az első és a második felvonás egyáltalán

nem volt érdekes. Az utolsó felvonásban minden női táncos kezében egy ananász volt, kalapjuk is hasonló volt az ananászhoz és ruházatuk is ananász formájú volt. Bejöttek, játszottak és táncoltak, látványos volt. Az utolsó felvonás végén egy trónus emelkedett ki a földből és egy nagyon szép lány állt a trónuson, a lány arcát a ragyogó naphoz hasonlítóvá tették elektromos lámpával és különböző színű égőkkel világították meg. Nagyon látványos volt, a felvonások közti szünetekben a nagy erkélyre mentünk ki, mely az utcára néz, ott sétáltunk majd visszatértünk a színházba. A darab befejeződése után szállásunkra mentünk, vacsorát ettünk és lepihentünk.

KEDD, DZSUMÁDA II HAVÁNAK 14. NAPJA

Ma van a születésnapunk, ma Magyarország miniszterelnöke egy csoport zenészt küldött palotánk elé, szemben a Dunával nagyon szépen zenéltek. A nagyvezírünk ezer tománt ajándékozott a születésnap alkalmából gratulálva, az udvari vezír pedig nekünk ajándékozta a mi legnemesebb személyünk összegét, melyet Teheránból küldtek ide. Az uralkodó körüli vezír pedig egy új tervezésű londoni gyémántgyűrűt ajándékozott nekünk. Ebédünket a szállásunkon fogyasztottuk el, gratulációs táviratok érkeztek az európai fejedelmektől, a trónörökösünktől, iráni előkelőktől és egyházi vezetőktől, mindegyikre válaszoltunk. Délután felé felmentünk a hegy tetejére, mely a pesti oldalra esik. Őexcellenciája, a nagyvezír és ‘Alá al-Molk velünk ültek a hintóba, teljes körutat tettünk, a szállásunkra mentünk, este pedig színházba mentünk. Néhány felvonás volt, nem volt semmi érdekes, visszamentünk szállásunkra este megvacsoráztunk és lepihentünk. Ma este az udvari vezír, doktor Adkák egy a kíséretünkben levő angol személlyel együtt vonattal elutaztak egy városba, mely két órányira volt Budapesttől, hogy egy jó kancát tanulmányozzanak és megvegyenek. Holnap fognak visszatérni.

SZERDA, DZSUMÁDA II HAVÁNAK 15. NAPJA

Reggel felkeltünk, teáztunk és két óra telt el napfelkelte óta, amikor hintónkba szálltunk, áthaladtunk Budapest utcáin és útjain és elmentünk Budapest fegyvergyárába. A hintónkban őexcellenciája, a nagyvezír, az uralkodó személye körüli vezír és Nászer al-Szaltane ültek velünk. A fegyvergyár Budapest szélén található, a gyáépület előtt az igazgató és egy csoport munkás jelent meg. Qavám al-Szaltane bemutatta a gyár igazgatóját, aki kifejezte köszönetét és örömét látogatásunk felett. Majd bementünk a fegyvergyárba, e nagyon nagy és tágas épületbe, ahol mindent végigjártunk. A gépeket és a gépsorokat figyelmesen megnéztük. Minden gépsor végén egy puska alkatrész készül el, például egyik helyen a puskacső, egy másikon a tűzkő, egy harmadikon a puskaravasz, egy negyediken pedig a puska váza, a többi helyen pedig más alkatrészek készülnek el. Azután egy másik helyre mentünk, ahol ellenőrök ültek és ezeket az alkatrészeket vizsgálták, hogy azok hibátlanok és sérülésmentesek legyenek. Egy másik helyen az alkatrészeket összeszerelik és elkészítik és összeszerelésük után néhány másik ellenőr teszteli a puskákat egy másik szobában és mozdulatlan célpontokra lőnek velük. Ha a puska eltalálja a célpontot, és jó és hibátlan a fegyver, az állam elfogadja azokat, ha a puska hibás, akkor visszautasítja. Ha hibátlan a fegyver és átesett az ellenőrzésen az ellenőrök speciális pecséttel látják el és azokat egy másik szobában állami hivatalnokok dobozokba téve lelakatolják és az állami háborús tartalék raktárakba viszik. Végül egy másik helyre mentem, ahol vasat olvasztottak és abból fegyvert öntöttek és készítettek. E gyár építési költsége félmillió iráni tománba került és naponta háromszázötven kész fegyver kerül innen ki. A gyár gőzgépének teljesítménye ötszáz lóerős, van egy tartalék gőzgépe is, melye szintén ötszáz lóerős és ha szükséges, akkor azt is üzembe helyezik. Ez esetben, ha mindkét gőzgép dolgozik, naponta hétszáz kész fegyver kerül ki a gyárból, nagyon szép és tekintélyes gyár ez. A gyár teljes megtekintése után szállá-

sunkra mentünk, megebédeltünk, délután egy itteni parkban és erdőben sétáltunk. Valóban szép és fényes park volt, olyan virágágyást melyet itt láttunk, még a párizsi parkban és erdőben sem látni. Majd a visszatértünk a szállásunkra, este pedig színházba mentünk. Volt néhány felvonás, tánc is volt, az egyik felvonás alatt Juszuf és Zulaikha³⁹ történetét mutatták be, és újra láttuk az első budapesti utunkon leírt és látott medencét és színes szökőkutakat színes elektronikus ragyogásukkal. Tíz órakor szállásunkra jöttünk és megvacsoráztunk, egy csoport magyar zenész palotánk mellett játszott. Az udvari vezír ugyanekkor ért vissza a vonatról, élénk járult, a találkozó után lepihentünk.

CSÜTÖRTÖK, DZSUMÁDA II HÓNAP 16. NAPJA

Ma reggel, amikor felébredtünk, Qavám al-Szaltane járult élénk. Ferdinánd főhercegnő⁴⁰ lányainak fotóit hozta élénk, aki ígérete szerint vele küldött pár képet nekünk. Azután Bulgária hercegének nagy fotóját hozta élénk, egy kicsit beszélgettünk Qavám al-szaltanéval. Néhány poggyásunk hátramaradt és máig nem érkezett meg. Korábban közöltem, hogy Movasszaq al-molk és Qavám al-Szaltane maradjanak, amíg a hátramaradt poggyászokat meg hozzák. Eközben hírül hozták, hogy a poggyászok megérkeztek, hivattam az uralkodó személye körüli vezírt, de ő épp útinaplót írt. Azután megebédeltünk, délután ugyanabba a parkba, erdőbe és virágos területre mentünk és sétáltunk, ahol tegnap is voltunk. Nagyon szép fényes terület. Zahír al-doule és 'Alá al-molk velünk volt, egy ideig sétáltunk ott, végül visszatértünk szállásunkra. Este vacsora után színházba akartunk menni, de a látogatást lemondtuk, lepihentünk. Először a szoba levegője miatt nem jött álom a szemünkre, kis idő kellett, hogy elaludjunk.

PÉNTEK, DZSUMÁDA II HAVÁNAK 17. NAPJA

Ma reggel írtunk néhány kézzel írt levelet és táviratot. Ma teljes egészségben el kell indulnunk Budapestről Teheránba és át kell haladnunk Ausztria és Oroszország határán Patulacseszkinél⁴¹ (?) Bádkube⁴², Áqsztafá, Jereván és Nahicseván és ha Isten is úgy akarja, Tebriz felé kell mennünk. Hírül adtuk, hogy Hádzseb al-doule a háremünkkel és a többi szolgálkkal radzsab havára legyen a határon, az Arasz folyó mellett⁴³. Ma kora reggeltől fogva útítársaink holmijaik csomagolásával és útra készülődéssel voltak elfoglalva és a Hungária hotelben iráni és európaiak sűrögtek forogtak állandóan. Portékáikat kínáló, fizetést elszámoltató figurák vagy irániakkal ismeretséget kötő személyek és így tovább, vettek búcsút tőlünk. Nagy tömeg és sokaság verődött össze. Tizenegy órakor, amikor egy óra volt hátra délig, elindultunk és a pályaudvarra mentünk a Hungária hotelből. Mindenfelé az utak mentén a helyi lakosság állt és éljenezett és kimutatta kedvességét. Valóban egész Ausztriában és különösen Budapesten nagyon jól éreztük magunkat és a helyi lakosság nem mulasztott el semmit az illedelmességből és humánumból kimutatni. Ausztria-Magyarország lakói nagyon illedelmesek és kedvesek. Végül megérkeztünk a pályaudvarra és felszálltunk a vonatra. Habár ez az utazásunk nem volt hivatalos út, de Őfelsége Ausztria császára túlárado barátságából megparancsolta, hogy készítsék elő nekünk magánvonatát, hogy az az osztrák határig elvigyen bennünket, ahogy a korábbi alkalommal is megírtuk ezt. Néhány nagykövetünk, akik idáig a kíséretünkben voltak, mint ‘Alá al-Molk és Moajjad al-Szaltane és Mafhom al-doule elbocsájtattak, hogy szolgálatuk és tartózkodási helyükre visszatérjenek. Antoin (perzsául Āntuān) Khán gróf i, aki Zahír al-douléval együtt idejött, elbocsájtást nyert, hogy egy hónappal tovább maradjon és utána jöjjön utánunk. Azután a vonat elindult, a vonaton megebédeltünk, utána kicsit beszélgettünk a vonaton dolgozó szolgálkkal. Majd imádkoztunk és hálát és köszönetet mondtunk, hogy ilyen nagy és hosszú utat tet-

tünk és bizony hála legyen a tökéletességért, igazságért és egészségért és mind az összes európai országban jól éreztük magunkat és mind pedig a baráti és hatalmas országok összes fővárosában a magasrangú fejedelmek és a nemzetek vezetői a legmaximálisabb szeretetüket mutatták ki. És az iráni állam is a magasságos Isten kegyelméből a legnagyobb rendben és könnyebbséggel és belső viszonyaiban a gyarapodás és a javulás felé fordult. Végül – ha Isten is úgy akarja – be fogunk lépni országunkba. Napnyugta idején hívtam az uralkodó személye körüli vezírt és a mai útinaplót tollba mondtam neki, ő leírta. Napnyugta után imádkoztunk, megvacsoráztunk, este kilenckor, amikor három óra volt éjfél, a vonat megállt és mi lepihentünk.

SZOMBAT, DZSUMÁDA II 18. NAPJA

Ma reggel hat órakor éjfél után, amikor a nap újra felkelt, a vonat újra elindult. Azt a helyet, ahol tegnap este megállt a vonat, Zelfádzsnak hívják és egész éjjel reggelig esett az eső. Ma nagyon hideg volt az idő, az út ma magas hegységen visz keresztül, mely az Ausztriához tartozó Lengyelország részét képezi. Itt a falusi házak nagyon hidegek, különösen most, hogy Mizán⁴⁴ hava felénél járunk és beköszöntött az ősz. Tegnapig, amíg Budapesten voltunk, Európa e részén nyoma sem volt az ősznek. De tegnap óta Budapest időjárása is elromlott, az idő komorrá vált és az ősz és a hideg jelei mutatkoztak. Az eső és a hideg itt rendkívüli, de a vonat teljes sebességgel és szépen haladt előre. Az eső a legnagyobb erővel zuhogott itt, sok hegyen, erdőn és réten haladtunk át sok települést érintettünk. A legtöbb itteni lakos zsidó és a kinézetükből világos, hogy ezek koszos zsidók. A vonaton ebédeltünk és a legnemesebb Öexcellenciája a nagyvezír és az uralkodó személye körüli vezír járultak elénk, egy ideig velük beszéltünk és parancsokat adtunk nekik és kis ideig iratokat olvastunk és írtunk, más dolgot nem is csináltunk és folyamatosan a tájat néztük és

néha a szolgálkkal beszélgettünk. Ma öt alagúton haladtunk keresztül és az út nagyrészt ragyogó völgyekből és hegyekből állt. Körülbelül háromnegyed hatkor, napnyugta után megérkeztünk Ausztria határára, mely Pot Velaceszkitől (?)⁴⁵ tíz percnire van.

JEGYZETEK

¹ Mozaffar al-Dín sah betegségeiről és ennek politikai következményeiről l: Afkhami, A.A. The Sick Men of Persia: The Importance of Illness as a Factor in the Interpretation of Modern Iranian Diplomatic History, *Iranian Studies* vol. 36. n. 3 (2003) 339-352.

² A sah karlsbadi kiruccanásának érdekes emléke Habsburg (Croy-Dülmen) Izabella főhercegnő két 1900-ban készült fényképfelvétele, melyet a Karlsbadban üdülő Mozaffar al-Dínról és kíséretéről készített. A műkedvelő fotós Izabella főhercegnő és családja ugyanabban a hotelben lakott, ahol a sah és kísérete is megszállt. Vö. Heiszler V. Szakács M. Vörös K. *Photo Habsburg, Frigyes főherceg és családja*, Corvina, Budapest 1988. 84-85.

³ Vámbéry *Küzdelmeim*, Dunaszerdahely, 2001. 369.

⁴ Mozaffar al-Dín sah első hivatalos budapesti látogatásának részletei a sah szemszögéből: Mozaffar Dín Sáh Kádzsár: *Szafarnáme-je mobarak-e sáhansáhi*, (A királyok királyának áldott útinaplója), Teherán 1901. 196-202.

⁵ Mozaffar al-Dín Sáh Kádzsár 199-200. a szerző fordítása.

⁶ *Vasárnapi Újság* 47. évf. 1900 41. sz. 680.

⁷ Uo.

⁸ *Vasárnapi Újság* 47. évf. 39. sz. (1900) 629.

⁹ *Vasárnapi Újság* 25. évf. 29. sz. (1878) 464. Sárközy M. 'The East travels to the West: The Qajar Shahs Touring Europe in the 19th and 20th Century' Kelényi B. – Szántó I. (eds.) *Artisans at the Crossroads, Persian Arts of the Qajar Period (1796-1925)*, Budapest 2010. 21-25.

¹⁰ 'Alí Aszghar Khán Amín al-Szoltán életéről lásd: Calmard, J. 'Atabak-e a'zam, Amín al-Soltán, grand vizier under the last three Qajar kings' *Encyclopaedia Iranica, Online Edition* 15 december 1984. <http://www.iranica.com/articles/atabak-e-azam>

¹¹ Vámbéry 2001. 371.

¹² Sevruguin életéhez lásd: Navab, A. D. 'Sevrugin, Antoin' *Encyclopaedia Iranica, Online Edition*, 20 July 2003. <http://www.iranica.com/articles/sevruguin-antoin-1>

¹³ Kincses K. Taking Photographs in Persian in: Kelényi B. – Szántó I. (eds.) *Artisans at the Crossroads, Persian Arts of the Qajar Period (1796-1925)*, Budapest 2010. 66.

¹⁴ Navab 2003.

¹⁵ Sárközy M. Nászer al-Dín perzsa sah útinaplója Magyarországról In: Dobrovits M. (szerk.) *A Kelet ritka nyugalma*, VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, Dunaszerdahely 2010. 113-164.

¹⁶ Vö. Vámbéry 2001. 369.

¹⁷ Mozaffar al-Dín Sáh Kádzsár 198.

¹⁸ *Vasárnapi Újság* 47. évf. 1900. 41. sz. 680.

¹⁹ *Vasárnapi Újság* 47. évf. 1900. 39. sz. 638.

²⁰ *Vasárnapi Újság* 47. évf. 1900. 41. sz. 680.

²¹ Vámbéry 2001. 369.

²² <http://mek.niif.hu/00500/00583/html/ady08.htm>

²³ Mozaffar al-Dín Sáh Qádzsár *Szafarnáme-je mobáarak-e sáhansáhi* ('A királyok királyának áldott útinaplója') Teherán 1901. 196-201.

²⁴ Isztambul

²⁵ Nem tudni, itt mely magyar városra céloz Mozaffar al-Dín sah. A tájleírás ráillhet a Dunakanyarra, így talán Visegrád lehet, de az alak annyira eltér, hogy bizonyossággal semmit sem jelenthetünk ki.

²⁶ Nászer al-Dín sahra utal a napló (1848-1896), akit 1896-ban meggyilkoltak, ezért utal a napló rá, mint mártírra.

²⁷ Habsburg József Károly Lajos főherceg (1833-1905), József nádor fia, István nádor féltestvére, 1868 és 1905 közt a Magyar Királyi Honvédség megszervezője és haláláig főparancsnoka, nagyműveltségű és népszerű arisztokrata, botanikai és cigány nyelvészeti tanulmányok szerzője, több rangos tudományos testület tagja. Mind Nászer al-Dín sahot 1889-ben, mind pedig Mozaffar al-Dín sahot 1900-ban ő fogadta Budapesten. Vö. Oroszi A. 100 éve hunyt el József főherceg, a Magyar Honvédség első főparancsnoka, <http://www.zmne.hu/Forum/05negyedik/foherceg.htm>

²⁸ A *Vasárnapi Újság* szerint az 'Éljen, éljen! Kifejezés jelentését Vámbéry fordította le és magyarázta el a sahnak. *Vasárnapi Újság* 47. évf. 39. sz. (1900) 629-630.

²⁹ Nyilván a francia *faux dervich* alakot veszi át Mozaffar al-Dín.

³⁰ 1 zar ≈ közel tíz és fél méternek felel meg. Jellemző, hogy Mozaffar al-Dín sah nem ismeri az európai mértékegységeket, apjához képest ebben is kevesebb tájékozottságot árult el.

³¹ Vámbéry és az akkor még csak valójában kilenc éves trónörökös, Mozaffar al-Dín 1862-es találkozásához, Mozaffar al-Dín trónörökösi

beiktatásának ünnepségéhez lásd Vámbéry Á. *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*, Dunaszerdahely 2005. 116-118.

Vámbéry a *Küzdelmeim*-ben szintén említi, hogy szóba hozta a sahnak e fiatalkori találkozót, melyre a sah csak homályosan emlékezett. Vámbéry megfogalmazása szerint: 'Testben gyöngének és jelentéktelennek láttam akkor, s beteg és megtört alak volt, ahogy most viszontláttam.' Vámbéry 2001. 368.

³² A 'vendéglátó tábornokot', akinek nevét nem ismerjük Ferenc József rendelte a sah mellé az Osztrák-Magyar monarchiában tett utazása idejére.

³³ A Margitsziget egykor valóban József nádor és családja tulajdona volt.

³⁴ Isztambul

³⁵ A farszang perzsa hosszmérték, 1 farszang körülbelül tíz kilométernek felel meg a 19. században.

³⁶ A 'tiszteletreméltó' (mohtaram) jelző használata az oszmán török hivatalnokokkal kapcsolatban nyilván az oszmán szultán magasabb respektusára és muszlimságára utalhat Mozaffar al-Dín sah szemében.

³⁷ Mozaffar al-Dín Sáh Qádzsár 1901. 222-227.

³⁸ I. Sándor szerb király (1889-1903) az Obrenovics dinasztiából.

³⁹ A bibliai József és Putifárné történetének muszlim verziójára utal a sah, mely a Koránban is olvasható.

⁴⁰ Mozaffar al-Dín sah –szemben apjával – nem tudott franciául és úgy látszik hadilábon állt a francia eredetű titulusokkal. Itt ugyanis a francia eredetű *ārsidušes* (archiduchesse), főhercegnő kifejezést használja Szász-Coburg-Gothai Ferdinándra, Bulgária hercegére, későbbi királyára (1861-1948, herceg 1887-1908, király 1908-1918 között).

⁴¹ Itt is rontott alakról van szó, talán a Nász al-Dín sah útinaplójában említett Volocsiszk városa, egykori osztrák-orosz galíciai településről van szó. Lásd még Sárközy 2010a.

⁴² Baku régi iráni neve.

⁴³ Az Arasz folyó volt a korabeli Perzsia északnyugati, a cári Oroszországgal közös határa a Kaukázusban.

⁴⁴ Mizán az iráni Mehr havának másik neve, szeptember 21-október 21. között.

⁴⁵ Lásd a 41. jegyzetet.

DOBROVITS MIHÁLY

VÁMBÉRY MUNKÁIRÓL

1. „A MAGYARSÁG KELETKEZÉSE ÉS GYARAPODÁSA”

Igazi fordulópontjához érkezett a Liliium Aurum Kiadó Vámbéry életműkiadása. A *magyarság keletkezése és gyarapodása* megkerülhetetlen része Vámbéry Ármin életműve egyik legfontosabb és ugyanakkor legtöbb vitát kiváltó irányának, a magyar őstörténetinek. Vámbéry e munkája a millennium idején (egész pontosan 1895-ben) látott napvilágot, amikor az értelem és az érzelem magyar földön oly gyakori meghasadásainak egyikét élte a nemzet. A magyar közönség, a magyar szellemi élet az ezeréves magyar államiság, az ezeréves magyar birodalmiság romantikus bűvkörében élt, amelyben egyenesen összekapcsolódott a honfoglalók kacagánya és a parlamenti urak díszmagyarja. Még egyszer felragyogott a hun romantika és a törökös eredet napja. Írók, mint például a Gárdonyi Géza (*A láthatatlan ember*) és tudósok, mint például Vámbéry tanítványa,

Thury József, a kitűnő turkológus szálltak síkra ezekért a vélt igazságokért.¹

Ebben a légkörben látott napvilágot Vámbéry most újra kiadott műve. Céljait tekintve a magyarság életrajzát írta meg Vámbéry. E tekintetben munkája minden felsorolható hibájával együtt is úttörő. Alapját Vámbéry angol nyelvtérületen már elfogadott magyar történetírói munkássága. Vámbéry munkája, az *A Story of Hungary* 1886 és 1923 között volt a brit és amerikai közönség standard kézikönyve Magyarország történetét illetően.² Egyéniségéből következően a nagy mester nem lovagolta meg a nemzeti romantika hullámait. Munkája óvakodik megkérdőjelezni a finnugor nyelvészet addigra meggyökeresedett eredményeit, inkább a magyarság kialakulásának folyamat voltára és a törökös rendnek e folyamatra gyakorolt hatására helyezte a hangsúlyt. Amint látni fogjuk, Vámbéry ebbéli igazságát legfeljebb, ha árnyalni tudjuk, gyökeresen cáfolni aligha. Ugyanakkor mindenképpen cáfolnunk kell azt a széles körben elterjedt tudománytörténeti tévképzetet, miszerint az „ugor-török háború” során elszenvedett veresége okán, mintegy félelmében írt úgy, ahogy írt.

Az ugor-török háborút semmiképpen sem írhatjuk le azon, a közvéleményben meggyökeresedett módon, miszerint itt a finnugor talajon álló józan polgárosulás és a rendi szittyá romantika küzdelme zajlott volna. Tudományos vita zajlott, a mai szemmel nézve mindkét oldalon hiányos ismeretekkel és elégtelen érvrendszerrel, gyakran iszapbirkózás jelleget öltve. Megelégedhetünk a magyar közönség által unalomig ismert vita rövid összefoglalásával.³ A küzdelem első fordulója 1869 és 1871 között zajlott le, Vámbéry magyar és török-tatár szóegyeztetése kapcsán. A második menet 1882-ben, *A magyarok eredete* megjelenését követően bontakozott ki és 1886-ig tartott. Magát a vitát formailag Budenz robbantotta ki azzal, hogy 1871-ben megtámadta a finnugor nyelvrokonság tényét eredetileg elfogadó Vámbéry magyar-török szóegyeztetéseit (Vám-

béry 1870: 109-189; Budenz 1871-1873: 67-135; Budenz 1883). Vámbéry, aki e szóegyeztetéseit a török nyelvek első etimológiai szótár-kísérletévé fejlesztette (Vámbéry 1877a: 249-483; Vámbéry 1877b; Vámbéry 1878). 1882-ben választott immáron közvetlenül a magyarság eredetét állítva a vita középpontjába.⁴ A vita ettől kezdve két síkon haladt. Vámbéry és hívei a magyarságnak, mint népnek az eredetét keresték a törökségben, míg Budenzék Vámbéry török etimológiáinak estek neki.⁵ Ha eltekintünk a vita máig érezhető érzelmi hozadékától, megállapíthatjuk, hogy Vámbéry vereségének több oka volt. Anélkül bocsátkozott tudományos vitába, hogy tekintettel lett volna a sajátján kívül mások ismereteire. Vakon bízott a maga – kétséget kizáróan imponáló – tudásában. S ebben nyilvánvalóan támogatta a korszak magyarországi közvéleménye is. A múlt század nyolcvanas éveire azonban a török nyelvekről lényegesen több információ állt rendelkezésre, mint két évtizeddel korábban. Vámbéry viszont ezeket az adatokat nem mindig vette figyelembe. A sértett tekintély szólt belőle, miközben ellenfelei módszeresen készültek fel a vele való újabb és újabb összecsapásokra.

*

A magyar turkológia Vámbéry után következő nemzedékei, Kunos Ignácon és Munkácsi Bernáton kezdve, Gombocz Zoltánon át a magyarországi török nyelvészeti iskolát ténylegesen megalapító Németh Gyuláig (1890-1976) voltaképpen az alapító atya cáfolatán nőttek fel. A dolog igazi paradoxonja pedig éppen az, hogy tevékenységük – ha eltekintünk a tudományos nyelvhasználat fejlődésétől – sokban rehabilitálta Vámbéryt. Mégis, az ebben a közegben kikristályosodott hagyomány határozta meg a napjainkig érvényes Vámbéry-képet. E kép szerint Vámbéry megkésett kalandor, aki voltaképpen hiábavaló célok érdekében indult el a magyarok rokonait keresni Ázsiába,

majd hazaérve, nem tudván beletörődni kudarcába, az olcsó népszerűséget hajhászva kötözködött a magyar nyelvtudomány kiválóságaival. Kétséget kizárólag jó és széles körű nyelvtudása nem párosult a történeti-etimológiai módszer filológiai tisztaságával, ezért tudása, bárhogy törekedett is, nem válhatott tudománnyá. Sorsszerűen vált tehát az „ugor-török háború” néven ismert tudományos vita vesztesévé, életművéből ezen kívül legfeljebb néhány útirajz jelent kuriózumként úgy-ahogy maradandó értéket. Ezeken kívül kellő pikantériával volt szokás felemlgetni a brit gyarmati hatalommal, különösen a brit titkosszolgálatokkal való kapcsolatait.

Ebből az értékelésből fakadt, hogy halálát követően Vámbéry munkásságának nem akadt értő sáfára Magyarországon. A hatalmas életműből mindössze csak a két szöveg, a közép-ázsiai útleírása és Küzdelmeim címmel megjelent önéletrajzának magyar változata került újra a kiadói figyelem középpontjába. Ezeken kívül a jelenleg kiadott A magyarság keletkezése és gyarapodása látott reprint kiadásban, 1989-ben napvilágot Budapesten. Idegen nyelvű életműve jószerivel szóba sem került idehaza. Van számos munkája, amely a honi közgyűjteményekben elérhetetlen.

Ezt a bizalmatlanságot fokozta az a tény, hogy 1978-ban, Hollandiában napvilágot látott Vámbéry egykori tanítványának és felfedezettjének, Goldziher Ignácnak német nyelvű *Naplója*. (Goldziher 1978) Ennek a szigorúan magánjellegű dokumentumnak a megjelentetését a nemzetközi tudományos közvélemény nem fogadta egyöntetű lelkesedéssel.⁶ Úgy érezték, hogy Goldziher rendkívül szubjektív és elfogult, magánjellegű feljegyzései nem valók a nagy nyilvánosság elé. Márpedig Goldziher ezekben a magánjellegű feljegyzéseiben meglehetősen kritikus szellemen nyilatkozott első mesteréről.

*

1986-ban Vásáry István hívta fel a kutatás figyelmét arra, hogy Vámbéry magyar őstörténeti munkásságával kapcsolatban nem tartható az utókor sommás elmarasztaló ítélete (Vásáry 1985), a kutatás mégsem foglalkozott komolyan Vámbéry ezirányú munkásságával. A tudományos közvélekedés a mai napig tartja magát a mesterét e téren meghaladó egykori tanítvány, a magyar turkológia és a magyar őstörténetkutatás mai napig meghatározó egyénisége, Németh Gyula elmarasztaló véleményéhez. Németh Gyula 1927-ben tartott az Akadémián programadó beszédet (Németh 1928). A harminchét éves Németh Gyula arra törekedett, hogy meghatározza, mely feladatokra kell az új viszonyok között a magyar keletkutatásnak koncentrálnia. Véleménye szerint a fő csapásiránynak a magyarság keleti kapcsolatai irányába kellett mutatnia, különös tekintettel a magyar őstörténet és a honfoglaláskor, az Árpád-kori besenyő és kun kapcsolatok valamint a török hódoltság korára. Ő maga egész életművét e kérdések kutatásának szentelte. E koncepció jegyében született nagy összefoglalása, *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Budapest 1930) is.⁷

Németh tudománypolitikai koncepciója két szempontból volt meghatározó Vámbéry életműve és a magyar turkológia szempontjából. Németh ragaszkodott hozzá, hogy a magyar turkológia „nemzeti tudomány”, művelésének fő célja a török-magyar viszony tisztázása. Így a magyar turkológia művelését a magyarságtudománnyal való szoros összefüggésben képzelte el. Ugyanakkor Vámbéry életművéből csak azt emelte ki, ami közvetlen összefüggésben volt a magyarság eredetére vonatkozó kutatásokkal. Vámbéry turkológiai pályájának egésze voltaképpen kikerült a közfigyelemből.⁸ Németh értékelése szerint, a magyarság őstörténetének tisztázása körül két tudócsoport szerzett érdemeket. A fő dicsőség a tudós nyelvészeket és őstörténészeket illeti, Budenz Józsefet, Hunfalvy Pált, Szinnyei Józsefet, Munkácsi Bernátot, Gombocz Zoltánt, Melich Jánost, illetve 1927-ben még e csoportba sorolta azt a Zi-

chy Istvánt, akinek könyvével replikázva a maga magyar őstörténeti összefoglalását tető alá hozta. A másik csoportot alkotnák a keletkutatók, Vámbéry Ármin, Szentkatolnai Bálint Gábor, Kuun Géza, Thúry József, akik tiszteletre méltó részeredményeik és fárasztó utazásaik ellenére lényegesen kevesebbet teljesítettek, mint az itthon, karosszékben dolgozó pályatársaik.

Bár Németh Gyula ítélete számos helyes elemet tartalmaz, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a közvetlen tanítványok és utódok ítélete (az atya-fiú viszony pszichológiájának megfelelően) gyakran sommásabb és elhamarkodottabb, mint az utókoré. Vámbéry életművét elkerülte ugyan a feledés, őstörténeti koncepcióján mégis rajta maradt Németh Gyula és utódai elutasító ítélete. A már említett írásában Vámbéry őstörténeti koncepciójának két érdemére hívta fel a figyelmet: Vámbéry elkülöníti egymástól a nyelvtörténet és a néptörténet fogalmait, továbbá a statikus leszármazástan helyett a magyar etnogenézis dinamizmusát állította figyelve középpontjába. Vásáry úgy vélte, Vámbéry magyar őstörténeti koncepciójának kialakulását három tényező motiválta: turkológus lévén értelemszerűen fordult figyelve a török-magyar nyelvi kapcsolatok felé, valószínűleg nehezen tudta magát túltenni a magyar nyelv és a magyarság finnugor voltát 1860 és 1875 között elfogadó Budenzcel való szakításon, továbbá, nyilvánvaló tudományos meggyőződésből dolgozott (Vásáry 1985: 21).

Ami az „ugor-török háborút” illeti, a két egykori jó barát és fegyvertárs, később életre-halálra ellenfél, Budenz József és Vámbéry Ármin viszonyát találóan jellemzik Vásáry szavai: „Budenz kiváló kritikus volt, de mint ez lenni szokott, néha túllőtt a célon. Vámbéry zseniális ötletgyártó volt, de mint ez lenni szokott, néha túllőtt a célon.” (Vásáry 1985: 22) Vásárynak nyilvánvalóan igaza van abban is, hogy Németh szintézise, bár lehet, hogy szerzője ezt sose fogadta volna el, nem jöhetett volna létre Vámbéry mun-

kássága nélkül. Ugyanez áll Ligeti Lajos 1986-ban megjelent összefoglalására is (Ligeti 1986). Bár egyetérthetünk Vásáryval abban, hogy Németh, ahogy Ligeti is, tiltakozott volna ez ellen a párhuzam ellen, mégis a Vámbéry kijelölte úton haladtak. A magyar nyelvet önmagát használták történelmi forrásul, amikor a honfoglaló magyarság életét kutatták. Másik segédeszközük a néprajztudomány volt. Természetesen két nagyon fontos eltéréssel. Nála sokkalta rendezettebb filológiai tudásuk volt, ugyanakkor szigorú pozitivistaként elutasították Vámbéry etnológiai fejtegetéseinek azon a népszichológiára vonatkozó elemeit, amelyek őt egyébként a leendő szellemtörténeti iskola előfutárává avatják.

A Vásáry által felrajzolt pályaképet azonban több ponton is árnyalnunk kell. Vásáry Vámbéry magyar őstörténeti összefoglalásai közül csak kettőt, az 1882-ben napvilágot látott elsőt, és a már a halála után, 1914-ben napvilágot látott utolsó összefoglalást, *A magyarság bölcsőjénél* (Vámbéry 1914) vette figyelembe. Nem tért ki tehát az általunk most kiadott munkára. Bár Vásáry joggal hangsúlyozza ki, hogy Vámbérynek a mai turkológiai ismereteinkhez képest szinte nem álltak a rendelkezésére nyelvi segédletek, mégis figyelemre méltó, hogy Vámbéry mennyire öntörvényűen kezeli a maga török nyelvi adatait. Elmarad az apparátus, az átírások is gyakran pontatlanok, akad, bár ritkán, egy-két máshonnan igazolható adat is. Az igazolható adatok esetén sem vette a szerző figyelembe, hogy milyen nyelvi környezetből származnak. Márpedig ez, a szerző minden „zseniális ötletgyártó” volta ellenére is, olyan hiba, amely már a XIX. századi tudományosság hálóján is fennakadt. Kritikusai joggal kifogásolhatták azt is, hogy a szerző csak mértékkel szemezgetett az élete folyamán mégiscsak tisztas nagyságúra bővülő török nyelvészeti, főképp lexikográfiai irodalomból.⁹ Lexikográfiai forrásait *A magyarság bölcsőjénél* sorolja fel. Meninski (Meninski 1653), Handzseri, Bianchi, Mallouy, Redhouse (1811-1892) (Redhouse 1890)

oszmán-török szótárain kívül Lazar Budagov (1812–1878) (Budagov 1871), Wilhelm Radloff (1837–1918) (Radloff 1881–1911), Verbickij, valamint Abel Pavet de Courteille (Courteille 1770) keleti török szótárait említette forrásai között. Sajnos a bibliográfiai hivatkozások ezúttal is elmaradtak. A maga korában rendelkezésre álló oszmán-török értelmező szótárak közül Ahmed Vefik pasa és Semszeddin Számi (Számi 1900–1901) bej szótárait emelte ki (Vámbéry 1914: 24–25). A turkológia nagymesterének leggyengébb oldala azonban mindentől függetlenül az összehasonlító nyelvészet volt.

Ugyanígy feltűnő, hogy őstörténeti stúdiumai során egyetlenegyszer sem hivatkozik közvetlenül Belső-Ázsia nomád népei történetének nagy összefoglalására. 1756 és 1758 között jelent meg Párizsban, öt kötetben Joseph Deguignes nagy műve, a *Histoire générale de Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux*, az első olyan mű, amely az ázsiai lovas nomád népekre vonatkozó nyugati leírások és a – kínai történeti források egybevetésén alapult. E műnek köszönhetünk számos olyan közhelyet, amelyet az európai történetírás napjainkig használ. Innen származik többek között az ázsiai hiung–nuk és az európai hunok, valamint az ázsiai zsuan–zsuanok és az európai avarok azonosításának elmélete. Márpedig Deguignes munkája hamar megtalálta az utat Magyarországra. A tudós jezsuita Pray György már 1761-ben hivatkozott Deguignes munkájára, s a későbbiekben is rendszeres referenciamunkaként használt azt.¹⁰ Általában művéből kiderül, hogy a belső-Ázsia történetére vonatkozó latin és görög forrásokat jó esetben az *Editio Bonnica* meglehetősen megbízhatatlan latin verzióiból ismerteti, de igen gyakran megelégedett mára már elfeledett francia ókortörténész, Thierry Amadé (1797–1873) magyar nyelven is megjelent Attila-történetének forrásbázisával. Érdeemes pár szót szólnunk erről a mára már jószerivel teljesen ismeretlen, azonban a maga korában hallatlanul népszerű tudósról.

Legfőbb kutatási területe a kései ókor volt, amelynek válságjelenségeit a romantikus történeti felfogásnak megfelelően a római arisztokrácia elpuhult és léha életmódjában látta gyökerezni. (Kultúránkban ezt a felfogást tükrözi többek között Madách *Az ember tragédiájának* római színe.) Így találkozott Attila figurájával, akinek két monográfiát is szentelt. Az első írásának témája Attila személye, ez az abszolutizmus idején két változatban is napvilágot látott magyarul (Thierry 1855; Thierry 1864). Még ennél is népszerűbbé vált Attilának szentelt második monográfiája, amely 1856 és 1884 között hat kiadást ért meg franciául. Ennek harmadik kiadását fordította magyarra Szabó Károly (Thierry 1865a; Thierry 1865b). A műnek az Attila legendákat feldolgozó harmadik része önálló kötetben jelent meg egy évvel korábban (Thierry 1864). Thierry művének népszerűségére és a korszak Attila-kultuszára jellemző, hogy a német és a magyar középiskolai oktatás francia nyelvi segédkönyvként is felhasználta (Thierry 1891). Érdemes tehát röviden áttekinteni mindazt, amit a Thierry könyvét használó XIX. századi olvasó a magyarság eredetéről megtudhatott. Thierrynek nem volt kétsége afelől, hogy a honfoglaló magyarok a hunok harmadik birodalmát alapították meg a Kárpát-medencében (Thierry 1865: 379-397). Ez a népalakulás két népcsoport egyesülésével zajlott le. E népcsoportok egyike a latinosan *hunugar*, görögösen *unugur* nép volt.¹¹ E népet először Priszkosz rhétor említette, s a pontuszi sztyeppékről szorult vissza az Ural tövébe.¹² Thierry szerint a *hunugar* népnév az *(on) ogur* eltorzult alakja lehetett (Thierry 1865: 380). E *hunugar* nép a kazár birodalom alattvalója volt, vezérük. Lebedias a „khazar khán” vazallusa volt (Thierry 1865: 380-381). E *hunugar* nép feje volt Árpád, aki a Simeon bolgár cárral szövetséges besenyőktől elszenvedett veresége után menekült be Erdély hegyei közé (Thierry 1865: 383-385). Itt csatlakoztak a *hunugarokhoz* a besenyők által 888-ban kivetett *kabarok*, akiknek neve Kaba illetve Csaba királyfi, Attila és

Honorina császárlány szerelme gyümölcsének emlékét őrzi. A kabarok, a magyarokhoz hasonlóan nyolc törzsből álló nép voltak, s közülük a legelőkelőbb törzs neve, a *megyer* vált később az egész nép nevévé. Miután e két nép hun eredetű, de *turk* (türk) vazallus volt, innen ragadt rájuk a Bíborbanszületett Konstantin által is használt *turk* népnév (Thierry 1865: 386-387). Thierry nevének említése kapcsán mégiscsak érdemes röviden pár szó ejtenünk Deguignes munkásságáról. Deguignes volt az első, aki leírta a magyar őstörténetben Németh Gyula óta axiómává vált igazságot, miszerint a magyarok idegenben használt (*H*)*ungari* neve az *onogur* népnév származéka.¹³ Deguignes a kabarokat azok közé a csoportok közé sorolja, akik a régi magyarokat ért első besenyő támadás után keletre, a mai Kabardia vidékére költöztek (Deguignes 1757: 510-511). A besenyők elől nyugatra vonult türkök felett Árpád, *Salmuts* fia lett kazár módra pajzsra emelt fejedelemmé, miután *Lebedias* elhárította ezt a dicsőséget. Árpád vezetésével vonultak aztán be a besenyők által másodszor is legyőzött türkök a Kárpát-medencébe, ahol magyarokként ismerjük őket (Deguignes 1757: 511-512). Deguignes szerint Árpád családja nem származhatott Attilától, mivel dédapja, Ügyek azonos lehetett azzal az Öge kánnal (*Oge khan*), aki 840 után az Irtistől nyugatra uralkodott.¹⁴ A tudománytörténeti kuriózumok között említhetjük meg a németországi Selig (később Paulus) Cassel feltételezését, aki 1847-ben megjelent (majd egy év múlva, 1848-ban újra kiadott) *Magyarische Alterthümer* című munkájában amellet kardoskodott, hogy az eredetileg indoeurópai nyelvet beszélő szkíta (szittyá) magyarság a kazároktól vette át maga finnugor nyelvét.

Ami a korabeli magyar történészek vélekedését illeti, alaptételük Horváth Mihálytól kezdve Kuun Gézáig át Marczali Henrikig megegyezett Vámbéry álláspontjával: A magyar nyelv finnugor volta nem bizonyítéka a magyarság finnugor eredetének. Szalay László, a magyar szabadel-

vű történetírás doyenje, művének második kiadásában is megelégedett azzal, hogy a szittyia magyarok kazár rokonságát hangsúlyozza.¹⁵ Az első magyar történeti szerző, aki legalább a tények szintjén hajlandó volt tudomásul venni a magyar nyelv mind bizonyosabbá váló finnugor rokonságáról, Horváth Mihály volt. Ő volt egyszersmind az első szerző, aki kihangsúlyozta, hogy a magyar nyelv finnugor rokonsága nem bizonyítja egyúttal a néprokonság tényét is. Véleményén műve általunk idézett második kiadásában sem változtatott.¹⁶ Thierry művének fordítója, Szabó Károly megelégedett azzal, hogy Anonymusra hivatkozva „Scythiából” származtatja a magyarokat, amely „a Közép-Volgtól keletre az Ural hegyláncz mellékén feküdt” (Szabó 1869: 7). Majdnem ennyire tömörek a régi magyarságot a Vámbéry bemutatta közép-ázsiai törökséggel hasonlító Pauler Gyula szavai.¹⁷ A XIX-XX. század fordulójának legjelentősebb, már-már kánonikus történetírója a szabadelvű Marczali Henrik (1856-1940) volt. Ő gróf Kuun Gézát követte a magyarok etnogenezisével kapcsolatban (Kuun 1893, 1895). Kuun Géza a magyarok hunokkal kevert török őseit az Altajból származtatta (Kuun 1893, 1895: 11-28). A Volga és az Irtis közötti sztyeppéken éltek, majd innen kerültek második, baskíriai őshazájukba, ahol finnugorokkal keveredtek (Kuun 1893, 1895: 41, 49-78). Vámbéry általunk kiadott művével egyidőben foglalta össze a magyarság őstörténetét Marczali Henrik is (Marczali 1895: 7-311). Ő Kuun hatására úgy vélte, hogy az eredetileg török magyarság az Ural mentén gyarapodott finnugor elemekkel.¹⁸ Marczali a magyarság eredetére vonatkozó véleményét tizenhat évvel későbbi összefoglalásában is fenntartotta (Marczali 1895: 21-23). A fentebbiekből következik, hogy Vámbéry magyar etnogenezis-képe megfelelt a korabeli magyar történettudomány álláspontjának, attól legfeljebb csak annyiban tért el, hogy ő — Kuun és Marczali véleményével szemben — a török és a finnugor elem összeolvadása színhelyének a Kárpát-medencét tartotta.

Vámbéry turkológiai ismereteit elemezve kiderül, hogy már 1895-ben ismerte és értékelte azt a nem sokkal korábban kiadott török nyelvű forrásanyagot, amely gyökeresen átalakította a nemzetközi turkológiát a XIX. – XX. század fordulóján, az orchoni feliratokat. Igaz, e feliratokat 1895-ben még tévesen uigurnak tartotta. *A magyarság bölcsőjénél* már elkerüli e tévedést. Az orchoni feliratok illetve a turfáni uigur emlékek felfedezése zárta le azt a folyamatot, amelynek során világhosszá váltak a turkológia tudományának határmezsgyéi. Vámbéry egyébként maga is szentelt egy-egy írást az orchoni feliratoknak, illetve egy turfáni manichaeus bűnbánó imának, a *Chuastuaniftnak* (Vámbéry 1898; Vámbéry 1911-1912: 158-173). Amit a mongóliai, dél-szibériai és kelet-turkesztáni nyelvemlékek felfedezése jelentett a nemzetközi turkológiának, azt Magyarországon illetve a magyar-török nyelvi viszony tisztázása jelentette. Már a Vámbéry magyar és török-tatár szóegyeztetéseit kritizáló Budenz felhívta arra a figyelmet, hogy a magyar nyelvben kétségtől megtagadható török jövevényszók jelentős része honfoglalás előtti, valamint egy olyan nyelvből kell származzék, amely a csuvashoz állt közel (Budenz 1871-1873: 132-134). Kiváló nyelvészünk, Gombocz Zoltán, magyarul 1908-ban, németül, továbbfejlesztve, 1912-ben megjelent írásában a magyar nyelv honfoglalás előtti, ú. n. bolgár-török jövevényszavait vette górcső alá (Gombocz 1908; Gombocz 1912). E munkája, amelyhez később csatlakozott az Árpád-kori török személyneveink feldolgozása is (Gombocz 1915), abban volt korszakos jelentőségű, hogy először választotta el korszakok és nyelvtípus szerint a magyar nyelv török jövevényszavait. Ezóta világos, hogy a magyar nyelvben kétséget kizárólag meglevő, a szókincs ötödét kitevő török jövevényszókincs nem egységes, hanem minimum három rétegre és nyelvtípusra osztható. Az ő érdemét dicséri annak a megállapítása is, hogy a már Budenz által meghatározott csuvasos jövevényszó-réteget a bolgárokhhoz, kezdetben éppen a volgai bolgárokhöz kapcsolta.

Gombocz koncepcióját 1912-ben fogadta el Németh Gyula (Németh 1912: 398-401, 452-455). A török magyar történeti viszony tisztázására azonban még kilenc évet várni kellett. 1921-ben tette közzé Gombocz Zoltán azt a tanulmányát, amelyben feltételezte, hogy a magyar nyelv, általa immáron végérvényesen bolgár-töröknek tartott jövevényszavai nem a volgai-bolgároktól származnak, hanem még korábbiakról az V-VII. századból, s átvételük helye a Kaukázus előtere lehetett. Erre utal a Zichy István növényföldrajzi érvelését elfogadó Gombocz szerint a régi török jövevényszavaink növényneveinek a világa, különösen az északabbra ismeretlen szőlő és bortermelés szókinccse. Gombocz egyúttal arra is utalt, hogy e régi bolgárok hagyományából vehette át a magyarság a hun származás hagyományát (Gombocz 1921: 15-21). Erre a következtetésre az adott okot, hogy a későbbi, dunai bolgár hagyomány megőrzött egy már cirill betűkkel írt fejedelmi listát, ahol a régi belső-ázsiai tizenkettes állatciklus segítségével rendezték a régi bolgár fejedelmek listáját. Ezen a listán pedig második Attila fia Irnek.¹⁹ Szintúgy az 1921. évhez kötődik a kialakuló magyar őstörténet egyik másik alapvető eredménye is. Németh Gyula kutatásai bebizonyították, hogy az V-VII. századi Kelet-Európában feltűnő *ogur* illetve *-gur* végződésű népszegek összefüggésbe hozhatók a türk feliratokról ismert *oyuz* népnévvel. Az *ogur* (*oyur*) illetve *oyuz* alakok váltakozásában a csuvasos nyelvek egyik típusos jelenségét, az úgy úgynevezett *rotacizmust* kell lássuk, amelynek értelmében, a csuvasos szóvégi *-r* helyén értelem szerűen *-z* áll az úgynevezett köztörök nyelvekben. Ebből következett, hogy e népcsoportok mindegyike csuvasos nyelvet kellett, hogy beszéljen. Németh e felfedezését egy fontos elemmel egészítette ki. Véleménye szerint a magyar nép külföldön használatos nevei, az *Ungar*, *Hungarus*, *венгеп*, végső fokon e népcsoportok egyikének *on oyur* nevéből származik (Németh 1921a: 205-207; Németh 1921b: 148-155; Németh 1930: 39-40). Ugyanebben az évben jelent meg Németh Gyula török jövevényszavaink „kö-

zépső” (besenyő és kun) rétegét vizsgáló elemzése (Németh 1921c: 22-26). Így jöttek létre az alapjai annak az épületnek, amelyet ma magyar őstörténetnek nevezünk.

Ezek alapján annyiban pontosítanánk Vásáry álláspontját, hogy a magyarországi török nyelvtörténeti kutatások, különösen a török-magyar nyelvi viszonyok elemzését célul kitűző írások esetén alapvető fontosságú tudni, hogy teljesen más tudománytörténeti korszakban járunk Gombocz munkássága előtt és Gombocz munkássága után. Voltak kérdések, amelyek Gombocz tisztázó felismerései előtt még nyilvánvalóan tudományos diskurzus tárgyát képezhették, míg Gombocz fellépése után már értelemszerűen nem képezhették vita tárgyát. Természetesen eljátszhatunk a gondolattal, mi lett volna, ha Vámbéry török nyelvész-ként maga tisztázza e nyelvi viszonyok kérdését, de ez velejég tudománytalan kérdésfeltevés lenne.

*

Ami Vámbérynek a magyar őstörténetről vallott felfogását illeti, előfutára volt ő annak az áramlatnak, amely a későbbiekben Zichy István és László Gyula munkásságában teljesedett ki (Zichy 1923; Zichy 1939; László 1978). Az ebbe a körbe tartozó tudósok nem tagadták a magyar nyelv finnugor voltát, azonban megkérdőjelezték, hogy a magyarságra a nyelvét örökítő finnugor elem jelenti-e a honfoglaló magyarság etnikai magvát. Véleményük szerint a törökös gyökerű magyarság csak átvette a ma használt finnugor nyelvét, mégpedig nagy valószínűséggel már a Kárpát-medencében talált finnugor csoportoktól. Ezt az elméletet vallotta művében Vámbéry (aki már hun kori finnugor bevándorlással is számolt a Kárpát-medencébe), később ez jelenti László Gyula híres „kettős honfoglalás” elméletének az alapját is.

Természetesen, Vámbéry e munkájában bemutatott eredményeit ma már nem osztja a nemzetközi és a ma-

gyar tudományosság főárama. A fentebb említett magyar szerzőkön kívül csak a hosszú ideig Németországban és Amerikában élő ukrán Omeljan Pritsak vélte úgy, hogy a magyarság nyelvcsere útján jutott mai finnugor nyelvéhez. Pritsak elképzelései, voltaképpen Kuun Géza elképzeléséhez állnak a legközelebb. Véleménye szerint az eredetileg protomongol (*hszien-pi/säbir*) eredetű magyarság az i. sz. III. sz és 460 között az Ob-Irtis medencéből indult el, és itt gyarapodott finnugor elemekkel. Második őshazája az Oka menti *Meščera/Mojgar* lehetett. Innen származik a mai magyar népnév. A magyarok harmadik őshazája az ú.n. *Lebedia* (830-890) volt, ahol kazár-kabar-türk *Lebed* dinasztia uralma alatt éltek. A besenyőktől elszenvedett vereség után vette át a hatalmat az onogur-hun Árpád-ház (Pritsak 1976: 17-30; Pritsak 1981: 12). Legutoljára Vámbéryhez és László Gyulához hasonló nézeteket fejtett ki Vékony Gábor is (Vékony 2002).

Vámbéry véleménye szerint, a magyar etnogenezis igazi színhelye a Kárpát-medence lehetett. Itt alakulhatott egységgé az Árpáddal bevonuló törökös nép és a hunok illetve avarok óta helyben található finnugor többség. Vámbéry elméletének alapvető gyengéje az, hogy egyáltalán nem tud pozitív bizonyítékokat felhozni arra nézve, hogy ezen a területen a magyar honfoglalás óta élt volna finnugor népesség. Saját maga is amellettt tört lándzsát, ahogy ez a *Magyarok eredete* nyolcadrét változatának mellékletéből valamint az ennek a kérdésnek szentelt önálló tanulmányából (Vámbéry 1881) kiderül, hogy e népeket ő maga töröknek tartotta.

Vámbéry elképzelését mindezek ellenére mégsem kell tisztán légből kapottnak tartanunk. A nagy mester, mint annyszor, azon a területen kereste magyarság kialakulásának párhuzamát, amelyet olyan jól ismert, Közép-Ázsia pusztáin. Az eurázsiai pásztortársadalmak mongol kor utáni történetének jellegzetes vonása volt az, hogy mongol hódítók, megtartván nevüket és dinasztikus hagyományait,

beleolvadtak a muszlimmá lett török alattvalóik tengerébe, továbbá, hogy a politikai változások következtében egymásra települő néptöredékek folyamatosan új és új etnikai egységeket hoztak létre, azaz e területen az etnogenezisek a XIX. század közepéig permanens folyamatot alkottak.²⁰ Vámbéry tehát egy voltaképpen helyes megfigyelés alapján egyszerre állított fel egy máig érvényes szabályt, a magyar etnogenezis folyamat voltát, illetve követett el egy konkrét tévedést, amikor is az általa csak logikai úton kikövetkeztetett kárpát-medencei finnugorságban felolvadt török nyelvű Árpádokról beszélt.

*

Ha most arra a kérdésre akarunk választ adni, miért látjuk fontosnak Vámbéry őstörténeti munkásságának megjelentetését, két pontban tudjuk összefoglalni mondandóinkat.

Vámbéry magyar őstörténeti munkássága Vámbéry egész munkásságának kiszakíthatatlan része. Amennyiben tehát az a célunk, hogy az olvasó figyelmét felhívjuk Vámbéry életművére és azt számára újra hozzáférhetővé tegyük, akkor Vámbéry magyar őstörténeti műveit mindenképpen be kell mutatnunk.

E művek újrakiadásával egyúttal cáfolhatunk egy mai napig élő tudománytörténeti legendát, amely Vámbéry és ellenfelei tudományos vitáját (az úgynevezett „ugor-török háborút”) a jó és a rossz küzdelmének akarta beállítani. Ez éppen olyan súlyos tévedés, mint az ellenlegenda, amely viszont a hazafiak és a Habsburg-bérencek küzdelmét látta e vitában.

2. „A TÖRÖK FAJ”

Ahogy az utazó hosszú kapaszkodás után magaslatra hág, ahol egyszerre bontakozik ki előtte a már megtett út és a még megteendő összes szépsége és nehézsége, úgy mutatja be *A török faj* mindazt, ami 1885-ben a törökségről tudni lehetett. Fontos csúcst jelent ez a mű Vámbéry életművében, olyan magaslatot, amelyhez hasonlóra talán nem is jutott fel még egyszer hosszú tudományos pályája során.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ma, a XXI. század elején is mindent úgy látunk, ahogy azt annak idején ő láthatta. A tudomány folyamatos változásban van, s a tegnapi ismeretek ma már másképp ágyazódnak be a tudásunkba. Akadnak természettudományok, amelyek művelői számára egy öt évnél régebbi közlés tökéletesen haszontalan. Elvégre, ha hasznos volt a munka, az addigra már beépült a tudományba, s az új eredmények az igazán fontosak. Ugyanakkor a humán tudományokban nem csak az igaz, hogy jó esetben öt évbe telik, amíg egy közlemény célba talál, de az is, hogy utána sokkalta tovább marad a tudományos vérkeringésben. Egy biológus, hacsak nincs tudománytörténeti érdeklődése, aligha fogja állat- és növényrendszertani ismereteit Darwin netán Linné munkáinak első kiadásán pallérozni. A humán tudományok művelője azonban éppen azt nem engedheti meg magának, hogy vissza ne menjen az eredeti forrásokig. Ebből következik az is, hogy a humán tudományokban egy-egy szöveg azután sem veszíti el jelentőségét, ha eredményei már beépültek a tudomány várának falaiba. Ahogy Beethoven muzsikája nem érvényteleníti Haydnét, netán Schopenhauer bölcsessége sem szorítja hátrébe Spinozáért, úgy élnek a humaniorákban egymás mellett és egymásra épülve a különféle korszakok tudományos eredményei is.

Ez a kép csak távolról látszik ennyire ideálisnak. Az elmúlt másfél-két évtizedben már-már típushibává lett,

hogy a tudományban megszólalni kívánók vagy úgy érzik, hogy a tudományos elbeszélés olyan, mint a palimpszeszt, amelyben az eltörölt szövegek helyére bármit írhatunk, s nem kell tekintettel lennünk munkánk előzményeire, vagy pedig, s ez a másik típushiba, úgy keverik össze a különféle tudományos vagy annak látszó szövegeket, akár a lelkes gimnazista az önképzőkörben. Ez a párhuzamos jelenlét, ez az egyidejűség azonban korántsem jelent rendezetlenséget. Ha egy mások által közölt szöveget a kezébe vesz és azt értelmezni akarja, a tudós először azokat a jegyeket keresi, amelyek alapján megállapítható, hogy a kérdéses mű mennyire felel meg a tudományos munka formai követelményeinek. Azonban a legimpozánsabb bibliográfia és a leggondosabb jegyzetelés sem jelent garanciát arra, hogy valóban tudományos értékkel találkozunk. Ezek nemegyszer csak sallangok egy áltudományos mű testén. Éppen ezért elengedhetetlen a mű tatalmának a vizsgálata. Ennek során a késői olvasó arra kíváncsi, hogy a munka mennyiben felelt meg a tárgyáról a maga korában létező tudományos ismereteknek.

VÁMBÉRY MUNKÁJA ÉS AZ EURÁZSIAI TÖRÖKSÉG

E két elemet korántsem véletlenül kapcsoltuk össze. Semmiképpen sem lehet tudományos értékű az a mű, amely nem marad szorosan az általa választott tárgy keretein belül. Mindez nem jelenti azt, hogy a tudós szerzőnek ne lehetne saját véleménye, netán ne akarhatná azt kifejezni, azonban óvakodnia kell attól, hogy az általa választott téma kapcsán olyan dolgokat is előhozzon, amelyeknek ott nincs keresnivalójuk. Vámbéry, aki párhuzamosan több műfajban is alkotott, mestere volt annak, hogy mindig az adott témához illő műfajt válassza, s szigorúan annak keretein belül fogalmazza meg a mondanivalóját.

Kijelentésünk második része látszólag teljesen evidens, azonban a mai kor embere mégis rendre hajlamos megfedkezni arról, hogy a tudomány éppúgy saját korának gyermeke, mint a művelődés bármely más terméke. Kézenfekvő példa, hogy manapság Kopernikusz nem nagyon büszkélkedhetne a maga heliocentrikus világképével, de már egy kisiskolás is figyelmeztethetné Kolumbuszt, hogy Hispaniából nyugat felé hajózva nem Indiába, hanem Amerikába jut először az ember. Mégis, ezeknek az embereknek a nevéhez olyan köztes felfedezések fűződnek, amelyek részben máig igazak (elvégre nem a Nap forog a Föld körül és Hispaniából van értelme nyugatnak hajózni), továbbá segítettek leszámolni egy korábbi paradigmával illetve megalapozni az új, máig érvényes tudásunkat.

E megjegyzésekből világosan következik, hogy Vámbéry 1885-ös ismereteit sem értékelhetjük másként, csak a maga kora ismereteinek tükrében. Akadt számos olyan kérdés, amelyekről Vámbéry műve még talányként beszél, például a jenyiszeji kirgizekhez kötődő, ótörök nyelvű szibériai sziklafeliratokról és a régi türk sírszobrokról, de amelyeket tíz évvel a munka megjelenése után már megoldott a tudomány. 1885-ben azonban még távol voltunk a megoldástól.

Természetesen a tudománytörténet hatáskörébe tartozik a mű címe is. *A török faj* napjaink tudományosságában már nem tartható kifejezés. Véleményünk szerint a mű tartalmát hitelesebben fejezi ki a német változat címe, *Das Türkenvolk* („A török nép”), napjaink tudósa pedig valószínűleg a török népekről írna könyvet. Ugyanakkor úgy éreztük, a szerző szándékait hamisítanánk meg azzal, ha munkája címét, akár a legjobb szándéktól is vezettetve megváltoztatnánk.

Helytelen állításokat fogalmaznánk meg azonban, ha Vámbéry munkáját a tudománytörténet holt, múzeumba illő darabjának tartanók. A Vámbéry által górcső alá vett kérdés, a török népek és nyelvek leírása és felosztása a mai napig élő tudományos probléma. Az eurázsiai pásztor-

társadalmak történetének jellegzetes vonása volt az, hogy a politikai átalakulások nyomán összekeveredő és egymásra települő néptöredékek folyamatosan új és új etnikai egységeket hoztak létre, azaz e területen a népalakulások a XIX. század második fele és a XX. század eleje közti időszakig állandó folyamatot alkottak. Ennek leginkább az az oka, hogy ebben a térségben másképp alakult a társadalmak fejlődése, mint a mi térségünkben. A magyar történelem jól ismeri azt a folyamatot, melynek során az egykori törzsi netán foglalkozások szerinti településeket felváltották a szomszédsági falvak. Olyan települések, melyeknek lakói már nem eredetük, netán hivatásuk (az uruknak nyújtandó szolgáltatásuk), vagy éppen jogi helyzetük és földesuruk szerint szerveződtek közösséggé, hanem a falu a maga természetes egységében vált életük szervezeti keretévé. A magyar történettudomány ezzel foglalkozó klasszikus alkotása éppen ezzel a folyamattal magyarázta az egységes jobbágyi osztály kialakulását Magyarországon (Szabó 1966). Bár a régebbi rendszer már a tatárjárás után végleg felbomlott emlékét azóta is számos törzsnévi helynevünk őrzi vagy éppen azok a helyneveink, amelyek egy adott szolgáló réteg foglalkozására utalnak: Dunakeszi, Nagymegyer, Tárnok, Nagyszakácsi, s még számos nevet felsorolhatnánk. Az Eurázsia füves pusztáin pásztorkodó lovas népek esetén megfigyelhető, hogy azokon a területeken, ahol nem volt meghatározó a steppevidéktől délre elterülő nagy birodalmak, elsősorban Kína hatása, a nomád népesség, ha tehette, téli szállásain szívesen kiegészítette állattartását téli szállásain némi földműveléssel, netán soha nem is hagyott fel vele. Szabó István klasszikus vélekedése szerint, állandó falvaink éppen a téli szállásokból jöttek létre. Azt, hogy ez a folyamat Közép-Ázsiában is hasonlóképpen kezdődött meg, jól bizonyítja a 'falu' üzbég és tádzsik neve, a *qišloq* amely egy török *qišlaq* 'téli szállás' (< *qišla-* '[át]telel') szóból nyeri eredetét. Ugyanakkor Közép-Ázsiában nem alakult ki a szomszédsági falvak nálunk szokásos rendszere.

Bár lakóit összekötötte a közös vallás, (az iráni tádzsikok kivételével) közös nyelv és a közös történelem Közép-Ázsia népei sohasem forrtak össze a mi értelmünkben vett egységes egésszé. Közép-Ázsia lakóinak identitását vallásuk és címzetes etnikumuk mellett politikai felsőbbségük és törzsi-nemzetségi vagy éppen törzsszövetségi, illetve regionális hovatartozásuk is döntő módon befolyásolta, illetve befolyásolja a mai napig. Ahol hiányzott az iszlám, illetve nem jöttek létre (vagy nem maradtak meg) a dinasztikus, birodalmi kötelékek, ott általában a törzsi-nemzetségi rendszer maradt az egyetlen ténylegesen létező társadalmi szervezet. Ez alól jószerivel egyetlen kivételt találunk, a jelen kötetünkben értelemszerűen nem elemzett halha-mongolokat (a mai Mongólia alapnépességét), ahol a kánások politikai szervezete képes volt maga alá gyűrti és megsemmisíteni a törzsi-nemzetségi viszonyokat. Az itt létrejött, igen távolról az európai feudalizmusra emlékeztető hierarchikus rendszer elemzése indította az egyébként kitűnő orosz mongolistát, Vlagyimircovot arra, hogy, az eurázsiai lovas nomádok berendezkedését „nomád feudalizmusnak” tartsa (Vladimirtsov 1947). Bár ez az elmélet a mai napig kísért, napjaink kutatói már éppen nem tartják e társadalmat feudálisnak.

Amikor az eurázsiai lovasnomádok esetén csak úgy általában „törzsi nemzetségi rendszerről” beszélünk, szándékosan tartózkodunk e fogalom további pontosításától. Az ugyanis szinte a lehetetlennel határos.

Az Eurázsia füves pusztáin hömpölygő nomád áradat, amely a mongol hódítás (XIII. szd.) előtt és után oly sokszor átrendezte a térség képét, sosem volt tekintettel a maga pillanatnyi valósága előtti viszonyokra. Népek és törzsszövetségek tűnhettek el, akár az egyik pillanatról a másikra, de nem föltétlenül tették ezt nyomtalanul. Az alávetettek új törzzsé válva gazdagították a győztesek seregét. A nyelv illetve az eredeti identitás ebben a folyamatban már aligha játszhatott szerepet, A najmanok egykor büszke mongol

nyelvű nyolcas törzsszövetsége (mongol: *nayman* ,nyolc'), ma a török nyelvű kazahok egyik törzsének névadója. A nürkmének egykori vezértörzse, a ma már tekintélyükben megcsappant szalorok (türkmén: *salur*) egyik ága a Buhara uralma alatti Szamarkand mellé települve, ott szalar (*salar*) néven hozott létre egy új, immáron nem annyira törzsi, mint regionális egységet. Akik közülük elégedetlenek voltak a buharai kánok, később emírek uralmával, keletre vonultak, és létrehozták Csinghájban, Golmud vidékén a mai szalar etnikumot. Kik tehát ők, törzs (ahogy azt türkmén barátaink mondanák), netán néprajzi csoport (Üzbegisztánban) vagy önálló etnikum. Természetesen a modern tudomány ebben az esetben a segítségükre sietett, elfogadtuk a kelet-turkesztáni szalorokat önálló etnikumként. Láthatjuk tehát, hogy az egyes *oikonimák* egymással párhuzamosan is feltűnhetnek, netán teljesen új funkcióban. A történelem hömpölygő áradatában azután ezek a néptöredékek kaleidoszkópszerűen rendeződtek át, újra és újra. Az újabb és újabb birodalmak kötelékébe került csoportok azonban a legtöbb esetben fenntartották a maguk közösségi nevét s csoporttudatát. Így fordulhatott elő, hogy ugyanazon a néven nevezett csoportok bukkantak fel Eurázsia végtelen térségeinek legtávolibb pontjain. A kutatók többsége ma már nem kételkedik abban, hogy az i. sz. 311-ben Kína akkori fővárosát elfoglaló ázsiai hunok (kínaiul: *hiung-nu*, szogdul: *xyōn*), az i.sz. 350 körül a mai Afganisztán területén megtelepedő fehér hunok (greko-baktriai átírásban OIONO) illetve az európai hunok neve ugyanaz, s kétséget kizáróan a kínai forrásainkban az i.e. IV. század óta jelen levő, s az i.e. II. század elején a hatalma csúcsára érkezett hiung-nu (ázsiai hun) törzsszövetség nevéből származik. Azonban kétséges, hogy az azonos népnév akárcsak részben hasonló etnikai összetételt takart-e. Más korszakból való ugyan, de jó példánk lehet a XIV-XVI. századi közép-ázsiai Mogolisztán esete, amelyet a nagy hódítóval, Timur Lenkkel ellenséges dzsingiszida hercegek

alapítottak az egykori Csagatáj Ulusz keleti végein, a mai Kazahsztán és Üzbegisztán keleti részén illetve a kínai Kelet-Turkesztánban. Ez a birodalom perzsa neve szerint a „mongolok országa” lett volna, alattvalói azonban törökül beszélő muszlimok voltak. Más kérdés, hogy Timur Lenk, aki birodalmát az általa trónra segített (és onnan eltávolított) dzsingiszida báburalkodók nevében igazgatta, maga is a dzsingiszi mongol örökség helyreállítása nevében folytatta hadjáratait, s távoli utódai a messzi Indiában a *nagymogul* címet viselték. Természetesen a delhi szultánok India urai voltak, de ők maguk és udvari kíséretük számon tartották a maguk belső-ázsiai eredetét. Ezek az eredetileg török nyelvű nagyurak udvarukban eredetileg a közép-ázsiai török illetve a perzsa nyelvet használták, ezt azonban hamarosan kiszorította a hindi egyik változata, amelyet az udvar török-mongol neve alapján a mai napig *urdu* néven emlegetnek (s ma Pakisztán hivatalos nyelve). E nyelv megnevezésével azonos töről fakad a manapság jól ismert *horda* szavunk, amely eredetileg egy vezér udvarát és kíséretét jelentette, de összekapcsolható vele a mai Törökországban „hadsereg” jelentésű *ordu*, illetve a mai Kínában található belső-mongóliai tájegység az Ordosz („vezéri szállások”) is. Nomármost, ha ezek alapján valaki képes megérteni, miért hívta az első világháború angol sajtója a német csapatokat hun hordáknak, az végképp megérdemel valami szerény elismerést.

Ha már Németországról esett szó, hasonló faramuci helyzetre errefelé is találhatunk példát. A mongol hagyomány, a Mongolok Titkos Története szerint Temüdzsin, a leendő Dzsingisz kán apját, Jiszügej bátort megölő tatárok gyilkolták meg. Ez a tatár néven említett népcsoport valószínűleg mongol nyelvű lehetett. A tatárok nevével azonban először a VIII. századi, ótörök nyelvű orchoni feliratokon találkozunk, *otuz tatar* („harminc tatár”) formában. A tatárokat később a XII. századi *kimäk* törzsszövetség tagjaiként említi a jeles perzsa szerző, a magyar őstörténet-

ből is jól ismert Gardízi. Ebből az egykori birodalomból (illetve törzsszövetségből) váltak ki azok a kipcak törzsek, amelyek nyugati ága kun néven a magyar történelem egyik fontos résztvevője. Miután Dzsingisz kán alávetette az apját meggyilkoló tatárokat, őket, az általa meghódított többi belső ázsiai törzsszövetséggel együtt nyugatra, a kunok és kipcakok egykori lakóhelyére telepítette. Tőlük nyerte el a mongol világhatalom legnyugatabbi ága, az Arany Horda illetve az egész mongol világbirodalom népessége a nyugaton használatos *tatár* elnevezést. Tekintve, hogy az Arany Horda túlnyomórészt kipcak-török népességre épült, így az eredetileg mongol állam török nyelvűvé és muszlimmá vált. Kései utódai közül ma két, egymástól független népcsoport, a kazáni és a krími tatárok viselik ezt a nevet. A XVI. és XIX. század között a Kelet-Európa, Dél-Szibéria, Közép-Ázsia és a Kaukázus muszlim törökségét általában *e* néven jelölte a nyugati tudományosság. Láthatjuk tehát, hogy ugyanaz az elnevezés a legkülönbébb török és mongol nyelvű népcsoportokat jelölhette.

A mongol hatalom összeomlásával a helyzet tovább bonyolódott azzal, hogy a mongol hódítók által széttelepített etnikumok illetve törzsszövetségek egyes töredékei „törzseként” csatlakoztak új közösségeikhez. Ha például ma Baskíriában valaki „türkmenekről” beszél, ugyanazon név alatt (*törökpän*) értheti a baskírok ilyen nevű törzsét illetve a mai Türkmenisztán lakosságát, amely viszont megtartotta a maga önálló törzsi rendszerét. A mai Üzbegisztán néprajzi csoportjai közül az egyik a *qorliq* nevet viseli, mely elnevezés a VII. század óta jól ismert *qarluq* törzsszövetség nevének folytatása.

Törzsnévvé válhatnak viszont eredetileg technikai illetve hivatási terminusok is. A mai türkmének közt megtalálható a „sejkek” (*šix*) és a „próféta leszármazottai” (*öwład* < arab *awlád*, fiúk) csoportjai is, azaz a jelen esetben vallási terminusok váltak oikonimákká. Hasonló helyzettel találkozhatunk a kazahsztáni, uigur nyelvű *taranči* (földmű-

ves') csoport esetén, akiknek tágabb, nomád környezetüktől elütő foglalkozása vált azonosítójukká.

E bonyolult, szerteágazó struktúrát egy sajátos irodalmi műfaj, a *sedzsere* (*šäjärä* 'családfa') volt hivatott rendszerezni és számon tartani. E munkák legteljesebbjei Ádámtól és Noétól a törzsi-nemzetségi ősökön át egészen az egyénig írják le a leszármazástörténetet. Hasonló ez a mi nemesi családfáinkhoz, csak annál részletesebb, s elvben a közösség minden tagjára kiterjednek. E leszármazástörténetek nem egyszerűen a személyes önismeret forrásai voltak. A különféle uralkodói családok és kíséretük számára a legitimáció elsődleges forrásait is jelentették.

VÁMBÉRY MŰVÉNEK ELŐFUTÁRAI ÉS FŐBB FORRÁSAI

Bár a cári Oroszországot a nyugati közgondolkodás Marx óta mint a „népek börtönét” írta le, s ez a kifejezés valószínűleg nem nélkülözött minden valóságalapot, az orosz tudományosság, akadémikus, politikai, katonai illetve hittérítési okok által vezérelve a XVIII. század, főképp Nagy Katalin uralma óta elsőrendű fontosságú hivatásának tekintette a mérhetetlen birodalom népeinek megismerését és leírását. A tudományos céllal indított expedíciók, a katonai felderítők és a hittérítők munkája mellett Orosz Ázsiára vonatkozó ismereteinket jelentős mértékben gyarapították azok a hadifoglyok és száműzöttek, akiket a cári hatalom büntetésből illetve egyszerűen csak biztonsági okokból száműzött Szibériába illetve a birodalom egyéb távoli vidékeire. E kutatók közt kiemelkedő helyet foglal el a német származású Peter Simon Pallas (1741-1811), aki természet-tudósként, botanikusként Nagy Katalin cárnő meghívására 1767-ben telepedett Oroszországba.

VÁMBÉRY MUNKÁJÁNAK SZERKEZETE

Vámbéry munkáját az alábbi részekre osztotta: *Történeti bevezetés* után bemutatta a a (I.) *szibériai törökséget*, ezt követte a (II.) *közép-ázsiai törökök* leírása, hozzácsatolva a nomád életforma leírását is. A munka ezt követően a (III.) *Volga-törökök* leírásával folytatódik, kitér a (IV.) *Pontus vidéki törökökre* és a (V.) *nyugoti törökök* leírásával ér véget. E nagy egységeken belül részletesen leírja az egyes népeket, nyelv, de még inkább néprajzi, etnológiai szempontból. Ami az egyes régiók leírását illeti, Vámbéry maga is megjegyzi, hogy elsősorban a déli, általa a II. és az V. csoportba sorolt közép-ázsiai és nyugoti (azaz nyugati) törökségről rendelkezik személyes tapasztalatokkal, a többieket külső, elsősorban orosz források alapján írja le.

Amit Vámbéry munkájának értékelését illeti, megjegyzendő, természetesen annak nem minden része képvisel azonos tudományos értéket. Bevezető részében Vámbéry három részben igyekszik összefoglalni mindazt, amit törökség őstörténetéről az 1880-as években tudni lehetett. Ez a bevezető rész minden szempontból elavult. Nem is lehet más, ha figyelembe vesszük, hogy Vámbéry e munkáját egy évtizeddel azelőtt írta, hogy az európai tudományosság számára olvashatóvá és értelmezhetővé váltak a török nyelvű belső-ázsiai írásbeliség legkorábbi szövegei. E fejezet első része az, amit maga „nemzeti hagyomány” néven nevez. Ez voltaképpen nem más, mint két alapvető forrás, a perzsa nyelven író Rasid ad-Din és a Abú l-Gází török nyelvű munkájának összefoglalása, amelyet összevetett más, a rendelkezésére álló kéziratos forrásokkal. Összességében megállapítható, hogy Vámbéry mindent megtett, amit a maga korának szövegismeret alapján e forrásokkal megtehetett, s lényegében helyesen állapította meg, hogy e munkáknak a törökség mongol kor előtti történetét illetően vajmi csekély a forrásértéke. E munkák e tekintet-

ben lényegében a klasszikus *sedzsere* szerkezetét követik. A dzsingiszidák kora előtti történelem szempontjából csak felettebb töredékes forrásértékkel rendelkeznek.

Némiképpen elégedetlenebb lehet a mai recenzió Vámbéry munkájának azon passzusai, amelyekben a szerző a törökség történetére vonatkozó legkorábbi írásos források elemzésére vállalkozott. Vámbéry voltaképpen beérte egyetlen bizánci szerző, Menandrosz Prótektor a türk-bizánci kapcsolatok kezdeteire vonatkozó töredékeinek kivonatolásával, s munkája alig haladja meg Gibbon ismereteit. Egyáltalában nem tapasztalható nála a munkája forrásjegyzékében amúgy is henyén feltüntetett Deguignes ismerete. Ez azért is feltűnő hiányosság, mivel Deguignes műve már megjelenése után hét évvel megtalálta a maga úját a magyarországi latin nyelvű jezsuita történetírásba (Dobrovits 2006). Bár Deguignes természetesen sok mindent másképp látott, mint ahogy azt a mai kor tudós közvéleménye tudni véli, alapvető megállapítása, miszerint a bizánci források *turkoi* és a kínai források *t'u-küe* népnév azonosítható, s a törökség e néven fellépő első csoportjára, a bizánciakkal 568-ban kapcsolatot kereső *türkök* népére és birodalmukra vonatkozik, tehát a kínaiaknak köszönhető a törökség korai történetének első feljegyzései, ma is megkérdőjelezhetlen tudományos igazságnak számít. Így Vámbéry figyelmen kívül hagyta mindazokat a türk régiségre vonatkozó kínai adatokat, amelyek alapján már 1884-ben összefoglalhatta volna a törökség legrégebbi történetét.

3. „A NYUGOT KULTÚRÁJA KELETEN”

A művet, amelyet az Olvasó figyelmével megtisztelt, valamivel több mint egy kerek évszázada jelentette meg a 75. életéhez közeledő Vámbéry. A hivatalos minőségében

már nyugalomba vonult, s az életpályáját a Küzdelmeimben összegző tudós olyan összefoglalásra készült, amelyben nem csak addigi politikai és szakírói tevékenységét összegezheti, de egyúttal hitet tehet az általa képviselt értékek és értékek mellett is.

Közel félévszázados keleti utazói, s legalább négy évtizednyi politikai ágensi múlt állott ekkor már mögötte. Kevesen dicsekedhettek abban a korban (s kevesen dicsekedhetnek azóta is) ekkora tapasztalattal ezen a téren. Nyilvánvaló tehát, hogy ezt az írását, amely a mi mai fogalmaink szerint politológiai és kulturológiai nézeteinek összegzése volt, nagy figyelemnek kellett kísérnie. Nem ok nélkül tette közzé a magyar kiadás előtt is az angol s a német változat adatait. Bár Vámbéry műve napjainkban talán még aktuálisabb, mint a maga korában volt, a XXI. századi olvasót mégis csalódás érheti, ha a mai korunkra is érvényes tanulságokat keres e műben. Sokkalta inkább tekinthetjük Vámbéry írását pillanatfelvételnak, amely azt rögzíti, milyennek látszott a muzulmán kelet jövője a XX. század első éveiben.

Vámbéry véleménye szerint ez a jövő nem sok jóval kecsegtetett. Bár múltbeli teljesítménye iránt tisztelettel adózott, Vámbéry az iszlám kultúráját alapvetően merev, korszerűsíthetetlen rendszernek tartotta, amely véleménye szerint a keleti világban a haladás egyik alapvető kerékkötőjévé vált. Amellett tette le a garast, hogy a keletet csak egy másik világ, a nyugat kultúrája mozdíthatja ki évszázados álmából, akár úgy, hogy valamely nyugati hatalom kényszeríti ki e változásokat, vagy pedig úgy, hogy — az Oszmán Birodalom — maga dönt a reformok megvalósítása mellett.

Bár a XXI. század embere számára Vámbéry ítélete mindenképpen túl sommásnak tűnik, a maga korában nem kevesen osztották ezt a nézőpontot. A korabeli iszlám világot személyes élményei alapján ismerő Vámbéry joggal hivatkozhatott arra, hogy milyen volt az általa megismert

térségek állapota a XIX. század derekán. Hivatkozhatott arra is hogy az általa oly jól ismert konstantinápolyi politikai körök – és a vele kapcsolatban álló – oroszországi muzulmán reformerek egyaránt fontosnak tartották, hogy hagyományos intézményeiket minél inkább a nyugati mintáknak megfelelően szervezzék át. Bár ezt Vámbéry e fordulat végét már nem érte meg, de Törökország, Kelet-Európa és Közép-Ázsia török nyelvű közösségeiben a XIX. és a XX. század fordulóján a világi nacionalizmus egyre inkább kiszorította a vallási kötődéseket. E közösségek a XX. első harmadában sorra szakítottak az iszlám hagyományok alapján történő berendezkedéssel, vagy világi köztársaságokká váltak, vagy, nem minden kényszer nélkül, a szovjet rendszerbe tagozódtak be. Iszlám kötődésük egészen a XX. század végéig identitásuk hátsó régióiba szorult. Ezeket a társadalmakat nem, vagy csak alig hatotta át az az iszlám megújulási mozgalom, amely a XIX. század második felőta egyre intenzívebben jellemzi a muzulmán kelet más régióit, az arab világot, Iránt, Afganisztánt és legfőképpen az egykori Brit-Indiát, illetve az onnan éppen vallási alapon kivált Pakisztánt. Bár az iszlám megújulás és a vele járó retradicionalizáció napjainkban e térségek társadalmi és politikai jelenségeinek tán legfontosabbikának tekinthető, a XIX. és különösen a XX. század folyamán korántsem volt az itteni folyamatok kizárólagos meghatározója. A nacionalizmus, majd később a szocializmus eszméi a XX. század végéig az iszláménál lényegesen nagyobb befolyásra tettek szert ezekben a térségekben.

Vámbéry nem állt egyedül a maga véleményével. Akadtak, akik még nála is határozottabban fogalmaztak. Példának említhetjük az általa is felemlített francia tudóst, a korai kereszténység történetét kutató Ernest Renant (1823-1892), vagy éppen a brit gyarmatosítás költő apologetája, Rudyard Kiplinget (1855-1936) is hasonló húrokat pengettek. Renan 1855-ben tette közzé a maga sommás véleményét a sémi népek, a zsidók és az arabok (s így a zsidó

és az iszlám vallás) „mítosztalanságáról” (Renan 1855). Ez a látszólagosan akadémikus szörszálhasogatás a valójában a véleménynek szolgált alapjául, miszerint e népek, sivatagi gyökereik okán kifejlesztett szigorú monoteista kötődéseik okán mindenben az egységet keresik, képtelenek a valóság differenciált felfogására és így hiányzik belőlük az a teremtő fantázia, amely a művészetek és a tudományok művelésének alapfeltétele. Örök időkre be vannak tehát zárva vallásuk keretei közé, s azon a modern világ problémái nem hatolhatnak át. Ezzel szemben áll az „árják” (indoeurópai népek) Renan szemléletében magasabb szintet képviselő politeisztikus, s ezért a valóságot differenciáltan szemlélő, kezdetben mitológiaalkotó, majd teremtő fantáziájukat a művészetek és a tudományok művelésében kiélő világa. Renan munkáját, amit egyébként Edward Said, ez a *most distinguished dhimmi* is a magaképzelte gyarmatosító nyugati „orientalizmust” megsemmisítőnek szánt munkája középpontjába állított (Said 2000), természetesen már a megjelenését követően számos kritika érte, többek közt 1876-ben éppen a jeles budapesti tudós, Vámbéry egyik első tanítványa, Goldziher Ignác tollából (Goldziher 1876). Ennek az elméletnek, amelynek fő inspirálója az indoeurópai nyelvrokonság és a klasszikus indiai civilizáció volt, természetesen később is akadtak hívei, akik közül néhányat Vámbéry e munkájában név szerint említett és cáfolt is. Renan elméletének igazi cáfolatát azonban valószínűleg napjaink politikája adja. Elegendő egy pillantást vetnünk Renan árjainak feltételezhető őshazájára, a mai afgán-pakisztáni határvidék muszlim fundamentalistáira, hogy megérthessük, az önnön korlátaiba zárkózzott, lecsupaszított monoteista vallásosság aligha a sémi nyelvek beszélőinek privilégiuma.

Reméljük, hogy a közeljövőben a maga szükséges teljességében is bemutatjuk Vámbéry iszlámról vallott gondolatait, köztük a témáról írott kulcsfontosságú művét az Iszlám a XIX. századbant (Vámbéry 1875).

Kipling nevét hallva mai olvasók zöme elsősorban nagy sikerű regényére, A dzsungel könyvére és a belőle készült édes-bús feldolgozásokra gondolhat. A maga idején azonban az Indiában született, s első nyelveként a hindusztánt megtanuló költő a brit imperializmus és a viktoriánus küldetéstudat legfontosabb apológétája volt. Bár Vámbéry által idézett híres verse, A fehér ember terhe (*The White Man's Burden*) az Egyesült Államok Fülöp-szigeteki hódítása kapcsán íródott, kétségtelen, hogy Kipling gondolatai az általa rajongva szeretett Indiában és India kapcsán fogantak, s a vers a brit imperializmus himnuszává lett. Sajnálatos, hogy magyar fordítás hiányában itt és most el kell tekintenünk e költemény bemutatásától, azonban tartalmára így is vesztegethetünk egy pár szót. Kipling számára a gyarmati hódítás, a nyugati ember koloniális jelenléte nem öncélú hatalomgyakorlás, hanem éppenséggel szolgálat, amelyet hátrányos helyzetű, félvad és félig gyermek embertársai érdekében folytat, akár azon az áron is, hogy tisztában van vele, cselekedeteit, akár a jószándékú gyermekorvosét, alattvalói ellenkezése és gyűlölete fogja kísérni. (E gondolat a maga korában oly népszerű volt, hogy még szappanreklámokon is felhasználták.) Természetesen e gondolattal a maga korában sem értett mindenki egyet, s a brit imperializmus efféle, filantróp indokolása végképp léket látszott kapni az első (1880-1881), s különösen a második (1899-1901) háború eseményei kapcsán. A Dél-Afrika bekebelezéséhez vezető, s brit részről különös kegyetlenséggel folytatott háború ugyanis nem komor bennszülöttek, hanem két, dél-afrikai holland telepesek által alapított köztársaság, az Oranje Szabadállam és a Dél-Afrikai Köztársaság (Transvaal) bekebelezéséért folyt. A háború kezdeti szakaszának brit kudarcait, s később Lord Kitchener (1850-1916) brit főparancsnoknak a búrokkal szembeni kegyetlen intézkedéseit, a búr farmok felégetését, az ellenszegülők (férfiak és nők) koncentrációs táborokba zárását szélteben-hosszában kommentálta a britekkel szemben el-

lenséges európai, főképp német sajtó. A baljós hírek a brit-tek iránti szimpátia viharos csökkenéséhez vezettek egész Európában, így Magyarországon is.

Az öregedő Vámbéry, VII. Edward király (1901-1910) még trónörökös kori cimborája viszont csak fújta a régi nótát.

Az iszlámról beszélő Vámbéry, ha el is fogadta kora köz-helyeit, mégis megőrizte önálló véleményalkotását. Más kérdés, hogyan viszonyult a brit és az orosz imperializmus-hoz. Figyelmesen olvasva erről szóló sorait rájöhetünk, hogy Vámbéry elkövetett egy alapvető hibát. A tárgyat bemutatató és azt higgadtan értékelő tudós precizitását felülírta benne a tetszeni és megfelelni vágyás. Tetszeni kívánt angol barátainak, s meg kívánt felelni a külhoni és a hazai köz-vélemény elvárásainak is. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az öregedő mesternek éreznie kellett, a világ mind nagyobbbat fordult azóta, hogy úgy 1885, a Török faj megjelenése idején kétséget kizárólag az ázsiai politikai események üterén tartotta a kezét.

Amikor Vámbéry e munkáját a nyomdába küldte, már megtörtént a korábban sokak által elképzelhetetlen kiegyezés, 1904-ben a brit oroszán és a gall kakas szövetségre léptek egymással. Ez a szívélyes egyetértés (*Entente Cordiale*) teremtette meg annak a szövetségi rendszernek az alapjait, amelyet a mai napig megnevezésének első szaváról (immáron magyarosan írva) *antant*-nak nevezünk. Ezt egészítette ki 1907-ben a szentpétervári angol-orosz szerződés, amely véget vetett a két hatalom között évszázados rivalizálásnak Ázsiában. 1908-ban következett be az ifjútörök forradalom, amely elsöpörte Vámbéry barátjának, II. Abdülhamid szultánnak (1876-1909) egyre korhadtabb diktatórikus rendszerét is. E két esemény, amelyek előszele már érezhető volt Vámbéry munkájának megjelenése során is, alapjában tette érvénytelenné azt a hatalmi egyensúlyt, amelynek fenntartásában Vámbéry kulcsszerepet játszott. London számára immáron feleslegessé vált a mindinkább elkorhadó Oszmán

Birodalom látszólagos nagyhatalmi szerepének fenntartása, illetve a maga közel- és közép-keleti, illetve az indiai muszlimok felett gyakorolt politikai befolyásának a szultán-kalifa egyetértésével történő palástolása. London szerepét Konstantinápolyban a mind ambíciózusabb Berlin vette át. E baljós, s rövid távon a magyarság trianoni tragédiáját is előre vetítő árnyak megjelenését kevesen érezhették olyan jól, mint Vámbéry. Nem véletlen tehát, hogy munkáját már már Lear király-i jajkiáltásnak érezhetjük. Valószínűleg ez az érzelmi állapot indokolhatta, hogy, túllépve a tudós tárgyilagosságán, oly éles kontrasztba állította a brit és az orosz kolonizációs politikát. A brit hatalomról beszélve, Vámbéry jószerivel mellőz bármiféle tárgyilagos kritikát, még azokat a hangokat is igyekszik hallatlanná tenni, melyek a korszak angol nyelvű britanniai sajtójában hívták fel a figyelmet a British Raj, az indiai brit uralom árnyoldalaira. Holott, kétségtelen civilizációs eredményei ellenére, a szubkontinens népei nem kevés vérükkel és vagyonukkal fizették meg az a brit imperializmus irántuk érzett felelősségét. Vámbéry panegyricusának nyilvánvaló hibája, hogy egyszerűen nem tárgyalja Indiának a Brit Birodalmon belüli helyzetét, számára az indiai brit jelenlét Lord Clive-től a saját koráig egységes, oszthatatlan egész, az alattvalóiról gondoskodó jó kormányzat jószerivel töretlen sikertörténete. Márpedig ez a hozzáállás a korabeli angol közvéleményben is legfeljebb, ha a nyugalmazott gyarmati ezredek egyetértését tudta volna megnyerni. Vámbéry dicséreteinek talmi voltát különösen kiemeli az a tény, hogy olyan közegről beszélt, melyet személyes tapasztalatai alapján nem is ismert. Természetesen London, hol Vámbéry tökéletesen otthon érezte magát, a korabeli indiai politikában legalább olyan fontos szerepet töltött be, mint annak idején a magyar politikában Bécs, de vajon történelmünk tárgyilagos megítélőjének neveznők-e azt a külhoni tudóst, aki a régi magyarhoni politikáról csak Metternich aulájában tájékozódva írt volna alapvetésnek szánt műveket? Valóban a barátunknak tartanók azt a sze-

mélyt, aki Caraffát és Hentzit tenné meg a magyar civilizáció élharcosainak, ahogy azt Vámbéry tette Lord Clive és Nicholson indiai szerepei esetén? Súlyosabban esik a latba az az ellenvetésünk, hogy Vámbéry ugyan rendelkezett némely ismeretekkel a Közép-Ázsiához ezer szállal kötődő indiai iszlám művelődésről, de jószérivel teljesen idegenül mozgott India hagyományos művelődésében. A kép, melyet így olvasója elé tárt nem volt más, mint amit magyar hazafiként olyannyira gyűlölt, a gyarmatosító politika és az átmeneti kiegyezés dicsérete. Indiáról beszélve Vámbéry nyíltan szakított azzal a szerepével, amelyet kései elemzőinek egyike éppen a legfőbb erényének tartott, miszerint, hogy kettősen kisebbségi (Magyarországon zsidó, a közös monarchiában magyar) léte eleve predesztinálta volna őt az elnyomottakkal való szolidaritásra (Landau 1999: 95-102). Azonban a XX. század elejének magyar történelmének ismerete más szempontokra is felhívhatja az olvasó figyelmét. 1906-ban, amikor e munka megjelent, a kettős monarchia transzlajtániai fele kettős válságot élt át. Ez volt az ú. n. „darabontkormány” időszaka, amelynek során az uralkodó br. Fejérváry Géza magyar testőrparancsnok oktrojált magyar miniszterelnöki kinevezésével (1805-1906) igyekezett megakadályozni, hogy a választásokon győztes függetlenségi koalíció alakíthasson kormányt Magyarországon. Ez a koalíció, még ha szavakban is, de arra törekedett, hogy felrúgja a Magyarország létét és prosperitását megalapozó 1867. évi kiegyezést. A magyar politikai elitet átható negyvennyolcas utánérzéssel szemben viszont már egyszer nyíltabban működött az a Belvedere-kör, amelyben a nyíltan ultramontán és magyargyűlölő trónörökös, Ferenc Ferdinánd köré csoportosulva a kettős monarchia olyan átalakítását tűzte ki céljául, amely részben az abszolutizmus korszakának kísértetét hozta elő, részben pedig előrevetítette a magyar államiság 1920-ban véglegessé vált felszabdalását. E kör aktív tagjai közt pedig megtalálhattuk a későbbi kisantant számos vezető politikusát, pl. Milan Hodža leendő csehszlo-

vák miniszterelnököt is. Nem tudunk megszabadulni attól a képzettől, hogy az idős tudós, akinek rajongva szeretett, de radikalizmusa okán atyja által óva kritizált Rusztem fia (1872-1948) maga is híve volt a darabontkormány polgári és választójogi radikalizmusának (s ebben nem kisebb személy volt harcostársa, mint Ady Endre), nem csak hogy tökéletesen látta, mi történik szűkebb pátriájában, de e művében kifejtett alapállását alapvetően befolyásolták a hazai viszonyok iránt érzett aggodalmai is. A túlzó nemzeti vagy éppen a túl heves polgárjogi mozgalmakkal szemben igyekezett, India félreértett példáján keresztül, a honi *status quo ante* védelmére sietni. Aligha nagyobb sikerrel, mint az angol-orosz viszony esetén.

Magyarország és annak az Osztrák-Magyar Monarchiában betöltött szerepe valószínűleg nagyobb súllyal esett a latba abban, amit Vámbéry Oroszország (közép-) ázsiai szerepéről vallott. Az Oroszországról beszélő Vámbéry esetén nem csak az ütheti meg a mai szakértő olvasó szemét, hogy átírásai alapján (melyeket némiképpen javítottunk) a poliglott tudós jószerével alapfokon bírta Puskin nyelvét, s nagy valószínűséggel a gyermekkorában felszedett szlovák nyelvtudása alapján igyekezett megbirkózni az orosz nyelvű szakirodalommal, hanem az is, hogy Vámbéry (a mai szóhasználattal: zsigeri) ellenszenve a közép-ázsiai orosz jelenlét leírásának fő motívuma. Tudható, hogy Oroszország jószerivel mindent megtett azért, hogy a korabeli európai közvéleményben ne tegyen szert rokonszenvre. Amikor Vámbéry tolla e könyv lapjait hasította, még javában jelen volt a levegőben a vesztes orosz-japán háború és az első orosz forradalom hatása. Oroszország, s különösen a cári hatalom tekintélye romokban hevert.

Magyarországon, s különösen Vámbéry szemében nem ez alapozta meg Oroszország rossz hírnevét. A XIX. századi magyar közvélemény jószerivel immanens Oroszország-ellenességének számos elemét különíthetjük el.

Ezek közül az első, s Vámbéry életében is a legmeghatározóbb az orosz cári csapaton 1849. évi magyarországi megjelenése volt. Tekintve, hogy a korabeli magyar nemzeti mozgalom, bár kétségtől rokonszenvezett a hasonló lengyel törekvésekkel, s számos lengyelt, így Bem apót is a maga soraiba vonzott, egyáltalában nem irányult Oroszország ellen, a korabeli magyar közvélemény ezt a fellépést egyértelműen indokolatlan és felesleges agressziónak értelmezte. Bár az orosz cári hatalom, beleértve I. Miklós cárt és Paszkievics herceg magyarországi főparancsnokot is, mindent megtett, hogy a igaztalan de elkerülhetetlen vereség keserű poharát megédesítse a magyarok számára, lényegében egy olyasféle rekonziliációs politikára téve javaslatot, amelyet a cári hatalom számára négy évvel később, a lengyelországi helyzet átmeneti konszolidációját is eredményezte, a magyar közvélekedés sem nem békült sem nem békélt meg az oroszokkal szemben. Éppen ellenkezőleg, a magyar forradalom menekültjeinek a cári hatalom által szorongatott oszmánok általi befogadása, majd a nem kis részben az ő segítségükkel kivívott krími háborús diadal (Ortayli 2004: 37-38, 101), éppenséggel megnövelte az addig hagyományosan ellenségnek számító oszmánok iránti rokonszenvet hazánkban. E folyamatot csak tovább erősítette az 1877-1878. évi balkáni háború során a magyar közvéleményben az oszmánok iránt megnyilvánuló rokonszenv. Nem feledkezhetünk el az időközben lezajlott kiegyezésről sem, amelyet követően a korábban gyűlöletes zsarnoknak tartott uralkodó a magát 1867-ben látványos külsőségek közt magyar királlyá koronáztató Ferenc József egyre inkább a haza bölcs atyjává vált.

Így következett be az a szellemi fordulat, amely 1878, a boszniai okkupáció és a korábban a Habsburg hatalom által üldözött, de erre az időre osztrák-magyar közös ügyminiszterré lett gróf Andrássy Gyula nevéhez fűződő Berlini Kongresszus idejétől kezdve nem a törökök, hanem

éppen az oroszok és a pravoszláv pánszlávizmus fenyegetésével szemben jelölte ki Magyarország helyét a Nyugat védőbástyájaként.

Magától értetődik, s ebben a kérdésben aligha vállalhatná magára bárki a fogadatlan prókátor szerepét, hogy az orosz hatalom aligha emberbaráti szempontok alapján nyomult be Közép-Ázsiába. Oroszország a maga nyílt hatalmi érdekei alapján cselekedett, s működésének területét is a saját és mások hatalmi érdekeinek ütközése jelölte ki. Egyáltalán nem gondolta úgy, hogy új alattvalói hamarosan a birodalom teljes értékű polgáraivá lesznek, ezt a jogot meg is tagadta tőlük. Fellépésének alapját a nyers erő és a nyílt fölény képezték. Mégis, ha Vámbérynek az orosz gyarmatosításról írott sorait olvassuk, aligha hihetjük, hogy az orosz hatalom pravoszláv miszticizmusba ragadt ázsiai félbarbárságáról folytatott eszmefuttatásai bárkit is meghattak volna Londonban. Annál tetszetősebben hangozhattak e sorok a korszak Budapestjén. Metán még a Vámbéryt személyében nem is annyira kedvelő Bécsben is.

1906 világát napok választották csak el az Osztrák-Magyar Monarchia által 1878 után megszállt Bosznia-Hercegovina 1908-ban bekövetkezett annexiójától. A tartomány igazgatásában kulcsszerepet játszott Vámbéry Ármin egyik tanítványa, Andrássy Gyula politikai neveltje, Kállay Béni (1839-1903), 1882-től haláláig az Osztrák-Magyar Monarchia közös pénzügyminisztere, s ebben a minőségében Bosznia és Hercegovina főkormányzója, aki a közös monarchián belül a magyar imperializmus egyik szószólójaként hirdette, hogy Boszniában, a szerb ortodoxia ellensúlyát és a pravoszláv befolyás ellensúlyát csak a muzulmán bosnyák nemzet megteremtése és a horvátokkal való szövetsége révén lehet megteremteni. Kállay Béni külpolitikai mestere, idősebb Andrássy Gyula (1823-1890) közös külügyminiszter (1871-1879) nevéhez fűződik annak a külpolitikai doktrínának a megteremtése, amely a közös monarchia jövőjének zálogát az oroszok esetleges balkáni

térnyerésének fenntartásához kapcsolta. Ebben a politikai konstellációban pedig nagy szerepet játszott az Oszmán Birodalom angol támogatása és az Osztrák-Magyar Monarchia általi részleges sakkban tartása. Lényegében erről szólt a Berliini Kongresszus is.

Bármily furcsának is hat tehát, a nyugat kultúráját keleten elemző Vámbéry angol barátai mellett elsősorban hazabeszélt. Üzenete az volt, hogy ifjú utódai óvakodjanak attól, hogy generációja nagy művét, a Berliini Kongresszus elrendezte status quo-t felborítsák.

E tekintetben érthető, hogy Vámbéry alapvetően a haladók Oszmán Birodalomról beszélt a legnagyobb rokonszenvvel. Ebben az államban látta a nyugatos reformok zálogát, s ha némiképpen kételkedett is a saját szavaiban, egyedül ennek a hatalomnak volt képes megjósolni a jövőjét. Azt az Anatóliára támaszkodó nemzeti forradalmat, amely Kemal Atatürk vezetésével végül elvezetett a mai Török Köztársaság megalakulásához. Valószínűleg maga sem gondolta volna, hogy halála után éppen tíz év telik el, amikor ezt az új államot 1923. október 29-én kikiáltották Ankarában.

Miután művének hibáit és erényeit rendre felsoroltuk, joggal tesszük fel a kérdést, vajon téves vagy igaz prófétának bizonyult-e Vámbéry. Ha művének hibáit vesszük elő, amelyekhez a koncepciózus hibák mellett némely ténybeliek is társulnak, elvégre az iszlám világ kutatójának nem ártott volna Korán idézeteit is pontosítani, aligha vallhatjuk mindenben sikeresnek e művét. Az élet azonban úgy hozta, hogy minden részletkérdésbeli hibája ellenére Vámbéry munkája napjainkban aktuálisabb, mint valaha. Alapvető kérdése, miszerint az iszlám fundamentalizmusra való törekvése összeegyeztethető-e a modern nyugati értékrenddel, a mi világunk mindennapjainak kérdése is. Megállapíthatjuk tehát, hogy mesterünk hibázhatott abban, hogy korának napi problémáit örök érvényűnek látta (ezt a hibát a mi korunk megahány gondolkodója is elkövetni látszik),

de éleslátása aligha hagyta cserben, amikor kérdésfeltevése örök érvényű perspektíváiról beszélt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Berta, Á. (1991) Németh Gyula első őstörténeti nézetének kialakulása: *Őstörténet és nemzettudat 1919-1931*, Kincses Nagy, É. (szerk.), Magyar Őstörténeti Könyvtár 1, 23-30. Szeged.
- Budagov, L. (1871) *Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskikh narčij*. Sanktpetersburg.
- Budenz, J. (1871-1873) Jelentés Vámbéry Á. magyar-török szóegyeztéseiről: *Nyelvtudományi Közlemények* X (1871-73), 67-135.
- Budenz, J. (1883) *Felelet. Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Ármín A magyarok eredete cz. munkájára*. Budapest.
- Conrad, L. I. (1999) Ignaz Goldziher on Ernest Renan: From Orientalist Philology to the Study of Islam: *The Jewish Discovery of Islam. Studies in Honor of Bernard Lewis*, Kramer, M. (ed.) 137-180. Tel Aviv.
- Deguignes, J. (1757) *Histoire générale de Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux* II. Paris.
- Dobrovits, M. (1999) Vámbéryval 2000-ben: 2000, 49-61.
- Dobrovits, M. (2006) Deguignes Magyarországon: *Az előkelő idegen*, III. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, 31-46. Duna-szerdahely.
- Ecsedy, H. [I.] (1964): Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 17, 83-104.
- Goldziher, I. (1876) *Der Mythos bei den Hebräern und seine gesichtliche Entwicklung*. Leipzig, magyar fordításban: *A mítosz a hébereknél és történeti fejlődése* (ford. Szegedi János), Budapest 2003.
- Goldziher, I. (1978) *Tagebuch*. Leiden.
- Gombocz, Z. (1908) *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink*. Budapest

- Gombocz, Z. (1912) Die bulgarisch-türkische Lehnwörter in der ungarischen Sprache: *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 30, Helsingfors.
- Gombocz, Z. (1915) *Árpádkori török személyneveink*. Budapest.
- Gombocz, Z. (1921) A bolgár kérdés és a magyar húnmonda: *Magyar Nyelv* XVII, 15-21.
- Gombocz, Z. (1960) *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink*. Közzétette Ligeti Lajos. Budapest.
- Györffy, Gy. (1959) *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára, Budapest.
- Horváth, M. (1871) *Magyarország történelme*. Az új dolgozat második, bővített kiadása, Pest.
- Kakuk, Zs. (1985) A turkológus Vámbéry: *Vámbéry Ármin emlékezete*, Hazai Gy. (szerk.), 12-18. Budapest
- Karmyševa, B. H. (1976) *Očerki étničeskoj istorii južnyh rajonov Tadžikistana u Uzbekistana (po étnografičeskim danyym)*. Moszkva.
- Keller, L. (2003) A nemzetközi turkológia a 19. század második felében: *A megtalált örökség*, Dobrovits, M. (szerk.), 54-62. Dunaszerdahely.
- Kerékgyártó, Á. (1867) *Magyarország történetének kézikönyve I. A magyarok beköltözésétől III. Endre király haláláig. 889-1301*. Pest.
- Krader, L. (1962) *Peoples of Central Asia*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 26, The Hague.
- Krader, L. (1963) *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 20, The Hague.
- Kreiser, Kl. (1992) Hermann Bamberger und die Turkologie: *Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*, Fragner, Ch. – Schwarz, Kl. (Hrsg.), 181-191. Berlin.
- Kuun, G. comes (1893, 1895) *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima* I. Claudiopolitani MDCCCXCIII, II. Claudiopolitani MDCCCXCV.

- Landau, J. M. (1999) Arminius Vámbéry: Identities in Conflict: *The Jewish Discovery of Islam. Studies in Honor of Bernard Lewis*, Kramer, M. (ed.) 95-102. Tel Aviv.
- Landgráf, I. (1996) A honfoglalás mondái a XIX. és XX. századi írott kultúrában: *Ősök, táltosok, szentek, tanulmányok a honfoglaláskor és az Árpád-kor folklórából*, Pócs, É. – Voigt, V. (szerk.) 209-224. Budapest.
- László, Gy. (1978) *A kettős honfoglalás* (Gyorsuló idő). Budapest.
- Ligeti, L. (1986) *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Marczali, H. (1895) A magyarok őstörténete a honfoglalásig: *Magyarország története I.: Magyarország a királyság megalapításáig*, Szilágyi S. (szerk.) 7-311. Budapest.
- Meninski, Francisci à Mesignien (1653) *Thesaurus Linguarum Oreintalium Paecupuas earum opes à Turcis peculiariter continens, nimirum Lexicon Turcico-Arabico- Persicum*. Viennae.
- Munkácsi, B. (1915) Vámbéry Ármin tudományos munkássága: *Budapesti Szemle*, 87-112, 243-274.
- Németh, Gy. (1912) Nyelvünk régi török jövevényszavai: *Nyelvőr* XLI, 398-401, 452-455.
- Németh, Gy. (1921a) On ogur, hét magyar, Dentümgöyer: *Magyar Nyelv* XVII, 205-207.
- Németh, Gy. (1921b) On ogur, hét magyar, Dentümgöyer_Kőrösi Csoma Archivum I, 148-155.
- Németh, Gy. (1921c) Török jövevényszavaink középső rétege: *Magyar Nyelv* XVII, 22-26.
- Németh, Gy. (1928) Akadémiánk és a keleti filológia: *Budapesti Szemle*, 80-95, különnyomatként is megjelent.
- Németh, Gy. (1930) *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 39-40.
- Ortayli, I. (ford. Tasnádi E.) (2004) *Az Oszmán Birodalom leg-hosszabb évszázada*. Máriabesnyő-Gödöllő.
- Pauler, Gy. (1893) *A magyar nemzet története az Árpád házi királyok alatt I*. Budapest.
- Pavet de Courteille, A. (1770) *Al-luyatu l-nevā'iyye ve-l-istiš-hādu l-čayata'iyye. Dictionnaire Turk-Oriental destiné prin-*

cipalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Abou-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâi. Paris.

Pritsak, O. (1955) *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden.

Pritsak, O. (1976) From the Säbirs to the Hungarians: *Hungaro-Turcica*. *Studies in Honour of Julius Németh, Káldy-Nagy, Gy.* (szerk.), 17-30. Budapest.

Pritsak, O. (1981) *The Origin of Rus' I: Old Scandinavian Sources Other than the Sagas*. Cambridge.

Pusztai, J. (1977) *Az „ugor-török háború” után*. Budapest.

Radloff, W. (1881-1911) *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte / Opyt" slovarja tjurkskikh" naręčij I-IV*. Sanktpetersburg.

Redhouse, James W, Sir (1890) *A Turkish and English Lexicon*. Istanbul.

Renan, E. (1855) *Histoire générale et système comparée des langues sémitiques*. Paris. A mű 1928-ig számos kiadásban jelent meg.

Said, E. (ford. Péri B.) (2000) *Orientalizmus*. Budapest.

Semszeddin, Számi (1900-1901) *Kámusz-i Türki*, Isztambul.

Szabó, I. (1966) *A falurendszer kialakulása Magyarországon*. Budapest.

Szabó, K. (1869) *A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig*. Pest.

Szalay, L. (1861) *Magyarország története I*. Pest.

Thierry, A. (1855) *Attila. Történeti beszély*. Jegyzetekkel fordította és felvilágosította Szabó Károly. Pest.

Thierry, A. (1864) *Attila mondák*. Fordította Szabó Károly, Pest.

Thierry, A. (1864) *Attila, a hun király. Történelmi kép az ötödik századból*. Francia [!] eredetiből készítette Boros Mihály, Pest.

Thierry, A. (1865a) *Histoire d'Attila et de ses successeurs jusqu'à l'établissement des hongrois en Europe. Suivi des légendes et traditions I-II*, Paris.

Thierry, A. (1865b) *Attila. Attila fiai és utódai történelme a magyarok Európába telepedéséig I: Attila történelme. II: Attila fiai és utódai történelme*. Pest.

Thierry, A. (1891) *Histoire d'Attila et de ces successeurs. Im Auszüge mit Anmerkungen zum Schulgebrauch* hrsg. von Franz Bischoff, Bielefeld-Leipzig.

Thierry, A. (1904) *Histoire légendaire d'Attila*, Bevezette és jegyzetekkel ellátta Bodnár Gyula, Budapest-Pozsony.

Ullendorf, E. (1979) *Bulletin of the School of Asian and African Studies* XLII (1979), 553-555

Vámbéry (sic!), Á. (1881) *A hunnok és avarok nemzetisége* (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből IX. kötet, IV. szám). Budapest.

Vámbéry, A (1911-1912) Turfaner türkische Sprachmonumente I. Glossen zum Chuastuanift, d. h. dem türkischen Bussgebet der Manichäer: *Keleti Szemle* XII, 158-173.

Vámbéry, Á. (1865) *Közép-ázsiai utazás*. Pest.

Vámbéry, Á. (1870) Magyar és török-tatár szóegyezések: *Nyelvtudományi Közlemények* VIII, 109-189.

Vámbéry, Á. (1875) *Der Islam im XIX. Jahrhundert*. Leipzig.

Vámbéry, Á. (1877a) A török-tatár nyelvek etymologiai szótára: *Nyelvtudományi Közlemények* XIII, 249-483.

Vámbéry, Á. (1877b) *A török-tatár nyelvek etymologiai szótára*. Budapest.

Vámbéry, Á. (1882) *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Budapest.

Vámbéry, A. (1898) Noten zu den alttürkischen Inscripten der Mongolei und Sibiriens: *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 12, Helsingfors

Vámbéry, Á. (1914) *A magyarság bölcsőjénél. A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése*. Budapest.

Vámbéry, A. (1923) *Hungary. In Ancient, Medieval, and Modern Times, with the collaboration of Louis Heilprin. Eight edition with a new chapter on Hungary from 1867 – 1923*. London.

Vámbéry, H. (1878) *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprache, Ein Versuch zur Darstellung der Familienverhältnisse des turko-tatarischen Wortschatzes*. Leipzig.

Vásáry, I. (1985) Vámbéry és a magyar őstörténet: Vámbéry Ármán emlékezete, Hazai, Gy. (szerk.) 19-26. Budapest.

Vékony, G. (2002) *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás*. Budapest.

Vladimirtsov, B. (1947) *Le regime sociale des Mongols. Le féodalisme nomade*, préface par René Grousset, traduction Michel Carsow. Paris.

Zichy, I. (1923) *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig* (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 5.). Budapest.

Zichy, I. (1939) *Magyar őstörténet*, Budapest.

JEGYZETEK

¹ A magyarországi irodalmi közvélekedés adataira, Jókai, Arany és Gárdonyi művein túl, jó összefoglalást nyújt: Landgráf, I. (1996).

² A munka angliai utolsó, nyolcadik kiadása Vámbéry Rusztem átdolgozásában látott napvilágot: Vámbéry, A. (1923).

³ Az úgynevezett „ugor-török háború” összefoglalását ld.: Pusztai, J. (1977), 92-107.

⁴ Vámbéry, Á. (1882). A munka valódi könyvtörténeti kuriózum, ugyanis az ugyanabban az évben megjelent negyedré és nyolcadré változat közt annyi eltérés van, hogy szinte két önálló kiadványnak tekinthetők. Az első fejezet címe a negyedré kiadásban *A magyarok eredete*, a nyolcadré változatban *Történeti bizonyítékok*. A negyedré változat második fejezete, *A nyelv tanúsága*, a nyolcadré változat mellékleteihez van csatolva. A két változat törzsanyaga voltaképpen csak egy közös fejezetcímmel rendelkezik, a negyedré változat harmadik, a nyolcadré változat második fejezete a *Művelődési mozzanatok*. Ami a mindkét változathoz nagy mennyiségben csatolt mellékleteket illeti, ezek közül egy közös, amely a *Török-tatár nép* (a nyolcadré alak kiegészítésével *Ethnographiai vázlat*) címet viseli. Ez előképe Vámbéry későbbi nagy (és talán legértékesebb) munkájának, amely *A török faj ethnológiai és ethnographiai tekintetben* (Budapest 1885) címet viseli. Ezeknek az adatoknak a jelentős részét azonban már Vámbéry, Á. (1865) *Közép-ázsiai utazásai*, Pest, 275-399 is tartalmazta. A nyolcadré kiadás mellékletei között ott láthatjuk első mellékletként a *Hún-avar, bolgár, khazar* valamint *besenyő* szó- és névlajstromot. Ezt nem tartalmazza a negyedré változat, amely viszont kiegészül az alábbi mellékletekkel: *Julian szerzetes nagy ma-*

gyarországi útja, *A magyar-ugor szóhasonlatok négy kategóriája, Néhány ellenbírálati észrevétel, Török-magyar kulturszavak lajstroma, Magyar-török és ugor kulturszók összehasonlító lajstroma, Név- szó- és tárgymutató*. Ezek mindegyike hiányzik a nyolcadrét változatból. A két változat mindegyikét a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala adatta ki, nyomdajelzés csak a nyolcadrét változaton található, a Franklin nyomdái.

⁵ Vámbérynak a magyar nyelv finnugor rokonságáról vallott felfogását jól érzékelteti e két idézet: „És mégis ki a magyar és finn-ugor nyelvek közti viszonyt némi figyelemre méltatja, meg fog győződni, hogy a török-tatár nyelvekkel rokonság csak *második fokú* és hogy a magyar *első fokon* csak a finn-ugor nyelvekkel, még pedig a vogul nyelvvel áll közelebbi rokonságban.” Vámbéry 1882; 114; „A magyar nyelvnek a törökhöz való rokonsági viszonya nem annyira *kiseb- nek*, mint inkább *fiatalabbnak* mondható, azaz e rokonsági viszony *későbbi* érintkezésnek vagy talán összeolvadásnak az eredménye az ugor néptörzsben már elkülönülve álló magyarok s a tiszta török elemek közt, mely összeolvadásra nézve még történet adatokat is hozhatunk fel, s a mely a turáni népek időnkénti összeolvadásainál nem ritka.” Vámbéry 1882; 116-117; Budenz Vámbéryt illető kritikája a konkrét etimológiákon túl, arra vonatkozott, hogy Vámbéry a magyar-török nyelvi viszonyt a *rokonság* és nem a *kölcsönzés* fogalmával írta le (Budenz 1871-1873: 67-68).

⁶ Jól példázza ezt a kelletlenséget Edward Ullendorf recenziója: *Bulletin of the School of Asian and African Studies* XLII (1979), 553-555.

⁷ Németh Gyula magyar őstörténeti koncepciójának kialakulását ld.: Berta, Á. (1991).

⁸ Vámbéry turkológiai pályájáról ld.: Munkácsi, B. (1915) Kakuk, Zs. (1985) A; Kreiser, Kl. (1992); Dobrovits, M. (1999).

⁹ A korabeli turkológia állapotaira ld.: Keller L. (2003).

¹⁰ *Annales veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum ab anno antenatum Christum CCX ad annum Christi MCXCVII deducti ac maximam partem ex orientis, occidentiosque rerum scriptoribus congesti, opera et studio Georgii Pray, Societatis Jesu sacerdotis, Vindobonae MDCCLXI*; Pray, G.: *Epistola responsoria ad diss. apologeticam Josephi Innocentii Desericii ... auctoris commentariorum de initiis ac majoribus Hungarorum, Tyrnaviae MDCCLXVI*; *Supplementum ad Annales Veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum congestos, opera et studio Georgii Pray, Societatis Jesu sacerdotis, Tyrnaviae MDCCLXIV*.

¹¹ „Azon roppant pusztákon, melyek a Közép-Volgától jobbra s balra terülnek, időszámításunk első századaiban egy hún eredetű, hihető-

leg a fekete húnok vagy finnek és az ugur fajú fejer húnok vegyületéből alakult pusztai nemzet tanyázott, melyet a latin írók *hunugarnak*, a görögök *unugarnak* neveztek.” Thierry, A. (1865): II. 379.

¹² „A kóborló népek tengerének dagálya, mely Ázsia északi részét borította, akkor e nemzetet a görög birodalom felé sodorta, melylyel viszonyba igyekezett lépni; egy apály visszavitte az Ural tövébe.” Thierry, A. (1865 II., 380.

¹³ «Le nom de Hongrois est venu sans doute de celui d’Onoguri, c’est ainsi que quelques Historiens de la Byzantine ont appelé par corruption les Hordes d’Igours qui ont passé à l’Occident du Volga, où elles seront mêlées avec les Turcs leurs compatriotes, & qu’elles auront suivies dans la Moravie.», Deguignes, J. (1757) II. 512.

¹⁴ «Arpad est reconnu encore aujourd’hui pour le premier Prince, & un des principaux des Madgiars ou Hongrois ; il étoit fils de Salmuts que Thwrocz [Thuróczy, D.M.] appelle Almus. Son pere Eleud fils d’Ugeck, regnoit dans la Scythie, & prétendoit être issu d’Attila. Cet Ugeck dont les Historiens Hongrois ont conservé le nom pourrait être Oge-khan, qui l’an 840 regnoit dans le Tartarie à l’Occident de l’Irtich.» Deguignes 1757: II. 512. A Deguignes által *Oge-khan* néven emlegetett uralkodó egyébként valószínűleg azonos lehetett azzal az *Ādiz* törzsből származó hadvezérrel, aki 790-es évek első felében az *il ügäsi* (‘a birodalom bölcse’) címet viselve uralkodott az ujugrok felett, tetszés szerint cserélgetve a kagánokat mindaddig, amíg 795-ben maga nem ült a trónra; v.ö. Ecsedy, H. (1964). Az *ügä* tisztségnev és Ügyek nevének azonosságát egyébként Györffy György (1959, 82-83) is előhozta.

¹⁵ „A magyar — szittyja faj — törzse és rokona volt, úgy látszik, a kharzar népcsaládnak, mely a keresztyén időszámítás első századaiban ősi lakhelyeit Középázsia magas rónáin, az altai-hegyek s a caspiumi tenger között odahagyván, a Pontus ázsiai partjain letelepedett, s innen idő multával Európába is nyúlván át, a taurusi félszigeten [t.i. a Krímben, D. M.] nagyszerű birodalmat alkotott.” Szalay, L. (1861) 4.

¹⁶ „Ezek [t.i. a finnugor eredet hívei] azon rokonságra hivatkoznak, mely a magyar és finn nyelvek közt létezik, mit az újabb összehasonlító nyelvészet nyomozásai után pusztá tagadással nem lehet elvitatni. Da a nyelvészeti nyomozásokból az is kitünik, hogy a török nyelvvel szintannyi nyelvünk hasonlatossága, mint a finnel, sőt kétségtelen az is, hogy nyelvünk a mandsu-mongolhoz is hasonlít, mind szellemére, nyelvtani szabályaira, mind számos gyökszavaira nézve. Mi több számtalan gyök- és származékszavunk a khinai nyelvben találja értelmének megfejtéseit. Ha azonban e nyelvrokonságból még senkinek sem jutott eszébe azt állítani, hogy a khinai vagy a mand-

su-mongol egy faj a magyarral: a nyelvrokonságból arra sem lehet érvényesen következtetni, hogy a magyar nép a finn fajhoz tartozik.” Horváth, M. (1871) 15-19; a mű korábbi kiadása alapján szóról szóra idézi Kerékgyártó, Á. (1867) 5. Kerékgyártó kommentár nélkül idézte Hunfalvy nyelvészeti fejtegetéseit is (Kerékgyártó 1867: 7-11).

¹⁷ „Középázsia török nemzetségeiben majdnem minden vonást megtalálunk ma, melyeket a régi magyarokról olvasunk. A mai turkománok viszonyai, mint azokat Vámbéry Ármin leírja, számos vonásukat juttatják eszünkbe és tesznek érthetővé.” Pauler, Gy. (1893) 3.

¹⁸ „Egy az Ural mellékén lakó lovas, pusztai nép gyakorta űzött rablásaival, egyre nagyobb számmal szerez szolgálakat a hegyi vidék lakosaiból. Mások tán önként csatlakoznak hozzá (...) A magyar nyelv finn-ugor elemei az Ural lakóinak, a voguloknak és osztyákoknak nyelvéhez állanak legközelebb. A keveredésnek (...) csakis ott lehetett kezdő helye. Meglehet, sőt valószínű, hogy az alávetettek száma nagyobb volt az uralkodó fajénál. De hogy ez az utóbbi török volt, azt nemcsak a nevek mutatják, hanem még inkább lehet azt következtetni a két alkotórész politikai és katonai viszonyaiból.” Marczali (1895): 15.

¹⁹ Jelenleg legjobb kiadása és elemzése: Pritsak, O. (1955).

²⁰ E folyamatra Vámbéry alapvető összefoglalásain kívül ld.: Krader, L. (1962); Krader, L. (1963); Karmyševa, B. H. (1976).

TARTALOM

Vámbéry-tanulmányok - új utak a Vámbéry-kutatásban	5
---	---

VÁMBÉRY ÉLETE ÉS A VÁMBÉRY CSALÁD

KISS LÁSZLÓ: Egy 19. századi „paraolimpikon” – orvostörténészi vélekedés Vámbéry Ármin „bénaságáról”	21
KISS LÁSZLÓ: Vámbéry Ármin és az első magyar kórboncnok, Arányi Lajos kapcsolata	29
SÁRKÖZY MIKLÓS: Vámbéry Ármin felnőttkori családi viszonyai – vázlat a Vámbéry családról	37
SÁRKÖZY MIKLÓS: A Vámbéry családi archívum újrafelfedezése az Egyesült Államokban (Előzetes jelentés)	53

VÁMBÉRY ÉS KORTÁRSAI KAPCSOLATAI, LEVELEZÉSE

SERES ISTVÁN: Vámbéry Ármin közép-ázsiai utazása a Budenz Józsefhez írott levelei tükrében	81
SERES ISTVÁN: A „Kubínyi-expedíció”, Thaly Kálmán és Vámbéry Ármin	109
NÉMETH PÁL: Kell-e választanunk Goldziher és Vámbéry közt?	136
FELFÖLDI SZABOLCS: Vámbéry Ármin és Stein Aurél kapcsolata	151
SERES ISTVÁN: Oroszhegyi Józsa és Vámbéry	164

VÉR MÁRTON:	
A Küzdelmeim orientalizmusa?	194
FELFÖLDI SZABOLCS:	
Vámbéry Ármin és Stein Aurél	
a brit birodalmi eszmény szolgálatában	206

VÁMBÉRY ÉS A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

DOBROVITS MIHÁLY:	
Vámbéry tudósi pályájáról	219
HAZAI GYÖRGY:	
Egy Vámbéry Ármin által felfedezett magyar	
történelmi vonatkozású kézirat:	
A TÁRIH-I UNGURUSZ	230
MADARAS LÁSZLÓ:	
Vámbéry – és a kettős honfoglalás elmélete	248
SINKOVICS BALÁZS:	
Vámbéry Ármin nézetei a nyelvrokonságról	264
ZIMONYI ISTVÁN:	
Vámbéry Ármin magyar	
őstörténeti képe a legújabb kutatások tükrében	279

VÁMBÉRY ÉS A TÖRÖKSÉG KAPCSOLATAI

KELLER LÁSZLÓ:	
Abuška. Egy keleti-török szótár	
magyar kiadásának margójára	293
CSIRKÉS FERENC:	
Vámbéry Ármin és Közép-Ázsia	300
VÁSÁRY ISTVÁN:	
Vámbéry, Ömer Feridun és a Szózat törökül	317
KOVÁCS NÁNDOR ERIK:	
Küzdők öröksége	329

VÁMBÉRY IRÁNI KAPCSOLATAI

CSIRKÉS FERENC:	
Vámbéry Ármin és az iráni politika	345

SÁRKÖZY MIKLÓS:	
Magyarok Persepolisban – Vámbéry és kortársainak emlékei az Achaimenida palotaváros árnyékában a 19. században	369
SÁRKÖZY MIKLÓS:	
Nászer al-Dín perzsa sah útinaplója Magyarországról	389
APOR ÉVA:	
Vámbéry és a Qájárok. Adalékok	437
SÁRKÖZY MIKLÓS:	
Mozaffar al-Dín iráni sah magyarországi utazása és naplója 1900-ban	449
DOBROVITS MIHÁLY:	
Vámbéry munkáiról	478

VÁMBÉRY (TANULMÁNYKÖTET)

Első kiadás

Felelős kiadó: Hodossy Gyula

Szerkesztette és az előszót írta: Sárközy Miklós

Nyomdai előkészítés, borítóterv: Gyenes Gábor

Nyomta: Print Invest Magyarország H-Zrt.

Kiadta: Vámbéry Polgári Társulás, Dunaszerdahely, 2015

Készült A Lilium Aurum Kft. gondozásában

a Vámbéry Polgári Társulás megbízásából.

Megjelent: 800 példányban

Vámbéry

Prvé vydanie

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy

Zodpovedný redaktor: Sárközy Miklós

Tlačiarenská príprava, obal: Gábor Gyenes

Tlač: Print Invest Magyarország H-Zrt.

Vydavateľ: Občianské združenie Vámbéryho, Dunajská Streda

Publikáciu Občianskeho združenia Vámbéryho

vydalo vydavateľstvo Lilium Aurum

Náklad: 800

ISBN 978-80-971979-8-8